

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Η μελαγχολική ραψωδία του «αμερικάνικου τρόπου ζωής»
πολιτικός λόγος και ιδεολογικό πεδίο
τό αυταρχικό κράτος

Ο λογοτεχνικός Πολίτης

Γιά τόν Στρατή Τσίρκα
Α. Τσίρκα, Κ. Πλασσαρά, Π. Ζάννας
Ντ. Μπλό, Χρ. Προκοπάκη

Μίλτος Σαχτούρης, Γιώργος Χειμωνάς
Γιάννης Δάλλας, Δ. Ν. Μαρωνίτης, Δημ. Σπάθης

Μηνιαία επιθεώρηση • τεύχος 32 • Ιαν.-Φεβρ. 1980 • 70 δρχ.

ο πολιτης

Μηνιαία επιθεώρηση, Ίαν.-Φεβρ. 1980, 70 δρχ.

Κέκροπος 2, Αθήνα (Πλάκα), τηλ. 3245332

περιεχόμενα

- Μιχάλης Παπαγιαννάκης ..... Πρίν και μετά τό 'Αφγανιστάν... και πάντοτε, ψυχραιμία παιδιά!
'Αγγελος 'Ελεφάντης ..... Αύξηση τής παραγωγής χωρίς επενδύσεις
Γιώργος Καρράς ..... 'Η άταξική κοινωνία
Διονύσης Καψάλης ..... Πρός Θεού! «... αν στις εργάτριες ενός εργοστασίου έμπαινε κύριος στόχος
ή σεξουαλική άπελευθέρωση...»
Λεωνίδας Λουλουδής ..... 'Η μελαγχολική ραψωδία του «άμερικάνικου τρόπου ζωής» και τό γαμήλιο
έμβατήριο τής πρωταρχικής συσσώρευσης
Νίκος Πουλαντζής ..... Δημοκρατική Συμμαχία και άυταρχικό Κράτος
Γιώργος Κατζουράκης ..... «Τό Πιστεύω μας»: πολιτικός λόγος και ιδεολογικό πεδίο
Δανάη Χατζόγλου ..... Γιά τήν άυτονομία του γυναικείου κινήματος
Χρυσάνθος Λαζαρίδης ..... «Γιά τήν Ιστορία του φοιτητικού κινήματος επί δικτατορίας»
– άπάντηση στον Δ. Νικολάου και στον Δ. Καψάλη
● Καί κάμποσες άντιδράσεις
Μιχάλης Παπαγιαννάκης ..... Τρίτος κόσμος και έκβιομηχάνιση
● Καί κάμποσες άντιδράσεις
'Ο λογοτεχνικός Πολίτης .....

Σχέδιο έξωφύλλου: Κυριάκος Κατζουράκης, «Παράγκες σέ ταξίμι», 0,90x0,28, 1973.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: έξάμνηη 300 δρχ., έτήσια 600. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εύρώ-
πης: έξάμνηη 450 δρχ., έτήσια 850. ΗΠΑ – Καναδά (άερ.): έξάμνηη 600 δρχ., έτήσια 1000 ● Γιά
'Οργανισμούς, Τράπεζες, 'Ανών. 'Εταιρείες: έξάμνηη 500 δρχ., έτήσια 1000 ● ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ –
ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Σπύρος Δελέγκας, Κέκροπος 2, Αθήνα 119, τηλ. 32.45.332. ● ΑΛΛΗ-
ΛΟΓΡΑΦΙΑ Ταχυδρ. Θυρίδα Νο 1762, Πλ. Συντάγματος Αθήνα.

'Εκδότης: «Σ. Δελέγκας και Σία Ο.Ε.», Διευθυντής: 'Αγγελος 'Ελεφάντης ● Φωτοστοχειοθεσία:
Φωτοκτύταρο ΕΠΕ Βασ. 'Αλεξάνδρου 2 Χίλτον, τηλ. 748314 ● 'Εκτύπωση: 'Αφοί Χρυσοχού,
Στυμφαλίας 8 – Περιστερί, τηλ. 5719937 ● Διόρθωση: Παντελής Μπουκάλας ● Φωτογραφική
έπιμέλεια: Σπύρος Βασιλείου, Χ. Τρικούπη 24, τηλ. 3612349

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Πρίν και μετά τό 'Αφγανιστάν. Και πάντοτε ψυχραιμία παιδιά!

Πόσο μακριά είναι τό 'Αφγανιστάν από την 'Ελλάδα; 'Από τίς διάφορες απαντήσεις κερδίζει εκείνη του κ. Χ. Θεοχαράτου, αν και λίγο ασαφής: Περισσότερο από 4.000 χιλιόμετρα. 'Ασάφεια όμως δικαιολογημένη μιά και ή χώρα αυτή μας είναι σχεδόν άγνωστη, την ξέρουμε, λέει, μόνο από τόν 'Αρριανό ή από την «Ψευδοκαλλισθένεια Φυλλάδα». Πάντως, λέει πάντοτε ασταμάτητα, ούτε ή απόσταση ούτε ή άγνοιά μας μας εμπόδισαν όλους μας νά προσχωρήσουμε στη «διεθνή της άφγανικής ύστερίας» (δικά του και τά εισαγωγικά), «άναμασώντας τά συνθήματα του ήμπεριαλισμού» (αυτά όμως τά εισαγωγικά είναι δικά μου). 'Ας μήν υπερβάλλουμε όμως: όχι όλοι. 'Ο κ. Χ. Θεοχαράτος ξέρει. 'Όσο για την απόσταση, πού αυτόχρομα καθιστά γελοίες τίς δικές μας ένασχολήσεις με τό θέμα, αυτός την έκδημενίζει παίρνοντας ύψος και ήστορική προοπτική. Και αποφαινεται: ή ειρήνη δέν κινδυνεύει από τούς «βίαιους κοινωνικούς μετασχηματισμούς» πού συντελούνται στην άκτή του δόρειου Ινδικού. Μήν άκούτε όσους «αυθαίρετα, συναισθηματικά και ύποκειμενικά» επιχειρούν νά ερμηνεύσουν τά εκεί γεγονότα. Αυτοί άρνούνται νά «συνεκτιμήσουν τά σαφή και άποφασιστικά δεδομένα της πρόσφατης ήστορίας». Παρά τούς «κρωγμούς» τους ή ύφεση, ή ειρήνη και ή «άπελευθέρωση των Λαών της Πρόσω και Κεντρώας 'Ασίας» (δικά του τά κεφαλαία) είναι έξασφαλισμένες. Γιατί; Μά γιατί τό Πακιστάν διαμελίστηκε και κανείς δέν τό δοήθησε. Γιατί στην 'Ινδία είναι πάλι πρωθυπουργός ή 'Ιντιρα Γκάντι. Γιατί κανείς δέν τολμά νά επέμβει στό 'Ιράν. Γιατί ό ήμπεριαλισμός είναι άνεπιθύμητος στόν 'Ινδικό ωκεανό, ενώ «τά Σοβιέτ διατηρούν πολιτικά και στρατιωτικά προγεφυρώματα» στό 'Αντεν και στην 'Υεμένη (είναι τό ίδιο πράγμα, αλλά δέν πειράζει, πάλι προγεφύρωμα είναι). Γιατί ή Γκάντι ύποστηρίζει την ΕΣΣΔ, ενώ ή Σαουδαραβία δήλωσε ότι δέν θά δεχτεί ξένες βάσεις (προφανώς άμερικανικές) στό έδαφος της. Γιατί ό «έπικυρίαρχος» του Περσικού Κόλπου είναι ή Περσία, ενώ τά έμυράτα κρύνουν τούς φίλους και τούς έχθρούς τους από τή θέση πού παίρνουν απέναντι στό 'Ισραήλ, ύπονοείται φυσικά ότι ή ΕΣΣΔ είναι εναντίον του 'Ισραήλ, ενώ ή Περσία μάλλον κλίνει προς την ΕΣΣΔ, άρα... ό νοών νοείτω. Γιατί ή ΕΣΣΔ απέχει 470 χλμ. από τόν 'Ινδικό ωκεανό, οί Κινέζοι 1.400, οί Εύρωπαίοι «του ΝΑΤΟ και της ΕΟΚ» 5.865 (εδώ οί άποστάσεις είναι σαφέστατα μετρημένες) και οί ΗΠΑ περίπου 20.000. Γιατί τέλος στην Τουρκία γίνονται «διεργασίες», στην Κεϋλάνη «έξελίξεις», ή 'Ιαπωνία είναι συντη (λόγω ένεργειακού) και ή 'Ανατολική 'Αφρική «συνθλίβεται» ανάμεσα στην Αίθιοπία και τή Μοζαμβίκη (ύπονοείται ή φιλοσοβιετική τους ένταξη). 'Ετσι λοιπόν τό «παιχνίδι είναι χαμένο» για τόν ήμπεριαλισμό πού άπλώς «γανγίζει» ύποκριτικά για νά κρύψει τά χάλια του. Οί ΗΠΑ και ή Κίνα είναι άνίσχυρες στόν Β. 'Ινδικό. 'Η Κεντροδυτική 'Ασία «χάνεται» (δικά του τά εισαγωγικά) «χωρίς.. ντουφεκιά». 'Αν έξαιρέσει κανείς αυτό τό τελευταίο (προφανώς ό πόλεμος στό 'Αφγανιστάν γίνεται με σφεντόνες εκατέρωθεν), τό υπόλοιπο περιεχόμενο της παραπάνω παραφιλολογίας πού προσπάθησα νά εκθέσω με πληρότητα και ακρίβεια είναι χαρακτηριστικό και αντιπροσωπευτικό του τρέχοντος άλαλούμ ενός τύπου πληροφόρησης για τά διεθνή θέματα και, παραπάνω από αυτή, μιās κάποιας εκλαϊκευτικής πολιτικής προβληματικής και άνάλυσης. 'Όλα τά παραπάνω είναι περίπου άληθή, περίπου ανακριδή, περίπου άσχετα με τό θέμα: και όλα στριφογυρίζουν γύρω από κάποιες άπλές βασικές πεποιθήσεις κι επιλογές. 'Η ειρήνη δέν κινδυνεύει γιατί δέ μπορεί νά γίνει πόλεμος. Μήν άνησυχείτε λοιπόν για τούς «βίαιους κοινωνικούς μετασχηματισμούς» (ά, πόσο κομψά λέγονται όρισμένα πράγματα, τή σημερον ήμερα) στους μακρινούς αυτούς τόπους. 'Η ΕΣΣΔ πού τούς προωθεί (δέν λέγε-

1. 'Η Κεντροδυτική 'Ασία «χάνεται» χωρίς ντουφεκιά ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΑ, 14.1.80.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

ται αυτό αλλά είναι παρόν σ' όλο τό άρθρο) είναι πανίσχυρη, έχει προγεφυρώματα και συμμάχους, οί «άλλοι» είναι αδύναμοι. Άστε τά «αυθαίρετα, συναισθηματικά και υποκειμενικά» και τρέξτε νά δοηθήσετε τή νίκη, συνταχθείτε μέ τούς νικητές, ή πάντως ασχοληθείτε μέ τά δικά σας προβλήματα πού είναι μακριά από τό Άφγανιστάν. Λόγος πού απευθύνεται σέ όλες τίς κατηγορίες Έλλήνων (ό καθένας άς διαλέξει τί του πάει από τίς παραπάνω εναλλακτικές λύσεις «όμορφα και τακτικά...»), λόγος κυνικός και άπολογητικός, θριαμβολογία τής σίγουρης επικράτησης, λόγος έξουσιαστικός. Λόγος, τέλος, κομμάτι κωμικός και αρκετά άξιολύπητος στό βάθος, πού παίρνει τά «γεγονότα» γιά επιχειρήματα, και τίς επιθυμίες του και τήν ήμι-πληροφόρησή του γιά γεγονότα.

Γιατί βέβαια κανείς ποτέ δέν έθεσε πρόβλημα ένοπλης σύρραξης τών δύο μπλόκ γιά τό Άφγανιστάν, αλλά πάντα πολιτικής και γεωπολιτικής άναμέτρησης. Καί σέ μία τέτοια προοπτική ή σοβιετική είσβολή δέν είναι τίποτε άλλο παρά μία κλασικής μορφής επεκτατική ενέργεια ή, στήν επεικέστερη έκδοχή, μία σπασμωδική ενέργεια άπέναντι στό ένδεχόμενο άνατροπής του πραξικοπηματικού και εύθραυστου καθεστώτος του Άφγανιστάν. Όσο γιά τίς πολιτικές και γεωπολιτικές τής συνέπειες, ό άπολογισμός δέν είναι και τόσο επιδεικτικός θριαμβολογίας: ή Ίνδία βέβαια ζητάει τελικά ² τήν άποχώρηση τών σοβιετικών στρατευμάτων (95.000 σήμερα, γιά νά μήν ξεχνάμε και τά πραγματικά γεγονότα), τό Ίράν καταδίκασε δίαια τήν είσβολή και δήλωσε πώς θά ένισχύσει τούς Άφγανούς άντάρτες, ή Ισλαμική συνδιάσκεψη καταδίκασε και αυτή και πήρε και τήν πρωτοβουλία προσφυγής στόν ΟΗΕ, ³ όπου έξάλλου ήδη ή ΕΣΣΔ καταδικάστηκε από τή Γ.Σ. μέ πάνω από 100 ψήφους κατά και κάτω από 20 υπέρ τής, πράγμα πρωτοφανές γιά τά τελευταία χρόνια όπου τέτοιοι συσχετισμοί δούλευαν σχεδόν άποκλειστικά εναντίον τών ΗΠΑ, του Ίσραήλ ή τής Νότιας Άφρικής. Κι άς μήν επεκταθούμε και πολύ στήν άρνητική ή σαφώς καταδικαστική στάση τής Ν. Κορέας, τής Ρουμανίας, τής Γιουγκοσλαβίας και τών περισσότερων Ευρωπαϊκών Κ.Κ., μέ εξαίρεση τό γαλλικό. ⁴ Η διεθνοπολιτική άπομόνωση τής ΕΣΣΔ πάνω στό θέμα είχε ως ένα σημείο σαν αντίβαρο και κάποια (άλλά μικρότερη από όσο περίμενε και έλπριζε) συσπείρωση γύρω από τήν άμερικανική ήγεσία, τόσο στό έσωτερικό τών ΗΠΑ (και εδώ ό κ. Κάριτερ, μέ τήν άνέλπιστη εκλογική του ένίσχυση, θά πρέπει νά είναι ιδιαίτερα ευγνώμων στόν κ. Μπρέζνιεφ) όσο και στό διεθνή χώρο. Αυτό ίσως είναι κέρδος, αν διαρκέσει, και γιά τήν ΕΣΣΔ (ή λογική του διπολικού συστήματος είναι πιό οικεία και πιό συμφέρουσα στήν πολιτική μεγάλης δύναμης πού άποκλειστικά πιά άσκει), αλλά και γιά τίς ΗΠΑ γιά τούς ίδιους λόγους. Όχι όμως και γιά όσους στίς μακροχρόνιες τάσεις πρós τήν πολυπολικότητα έδρισκαν δυνατότητες έλιγμών και λιγότερο έξαρτημένης διαχείρισης τής πολιτικής τους. Αύτά λοιπόν γιά τήν «άπελευθέρωση τών Λαών» πού θά ύποστούν νέες πιέσεις γιά νά επανέλθουν στίς εκάτερωθεν στρουγγες. Άλλά είπαμε, όλα αυτά αν διαρκέσει αυτή ή τάση γιά επιστροφή στό διπολικό σύστημα. Ψυχραμία κ. Χ. Θεοχαράτο!

Τήν άλλη όψη, τήν άπαισιόδοξη, του θέματος μäs έδωσε πρόσφατα ό κ. Β. Φίλιας. ⁵ Καί αυτός μäs συνιστά αυστηρότατα νά άποφύγουμε μία «πρωτύστηρη(;) ήθικολογική άποτίμηση τής μορφής καλός-κακός πού δεσμεύει τήν ψυχρή και χωρίς προκαταλήψεις τοποθέτηση τών πραγμάτων», νά μείνουμε «πέρα από συναισθηματισμούς, έξω από συμπάθειες και άντιπάθειες» όταν

2. Γαλλο-ινδικό άνακοινωθέν μετά τήν επίσκεψη του Ζισκάρ ντ' Έσταίν. Επίσκεψη, στή συνέχεια, του Γκρομκό δέν έπεισε τήν κ. Γκάντι ν' αλλάξει γνώμη.

3. Τήν επιτροπή άνθρωπίνων δικαιωμάτων, όπου ή ΕΣΣΔ καταδικάστηκε και τής ζητήθηκε άμηση άποχώρηση τών στρατευμάτων τής.

4. Έκατοντάδες όμως μέλη του υπογράφουν τίς άνακοινώσεις πού καταδικάζουν τή σοβιετική είσβολή. Ό Ζάν Έλλενστάιν χαρακτήρισε τό ταξίδι του Μαρσαί στή Μόσχα «Κανόσσα» (πόλη τής Ίταλίας, όπου ό Γερμανός Αυτοκράτορας Έρρίκος 4ος σύρθηκε στό γόνατα του Πάπα ζητώντας συγγνώμη...) Στή διοίκηση, τέλος, τής πρώτης γαλλικής συνδικαλιστικής συνομοσπονδία (C.G.T.) σκετική ψηφοφορία έδωσε περίπου τούς μισούς ψήφους σέ καταδικαστική άπόφαση.

5. Πρίν και μετά τό Άφγανιστάν
ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, 17.1.80.

Δια γυμνου οφθαλμου Δια γυμνου οφθαλμου

συζητάμε για την εισβολή στο 'Αφγανιστάν. Γι' αυτό και ο ίδιος δεν την αποκαλεί έτσι: τή λέει διαδοχικά «έγχειρημα», «εμπλοκή», «παρέμβαση», «παρουσία», διατηρώντας έτσι την ...ψυχραιμία του. Και μάς ρωτάει: αφού αυτή ή εισβολή «δυσχεραίνει ανυπολόγιστα» την πολιτική ύφεσης της ΕΣΣΔ, πώς ή τελευταία προχώρησε σε μία τέτοια ενέργεια; μήπως είχε «σοβαρότατους λόγους»; (Στό 'Ελεύθερο Θέατρο κάποιος θά αναφωνούσε: *εμένα ρωτάει!*) 'Η ερώτηση όμως είναι ρητορική: και βέβαια είχε σοβαρότατους λόγους ή ΕΣΣΔ να εισβάλει στο 'Αφγανιστάν. Κινδύνευαν να μείνουν «τά νῦτα της ἀκάλυπτα» και στή γενικότερη προσπάθεια περικύκλωσής της (ΗΠΑ + Κίνα) προσπάθησε να εξασφαλίσει «θέσεις μάχης». Λογικό – «και τό λογικό κρίνεται από τή σκοπιά του θιγομένου», λέει ο κ. Φίλιας! – και αναπόφευκτο, αφού κινδύνευαν «θεμελιακά συμφέροντα ἄμυνας» τής ΕΣΣΔ. 'Αναγκάστηκε λοιπόν ή τελευταία να εισβάλει παρά τό «ὑψηλό πολιτικό κόστος» τής εισβολής. 'Όπως ἐξάλλου ἀναγκάζεται να ἐξοπλίζεται ἐνώ ἔχει συμφέρον να ἀφοπλιστεί: οἱ ἐξοπλισμοί ἐμποδίζουν τήν ἀνάπτυξή της ἐνώ σαφέστατα στίς ΗΠΑ και στή Δύση ἐμποδίζουν τήν παραπέρα «κάμψη» τοῦ ἐπιπέδου οἰκονομικῆς δραστηριότητος». Κι ὅλα αὐτά σ' ἕνα κλίμα ὅπου παίζονται «παιχνίδια γιγάντιων διαστάσεων» βασισμένα στή «λεγόμενη ἐνεργειακή κρίση» πού εἶναι σέ μεγάλο βαθμό «πρόσχημα και κατασκευή», ὅπου ή Κίνα δέν συμβάλλει σέ μία πολιτική ἰσορροπίας πού θά καθυσάχαζε τή Μόσχα, ὅπου στήν Εὐρώπη οἱ ΗΠΑ δέν ἐπιτρέπουν να κρατάει μία «ἐνδιάμεση» θέση κ.λπ.

'Αμύνεται, λοιπόν, μέ ὅλα τά δυνατά μέσα ή ΕΣΣΔ, παίζει τήν ὑπαρξή της μέσα σέ «ζοφερές προοπτικές» γιά τήν προσεχή δεκαετία. 'Ο κ. Φίλιας διαφωνεῖ μέ τήν αισιοδοξία τοῦ κ. Χ. Θεοχαράτου, και μάλιστα τοῦ τό λέει ρητά, ἐνώ συμφωνεῖ μέ τίς «περισσότερες ἐπιμέρους θέσεις του». 'Η κύρια θέση ὅμως τοῦ κ. Χ. Θεοχαράτου δέν εἶναι ή αισιοδοξία του, ἀλλά ή ἀπόλυτη διαβεβαίωσή του ὅτι ή ΕΣΣΔ εἶναι περίπου παντοδύναμη στήν περιοχῆ, και πάντως οἱ ΗΠΑ και ή Κίνα ἀνίσχυρες. Οὔτε ἐξάλλου ή ΕΣΣΔ, στήν πανοπλία τῶν ἐπιχειρημάτων της, δέν πρόβαλε σάν κυρίαρχο τόν ἰσχυρισμό ὅτι «κινδύνευε». 'Αντίθετα τονίζει ὅτι κλήθηκε ἐπανελημμένα ἀπό τίς «νόμιμες ἀρχές»⁶ τοῦ 'Αφγανιστάν και ὅτι δέν τό ἀποφάσισε παρά ὅταν πείστηκε ὅτι κινδύνευε τό καθεστῶς ἀπό «ξενοκίνητους» ἀντάρτες φανατικούς ἰσλαμιστές και φιλοφεουδαρχικούς ἀντιδραστικούς, κάνοντας έτσι ἀπλά και μόνο τό διεθνιστικό της καθήκον. Μάρτυρες ἀψευδείς και τά πλακάτ τής ΚΝΕ στίς ἀθηναϊκές συνοικίες⁷, ὅσο και ὁ ἐπιφανής ἰσλαμολόγος τής 'Ελευθεροτυπίας κ. Γ. Μαῦρος πού στήν πρώτη του ἀνταπόκριση ἀπό τήν Καμπούλ οἰκτίρει τά δυτικά ψεύδη γιά τήν κατάσταση και ὑπόσχεται ὅλη τήν ἀλήθεια γιά τήν «πράξη ἀλληλεγγύης» (τήν εισβολή δηλαδή) τής ΕΣΣΔ στό 'Αφγανιστάν⁸. Πού βλέπει λοιπόν ὁ κ. Β. Φίλιας τήν ἀμυντική ἀπελπισία τής ΕΣΣΔ; Και γιά ποιά «νῦτα» μιλάει; Τί νόημα ἔχουν τέτοιες ἐννοιες τής πολεμικῆς ὁρολογίας πρό δεκαετιῶν στήν ἐποχῆ τῶν διηπειρωτικῶν πυραύλων; Οὔτε οἱ ἴδιοι οἱ σοβιετικοί δέν χρησιμοποίησαν σοβαρά τέτοιες ἐννοιες στίς διαδοχικές ἐκδοχές τους γιά τά γεγονότα. 'Ο «ὀρθόδοξος ἡγεμονισμός»⁹ στόν ὅποιο ὀδηγεῖ ή εισβολή στό 'Αφγανιστάν δέν ἔχει ἀνάγκη τόν ὑπερβάλλοντα ζήλο κανενός, εἶναι πάντα ἱκανός να βρῆσκει και θά βρῆσκει ἀπό ἄλλους τούς δικαιολογίες και τίς ἐκλογικεύσεις πού τοῦ χρειάζονται, ἔστω και στήν «ξόβλινη γλώσσα» πού ἀποκλειστικά πιά χειρίζεται. Ψυχραιμία κ. Φίλια!

Αὐτά λοιπόν τά ὀλίγα, σταχυολογημένα, ἀλλά ἀντιπροσωπευτικά νομίζω τῶν πομφολυγδῶν γεωπολιτικῶν ἀναλύσεων στό «δημοκρατικό και προοδευτικό χῶρο». 'Αντιπροσωπευτικῶν και πρωτοποριακῶν γιατί, μέ ἐξαίρεση τό ΚΚΕ ἔστω, και τήν *Αυγή* πού ἀντιστέκονται στό γενικό κλίμα και χοντρικά συμβα-

6. 'Ακόμη δέν ἐγινε γνωστό ποιες ἦταν αὐτές, πέρα ἀπό ἐκείνες πού ἐκτελέστηκαν κατά τήν εισβολή. Φυσικά παίρνει καιρό ή ἔρευνα: ἀκόμη δέν ξέρουμε ποιοί ἦταν οἱ ἀγωνιῶντες κομμουνιστές πού κάλεσαν τήν ΕΣΣΔ στήν Τσεχοσλοβακία. 'Επομένως...

7. 'Ζήτω ή διεθνιστική ἀλληλεγγύη τής ΕΣΣΔ πρός τό λαό τοῦ 'Αφγανιστάν».

8. ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, 11.1.80. Δέν μάθαμε ὅμως ποτέ τήν ἀλήθεια και παραμένει μυστήριο τό γιατί.

9. Χρ. Ροζάκη, «Τό 'Αφγανιστάν ὀδηγεῖ σέ ὀρθόδοξο ἡγεμονισμό» ΤΟ ΒΗΜΑ, 27.1.80.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

δίξουν με τίς αναλύσεις και αντίδρασεις τής μέγιστης πλειοψηφίας τής ευρωπαϊκής άριστερās, ό λοιπός πολιτικός χώρος είναι πάντως ιδιαίτερα άνεκτικός ή καθαρά φιλοσοβιετικός στίς αντίδρασεις του. Άπό τόν αναπόφευκτο ζήλο τής ήγεσίας του ΚΚΕ μέχρι τήν κυβέρνηση πού μέχρι τώρα μόνο κάποια άνώδυνη και γενική καταδίκη τής εισβολής έκανε χωρίς καμιά πρακτική συνέπεια, και πολύ φυσικά από τή μεριά τής: ελληνικά συμφέροντα δέν διακυβεύονται άμεσα, στην ΕΟΚ έλικρατούν για τήν ώρα ιδιαίτερα σώφρονες διαφοροποιήσεις από τίς προεκλογικού, κυρίως, χαρακτήρα φραστικές υπερβολές του κ. Κάρτερ, τά οικονομικά συμφέροντα από τίς καλές σχέσεις με τήν ΕΣΣΔ είναι πιά πολύ σημαντικά, κάποια πολιτικά επίσης (στό Κυπριακό και στό Αιγαίο), ή μόνιμη τέλεση των Όλυμπιακών Άγώνων στή Έλλάδα προϋποθέτει για να προωθηθεί κάποια «άποστασιοποιημένη» τοποθέτηση κλπ. Και ή κυβέρνηση μέν άσκει κρατική έξουσία. Άλλά ή ΝΔ; Είναι άσφαλώς πολύ δεμένη με τήν κυβερνητική και μόνο ύπόστασή της για να μπορέσει, σαν κόμμα, να άρθρώσει κάποιες ιδεολογικές θέσεις πέρα από κάποια γενική καταδίκη τής εισβολής. Όσο για τή καταρράκωση των ιδεών του σοσιαλισμού, για όσους τίς ταυτίζουν άκόμη με τήν ΕΣΣΔ, πολύ λογικά δέν τής καίγεται καρφί.

Άλλά τό ΠΑΣΟΚ πού και σοσιαλιστικό θέλει να είναι (και μερικοί μάλιστα τό θέλουν «τριτοκοσμικό» και ενάντιο στή λογική των δύο Ύπεδυνάμεων και των μπλόκ) και στην κυβέρνηση δέν θρίσκεται; Στή συνεδρίαση τής Βουλής για τήν έξωτερική πολιτική ό κ. Παπανδρέου καταδίκασε με τήν άκρη των χειλιών τήν «επέμβαση» για να περάσει σε μακροσκελή κατάλογο των «εισβολών» των ΗΠΑ στό παρελθόν. Και μās εξήγησε ότι πάντως δέν πρόκειται για τό ίδιο πράγμα. Έναρμονισμένος με τό γενικότερο «κλίμα» αισχυντηλού ή άνοικτου φιλοσοβιετισμού, με τό ένα μάτι στην μεθαιριανή(;) κυβέρνηση και τό άλλο στους ψηφοφόρους του ΚΚΕ και των πέριξ,¹⁰ άφησε στον κ. Η. Ήλιου να έχει μόνος τήν τιμή του μοναδικού μέλους τής ελληνικής Βουλής πού αναφέρθηκε στό μεγάλο άπόντα όλων των περισπούδαστων αναλύσεων εκεί όπως και στίς παραπάνω: στον λαό του Άφγανιστάν.

Μέσα σ' αυτό τό παράδοξο και άρκετά άσφυκτικό κλίμα ύπάρχουν πάντως φαντάζομαι και εκείνοι πού, στό πείσμα των κηρύκων τής «ρεάλ-πολιτικ» και των «άποστασιοποιημένων» είδημόνων τής γεωπολιτικής τής δεκάρας, επιμένουν στην «ήθικολογία», τίς «συμπάθειες» και τίς «συναισθηματικές» τοποθετήσεις, πού μās καλούν να αποτάξουμε τον Σατανά. Κι εμείς μέν αποτασσόμεθα τοιαύτας άμαρτίας, αλλά δέ πρόκειται γι' αυτό. Στο στόμα αναλύσεων όπως οι παραπάνω «ήθικολογία» σαφέστατα σημαίνει επιλογή και κρίση, «συμπάθεια» σημαίνει έμμονή σε κάποιες προφανώς ξεπερασμένες για μερικούς αρχές όπως τό δικαίωμα των λαών στην αυτοδιάθεση, όπως ή πεποίθηση ότι όταν τά τάνκς ισχυρίζονται ότι διαδίδουν τό σοσιαλισμό στην πραγματικότητα ό τελευταίος καταλήγει να απλό λιπαντικό των έρπυστριών τους. Και ή «άντιπάθειά» μās στίς έστω και χορευτικού ρυθμού επιδόσεις τους συμβαδίζει με τήν «συμπάθειά» μās προς τους άμουςους πού τίς αντιμάχονται και τους «παρακμίες» πού τίς καταδικάζουν.

Κι αυτά για να μην ξεχνάμε ποιός είναι ή θάπρεπε να είναι ποιός. Πράγμα πού είναι άσχετο με τό ποιά είναι αυτή ή περίφημη «πραγματικότητα» στην όποια μās καλούν να ύποταχθούμε με ρεαλισμό, έχοντας την δέβια προηγούμενος συμμαζέψει και παρουσιάσει σύμφωνα με πολλές και διάφανες... συμπάθειες και αντιπάθειες (χωρίς εισαγωγικά).

Και βέβαια ή πραγματικότητα είναι ότι αναμφισβήτητα τό Άφγανιστάν πέ- ρασε όριστικά και άμετάκλητα στον προστατευτικό παγετώνα πού περιτριγυ-

10. Πρόσφατα δέ στη Διοικούσα Έπιτροπή του Τεχνικού Έπιμελητηρίου Έλλάδας (ΤΕΕ) οι σύμβουλοι τής φιλοπασοκικής παράταξης, άφου άγωνίστηκαν για να «περάσουν» τροπολογίες σε μίαν άπόφαση πού εύγενέστατα έξιγε τήν «σοβιετική παρέμβαση», και άφου τό πέτυχαν, τελικά ψήφισαν λευκό... Οι του ΚΚΕ καταψήφισαν. Τοúτο έξηγεί μολαταύτα εκείνο.

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

ρίξει την ΕΣΣΔ. Οί εκατό χιλιάδες στρατιώτες μέσα στη χώρα και οί 400.000 στά βόρεια σύνορά της έγγυώνται ότι ό σοβιετικός όδοστρωτήρας δέν άστειεύεται. Κι ούτε οί άφγανοί άντάρτες είναι Βιετκόγκ, ούτε τό Πακιστάν Β. Βιετνάμ. Γεωπολιτικά, κοινωνικά και στρατιωτικά οί παραλληλισμοί άνάμεσα στις δύο περιπτώσεις, πού άφθονούν στις μέρες μας, είναι άποτελέσματα επιδερμικών ανάλύσεων. Καί βέβαια ή πραγματικότητα είναι ότι οί ΗΠΑ όχι μόνο χάσανε σ' αυτή τή φάση αλλά και ότι τό δεχτήκανε ουσιαστικά μέ κάποια φραστικά ή προπαγανδιστικά πυροτεχνήματα γιά τήν «τιμή τών όπλων». Κι ότι ήδη άντεπιτίθενται, όχι βέβαια πρός τήν κατεύθυνση κάποιου θερμού ή ψυχρού πολέμου, όπως οί κάθε λογείς προπαγανδιστές ή άφελείς πάνε νά μάς πείσουν. Ό θερμός πόλεμος άνάμεσα στις δύο Ύπερδυνάμεις είναι, εκατέρωθεν εξάλλου, άδιανόητος «χάρη» στην πυρηνική ίσορροπία. Θερμός τοπικός πόλεμος μέσω τρίτων, ούτε αποκλείστηκε ποτέ στό παρελθόν ούτε αποκλείεται τώρα, εκτός από τόν ευρωπαϊκό χώρο, πού άποτελεί και τό μόνο χώρο γιά τόν όποιο ή ύφεση έχει κάποιο σαφές νόημα. Άλλά έχει νόημα μόνο έφόσον τήν ύφεση «διαχειρίζονται» κεντρικά και χωρίς παραφωνίες οί δύο Ύπερδυνάμεις. Δέν έχουμε λοιπόν επιστροφή πρός κάποιο «ψυχρό πόλεμο», αλλά άπόπειρα άπό μεριάς ΗΠΑ νά ξαναφέρουν τό «διάλογο» μέ τήν ΕΣΣΔ σέ προηγούμενο στάδιο, πράγμα πού άκριβώς ούτε οί Ευρωπαίοι θέλουν ούτε οί Κινέζοι ούτε ό λοιπός κόσμος («άδέσμευτοι» κάθε είδους κλπ). Πράγμα όμως πού σαφώς και ή ΕΣΣΔ επιθυμεί σήμερα. Άπόδειξη οί πρόσφατες προσπάθειές της νά προσανατολίσει, μέσω Κουβανών και άλλων, τό κίνημα τών άδεσμεύτων πρός τή θέση τής «φυσικής συμμαχίας» τους μέ τό άνατολικό μπλόκ, ενώ παλιότερα φαινόταν νά ενισχύει τήν αυθύπαρκτη έκφρασή τους. Καί δέν είναι καθόλου σαφές άκόμη τί τήν έσπρωξε πρός μιά τέτοια άλλαγή: στρατιωτικές όμάδες στό έσωτερικό τής σοβιετικής ήγεσίας, πεποίθηση ότι ό «ίμπεριαλισμός» είναι ώριμος γιά τέτοιο «πλήγμα» (κρίση, Ίράν κλπ.) ή ότι ήρθε ή ώρα νά ρευστοποιήσει τά μερίσματα πού είχε συσσωρεύσει στόν Τρίτο Κόσμο άπό τήν μέχρι τώρα δράση της, ή αντίθετα φόβος ότι ή κεφαλαιοποίησή τους κινδύνευε «θεμελιακά» άπό τήν άνοδο τής Ισλαμικής έπαναστάσεως...

Πάντως στό νέο της αυτό προσανατολισμό δέν προκαλεί σαφώς «στρατηγική άπειλή» πρός τίς ΗΠΑ (μέ τήν έννοια πού δίνεται στόν όρο άπό τούς σχεδιαστές τής πυρηνικής στρατηγικής), οί όποιες εξάλλου άντιδρούν συνεπέστατα και ύπομονετικά, προσπαθώντας δηλ. νά περιμαζέψουν τούς Ευρωπαίους και νά σαηνεύσουν τό τμήμα του «Τρίτου Κόσμου» πού θεωρητικά θάπρεπε κατά τήν άποψη τους νά θρίσκεται πλησιέστερα στις θέσεις τους. Καί γιά τήν ώρα έχουν σημειώσει κάποιες επιτυχίες στην Ισλαμική διάσκεψη, στόν ΟΗΕ κλπ. Άλλά οί τάσεις και άντιστάσεις στην επιστροφή στό διπολικό σύστημα είναι πολλές, ποικίλες και άντιφατικές: Κίνα, Ίαπωνία, ΕΟΚ, Ισλαμική έπανάσταση, διεκδικήσεις (όλο και πιό σκληρές) του Νότου άπέναντι στό Βορρά σέ όλες τίς διεθνείς διαπραγματεύσεις, επαναστατικό δυναμικό στην Άφρική, Άσία και Λατινική Άμερική, άλυτες άντιφάσεις του παρελθόντος, πάντα όμως σύγχρονες: Παλαιστινιακό, Ίσραήλ, Κύπρος, Δ. Σαχάρα, Ν. Άφρική, Ναμίμπια κλπ. Μπορεί ή έκρηξη τών λίγο ως πολύ αυτόνομων και άποκλινοσών διεκδικήσεων, πρωτοβουλιών, συσπειρώσεων πού συνόδευε τό προοδευτικό πέρασμα άπό τή διπολικότητα στην πολυπολικότητα του κόσμου νά ξανατακτοποιηθεί και ξαναεναταχθεί στις διδιάστατες συντεταγμένες τής άμερικανοσοβιετικής παράστασης. Βέβαια οί δύο κυρίως έπωφελούμενοι άπό μιά τέτοια προοπτική προσπαθούν νά μάς πείσουν πώς ναι, είναι δυνατό, αλλά και άναγκαίο, στό όνομα τών συδέτερου κόσμου ή στό όνομα κάποιου σοσιαλισμού. Όσοι πιστοί και κουτοί προσέλθετε. «Ύποκειμενικά και αυθαίρετα» νομίζω πώς είναι δύσκολο νά μάς πείσουν. Ψυχραιμία παιδιά!

Μιχάλης Παπαγιαννάκης

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Αύξηση της παραγωγής... χωρίς επενδύσεις

Ἡ οἰκονομία μας βρίσκεται σέ κρίση. Συμπέρασμα πέραν πάσης ἀμφισβητήσεως, ἔλα ὅμως πού ἐκείνο τό «μας» ἀφήνει τό σαράκι τῆς ἀμφιβολίας νά κατατρῶει τό τελεσιδικον καί ὀρθόν τῆς κρίσεως.

Ἄλλά ἀνακοινώθηκε (στοιχεῖα τοῦ Οἰκονομικοῦ Ὁδηγοῦ ICAP 1980) ὅτι:

1. Τά καθαρά κέρδη τῶν πρώτων δέκα βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων ἀντιπροσωπεύουν τό 48% τῶν καθαρῶν κερδῶν πού πραγματοποιήσαν 2.944 ἐλληνικές βιομηχανίες. Ἡ, σέ ἀπόλυτους ἀριθμούς, εἰσέπραξαν 96 δισεκατομμύρια δραχμές καί ἀποκόμισαν 3 δισεκατομμύρια καθαρά κέρδη.

2. Οἱ ἑκατό πρώτες βιομηχανίες συγκέντρωσαν τό 64% τῶν καθαρῶν κερδῶν ὅλων τῶν βιομηχανιῶν, ἤ, σέ ἀπόλυτους ἀριθμούς, εἰσέπραξαν 226 δισεκατομμύρια δραχμές ἀπό τά ὅποια 4 δισ. καθαρά κέρδη.

3. Ὁ ἀριθμός τῶν βιομηχανιῶν μέ τή μορφή ΑΕ αὐξήθηκε ἀπό 2.680 τό 1977 σέ 2.944 τό 1978 (264 ἐπιπλέον). Τό ἴδιο διάστημα ἀπασχόλησαν 317.186 ἐργάτες τεχνίτες καί ὑπαλλήλους ἔναντι 306.689 τό 1977 (10.497 παραπάνω).

Ἡ κρίση κρίση λοιπόν ἀλλά κέρδη ὑπῆρξαν σημαντικά, ἡ ἐθνική μας βιομηχανία προοδεύει, συγκεντροποιεῖται, ἐκσυγχρονίζεται, ἀναπτύσσεται.

Ὡστόσο, τά κέρδη σέ σχέση μέ τήν προηγούμενη χρονιά, λόγω τοῦ πληθωρισμοῦ, μειώθηκαν κατά 9% καί ἡ πτωτική τάση γιά τό 1979 συνεχίζεται.

Γιά τό λόγο αὐτό ἡ βιομηχανική τάξις κρούει κώδωνα κινδύνου. Καί ὑποστηρίζει ὅτι σέ συνθήκες πληθωρισμοῦ καί ἐνεργειακῆς κρίσης μόνο ἂν διατηρηθεῖ ὑψηλή παραγωγικότητα, καί μάλιστα ἂν αὐξηθεῖ, πρόκειται νά σωθεῖ ἡ ἐθνική μας οἰκονομία. Αὐτό μπορεῖ νά γίνει μέ τή *συμπίεση τοῦ κόστους* πού μέ τή σειρά του ἐπιτυγχάνεται «*μέ τή μείωση τῆς καταναλώσεως ἐνεργείας, μέ τήν καλύτερη ἀξιοποίηση τοῦ χρόνου, μέ τήν αὐξηση τῆς ἀποδόσεως τῶν ἐργαζομένων*». Βέβαια, ἡ αὐξηση τῶν επενδύσεων μπορεῖ νά βοηθήσει ἀλλά «*χωρίς πάντοτε νά ἀπαιτεῖται ἡ οὐσιώδης μεταβολή τοῦ παράγοντα «πάγιο κεφάλαιο»*». Οἱ βιομήχανοι δέν χρειάζεται νά επενδύσουν ἢ νά ἐπανεπενδύσουν στή βιομηχανία, ἀρκεῖ νά μειώσουν τό κόστος. Ἔτσι ἡ ἰδιωτική πρωτοβουλία καλεῖται νά κινηθεῖ πρωτοβουλιακῶς πρὸς δύο κυρίως κατευθύνσεις: νά ἀπαιτεῖ ἀπό τό κράτος πιστώσεις, παροχές, διευκολύνσεις κλπ, ἀλλά, δεδομένου ὅτι ἀπό τή μεριά τοῦ κράτους διαπιστώνει «*ἀτολμία, ἀντιφατικότητα, ἀσυνέπεια ἀνακολουθία, χρονοτριβή*», ἡ κατεύθυνση αὐτή μοιάζει προβληματική. Δέν ἀπομένει, λοιπόν, παρά ἡ «*αὐξηση ἀκόμη παραπάνω τῆς ἀποδόσεως τῶν ἐργαζομένων*». Χρειάζονται ἐπομένως, νέες μορφές ὀργάνωσης καί διοικήσεως καί κυρίως νέες μέθοδοι τεχνικῆς καί ὀργάνωσης τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας.

Ὅλοι μποροῦμε νά καταλάβουμε τό νόημα τῆς προτεινόμενης στρατηγικῆς: ἐνταση τῶν ρυθμῶν ἐργασίας, αὐτοματοποίηση τῆς κίνησης, κατάργηση τοῦ νεκροῦ γιά τήν παραγωγή καί τοῦ ζωντανοῦ γιά τόν ἐργαζόμενο χρόνο, ταχύτητα, ἀκρίβεια, πάθος τῆς συμμετοχῆς, ἐγνοια γιά τό ἀποτέλεσμα γιατί ἡ παραγωγή εἶναι ὑπόθεση ὅλων μας. Ὅλοι πρέπει νά συμβάλουμε· ἄλλοι καθιστοί, ἄλλοι ὀρθιοί, ἄλλοι μουντζουρωμένοι κι ἄλλοι καθαροί, ἄλλοι διευθύνοντες, ἄλλοι διευθυνόμενοι, ὅλοι νά γνοιαστοῦμε μὴν τυχόν καί ὑπάρξει σπατάλη ἐνέργειας, ὅλοι ἄς προσέξουμε νά ὑπάρξει ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερη σπατάλη κατανάλωσης, κανείς νά μὴ ρωτήσῃ ἂν χρησιμεύουν σέ τίποτε αὐτά πού φτιάχνει, φτάνει νά φτιάχνει ἀξίες πού νά πουλιῶνται καλά, νά φτιάχνει γρήγορα καί καλά. Ἡ προειδοποίηση ἄλλωστε πού συνοδεύει τή νέα ἐπιχειρηματική στρατηγική εἶναι σαφής: ἂν δέν αὐξηθεῖ ἡ παραγωγικότητα, ἂν δέν ἀξιοποιηθοῦν

Σημείωση: Ὅλα τά ἀποσπάσματα (μέ πλάγια) προέρχονται ἀπό τό κύριο ἄρθρο μέ τίτλο «**Παραγωγικότητα**» τοῦ Δελτίου τοῦ Συνδέσμου Ἑλλήνων Βιομηχάνων Βορείου Ἑλλάδος, ἀριθ. τεύχ. 12/168, Δεκέμβριος 1979.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

οί «δυνατότητες που προσφέρουν ή σύγχρονη τεχνολογία και οι επιστήμες οργανώσεως και διοικήσεως επιχειρήσεων» τότε, σε συνθήκες πληθωρισμού, ενεδρεύει ανεργία. Μέσω, λοιπόν, της ενδεχόμενης ανεργίας και του ύπαρκτου πληθωρισμού ή άνοικονόμητη οικονομία ξαναγίνεται οικονομία των εργαζομένων. Αυτή τη φορά όμως σαν διασμός και εκδιασμός μαζί.

Οί κεφαλαιοκράτες μας θέλουν να είναι κεφαλαιοκράτες κατά παραφθορά της έτυμολογίας: να κρατούν τό κεφάλαιό «τους» – σε ακίνητα προφανώς ή στην Έλβετία, αυτό είναι δική τους δουλειά –, να μὴν επενδύουν και να περιμένουν τή σωτηρία μόνο από τήν υπερένταση των ανθρώπινων μηχανών. Αυτή τέλος πάντων ή εκσυγχρονιζόμενη και εκσυγχρονισμένη βιομηχανική τάξι δέν μπορεί ούτε τούς κανόνες του δικού της παιχνιδιού να τηρήσει;

*Αγγελος Έλεφάντης

Πρός Θεού!

«... αν στίς εργάτριες ενός εργοστασίου εμπαινε κύριος στόχος ή σεξουαλική απελευθέρωση...»

Θά ήθελα, ειλικρινά, να διαπράξω – ή λέξη εκφράζει τέλεια συντριβή – τήν αυτοκριτική μου. Είχα τή – λανθασμένη, αλίμονο – εντύπωση πώς ή τελευταία στον κόσμο πουριτανική επανάσταση πραγματοποιήθηκε στην Άγγλία στά 1640 (ή έστω, με τόν αναίμακτο θρίαμβό της στά 1688), τότε που ο σιδερόφρακτος Κρόμβελ – προσοδευτικός, αναμφισβήτητα, «για τήν εποχή του» – καταδίκασε στο πύρ τό εξώτερον όλες τίς παρά φύσιν ασέλγειες και ύψωσε ένα ολόκληρο έθνος στο (εμπορευματικό) ήθος του δημιουργού του. Είχα τήν εντύπωση – μέσα στην άπελπισία μου – πώς είχε πιά χαθεί ανεπιστρεπτή ή εποχή του ψηλού κολάρου, τής σκουρόχρωμης βλοσυρής φορεσιάς, ή εποχή του άκέραιου και άνδρείου Μαλδόλιο, ή εποχή του δίκαιου και άνελέητου κολασμού των άμετανόητων και άδιστακτων όμοφυλοφίλων, ή άφραία εκείνη εποχή τής άποχής, όταν οί διάφορες διαστροφές δέν έβλεπαν τό φώς τής ήμέρας παρά έσερναν τίς άξιοθρήνητες ώρες του δίου των στα καθαρτήρια τής Βενετίας ή τ' Άναπλιού, και έτσι δέν αφήνονταν λυτές να σεργιανούν στα διάφορα Φεστιβάλ διαλαλώντας τή θανάσιμηπραμάτεια τούς και προπαγανδίζοντας τήν ήθική καταρράκωση του άνθρώπου.

Και ίδου που άσπιλη χείρα οίκτηρμονος αλλά και αυστηρού ριζοσπάστη μου έτεινε τήν άφεση και τή λύτρωση και με τράβηξε από τό βούρκο τής άκολασίας και τής άνοχής μου. Χείρα που δέν φοβάται να έχει διαρκώς τόν δείκτη τεταμένο, για να δώσει έτσι τόν τόνο τής καταδίκης στίς λέξεις τίς πυριφλεγείς: 'Η έλευθερία του έρωτα δέν έχει καμιά σχέση με τήν σεξουαλική άποχαλίνωση!

Για φανταστείτε, λέγει ο άδέκαστος εισαγγελέας – και θανμάζουμε, γιατί τό μαντείο που μάς προσφωνεί είναι τό μοναδικό στην ιστορία που όχι μόνο μάς συνερίζεται αλλά και επιχειρηματολογεί: για φανταστείτε, λέει, τί θα γινόταν αν «στίς εργάτριες ενός εργοστασίου... εμπαινε κύριος στόχος ή σεξουαλική απελευθέρωση...». Οί δαιμονισμένες πιά εργάτριες «θα μετέφεραν τήν πάλη τους από τό εργοστάσιο στο σπίτι», όπου όχι μόνο θα άπαιτούσαν από τούς

Για τούς μαρξιστές τό πρόβλημα των σεξουαλικών σχέσεων και τής έλευθερίας του έρωτα – που σημειωτέον δέν έχει καμιά σχέση με τή σεξουαλική άποχαλίνωση – δέν είναι προϊόν ενός άμετάβλητου φυσικά νόμου, αλλά μάς συγκεκριμένης μεταβλητής ιστορικής κοινωνικής πραγματικότητας

Τό γυναικείο περίπτερο μεταβλήθηκε σε βήμα διεκδίκησης για τή γυναίκα ενός «άτομικιστικού» τρόπου ζωής με κύριο χαρακτηριστικό τήν «έλευθερία» σύναψης όποιωνδήποτε σχέσεων, άκόμα και των όμοφυλοφιλικών. Τί άλλο παρά άνοιχτή και συνειδητή προπαγάνδα υπέρ των διάφορων διαστροφών μπορεί να σημαίνει ή διακίνηση έρωτηματολογίων

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

μέ ερωτήσεις γύρω από την σεξουαλική ζωή, καθώς και του γνωστού περιοδικού των δημοφιλών «ΑΜΦΙ», μέσα από ορισμένα περίπτερα στο χώρο του Φεστιβάλ;

Σημ.: Αναφέρεται στο Φεστιβάλ της «Αυγής».

Μπορεί να σκεφθεί κανείς ποιό θα είναι τό αποτέλεσμα αν, π.χ., στίς εργάτριες ενός εργοστασίου, από τά σωματεία ή την Έπιτροπή, έμπαινε κύριος στόχος ή σεξουαλική απελευθέρωση, ή σέ ίση μοίρα μέ τά προβλήματα άπασχόλησης. Οί περισσότερες από αυτές, αν όχι όλες, θα μετέφεραν τήν πάλη τους από τό εργοστάσιο στό σπίτι, πράγμα, φυσικά, πού ταιριάζει απόλυτα μέ τά συμφέροντα, όχι μόνο τής συγκεκριμένης εργοδοσίας, αλλά και τής άρχουσας τάξης και των μονοπωλίων στό σύνολό τους, ιδιαίτερα σ' αυτή τή φάση πού ενδιαφέρονται νά γίνει άνεκτική ή πολιτική τής πού άυτοτηρής λιτότητας, τής ύποτέλειας και τού άυταρχισμού, ή πολιτική ύποστήριξης τού ψυχρού πολέμου.

*Ριζοσπάστης, Πέμπτη
7 Φλεβάρη 1980,
«Τό γυναικείο κίνημα και ό νεοφεμινισμός», τής
Άλέκας Παπαρήγα.*

συναγωνιστές συζύγους τους νά πλένουνε τά πιάτα, αλλά και θά βακχεύονταν όλημερίς σάν λυσσασμένες μαινάδες, εγκαταλείποντας τήν παραγωγή και τήν πραγματική απελευθέρωση στά άδεια πιά, μελαγχολικά έργοστάσια, δίπλα στίς βουβές μηχανές, περιορίζοντας έτσι τό πεδίο πάλης των τάξεων στά όρια τής κλίνης – ή όπουδήποτε άλλου θά διανοούντο νά πραγματοποιήσουν τίσ άκατονόμαστες πράξεις του – κι ό (φαινομενικά) θερμός τους άγώνας θά μεταβαλόταν σέ «πολιτική ύποστήριξης τού ψυχρού πολέμου». Και ξερούμε καλά πού θά οδηγούσε μία τέτοια κατάσταση: στή διάλυση τής οικογένειας και στήν ύπνόμευση τού άγωνιστικού κύρους και τής ζωτικότητας τού συζύγου.

Ήταν πράγματι άξιοθρήνητο τό λάθος μου – αλλά και εύτυχές: γιατί μόνον έτσι κατόρθωσα κι εγώ επιτέλους νά δώ πώς μία νέα πουριτανική επανάσταση κυοφορείται κάτω από τό άσέληγο δέρας τής άποχαλινωμένης εποχής μας· μία επανάσταση πού έλαμψε διά μιάς στό θλιβερό, άναθεωρητικό μου όρόμο και μέ άποκάλεσε Παύλο. Γιατί μέ διώκει; μού έλπε. Κι εγώ χαμήλωσα τά μάτια. Κι ενώ οί φτωχοί άλιείς πού πέπρωται νά άνοίξουν τή λεωφόρο τής σωτηρίας μας ματίζουν τά όργανωτικά τους δίχτυα στίς όχθες τής λίμνης, λίγο παραπέρα τά Σόδομα και Γόμορα δυσσοδομούν ύπέρ τής ήθικής έξαθλίωσης τού ανθρώπου, μέ διαστροφές, μέ περιοδικά όπως τό «ΑΜΦΙ», μέ «έλευθερία σύναψης όποιωνδήποτε σχέσεων άκόμα και των όμοφυλοφιλικών», μέ προβολές πορνογραφικών ταινιών, μέ καταλήψεις, έπιλήψεις, άναρχικές διαλείψεις, μέ σατανικά φεστιβάλ και άκατονόμαστες τελετές.

Άποκηρύσσω λοιπόν μετά δδελυγμίας τόν πρότερο έαντό μου και δηλώνω πώς θά αλλάξω φύλλο: θά γυρίσω τήν άσεμνη σελίδα και θά κλείσω μία γιά πάντα τό βιβλίο τής διαστροφής. Και επειδή είμαι και θά ήθελα νά παραμείνω – έστω μέ τό δικό μου, άμήχανο, τρόπο – μαρξιστής, θά φροντίσω όποτε ό έρωτικός δαίμων γίνεται μέσα μου πολύς, νά λαβαίνω σοδαρά ύπόψη τίσ επιταγές τής «συγκεκριμένης μεταβλητής ιστορικής κοινωνικής πραγματικότητας», ώστε ή αναπόφευκτη – φεύ – πράξη νά διεκπεραιώνεται μέ τήν προήκουσα σεμνότητα.

Ύστερόγραφο: Είναι αυτονόητο πώς τά ζητήματα αυτά έχουν και μία πολύ σοδαρή όψη: αυτή πού όλοι μας γνωρίζουμε, από τήν κόψη τής, στήν οικογένεια, τό σχολείο, τήν εργασία, στόν ύπνο και στόν ξύπνο μας. Όμως αν μιλούσα γιά τήν Ίερά Ήξέταση, γιά τήν Ιεραποστολική ιδεολογία τού Ριζοσπάστη· αν έλεγα ότι ή ήθική τής κυρίας Παπαρήγα βοηθά στό κήρυγμα και τό έργο τής (ένμέρει εκσυγχρονισμένης) Όρθοδόξου Έκκλησίας· αν διατεινόμουν ότι ή μετρημένη μέ τόν ιστορικό χρόνο «έλευθερία τού έρωτα» πού επιτρέπει και διεκδικεί τό ΚΚΕ έχει ήδη κατακτηθεί πρό πολλού από τή «συγκεκριμένη μεταβλητή ιστορική κοινωνική πραγματικότητα» τού άστισμού και ότι τό μόνο πού εισπράττει ό λαός από τήν κοινωνική σκέψη τού Ριζοσπάστη είναι ένα Ιερατικό ήθιοπλαστικό «πρός Θεού!» (τό ίδιο πού ό γνώριμος σέ όλους οικογενειάρχης εκστομίζει εμπρός στό θέαμα και τό άκουσμα τής «διαφθοράς») τότε όχι μόνο θά ύποτιμούσα τήν (σημαντική γιά μένα) άγανάκτησή μου, αλλά και θά κινδύνευαν οί κυριολεξίες αυτές νά διαβαστούν σάν σχήματα λόγου. Θά ήταν πραγματικά κρίμα νά κριθεί ή κοινωνική και ήθική μας μοίρα από τήν πάλη άνάμεσα σέ ένα «πρός Θεού» και σ' ένα (καταδικό μας) «Άμάν, φτάνει πιά!».

Διονύσης Καψάλης

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Ἡ ἀταξική κοινωνία

Πρό ἡμερῶν ἀπεργοῦσαν οἱ ταξιτζήδες. Ἡ κυβέρνηση σκέφτηκε: γιὰ νὰ πάρεις ἄδεια νὰ ὀδηγεῖς ταξί ἀπαιτοῦνται πολὺ περισσότερα ἀπ' ὅ,τι γιὰ ἰδιωτικό· τὸ νὰ ἄσκεις ἐπάγγελμα χωρὶς ἄδεια εἶναι παράνομο· ἡ ἀπεργία προβλέπεται ἀπὸ τὸ Σύνταγμα μου· ἡ ἀπεργία τῶν ταξί δὲν εἶναι ἀντισυνταγματική οὔτε παραβαίνει τοὺς νόμους μου· εἰσήγαγα τὸν περὶ μονῶν-ζυγῶν νόμο γιὰ ἀμείλικτους ἐνεργειακούς λόγους· ἡ κερδοσκοπία εἶναι κακὸ πρᾶγμα καὶ πρέπει νὰ πατάσεται. Συμπέρασμα: ἐπιτρέπεται ἡ κυκλοφορία καὶ τῶν μονῶν καὶ τῶν ζυγῶν καὶ ὅσοι θέλουν ἄς γίνουν ταξιτζήδες.

Καὶ γέμισε ὁ τόπος «αὐτοσχέδιους ταξιτζήδες» πού εἶπε χαρούμενα καὶ ὁ τηλεπαρουσιαστής. Καὶ μῆκαμε μέσα κι ἐμεῖς, τὸ ἐπιβατικό κοινό, καὶ δώσαμε ὥραιους ἀγῶνες νὰ κρατήσουμε τὸ κόμιστρο στὰ ὄρια τοῦ κανονικοῦ. Καὶ πληρώσαμε καὶ ἐξυτηρηθήκαμε.

Εἶμαι βέβαιος ὅτι ὅσο καὶ νὰ διαρκοῦσε ἡ ἀπεργία, ὅτι ἀκόμα κι ἂν ἐπρόκειτο νὰ καταργηθεῖ τὸ ἐπάγγελμα ταξιτζής, κανεὶς μας δὲν θὰ καταλάβαινε σχεδόν τίποτα, ἔτσι ὥραια καὶ ὀμαλά πού κύλησαν τὰ πρᾶγματα. Ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ ὅσους ταξιτζήδες δὲν ἔχουν γιωταχί (γιατί πολλοὶ δισυπόστατοι ἀπεργοσπᾶστησαν κατὰ τοῦ ἑαυτοῦ τους). Ὅπως ἀνεπαίσθητα θὰ περάσει ἡ κάθε ἀπεργία ἂν ἡ κυβέρνηση ἐπιτρέψει στὸν ὁποιοδήποτε συμπολίτη μας νὰ ἀντικαταστήσει τοὺς ἀπεργούς: θὰ βρεθοῦν σίγουρα πολλοί.

Ἡ κυβέρνηση μέ τὴν εὐκαιρία τῆς τελευταίας ἀπεργίας εἰσήγαγε νέα συνδικαλιστικά, πολιτικά, κοινωνικά ἤθη. Ἴσως ἡ ἀπεργία αὐτὴ νὰ ἀποδειχθεῖ σημαδιακή. Γιατί τὰ μέτρα, στὴ συγκεκριμένη τουλάχιστον περίπτωση, ἔγιναν ἀποδεκτά ἀπ' ὅλους. Δὲν μένει λοιπὸν παρά νὰ γενικευτοῦν. Καὶ τότε τὸ εἶδος ἀπεργία θὰ ἀρχίσει πλέον νὰ ἐκλείπει, ὁ συνδικαλισμὸς νὰ ἐκπίπτει ὡς ἄνευ λόγου· καὶ ἡ ἔννοια ἀπεργοσπᾶστης νὰ καταργεῖται, ἀφοῦ ὁ ἕνας μας θὰ ἔχει γίνει ὁ ἀπεργοσπᾶστης τοῦ ἄλλου. Ἡ τοῦ ἑαυτοῦ του.

Γιώργος Καρρᾶς

Ἡ μελαγχολική ραψωδία τοῦ «ἀμερικάνικου τρόπου ζωῆς» καί τό γαμήλιο ἐμβατήριο τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης

Μ' ἀφορμή ἓνα «ἐγχειρίδιο ἐρωτικῆς
συμπεριφορᾶς» καί τό «Μανχάταν»

τοῦ Λεωνίδα Λουλούδη

Χωρίς νά διεκδικῶ τήν ἀποκάλυψη κάποιων ἐκλεκτικῶν συγγενειῶν πέρα ἢ πίσω ἀπό τίς προθέσεις, ἐπικές μάλιστα, τῶν ἐνεχομένων προσώπων ἢ φορέων, μερικά πρόσφατα γεγονότα ἐπισημαίνουν τή διατύπωση ἑνός κοινού αἰτήματος πού ἀφορᾶ τήν ἐπανεξέταση ὅσων μέ νεόπλουτη γενναιοδωρία ἐκλαμβάναμε μέχρι σήμερα ὡς ποιότητα ζωῆς. Αἶτημα πού ἀποδεικνύει ὅτι οἱ κάτοικοι αὐτῆς τῆς περιεργῆς πόλης, ἐνῶ ζοῦν, ἐργάζονται, παράγουν καί ἀναπαράγονται τυλιγμένοι σ' ἓνα «μαῦρο σύννεφο καπνοῦ καί βλασφημίας», μποροῦν νά σκέπτονται ἀλλά καί νά ὀνειρεῦνται ὡσάν τό ἀττικό φῶς νά πλημμυρίζει καί τήν τελευταία γωνιά τῶν ὑπόγειων διαδρομῶν τους. Πρόκειται γιά σύννεφο ἀβλαβές ὅπως διατείνονται τά ἐπίσημα ἀνακοινωθέντα ἢ ἔχουν προσαρμοστεῖ σημαντικά οἱ ἀναπνευστικές ικανότητες τῶν κατοίκων; Ἡ ἀπάντηση δέν εἶναι γραμμένη στόν ἄνεμο, ἀλλά ἐκδηλῶ στούς προσεκτικούς ἀναγνώστες τῶν τοίχων καί τούς θεατές «ἀντικομμουνιστικῶν ταινιῶν» πού σημάδευσαν τό κίνημα τῶν καταλήψεων, ὅπως παραλειπτικά ἴσως ὀνοματοθετήθηκαν ἀπό τούς πρωταγωνιστές τους τά μαζικά ἀντίποινα στήν προσοδευτική χειραγώγηση τῶν μαζῶν, ὅσο καί στήν ἀνένδοτη ἀπεργία τῶν τραπεζικῶν πού ἐπένδυσαν τίς ὥρολογιακές ἀπαιτήσεις τους μέ ἐπιχειρήματα μεσημβρινοῦ ὕπνου καί παραβίασης τῶν καταστατικῶν ἀρχῶν λειτουργίας τῆς ἑλληνικῆς οἰκογενείας. Ἀπάντηση ἐγεγέρθη γιά ὅ,τι ὁ παραδοσιακός συνδικαλισμός, δηλαδή αὐτός πού ξέρουμε καί κάνουμε δεκαετίες τώρα, θεωρεῖ αὐτονόητα συναρτημένο μέ τήν ὑπνηλία τῶν θεσμικῶν ἀλλαγῶν καί τό ἐναλλασσόμενο ρεπερτόριο τῆς ἀριθμητικῆς τῶν μισθῶν καί τῆς ἀλγεβρας τῶν ἐπιδομάτων. Ἐπιζητώντας τήν ἐκουσία καταπάτηση τοῦ λεγομένου πολιτιστικοῦ στά προνομίου οἰκόπεδα τοῦ πολιτικοῦ, θά ἔλεγα ὅτι καί ἡ πρόσφατη ἐπισημότατη ἀνακήρυξη τοῦ «ἀνύποπτου» Φλωρινιώτη «σέ ἐφάμιλλο ἑνός Γκαρντέλ καί ἑνός Μούλουτζι», μαζί μέ τήν περυσινή μακρόσυρτη, πλὴν ἀπαξ, ματιὰ στόν «ἀόρατο χῶρο» τοῦ Νίκου Κοεμτζῆ ὑπενθυμίζουν τόν πυρῆνα ὕφους καί ἤθους πού κυο-

φορεῖται σέ κάποιες ἐκδηλώσεις τῆς ἐλαφρο-λαϊκῆς κουρελαρίας καί ἀπουσιάζει συστηματικά ἀπό τό πολιτικό θεστιάριο τῶν σταυρωτῶν σακακιῶν ἀλλά καί τῶν ἐφθαρμένων τζάκετς, τώρα μάλιστα πού καί τά ρεμπέτικα ἐγκαταλείφθηκαν γιά τή τζάζ. Δέν εἶναι τυχαία βέβαια ἡ ἀντίδραση πού συνάντησαν αὐτές οἱ κινήσεις ἀπό ὑπουργούς, καθηγητές πανεπιστημίων, διοικητές καί λογοκριτές κάθε εἶδους, κομματικά μηρκαστικά καί ἀθλητικογράφους τοῦ πολιτικοῦ πρωταθλήματος, ὅσων δηλαδή «ἡ σύμβασή τους διαισθάνθηκε σ' αὐτές μίαν ἄλλη ἀπειλή» ἢ ἐξέλαβαν τόν ἀναρθρο καί ἐν πολλοῖς μιμητικό λόγο τους ὡς τελειωμένη πρόταση ἀλλαγῆς.

Σ' ὅλα αὐτά βέβαια ὁ ἴδιος ὁ Γούντυ Ἄλλεν πολὺ δύσκολα θά ἀναγνώριζε τό προοίμιο μιάς ἀναφορᾶς στή τελευταία του ταινία «Μανχάταν». Στήν κοινωνία του τό πολιτικό θέατρο κυριαρχεῖται κάθε τετραετία ἀπό τό δικέφαλο πρωταγωνιστή του, μπροστά σ' ἓνα κοινό πού «ἔχει τραφεῖ μέ τηλεόραση καί ὁ ἐγκέφαλός του ἔχει πιά δηλητηριαστεῖ», ὅπως λέει ὁ ἴδιος. Ἐνα κοινό πού ἔχει πεισθεῖ ἀμετάκλητα ὅτι ἡ ἔκβαση τοῦ ἔργου πολὺ λίγο τό ἀφορᾶ, καί πάντως ὄχι ὅσο ἡ γιγαντομαχία πού καλεῖται νά παρακολουθήσει. Κόμματα καί συνδικάτα μαγειρεύουν σοφά τίς ταξικές ἀντιθέσεις σέ πολιτικές σούπερ μαλακτικές γιά τά βαρυφορτωμένα στομάχια τῶν ὀπαδῶν τους. Ἡ ποδοπατούμενη μονάδα ὅταν ἀποφασίζει νά ἀναπτύξει τήν ἀτομικότητά της δέν ἔχει ἄλλη ἐπιλογή ἀπό τήν ἀρνηση τῶν κοινωνικῶν μορφωμάτων πού ἐξυπηρετοῦν τόν ἀσφικτικό πολιτικό της ἐξορισμό. Μέ τά λόγια του: «στό Μανχάταν' ἐκθέτω τήν ἱστορία ἑνός ἀνθρώπου πού πασχίζει νά διαφυλάξει τήν ἀκεραιότητα καί τό ὕψος τῆς ζωῆς του ἀπέναντι στούς πειρασμούς καί τούς συμβιβασμούς τῆς σύγχρονης τυραννικῆς κοινωνίας». Εἶναι σ' αὐτό τό σημείο πού ὁ ἄνθρωπος τοῦ Μανχάταν συναντιέται μέ ὅσα θίγω στήν ἀρχή, καί μέ κάτι ἀκόμα πιό ἀπόμακρο(;), τό «ἐγχειρίδιο ἐρωτικῆς συμπεριφορᾶς» πού ἐκδόθηκε πρόσφατα «μέ τίς εὐλογίες τοῦ Κινέζικου Κόμματος» (ἐφ. ΒΗΜΑ, 29.1.80) καί ἀποτέλεσε τό

ερέθισμα γι' αυτό τό κείμενο. Γιατί αν στην 'Αμερική του «Μανχάταν» ή αμφισβήτηση του κατεστημένου ύψους ζωής αποτελεί αναγκαστικά τή μόνη ρεαλιστική αντίσταση έναντι μιάς εξουσίας, πού έτσι και άλλώς είναι πολλαπλή και «τρυπώνει παντού», και στη νεοελληνική μας πραγματικότητα ή αυξανόμενη παντοδυναμία των πολιτικών γιγάντων μέ τή σιωπηρή ή τεμπέλικα δυσφορούσα άνοχή των διαφωνούντων εξωθεί στην ίδια μονοδιάστατη αντιμετώπιση τής άλλαγής μέσα από τή «σεξουαλική άπελευθέρωση», τήν «άπελευθέρωση τής γυναίκας», τήν «άντιαυταρχική εκπαίδευση», και σε όσα ό άμήχανος μαρξισμός τής έποχής μας ονόμασε κινήματα, κοινωνικής κριτικής, αφήνοντας προς τό παρόν άναπάντητο τό πρόβλημα τής πολιτικής τους άρθρωσης, και τά υποκείμενά τους στη μοναξιά τής πύο σκληρής ιδιώτευσης. Αντίθετα ή σημερινή Κίνα στέλνει μιά εικόνα ζωής όπου ή προσφυγή στην άτομικότητα έξυπηρετεί τήν εξέλιξη του συλλογικού βίου: «στην οικόδομηση τής σοσιαλιστικής κοινωνίας κάθε νέος είναι φυσικό νά επιθυμεί νά βρει τόν ιδανικό σύντροφο στη ζωή του». Πόση διαφορά από τήν άνήλικη «ώριμη» Τραϊήου του «Μανχάταν» πού «γεννήθηκε και μεγάλωσε σ' ένα κόσμο ναρκωτικών, τηλεόρασης και άντισυλληπτικών» και άποφάινεται: «Ίσως οι άνθρωποι νά μίν είναι φτιαγμένοι για ένα δεσμό». Και ή διαφορά μεγαλώνει: «Ωραία είναι νά κάνεις περίπατο στο πάρκο, κρατώντας τό χέρι τής αγαπημένης σου... αλλά είναι πύο σημαντικό νά παρακινεί ό ένας τόν άλλο νά είναι καλύτερος στη δουλειά του και νά τόν ενθαρρύνει νά σέβεται τίς ίδιες ήθικές αξίες». Πώς νά άποδεχθεί αυτή τή στάση ό σαραντάχρονος Ίσαάκ του Άλλεν, ένας «Έβραϊός, παρανοϊκός, φαλλοκράτης πού είναι όλο παράπονα και όχι λύσεις» (ή περιγραφή τής πρώην συζύγου), πού γράφει ένα «άστείο» βιβλίό για «τήν παρακμή των αξιών», πού διαμαρτύρεται γιατί «ή γενιά μου βρέθηκε ανάμεσα σε δύο γενιών πυρά», πού σαρκάζει «ή γυναίκα μου μέ παράτησε για μιά άλλη γυναίκα», και πού γνωρίζει ότι «ήδη πολύ λίγοι άνθρωποι επι-

ζούν από μία μητέρα». Τό υβρίδιο ερωτικού περιπάτου και πολιτικής οικονομίας είναι τέλεια άγνο γι' αυτόν πού για νά βρει τόν δικό του ήθικό κώδικα πρέπει νά έγκαταλείψει τή δουλειά του, τό σπίτι του, τήν άνεσή του.

Θά άρκοϋσε νά συνδέσουμε τήν προοπτική του έγχειριδίου μέ τήν άναμενόμενη «πολύ σημαντική επέκταση τής βιομηχανικής παραγωγής στη Κίνα» (Έκθεση Interfuturs 1979) για νά κατανοήσουμε, γιατί όχι και νά δικαιώσουμε τήν αναχρονιστική τής παιδαγωγική; Τό ερώτημα πιστεύω δέν μπορεί νά άπαντηθεί, ιδιαίτερα όσον αφορά τό σκέλος τής δικαιώσης μόνο μέ τήν επιχειρηματολογία πού ταυτίζει τό σοσιαλισμό μέ τήν κατάργηση τής άτομικής ιδιοκτησίας. Δέν θά είχαμε προχωρήσει σημαντικά από τόν εξέλικτικό οικονομισμό του Ένγκελς τής Καταγωγής τής Οικογένειας. Δέν θά είχαμε εκτιμήσει τίς συνέπειες τής θέσεως του μολσεβίκου ήγέτη Ριαζάνοφ στην άνατολή τής πρώτης σοσιαλιστικής επανάστασης, πού είχε υποστηρίξει μ' αυτά τά λόγια τό θεσμό του γάμου: «Ένας τέτοιος θεσμός θά πρέπει νά γίνει κοινωνικό καθήκον τόσο φυσικό όσο ή εργασία» ενώ «ή πολυγαμία άποδεικνύει τό κατώτερο πνευματικό επίπεδο των υποκειμένων' και άντικειμένων της'». Δέν θά είχαμε κατανοήσει τή δυσφορία, πού ό ίδιος ό Λένιν είχε εκφράσει στην Κλάρα Τσέκιν, για τίς συγκεντρώσεις του Γερμανικού Κομμουνιστικού Κόμματος στις όποιες οι γυναίκες εργάτριες-μέλη έκαλούντο νά συζητήσουν προβλήματα γάμου και σεξουαλικότητας, ξεοδεύοντας ενέργεια πού θάπρεπε νά άποδώσουν στα πολιτικά καθήκοντα τής συγκυρίας. Θά άγνοούσαμε τή μεγάλη στροφή τής Κολλοντάι πού ενώ από τό 1913 έπεσήμαινε τή σοβαρότητα του μετασχηματισμού των προσωπικών σχέσεων στα πλαίσια τής καθημερινής ζωής, τό 1921 εν όψει των τεράστιων οικονομικών δυσχερειών του σοβιετικού κράτους θεωρούσε ότι τό προλεταριάτο, και οι γυναίκες ιδιαίτερα, θά έπρεπε νά άφιερωθούν ολόψυχα στην αύξηση τής παραγωγικότητας αναβάλλοντας τήν αμφισβήτηση του σεξουαλικού καταμερισμού εργασίας

καί τών κοινωνικῶν του συνεπειῶν, καθώς καί τήν κριτική στίς επιθέσεις τῆς μπολσεβίκικης ἡγεσίας ἀπό τήν *Πράβδα* γιά τίς ἀρχικές τῆς θέσεις. Σήμερα πού γνωρίζουμε ὅτι ἡ ἀναβολή αὐτή κράτησε πάνω ἀπό μισό αἰῶνα καί συνεχίζεται παρά τήν ἐξάλειψη τῆς οικονομικῆς ἀθλιότητος θά πρέπει νά ἀρχίσουμε νά ἀναρωτιόμαστε γιά τή βαθύτητα κοινωνική φύση τοῦ ζητήματος. Ἄς μὴν ξεχνάμε πόσο ξεστράτισε τή συζήτηση τοῦ «σταλινισμοῦ» καί τῆς «γραφειοκρατίας» ἢ ἐπιφανειακή ἀντιμέτωπιση τῶν «παραμορφώσεων» τοῦ «σοσιαλισμοῦ». Σάν, γιά νά θυμηθοῦμε πάλι τήν ἐπαναστατημένη αὐτή τή φορά Κολλοντάι, «οἱ σχέσεις μεταξύ τῶν φύλων καί ἡ δημιουργία τοῦ ἀντίστοιχου ἠθικοῦ κώδικα, νά μὴν ἔχει ἱστορικά ἀποτελέσει ἕνα σταθερό παράγοντα τῆς κοινωνικῆς πάλης! Ὡσάν οἱ σχέσεις τῶν φύλων, μέσα στά ὅρια μιᾶς ὁρισμένης κοινωνικῆς ομάδας, νά μὴν ἔχουν ἐπηρεάσει τό ἀποτέλεσμα τῆς πάλης ἀνάμεσα σ' ἀντίθετες κοινωνικές τάξεις!». Μιά διατύπωση πού ἐστιάζει στήν ἀσάφεια καί τήν ἀποσιώπηση τῆς συνάρτησης τοῦ διαπροσωπικοῦ καί τοῦ δημόσιου τομέα, κάτι περισσότερο, τήν ἐρμηνεύει. Γιατί, γιά παράδειγμα, ἡ οἰκογένεια, αὐτή ἡ οἰκουμένη ἀνθρωπολογική σταθερά, δέν μπορεῖ νά ἀξιολογηθεῖ ὡς πρωτοβάθμιο κοινωνικό μόρφωμα μόνο ἀπό τήν οικονομική τῆς λειτουργία, ἀλλά καί ἀπό τό συνυπολογισμό τῶν πολιτικῶν, ἰδεολογικῶν καί βιοψυχολογικῶν τῆς προσδιορισμῶν πού τελικά συνθέτουν τήν κατανομή τῶν ρόλων μέσα σ' αὐτήν, καί τήν εὐρύτερη σημασία αὐτῆς (τῆς κατανομῆς ρόλων) στή βιολογική καί ἰδεολογική ἀναπαραγωγή τῆς κοινωνίας. Ἔτσι ἡ ὑπόθεση ὅτι τό καλό μας ἐγχειρίδιο ὀργανώνει τό ἀτομικό στήν ἐξυπηρέτηση τοῦ συλλογικοῦ (χωρίς βέβαια νά παραλείπει τίς «ζήλειες» καί τά «πεθερικά»), θά πρέπει νά διατηρεῖ τήν ἀθωότητά της μόνο γιά ὅσους ἔχουν ἀφιερῶθει στή λατρεία τῆς συλλογικῆς Ἰδέας, καί ἀρκοῦνται στήν ὀρθόδοξη ἀποψη τῶν περισσότερων Ἀνατολικῶν κρατῶν σήμερα, πού θεωροῦν ὅτι ἡ συμετοχή στό ἐξωτερικό μέτωπο τῆς ἀπασχόλησης καί τῆς πολιτικῆς ἀνακατανέμει αὐτόματα συμπεριφορές καί ἀξίες, πού στό κάτω τῆς γραφῆς δομήθηκαν μέσα ἀπό διαδικασίες πολύ πιο σύνθετες ἀπό τίς ἀντίστοιχες σοσιαλιστικές.

Στήν Ἀμερική τοῦ «Μανχάταν» ἡ κυκλοφοριακή συμφορή πολλῶν διαφορετικῶν ἐγχειριδίων εἶναι ἐμφανής. Πού μιλοῦν γιά τήν ἐξουσία τοῦ ἀνδρα στό σπίτι, τοῦ πατέρα (τῶν γονιῶν) στά παιδιά, καί ὅλες

τίς σχέσεις ἐξάρτησης πού ἐπιβάλλουν ἐντέλει «ἀπό τήν κούνια» μιᾶ εὐνουστικῆς ἐργασιοθεραπείας γιά τήν οἰκοδόμηση τοῦ ἀναπτυξιακοῦ «θαύματος». Καί ἔτσι ὁ ἐντοπισμός τῆς γενικότερης κρίσης ἐνός συστήματος πού ἔχει φτάσει τά ὅριά του γίνεται πολύ πιο συγκεκριμένος. Ἡ συνοίκηση δέν ἀπογειώνεται σχεδόν ποτέ οἰκογενειακά, καί πολύ σπανίως ἐρωτικά, στήν εὐτυχία τῆς συμβίωσης. Καθώς τό κράτος καί ἡ ἐπιχείρηση μέσα ἀπό τήν ἀσφάλιση, τήν ἐκπαίδευση, τά μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας ἔχουν ἀφαιρέσει ἀπό τήν οἰκογένεια σημαντικές λειτουργίες τῆς, ἢ συνένωση τῶν ἀνθρώπων ἀποτελεῖ τόν ἔσχατο συμβιβασμό ἀπέναντι στή θεσμοποιημένη μοναξιά τοῦ διαμερίσματος, τοῦ γραφείου, τῆς τηλεόρασης. Ἄλλά ἔτσι τά ἰδεολογικά καρυκεύματα περιττεύουν, τό «ὄνειρο τῆς ζωῆς τρίζει», ὁ ἠθικός κώδικας ἀπό ἄξονας συνοχῆς μετατρέπεται σέ ἀποσυνθετικό καταλύτη καί ὅλες οἱ ἐπιθυμίες ἀλλά καί οἱ ἰκανότητες τοῦ ἀτόμου πού θρυμματίστηκαν στήν ἀσπληγή ἱεραρχική διάρθρωση τῶν κοινωνικῶν ομάδων ἐπανερχοῦνται – ἀνεπισηροφῆς – πρὸς συζήτηση.

Ἡ «μπλού» κλίμακα τοῦ Γκέρσουϊν πού τέμνει μουσικά τήν ταινία δέν ἀφήνει περιθώρια αἰσιοδοξίας γιά τήν πολιτική ἀρθρωση ὅσων στοιχείων ἐλευθερώνει ἢ ἀποἰδεολογικοποιεῖ τῶν κοινωνικῶν. Θάλεγα πάντως μεγαλύτερη ἀπό τήν παραωρημένη μυθοποίηση τοῦ κομματικοῦ ἐγχειριδίου. Ὅσο γιά τήν Ἑλλάδα πού «ἡ ἔννοια τοῦ πασά καί ἡ ἔννοια τῆς μνηστειᾶς εἶναι ἀλληλένδετες ἢ ἐπίκοινες», ἀλλά καί στή Ἑλλάδα τῶν ἐκστρατειῶν ἐνάντια στόν «ἀμερικάνικο τρόπο ζωῆς», ὑπέρ ἐνός «ἐλληνικοῦ τρόπου διασκέδασης», τῶν «πρῶτων στά μαθήματα» καί τῶν «σταθερῶν αἰσθηματικῶν σχέσεων» τί νά ἐλπίζει κανεῖς, παρά λιγότερες εἰσηγήσεις γιά «τό πολιτιστικό», περισσότερες «ἀντικομμουνιστικές ταινίες»... καί καλή λευτεριά!

Σημείωση

Ἡ ὑλοποίηση τοῦ ἐρεθίσματος ὀφείλει πολλά στό *Δείγμα γραφῆς* τοῦ Δ. Μορτόγια, τήν *Ἀρραβωνιαστικά* τοῦ Γ. Γιατρομανωλάκη, τά ἄρθρα τῆς J. Heinen «Ἡ Κολλοντάι καί ἡ Ἱστορία τῆς Γυναικείας Καταπίεσης», *New Left Review*, τ. 110, σ. 43-63, καί τοῦ Κ. Ναυρίδη «Ἡ κρίση ἐξουσίας στή σύγχρονη οἰκογένεια», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 6, σ. 93-98, καί βεβαίωτα στό φιλμ *Μανχάταν* τοῦ Γ. Ἄλλεν.

Δημοκρατική Συμμαχία καί αὐταρχικό Κράτος

Τοῦ ΝΙΚΟΥ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ

Τό παρακάτω κείμενο τοῦ Νίκου Πουλαντζά γιά τό αὐταρχικό κράτος δημοσιεύτηκε στό «Βῆμα» τῆς 1ης Φεβρουαρίου 1976. Ἡ ἀναδημοσίευσή του ἀποκτᾷ ιδιαίτερη σημασία σήμερα πού τό αὐταρχικό κράτος ἀποτελεῖ γιά τόν τόπο μας ὄχι μιά «θεωρητική πρόβλεψη» ἀλλά πραγματικότητα: μιά πραγματικότητα πού δείχνει ὅτι π.χ. τά ΜΑΤ δέν εἶναι ἑλληνική ἰδιομορφία ἀλλά ἀπόρροια γενικῶν αὐταρχικῶν τάσεων τοῦ σημερινοῦ κράτους τοῦ ὄριμου καπιταλισμοῦ.

Ἡ πρόταση Δημοκρατικῆς Συμμαχίας (ἡ σύμπραξις ἢ συμφωνίας), τῆς ὁποίας ἡ πραγμάτωση ἀποτελεῖ κατά τή γνώμη μου *ἐθνική ἐπιταγή*, δίνει τήν εὐκαιρία νά ξεκαθαριστοῦν ὀρισμένα θέματα γενικότερης σημασίας γιά τή χώρα μας, καί θέτει μιά σειρά ἀπό προβλήματα πού θά πρέπει νά συζητηθοῦν δημόσια καί εὐρύτητα. Ἡ πρώτη σειρά προβλημάτων ἀφορᾷ βέβαια τήν καταλληλότητα τῆς *συγκυρίας* πραγμάτωσης αὐτῆς τῆς συμμαχίας, τήν *εὐρύτητα τοῦ φάσματος* τῶν πολιτικῶν δυνάμεων πού θά μπορούσε νά περιλάβει (θέμα τῆς «ἀντιδικτατορικῆς δεξιᾶς»), καθώς καί τά *μέσα* γιά τήν ἐπιτυχία τῶν στόχων τῆς (θέμα τῆς συμμαχίας σάν σχῆμα ἐναλλαγῆς στή σημερινή κυβέρνηση). Ἡ δευτέρα σειρά προβλημάτων, ἡ οὐσιαστικότερη αὐτή τῆ στιγμῆ, ἀφορᾷ τό *περιεχόμενο* καί τούς *στόχους* τῆς: ἡ οὐσιαστικότερη, γιατί οἱ λύσεις πού θά δοθοῦν σ' αὐτά τά προβλήματα εἶναι καθοριστικές καί γιά τίς λύσεις πού θά δοθοῦν σ' αὐτά.

Ἄς πρῶτος στόχος

Ἐνα ἀπό τά κύρια θέματα, μέ τό ὅποιο θά ἀσχοληθῶ ἐδῶ, ἀφορᾷ τόν πρῶτο στόχο τῆς συμμαχίας, τήν ἐμπέδωση καί ἐκβάθυνση τῆς δημοκρατίας στόν τόπο μας, αὐτό πού ἀποκαλοῦμε *ἐκδημοκρατισμό* τοῦ ἑλληνικοῦ Κράτους, *στή σχέση του* μέ τούς ἄλλους τῆς στόχους, τήν ἐθνική ἀνεξαρτησία καί τήν οἰκονομική καί κοινωνική δικαιοσύνη. Ἐχει ἤδη σωστά ἐπισημανθεῖ ὅτι ἡ συμμαχία αὐτή θά πρέπει νά θεμελιωθεῖ πάνω σ' ἕνα *μίνιμουμ* καί *κοινό πρόγραμμα* τῶν πολι-

τικῶν δυνάμεων πού θά τήν ἀποτελέσουν. Ὅμως, ἀπό τίς διάφορες συζητήσεις πού ἔχουν ἤδη γίνει, μπορεῖ κανεῖς νά διαπιστώσει εὐκολά ὅτι ἡ μεγαλύτερη δυνατή εὐρύτητα συμφωνίας ἀφορᾷ τό στόχο τοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ τοῦ Κράτους, ἐνῶ τά κυριότερα προβλήματα γιά τήν ἐπίτευξη τοῦ μίνιμουμ κοινοῦ προγράμματος ἀφοροῦν τούς ὑπόλοιπους στόχους τῆς, δηλαδή τήν ἐπέκταση καί τό περιεχόμενο τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας, καθώς καί τήν ἔκταση καί τό περιεχόμενο τῶν οἰκονομικοκοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων πού θά πρέπει νά προτείνει.

Ἔτσι ἀνακύπτει ἕνα θέμα πρωτεύουσας σημασίας, δεδομένου ἐξάλλου ὅτι, πολύ σωστά, κανεῖς δέν θεωρεῖ τή δημοκρατική συμμαχία σάν τρόπο μετάβασης στό σοσιαλισμό: εἶναι ὁ *μίνιμουμ βαθμός* ἀλλαγῶν στόν τομέα τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας καί στό οἰκονομικοκοινωνικό πεδίο πού θά μπορέσει νά ἐπιτρέψει οὐσιαστικές ἀλλαγές στόν ἐκδημοκρατισμό τοῦ ἑλληνικοῦ Κράτους; Μέ ἄλλα λόγια, ποιός εἶναι ὁ *βαθμός τῆς σχέσης*, δηλαδή τῆς ἀλληλένδετης καί τῆς σχετικῆς αὐτονομίας αὐτοῦ τοῦ στόχου μέ τούς ἄλλους; Αὐτό πού ἀποκαλεῖται, στήν Ἑλλάδα, «αὐταρχική δημοκρατία» ἢ «αὐταρχικό Κράτος» ἀποτελεῖ πράγματι, σ' αὐτά κύρια χαρακτηριστικά του, *ἰδιομορφία* τοῦ ἑλληνικοῦ Κράτους, ὀφειλόμενη πρῶτιστα σέ πολιτικά δεδομένα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας καί τῆς Δεξιᾶς τῆς (συνεχῆς μονοπώληση τῆς ἐξουσίας ἀπό τή Δεξιά, μονοκομματικό Κράτος κ.λπ.) πού θά μπορούσε νά τροποποιηθεῖ οὐσιαστικά μέ μιά ἀπλή ἐναλλαγή στήν κυβερνητική ἐξουσία καί μέ ἐπιμέρους ἢ δευτερεύουσες μόνο μεταβολές στόν οἰκονομικοκοινωνικό τομέα; Ἡ μήπως αὐτή ἡ τάση πρὸς τό

«αυταρχικό Κράτος», τελικά προς μία νέα μορφή του άστικου Κράτους, χαρακτηρίζει, σε διαφορετικό βέβαια βαθμό την κάθε μία, όλες τις καπιταλιστικές χώρες στη σημερινή φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού; Πράγμα που θα σημαίνει αναγκαστικά ότι η επίτευξη του ίδιου του στόχου του εκδημοκρατισμού του ελληνικού Κράτους δεν μπορεί, πέρα από ένα περιορισμένο σημείο (ποιό ακριβώς;) να προχωρήσει παρά με βαθιές τομές και διαρθρωτικές αλλαγές στο οικονομικοκοινωνικό πεδίο (μέσα στα πλαίσια πάντα του άστικού συστήματος), στο μέτρο ακριβώς που αποτελεί διεθνές φαινόμενο της σημερινής εποχής.

Τό Σύνταγμα

Χωρίς βέβαια να παραβλέπω τις αναμφισβήτητες πολιτικές ιδιομορφίες της ελληνικής κοινωνίας, νομίζω ότι η τελευταία αυτή όψη του θέματος όχι μόνο είναι πραγματική, αλλά και ότι, στο πρόβλημα που μας ενδιαφέρει, παίζει σημαντικό ρόλο. Τόσο μάλλον που η αντιπολίτευση έχει συχνά την τάση να την παραμελεί, όπως φάνηκε τελευταία, μεταξύ άλλων και στη συζήτηση σχετικά με το «Σύνταγμα της Νέας Δημοκρατίας». Η κριτική στο Σύνταγμα περιορίστηκε συχνά σ' ένα στενά «πολιτικό», ενίοτε «νομικιστικό», πλαίσιο. Η αντιπολίτευση είχε την τάση να αποδίδει τις αυταρχικές διαστάσεις του Συντάγματος κυρίως στην ιδιομορφία της «καραμανλικής Δεξιώς» στον τόπο μας, και συχνά αντιπρότεινε, σάν άνευ έτερου επίτευξιμες και δυνατές, πολιτειακές μεταβολές εμπνεόμενες από ένα αναχρονιστικό «νεο-φιλελευθερισμό», λές και χραισκόμασταν ακόμα στην εποχή του κοινοβουλευτισμού και του καπιταλισμού των αρχών του αιώνα, αν όχι στην εποχή του Montesquieu και του Rousseau. Ένω είναι προφανές ότι: α) σε πολλές βασικές του γραμμές το θεσμικό «καραμανλικό» πλαίσιο (και όχι μόνο το Σύνταγμα) δεν είναι ούτε περισσότερο ούτε λιγότερο αυταρχικό από τα αντίστοιχα άλλων καπιταλιστικών χωρών συγκεκριμένα της Δυτ. Ευρώπης· β) ότι αυτό, πέρα από τις ιδιομορφίες της ελληνικής Δεξιώς, συνδέεται λειτουργικά με τη σημερινή φάση του καπιταλισμού· γ) ότι γι' αυτό ακριβώς, και πέρα ακόμα από μία απλή πολιτική έναλλαγή στην κυβερνητική εξουσία, τό ίδιο τό πλαίσιο αυτό δεν μπορεί να εκδημοκρατισθεί ουσιαστικά παρά μέσα από βαθιές τομές στο οικονομικοκοινωνικό πεδίο. Από την άλλη βέβαια μεριά, ή Κυβέρνηση, σύμφωνα με μία χαρακτηριστική τεχνοκρατική αντίληψη, σύγχρονη μορφή της άρχουσας άστικής ιδεολογίας, διατεινόταν (και διατείνεται) ότι τό ελληνικό θεσμικό πλαίσιο δεν είναι δεμένο με τον καπιταλισμό, αλλά είναι αναγκαία προϋπόθεση και απόρροια μιας δήθεν πολιτικά ουδέτερης «οικονομικής ανάπτυξης», αποτελεί δηλαδή ένα απλό *έκονυχρονισμό* του ελληνικού Κράτους ανεξάρτητο από κοινωνικοπολιτικές επιλογές.

Οί σημερινές διεθνείς μεταβολές

Έτσι, πρίν αναφερθώ στις σημερινές διεθνείς μεταβολές του πολιτικού άστικού συστήματος, θα σημειώσω συνοπτικά τις ρίζες του στις σύγχρονες οικονομικοκοινωνικές δομές του καπιταλισμού:

Α. Η ιδιαίτερα στενή σχέση μεταξύ του Κράτους και της ήγεμονικής μερίδας της άστικής τάξης, του μονοπωλιακού κεφαλαίου, στη σημερινή φάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Βέβαια, ή συστατική σχέση Κράτους – άστικής τάξης χαρακτηρίζει, εξ αρχής, όλη την ιστορία του καπιταλισμού. Σήμερα, όμως, παρατηρούμε μία κεφαλαιώδη διαφορά σε σχέση με τό παρελθόν: οί οικονομικές λειτουργίες του Κράτους δεν περιορίζονται στον τομέα της διατήρησης των «έξωτερικών συνθηκών» της παραγωγής – έργα ύποδομής κ.λπ. – αλλά επέμβαιουν, άμεσα και οργανωτικά, μέσα στον ίδιο τό χώρο αναπαραγωγής και συσσώρευσης του κεφαλαίου. Η σχέση πολιτικού συστήματος και οικονομίας εμφανίζεται σήμερα ποιοτικά διαφορετική, πράγμα που εκδηλώνεται στο σύγχρονο φαινόμενο του συνεχώς έντεινόμενου κρατικού παρεμβατισμού σε όλους τους τομείς της οικονομίας. Αυτό σημαίνει ότι ό ρόλος του Κράτους αποτελεί πιά απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη του καπιταλισμού γενικότερα κάτω από την αιγίδα των μονοπωλίων, και ότι τό μονοπωλιακό κεφάλαιο θεμελιώνει όλο και περισσότερο τον κύκλο αναπαραγωγής του πάνω στο Κράτος. Άν και ή εικόνα μιας «συγχώνευσης» του σύγχρονου Κράτους και των μονοπωλίων είναι σίγουρα ανακριβής και άπλοϊκή, γιατί παραβλέπει ή σχετική αυτονομία που και τό σύγχρονο Κράτος συχνά διατηρεί άπέναντι στις μερίδες του μονοπωλιακού κεφαλαίου, δεν υπάρχει άμφιβολία ότι συγκροτείται μία ιδιαίτερα στενή σχέση κρατικών μηχανισμών – μονοπωλίων, σχέση ζωτικής σημασίας για τά μονοπώλια. Σχέση μάλιστα που δεν άφορά άποκλειστικά, ή και κυρίως, τό πολιτικό προσωπικό που άσκει έκάστοτε την κυβερνητική εξουσία, που δεν εξαρτιέται δηλαδή από μία απλή έναλλαγή σ' αυτήν την εξουσία, αλλά που παίρνει κυριολεκτικά ή μορφή ενός πολυσχιδούς δομικού πλέγματος.

Β. Η σχέση ανάμεσα στο σημερινό άστικό Κράτος και στην τάση διεθνοποίησης του κεφαλαίου και των παραγωγικών σχέσεων, της οποίας μία επίμέρους έκφραση είναι οί πολυεθνικές εταιρείες. Η σχέση αυτή δεν άποδυναμώνει, όπως νομίζουν μερικοί, τό «έθνικό Κράτος», ούτε και τό άφαιρεί, στην κυριολεξία, την εξουσία του σε όφελος του διεθνοποιημένου κεφαλαίου ή των υπερχρατικών διεθνών οργανισμών. Αυτό όμως που παρατηρούμε, όπως και στο προηγούμενο σημείο, είναι ότι ό ρόλος του έθνικού Κράτους είναι πιά άπολύτως άπαραίτητος για την ίδια την αναπαραγωγή (και όχι άπλά για την έπαύση των κερδών) του ξένου ή διεθνοποιημένου κεφαλαίου στο έσωτερικό κάθε χώρας. Γεγονός που και εδώ, ανεξάρτητα από πρόσωπα, έμπεδώνει πιά ένα λειτουργικό πλέγμα οργανωμένων διαύλων μεταξύ έθνικού Κράτους και ξένου (διεθνοποιημένου) κεφαλαίου, πλέγμα που είναι τόσο ισχυρότερο όσο μεγαλύτερος είναι ό βαθμός *εξάρτησης* μιας χώρας από τά κέντρα του ιμπεριαλισμού: κεφαλαιώδες πρόβλημα για μία χώρα σάν ή δική μας.

Γ. Ό ρόλος του Κράτους μέσα στα πλαίσια της σημερινής παγκόσμιας κρίσης του καπιταλισμού, πραγματικής δομικής κρίσης, της οποίας ή *οικονομική κρίση* αποτελεί μόνο μία από τις επίμέρους εκδηλώσεις. Στο μέτρο που ό κρατικός παρεμβατισμός

αποτελεί πιά λειτουργικό στοιχείο της αναπαραγωγής του καπιταλισμού, ή δομικότητα της κρίσης έγκειται ακριβώς στο γεγονός ότι, λόγω αυτής της εμπλοκής του Κράτους στις οικονομικές αντιθέσεις, οι λειτουργίες του εκείνες που άποσκοπούν στον έλεγχο της κρίσης μετατρέπονται οι ίδιες, πέρα από ένα σημείο, σε γενεσιουργούς παράγοντες κρίσης. Πιό συγκεκριμένα, και για νά περιοριστώ σε μερικές από τις καινούριες όψεις του προβλήματος:

1) Οι σύγχρονες συνιστώσες του καπιταλισμού εντείνουν σημαντικά τις αντιθέσεις μέσα στους κόλπους του άρχοντος ταξικού συγκροτήματος που κατέχει την πολιτική έξουσία: αντιθέσεις ανάμεσα στο μονοπωλιακό και τό μή μονοπωλιακό κεφάλαιο, ανάμεσα στις μερίδες του μονοπωλιακού κεφαλαίου, ανάμεσα στην άστική τάξη, περισσότερο στραμμένη προς μία ένδογενή έκδιωμηχάνιση της χώρας, και στη μεταπρατική άστική τάξη, άμεσα δεμένη με τό ξένο κεφάλαιο, ανάμεσα στα ξένα κεφάλαια που αναπαράγονται στο έσωτερικό της χώρας (άμερικανικό και ευρωπαϊκό) κ.λπ. Ήδη αυτή ή ένταση των αντιθέσεων άποτελεί συστατικό στοιχείο της σημερινής κρίσης: οι ίδιες όμως οι έπεμβάσεις του Κράτους για την αντιμετώπιση της κρίσης καταλήγουν άναγκαστικά, μέσα σ' αυτή τή συγκυρία, σε μέτρα προς μαζικό όφελος όρισμένων μερίδων του κεφαλαίου σε βάρος άλλων, γεγονός που έπαυξάνει, τελικά, τις αντιθέσεις αυτές.

2) Ο έντονος κρατικός παρεμβατισμός σε πολλούς νέους τομείς που, από περιθωριακοί που ήταν στο παρελθόν, περικλείονται πιά άμεσα στο χώρο και στη διαδικασία παραγωγής της ύπεραξίας (οίκιστική πολιτική, «περιβάλλον», ύγεια, μεταφορικά μέσα, κουλτούρα στην πλατιά έννοια του όρου κ.λπ.) έχει σαν έπίπτωση μία χαρακτηριστική πολιτικοποίηση των λαϊκών μαζών γύρω από στόχους που άφορούν τούς τομείς αυτούς. Οι λαϊκές τάξεις έρχονται άμεσα αντιμετώπιζοντας με τό Κράτος, αντιλαμβάνονται δηλαδή όσο πάει και καθαρότερα την πολιτική του φύση και τή σχέση του με τά ισχυρά οικονομικά συμφέροντα. Γεγονός που άποτελεί τόσο μάλλον στοιχείο κρίσης που ή μικροαστική τάξη είναι, από ή φύση της, ιδιαίτερα ευαισθητοποιημένη στα προβλήματα που άφορούν τούς χώρους αυτούς και έτσι διευρύνεται ή βάση συμμαχίας της με την εργατική τάξη.

3) Ο κρατικός παρεμβατισμός σε συνάρτηση με την παραπάνω συγκυρία και ιδιαίτερα με τή διεθνοποίηση του κεφαλαίου, έπαυξάνει άναγκαστικά την άνισομερή ανάπτυξη του καπιταλισμού στο έσωτερικό κάθε χώρας. Διαπιστώνουμε έτσι τή δημιουργία και αναπαραγωγή νέων «πόλων ανάπτυξης» όρισμένων περιοχών σε βάρος άλλων, διαδικασία που συχνά χαρακτηρίζεται ακόμα και σαν «έσωτερική άποικιοκρατία» όρισμένων περιοχών κάθε χώρας από τά κέντρα ανάπτυξής τους. Αυτό οδηγεί συχνά σε ρωγμές του «Έθνους» - τής «έθνικής ενότητας» - που υποβασιάζει τό άστικό κράτος, με τή μαζική ανάπτυξη λαϊκών κινήματων τοπικιστικού έθνικισμού ενάντια στο κεντρικό κρατικό μηχανισμό. Τά κινήματα αυτά, που συγκλονίζουν σήμερα τή Δυτική Ευρώπη, άποτελούν νέα συστατικά στοιχεία κρίσης στο μέτρο που έχουν πιά ένα άμεσα πολιτικό χαρακτήρα, στο μέτρο δηλαδή που στρέφονται άμεσα ενάντια στην πολιτική φύση του Κράτους εκφράζοντας τή

**ΓΝΩΡΙΣΤΕ ΤΗΝ ΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗ
ΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ ΣΤΗ Λ.Δ. ΚΙΝΑΣ
ΓΝΩΡΙΣΤΕ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥ Κ.Κ. ΚΙΝΑΣ ΜΕΣΑ
ΑΠΟ ΤΑ ΙΔΙΑ ΤΑ ΕΠΙΣΗΜΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ
ΓΡΑΦΤΕΙΤΕ ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΕΣ - ΑΝΑΝΕΩΣΤΕ
ΕΓΚΑΙΡΑ ΤΙΣ ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΣΑΣ
- ΣΤΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΤΗΣ Λ.Δ. ΚΙΝΑΣ**

BEIZING REVIEW (έβδομαδιαίο πολιτικό και θεωρητικό περιοδικό, στα άγγλικά, γαλλικά, γερμανικά, ισπανικά, ιαπωνικά, άραβικά)	375
CHINA PICTORIAL (μηνιαίο εικονογραφημένο περιοδικό στα άγγλικά, γαλλικά, γερμανικά, ισπανικά, Ιταλικά)	240
CHINA RECONSTRUCTS (μηνιαίο πολιτικό θεωρητικό και εικονογραφημένο περιοδικό στα άγγλικά, γαλλικά, γερμανικά, άραβικά, ρωσικά και ισπανικά)	190
CHINESE LITERATURE (μηνιαίο λογοτεχνικό περιοδικό στα άγγλικά, γαλλικά)	240
PEOPLE'S CHINA	190
EL POPOLO CINIO	145
CHINA'S FOREIGN TRADE (Στά άγγλικά, γαλλικά, ισπανικά)	260
SCIENTIA SINICA (έπιστημονικό περιοδικό στα άγγλικά)	1.275
CHINESE MEDICAL JOURNAL (Ίατρικό περιοδικό στα άγγλικά)	1.275
CHINA SPORTS (άθλητικό περιοδικό στα άγγλικά)	130

Άπευθυνθείτε στο Βιβλιοπωλείο Προοπτική (πρώην Θωμά Κακουλίδη), Άκαδημίας 57 (στοά κινηματογράφου Όπερα) τηλ. 3600235.

Οί τιμές άναφέρονται σε συνδρομή για ένα χρόνο και θά ισχύουν μόνο για τις συνδρομές που θά γίνουν μέχρι τις 28.2.80.

συνειδητοποίηση, από μέρους των λαϊκών μαζών, της εκμετάλλευσης που ύφιστανται.

Ἡ «αὐταρχική» μετεξέλιξη

Ὅλοι αὐτοὶ οἱ νέοι παράγοντες, σέ συνδυασμό βέβαια με τὴν ἀνάπτυξη τῆς πάλης τῶν λαϊκῶν μαζῶν μπρὸς στὴν οἰκονομικὴ κρίση με τὴ στενὴ ἔννοια, προκαλοῦν με τὴ σειρά τους σημαντικὲς ἐσωτερικὲς ἀντιθέσεις καὶ ρωγμὲς μέσα στοὺς ἴδιους τοὺς κόλπους τῶν κρατικῶν μηχανισμῶν, μεταφράζονται δηλαδὴ σέ μιά *μόνιμα ὑπολανθάνουσα κρίση* τοῦ σύγχρονου ἀστικοῦ Κράτους. Αὐτοὶ οἱ παράγοντες ἀποτελοῦν *τὶς ρίζες τῆς «αὐταρχικῆς» μετεξέλιξης τοῦ σύγχρονου ἀστικοῦ Κράτους σέ ὅλες τὶς καπιταλιστικὲς χώρες.* Θὰ ἀρκεστῶ στό νά ἀναφέρω συνοπτικῶτα μερικὰ διεθνή χαρακτηριστικά αὐτῆς τῆς μετεξέλιξης, πού ἀποτελοῦν κατὰ κάποιον τρόπο προσπάθειες, ἀπό μέρους τοῦ Κράτους, θωρακισμοῦ του ἀπέναντι στοὺς παράγοντες αὐτούς, χωρίς νά ἐπεκταθῶ, λόγω ἔλλειψης χώρου, στή σχέση ἀμεσης αἰτιότητας ἀνάμεσα στοὺς παραπάνω παράγοντες καὶ στά χαρακτηριστικά αὐτά: α) Ἡ κολοσσιαία συγκέντρωση τῆς πολιτικῆς δυνάμεις στήν ἐκτελεστικὴ ἐξουσία σέ βάρος τῆς λαϊκῆς κοινοβουλευτικῆς ἐκπροσώπησης, καὶ τῆς ὁποίας ἕνα δευτερεύον χαρακτηριστικό εἶναι τὸ «προσωποπαγές» τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας (ΗΠΑ, ἀκόμη περισσότερο Γαλλία κ.λπ.). β) Ἡ οὐσιαστικὴ ἄρση ἀκόμα καὶ τοῦ πλασματικοῦ διαχωρισμοῦ τῶν τριῶν ἐξουσιῶν (ἐκτελεστικὴ, νομοθετικὴ, δικαστικὴ) πάνω στήν ὁποία στηριζόταν ὅλη ἡ νομικὴ ἰδεολογία τοῦ ἀστικοῦ Κράτους. γ) Ὁ ταχύς ρυθμὸς περιορισμοῦ τῶν κλασικῶν «πολιτικῶν ἐλευθεριῶν» τοῦ πολίτη ἀπέναντι στήν κρατικὴ αὐθαιρεσία: θ) ἀναφέρω μόνο τὸ παράδειγμα τῆς Δυτ. Γερμανίας σήμερα, με τὸν κυριολεκτικὸ μακαρθισμό πού ἐπικρατεῖ. δ) Ἡ παρακμὴ τοῦ ρόλου τῶν πολιτικῶν κομμάτων καὶ ἡ μετάθεση τῶν πολιτικοοργανωτικῶν τους λειτουργιῶν στήν *κρατικὴ γραφειοκρατία* (στὸν κρατικὸ μηχανισμό), διαδικασία πού συνεπάγεται παντοῦ τὴν ἀμεση πολιτικοποίηση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, αὐτὸ πού ἀποκαλοῦμε στήν Ἑλλάδα «μονοκομματικὸ κράτος», καὶ πού λαβαίνει χώρα κάτω ἀπὸ τὸ προσωπεῖο τῆς νέας ἰδεολογίας τοῦ ἀστικοῦ Κράτους, τοῦ τεχνοκρατισμοῦ, σύγχρονου τρόπου νομομοποίησης τοῦ ἀστικοῦ Κράτους μέσω τοῦ διοικητικοῦ φορέα. ε) Ἡ σημαντικὴ ἔνταση τῆς ἄσκησης *κρατικῆς βίας* σέ συνδυασμό με τὸν συνεχῶς ἐπαυξανόμενο ἀμεσο ἰδεολογικὸ ρόλο τοῦ ἴδιου τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ (κρατικὲς παρεμβάσεις στὸν Τύπο, στά μαζικὰ μέσα ἐνημέρωσης κ.λπ.) καὶ με τὶς προσπάθειες μετάστασης τοῦ ἰδεολογικοῦ καὶ «παιδαγωγικοῦ» ρόλου τοῦ Κράτους ἀπὸ τοὺς ἰδεολογικοὺς μηχανισμούς ὅπως ὁ στρατός κ.λπ. στ) Ἡ κυριολεκτικὴ *διχοτόμηση* καὶ ἐξάρθρωση κάθε ἐπιμέρους κρατικοῦ μηχανισμοῦ (στρατός, διοίκηση, σώματα ἀσφαλείας διακαισύνη, ἰδεολογικοὶ μηχανισμοί) σέ ἐμφανεῖς – τυπικούς διαύλους ἐξουσίας καὶ σέ *στεγανούς*, στενὰ ἐλεγχόμενους ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας, *πυρῆνες*: διαδικασία πού συνεπάγεται μιά συνεχῆ μετάθεση τῶν πραγματικῶν κέντρων ἐξουσίας ἀπὸ τοὺς πρώτους στοὺς δεύτερους, καὶ πού λαβαίνει χώρα διαμέσου μιᾶς κυριολεκτικῆς μετατροπῆς τῆς ἀρχῆς τῆς δημοσιότητας σέ ἀρχὴ τῆς μυστικότητας

(ΗΠΑ, Γαλλία, Ἰταλία, Δυτ. Γερμανία). ζ) Ἡ μαζικὴ ἀνάπτυξη *παράλληλων κρατικῶν κυκλωμάτων*, δημόσιας, ἡμιδημόσιας ἢ κρυπτοδημόσιας φύσης, αὐτὸ πού ἔχουμε ἀποκαλέσει στὸν τόπο μας «*παρακράτος*» πού ἔχουν σάν ταυτόχρονες λειτουργίες νά *συνδράμουν* τοὺς στεγανούς πυρῆνες τῶν κρατικῶν μηχανισμῶν, νά τοὺς ἐνοποιοῦν διακρατικὰ καὶ ἐνίοτε νά τοὺς *κατευθύνουν* (ὅς θύμηθούμε τὴν ὑπόθεση Watergate στὶς ΗΠΑ): *κυκλώματα* πού συνήθως παραμένουν μόνιμα παρὰ τὶς ἐναλλαγές τοῦ πολιτικοῦ προσωπικοῦ πού ἀσκεῖ τὴν κυβερνητικὴ ἐξουσία (ὑπόθεση τῆς τελευταίας κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου).

Ἀναφέρθηκα βέβαια ἐδῶ σέ χαρακτηριστικὰ ἀναπτυγμένον καπιταλιστικῶν χωρῶν, ἐνῶ εἶναι προφανές ὅτι στήν Ἑλλάδα τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ παρουσιάζονται ἰδιαίτερα ἔντονα, καὶ με ἰδιότυπο τρόπο, λόγω τῆς ἀντικειμενικῆς τῆς κατάστασης σάν *ἐξαρτημένης χώρας*: κατάσταση ἐξάρτησης πού, ὅπως παρατηροῦμε σήμερα στὶς περισσότερες ἐξαρτημένες χώρες, συνεπάγεται ἰδιαίτερα ἔντονα *αὐταρχικά* καθεστῶτα. Ἔτσι, χωρίς νά παραμελοῦμε τὶς κοινωνικοπολιτικὲς ἰδιομορφίες τῆς Ἑλλάδας (ἰδιαίτερα τὸν τρόπο μετάβασης ἀπὸ τὴ δικτατορία σὲ σημερινὸ καθεστῶς), στό μέτρο πού οἱ παραπάνω διαδικασίες ἀποτελοῦν δομικὰ χαρακτηριστικά τοῦ σύγχρονου ἀστικοῦ Κράτους, λειτουργικὰ βασισμένες στή σημερινή φάση τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ τὴν κρίση του, ὄχι μόνο στὶς ἐξαρτημένες ἀλλὰ καὶ στὶς ἀναπτυγμένες χώρες, τὸ πρόβλημα πού ἔθεσα στήν ἀρχὴ τοῦ ἀρθροῦ ξαναμπαίνει σάν μιά ἀπλή διαπίστωση: ὁ ἐκδημοκρατισμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, καὶ μέσα ἀκόμα στά πλαίσια τοῦ ἀστικοῦ συστήματος, δέν μπορεῖ, πέρα ἀπὸ ἕνα ἀρκετὰ περιορισμένο σημεῖο, νά προχωρήσει παρὰ με *οὐσιαστικὲς* *τομὲς* καὶ με *διαρθρωτικὲς ἀλλαγές* στὸν οἰκονομικοκοινωνικο τομέα. Θέμα πού θὰ ἔπρεπε νά ἀποτελέσει ἀντικείμενο σοβαρῆς ἀνάλυσης, εἰδάλλως φοδοῦμαι ὅτι μᾶς περιμένουν, γιὰ μιά ἀκόμη φορά, οἱ ἀπογοητεύσεις πού σηματοδοτοῦν συνήθως τὴ σύγκρουση τῆς οὐτοπίας με τὴν πραγματικότητα.

«ΤΟ ΠΙΣΤΕΥΩ ΜΑΣ»: πολιτικός λόγος καί ιδεολογικό πεδίο

του Γιώργου Κατζουράκη

Στην εργασία που ακολουθεί¹ προσπαθώ να δείξω πώς πράγματα, που στο διάχυτο κοινό αίσθημα θεωρούνται ανάξια λόγου ή και γελοία (όπως οι πολιτικές όμιλίες του Γ. Παπαδόπουλου) και άρα περιφρονητέα από τον κυρίαρχο ορισμό του «επιστημονικά αξιόλογου», μπορούν να τύχουν κοινωνιολογικής ανάλυσης, πράγμα που δεν τά κάνει ασφαλώς λιγότερο πολιτικά χρησιμοποιήσιμα.

1. Γεώργιος Παπαδόπουλος

Η εξέταση της κοινωνικής ταυτότητας του όμιλητή αποτελεί λογικά τον πρώτο σταθμό της ανάλυσης. Η ιδιαίτερης βαρύτητας θέση που κατείχε ο Παπαδόπουλος στον κρατικό μηχανισμό σε συνδυασμό με τις εντελώς ξεχωριστές εξουσίες που συγκέντρωσε στο πρόσωπό του τονίζουν πόσο αναγκαία είναι μία τέτοια έρευνα. Η κοινωνιολογική κατανόηση της δράσης του Παπαδόπουλου συνδέεται αναπόφευκτα με την απάντηση που θα δώσουμε σε ένα βασικό ερώτημα: πώς οι αντικειμενικές κοινωνικές δομές αφομοιώνονται από το άτομο για να διαμορφώσουν τις ατομικές πρακτικές; Μέ άλλα λόγια, ποιά είναι η συγκεκριμένη λογική των πράξεων που μοιάζουν ορθολογικές και οργανωμένες με βάση ένα αντικειμενικό σκοπό και όμως δεν είναι συνειδητά οργανωμένες σε σχέση με μία φανερά διαρθρωμένη σκοπιμότητα;

Εδώ πρέπει να αποφύγουμε τη διπλή παγίδα από τη μία μεριά ενός υποκειμενισμού που θεωρεί την πράξη αποτέλεσμα ενός «συνειδητού προγραμματισμού» ή μιας «ατομικής επιθυμίας»² και από την άλλη ενός μηχανικισμού που θεωρεί την πράξη πιστή αντανάκλαση των κοινωνικοοικονομικών δομών. Γι' αυτό τό σκοπό θα χρησιμοποιήσω την έννοια της «κοινωνικής προδιάθεσης» που ορίζεται ως σύνολο κοινών σχημάτων σκέψης, αντίληψης, εκτίμησης και δράσης.³ Πρόκειται για ασυνείδητα σχήματα με βάση τα οποία οργανώνεται ή σκέψη και ή δράση. Η κοινωνική προδιάθεση, ως προϊόν αντικειμενικών κανονικότητων (που θα μπορούσαν να μετρηθούν στατι-

στικά, όπως π.χ. ή ταξική κατάσταση), τείνει να ευνοήσει τις «λογικές» πρακτικές, αποκλείοντας τις «τρύλες», δηλαδή τή συμπεριφορά που θά υποστεί κρώσεις ως ασυμβίβαστη με τις αντικειμενικές απαιτήσεις. Τίθεται, λοιπόν, τό ερώτημα των μηχανισμών που επιβάλλουν σε ένα άτομο μιάς κοινωνικής ομάδας μιάν ορισμένη κοινωνική συμπεριφορά.

Ο Παπαδόπουλος προέρχεται από τά κατώτερα τμήματα της μικροαστικής τάξης (ό πατέρας του ήταν δάσκαλος, ό ίδιος γεννήθηκε σ' ένα μικρό χωριό της Πελοποννήσου), ή εκπαίδευσή του ήταν στρατιωτική.

1. Τό κείμενο αυτό αποτελεί τμήμα μιάς ευρύτερης δουλειάς που υποστήριξα στο Πανεπιστήμιο Παρίσι I (Βλ. G. Katzourakis, *L'idéologie politique de la dictature militaire en Grèce*, Université de Paris I, 1976). Πολύτιμη ήταν ή βοήθεια των J.P. Cot και J.P. Mounier στη Σορβόνη και του M. Duverger στη Fondation Nationale des Sciences Politiques, όπου και παρουσίασα σχετικές εισηγήσεις.

2. Σχετικά μ' αυτή τή διαφορετική κοινωνιολογική θεώρηση βλ. R. Boudon, *Effet pervers et ordre social*, Paris, P.U.F., 1977. Κατά τον R. Boudon ή ατομική πρακτική είναι «ορθολογική» εφόσον καταστρώνεται με βάση ένα συγκεκριμένο στόχο. Στο γενικό όμως επίπεδο, μπορεί κάλλιστα ή συλλογική πρακτική (έννοούμενη ως άθροισμα των ατομικών πρακτικών) να έχει τά αντίστροφα, για τό άτομο, αποτελέσματα από τά αναμενόμενα. Η δυσαρμονία αυτή ανάμεσα στις ατομικές επιδιώξεις και στα κοινωνικά αποτελέσματα μπορεί να αποδειχθεί με σχετικά απλούς μαθηματικούς υπολογισμούς. Βλ. ακόμα R. Boudon, *L'inégalité des chances, la mobilité sociale dans les sociétés industrielles*, Paris, A. Colin, 1973, και τήν απάντηση του P. Bourdieu, «Avenir de classe et causalité du probable», *Revue française de sociologie*, Ιανουάριος - Μάρτιος 1974, σελ. 3-42.

3. Μέ τον όρο «κοινωνική προδιάθεση» αποδίδω τον όρο «habitus» όπως τον χρησιμοποιεί ό P. Bourdieu (Βλ. P. Bourdieu, *Esquisse d'une théorie de la pratique*, Genève, Paris, Droz, 1972). Αν ή κοινωνικοποίηση είναι μιά «διαδικασία» μάθησης κοινωνικών ρόλων (βλ. Α.Ι.Δ. Μεταξά, *Πολιτική κοινωνικοποίηση*, Αθήνα, Όλκός 1976, σελ. 11) ή μεταδίδεται πολιτικής - κοινωνικής κουλτούρας (Βλ. Π. Τερλεξή, *Πολιτική κοινωνικοποίηση*, Αθήνα, Gutenberg, 1975, σελ. 23), ή κοινωνική προδιάθεση, σάν μόνιμο απόκτημα, είναι μάλλον τό «αποτέλεσμα» τής «διαδικασίας».

ή επαγγελματική του ειδίκευση σχετιζόταν με την κατασκοπεία και ή μόνη πολεμική του εμπειρία ήταν από τον εμφύλιο πόλεμο. Η κοινωνική του προδιάθεση σχηματίστηκε από την ταξική του προέλευση (μικροαστική) και από την κοινωνική ομάδα (ό στρατός) στην οποία ανήκε. "Όταν λέει ότι «πάσης άλλης προϋποθέσεως διά την πραγμάτωσιν του οίονδήποτε έργου εις ένα κοινωνικόν σύνολον, προηγείται ή ανάγκη της πειθαρχίας» (B 79)⁴ και ότι δημοκρατία ίσον πειθαρχία (A 11), ο όμιλητής, ορίζοντας ένα αντικείμενο, μεταφράζει τή στρατιωτική κοινωνική προδιάθεσή του. Η κατανόηση του λόγου του Παπαδόπουλου προϋποθέτει επομένως τον καθορισμό των νόμων μεταλλαγής πού ή μικροαστική-στρατιωτική κοινωνική προδιάθεση θέτει σε λειτουργία όταν μετατρέπεται τήν πολιτική σε ιδεολογική αναγκαιότητα.

Ο όμιλητής δέν μπορεί νά σκεφθεί και νά μιλήσει πολύ διαφορετικά από τά σχήματα σκέψης και αντίληψης πού είναι κοινά σε όλα τά άτομα της ίδιας κοινωνικής κατάστασης. Η κοινωνική προδιάθεση του Παπαδόπουλου ένοποιεί σε ένα σύνολο τίς ιδιότητες πού είναι καταρχήν συνδεδεμένες με μιά θέση στη δομή των ταξικών σχέσεων: τή μικροαστική, τάξη πού θεωρεί τόν εαυτό της ότι είναι έξω από τάξεις. Έπειτα ένοποιεί τίς ιδιότητες πού συνδέονται με τή δομή του πολιτικού πεδίου: θέση του στρατιωτικού πού ανήκει σε ένα μηχανισμό με ιδιαίτερες λειτουργίες καταπίεσης και ιδεολογικής επιβολής, όπως είναι ο στρατός στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Τέλος, ιδιότητες πού συνδέονται με τή θέση του Παπαδόπουλου στη δομή του ιδεολογικού πεδίου: του επιδιώκοντος τή νομιμοποίηση της κατεχόμενης πολιτικής εξουσίας. Αυτή ή κοινωνική προδιάθεση ένοποιεί με τρόπο μόνιμο τίς νομοτέλειες και προϋποθέτει δομικά ομόλογες θέσεις του όμιλητή στα τρία παραπάνω πεδία.⁵ Μπορούμε νά υποθέσουμε ότι εκείνος πού εισάγει σ' ένα πεδίο σχετικά αυτόνομο μιά ρήξη (εδώ στο ιδεολογικό πεδίο ο Παπαδόπουλος), ρήξη πού αντίστοιχεί σε μιά έξωτερική αλλαγή (εδώ ή κήρυξη της στρατιωτικής δικτατορίας), ορίζεται από μιά έξωτερική σχέση ανάμεσα στην ατομική κοινωνική του προδιάθεση και στη θέση του μέσα στο πεδίο· σχέση πού τόν προδιαθέτει νά γίνει εκφραστής ενός ειδικού κοινωνικού αίτηματος (εδώ ή ανάγκη του κυρίαρχου μήματος της άρχουσας τάξης για δικτατορία, συνέπεια της πολιτικής και ιδεολογικής κρίσης).

2. Ο πολιτικός λόγος του Παπαδόπουλου

Η ανάλυση πού ακολουθεί πρέπει νά θεωρηθεί ότι παρέχει ορισμένες μόνο ενδείξεις σχετικά με τή φύση της όλης συμβολικής κατασκευής πού επιχειρεί ο ιδιαίτερος ιδεολογικός μηχανισμός της στρατιωτικής δικτατορίας.

Τό περιεχόμενο του λόγου είναι λίγο πολύ γνωστό. Η συντηρητική ιδεολογία έχει βασικό της σκοπό τή συμμόρφωση των πρακτικών στους κατεστημένους θεσμούς. Έπιμένοντας στη συνοχή των ανταγωνιστικών κοινωνικών τάξεων, απορρίπτει τή σύγκρουση ένσαρκώνοντας μεταφυσικά ιδανικά. «Πρέπει νά ηρεμήση αυτή ή κοινωνία, πρέπει νά αγαπήση πάλιν

ο ένας τόν άλλον, πρέπει νά παύσωμεν νά αποτελούμεν αντιμαχόμενα στρατόπεδα καθ' ομάδας κοινωνικής δράσεως. Πρέπει νά ξαναγίνωμεν άδελφωμένους λαός, διότι μόνον άδελφωμένοι ήμπορούμε νά προκόψωμεν» (Δ 53). «Ο εργάτης (...) σήμερα γνωρίζει όλα τά αγαθά τά οποία απολαμβάνει ο ύψηλου εισοδήματος. Θα σπεύσωμεν εις άνατροπήν της κοινωνίας διά νά τά δώσωμεν; Δέν έννοώ αυτό. Διότι ο Θεός δέν έκαμε τούς ανθρώπους νά στεκωνται όλοι εις τό αυτό ύψος ούτε από πλευράς κεφαλής, άλλ' ούτε και από πλευράς άλλων ίκανοτήτων» (Δ 138). 'Ο κυρίαρχος λόγος τείνει νά επιβάλλει τή δική του ιεραρχία αξιών προτείνοντας ένα γενικό κώδικα λειτουργίας των κοινωνικών σχέσεων. Η άποδοχή των ιεραρχιών επιτυγχάνεται με τήν άφομοίωση του κώδικα. Οι ένθουσιαστικές συνταυτίσεις και ή δεβαιότητα της συμμετοχής σε μιά ιερή προσπάθεια δίνουν ένα καινούριο νόημα στην πράξη του ατόμου. «Άς όδηγήσωμεν τήν φάλαγγα του 'Ελληνικού λαου προς τόν δρόμον των όνειρων του, προς πραγμάτωσιν του όνειρου της Μεγάλης 'Ελλάδος» (A 114).

Όπως κάθε πολιτική ιδεολογία, ο λόγος του Παπαδόπουλου ορίζεται από τίς άρνήσεις του και από τή διατύπωση καταδικαστικών άφορισμών για τά απορριπτόμενα κοινωνικά πρότυπα: ο κομμουνισμός κατέχει βέβαια τήν πρώτη θέση ανάμεσα στα παράνομα συστήματα. «Η καταδυνάστευσις των ανθρώπινων ψυχών, ή εμφάνισις του κομμουνιστικού τέρατος, τό όποιον προσπάθησε νά εκμεταλλευθή τόν άπελευθερωτικόν άγώνα (...) διά νά προπαρασκευάση τόν γυρον διά του όποιου θα έτετε τόν λαόν κάτω από τόν στυγνόν νέον 'κόκκινον φασισμόν' (...) ο χειρότερος αντίπαλος, ο πλέον στυγνός, ο πλέον αίματοβαμμένος έχθρός κάθε έλευθερίας, κάθε ανθρώπινου ιδεώδους (...) αυτός ο ύπουλος σατανάς, ο κομμουνισμός» (A 27). 'Ο τελικός σκοπός του κομμουνισμού είναι πάντοτε ο ίδιος: «ο παναλανισμός, ο όποιος θα τούς δώση τήν ενκαιρίαν νά κυριαρχήσουν εις όλας τά χώρας» (A 28). Παρ' όλα αυτά, τελικά μαθαίνουμε λίγα πράγματα για τό περιεχόμενο του

4. Τά μέσα σε παρένθεση στοιχεία παραπέμπουν, με τό ψηφίο του τόμου και τόν αριθμό της σελίδας, στους 7 τόμους του Γ. Παπαδόπουλου, *Τό Πιστεύω μας* (Λόγοι - συνεντεύξεις - δηλώσεις και μηνύματα από 'Απρίλιο 1968 έως 'Απρίλιο 1972), Τόμοι Α-Ζ, Έκδοση Γενικής Διευθύνσεως Τύπου, 'Αθήνα.

5. 'Ο όρος «πεδίο», δανεισμένος από τή Φυσική (τή βασική σημασία στην περιγραφή των φυσικών φαινομένων δέν έχουν ούτε τά φορτία, ούτε τά σωματία, αλλά τό πεδίο πού βρίσκεται στους χώρους ανάμεσα στα φορτία και στα σωματία», Α. Einstein-L. Infeld, *The Evolution in Physics*, όπ. άναφ. UNESCO, *Λεξικό Κοινωνικών Έπιστημών*, 'Αθήνα 1972, σελ. 695), έγινε εύρύτερα γνωστός στην κοινωνιολογία από τίς εργασίες του Pierre Bourdieu και των άλλων ερευνητών του *Centre de Sociologie Européenne*. Αναφέρεται σε ένα σύστημα επενεργείας δυνάμεων: οι δρώντες ή τά συστήματα δρώντων πού τό αποτελούν μπορούν νά περιγραφούν σαν δυνάμεις των όποιων ή παράθεση, σύνθεση και αντίθεση μορφοποιούν τήν ειδική δομή του πεδίου. Σύγκρινε ακόμα τή field theory της Ψυχολογίας: «ή άποψη εκείνη πού εκλαμβάνει τή συμπεριφορά ως τή συνισταμένη μιάς διατάξεως δυνάμεων πού δρουν σ' ένα χώρο», UNESCO, όπ. παρ., σελ. 694.

κομμουνισμού. Οί προσφερόμενες περιγραφές είναι μάλλον άοριστες. «Ο κομμουνισμός υπήρξε και θά υπάρξει συνεχώς μία μειωμένη μειοψηφία, καλώς όμως ώργανωμένη (...) ή εκμετάλλευσις τών αδυναμιών αί όποιαί παρουσιάζονται έκάστοτε εις ένα κοινωνικόν σύνολον, άποτελεί τήν βασικήν μέθοδον ενεργείας του κομμουνισμού» (Α 30). «Ο Μάρξ έξεκίνησε διά νά ανατρέψη τήν κοινωνίαν χρησιμοποιών τόν βασικόν φορέα τής εργασίας, τόν εργάτην, και έμφανίζων εις αυτόν όλας τάς αδυναμίας τής ζωής του εναντι τής ζωής του εργοδότου. Έτόνισε κάθε αδύνατον σημείον, ίνα τελικώς καταστήση τόν εργάτην έχθρόν πρός τό περιβάλλον του. Καί μέ τό μαχαίρι, τό σφυρί ή τό δρεπάνι τόν ώδήγησεν εις τήν άποκοπήν του φυτού τής κοινωνίας, εις τήν θανάτωσιν, μέσω του εργάτου, τής κοινωνίας, τής όποιας ίούτος άποτελεί μέλος» (Γ 37). Πώς ό κομμουνισμός κατάφερε νά άπειλήσει τήν ελληνική κοινωνία; «... είχεν επιβάλει πρακτικώς τήν πολιτικήν σύμπραξίν του μέ τά άστικά κόμματα, είχεν επιτύχει νά διαθέτη εντός αύτών ευτελείς πρακτορας, είχεν εισβάλει εντός του κρατικού μηχανισμού (...) και του συνδικαλιστικού τομέως και είχεν εξασφαλίσει πλήρη άσυνόσιαν άσκήσεως ψυχολογικής θίας επί όλων τών τομέων» (Β 112). Ο κομμουνισμός δέν έχει πιά λόγο ύπαρξης: «Εφύγαμεν από τήν περίοδον εκείνην τής ίστορίας, κατά τήν όποιαν υπήρχεν ή εκμετάλλευσις ανθρώπου από άνθρωπον» (Β 132).

Αν όμως ό κομμουνισμός μένει πάντοτε ό Έχθρός, ό λόγος γίνεται ταυτολογικός ύποδεικνύοντας ένα καινούριο έχθρό: «Δέν υπάρχουν έχθροί μας. Ένας είναι ό έχθρός: Ο έαυτός μας» (Α 107). «Δυστυχώς ό έαυτός μας είναι ό μεγαλύτερος έχθρός μας» (Α 79). «Ο έαυτός σας άποτελεί τόν μεγαλύτερο έχθρόν διά κάθε άνθρωπον» (Ε 124). Αυτό πού παρουσιάζεται σαν μία ταυτολογία χωρίς νόημα, έχει τή θέση του σε ένα λόγο πού αρχίζει νά γίνεται σχιζοφρενικός. Όπως στή σχιζοφρένεια, ή ιδεολογία άκολουθεί μία λογική ταύτισης πού όρίζει τό ύπάρχον μέ τόν έαυτό του προβάλλοντας έντελώς έξωπραγματικές ταυτότητες.⁶ Η αντίληψη του έχθρου καταντά ύστερική, χάνοντας τόν ιδιαίτερό της χαρακτήρα. Η πιό μεγάλη άπειλή για τήν έξουσία φαίνεται νά είναι ή έλλειψη κάθε άπειλής. Ο Έχθρός εισάγεται μέσα στό σύστημα ως δύναμη συνοχής. Ολόκληρη ή κοινωνία παίρνει άμυντική στάση. Ο Έχθρός μονιμοποιείται, εισάγεται στή φύση τών πραγμάτων. Η χρήση τής άπειλής συσκοτίζει τίς προοπτικές κοινωνικής άλλαγής και συντελεί στή διαιώνιση τής κυριαρχίας. Έάν ό Έχθρός άπειλεί τό Έθνος, τότε κάθε καταπίεση γίνεται άποδεκτή από τούς άρχόμενους σαν άναγκαία.⁷

Μέσα από τήν ιδεολογική παραγωγή του λόγου του Παπαδόπουλου μπορούμε νά διακρίνουμε μερικά βασικά σημεία πάνω στα όποια άρθρώνεται ή πολιτική ιδεολογία τής 21ης Απριλίου:

(α) Η άναφορά σε μία «νέα πάλη τών τάξεων» ανάμεσα σε καπιταλιστές και τεχνοκράτες παίρνει τήν ιδεολογική μορφή ενός τεχνοκρατισμού πού άπαντάται στα νέα τμήματα τής μικροαστικής τάξης: όπως παρατηρεί ό Πουλαντζάς, ό τεχνοκρατισμός αυτός παίρνει συχνά τή μορφή άμφισβήτησης τών πολιτικών σχέσεων ευνοώντας τήν εξέλιξή τους μέ τή «συμμετοχή».⁸ Έτσι, ό Παπαδόπουλος θά τονήσει:

«Ένώ κατά τήν προηγουμένην έκατοναετίαν ή σύγκρουσις ένεφανίζετο μεταξύ τών φορέων του κεφαλαίου και τών εργατών (...), σήμεραν ή σύγκρουσις ένεφανίζεται μεταξύ τής κατεχούσης συντηρητικής τάξεως τών κοινωνιών και τών πνευματικών ανθρώπων, οί όποιοι αναπτύσσονται, οί όποιοι έχουν τήν συναίσθησιν ότι άποτελούν τούς φορείς τής επιστημονικής γνώσεως και οί όποιοι φυσικώς τω λόγω διεκδικούν ένα μεγαλύτερον μερίδιον εις τήν κατανομήν του προϊόντος τής εργασίας» (Β 154). Ταυτόχρονα όμως «συνεργασθήτε, βοηθήσατε νά συνεργασθή όλη ή μηχανή ή παραγωγική εις όλην τήν έκτασιν μέ πλήρη κατανόησιν του κοινωνικού συμφέροντος, του συμφέροντος του συνόλου» (Β 38). Αυτή ή φαινομενική αντίφαση ανάμεσα στην επίκληση για ταξική συνεργασία και τή διαπίστωση τής ύπαρξης μιás «νέας πάλης τών τάξεων» είναι άποτέλεσμα τής διείσδυσης τής μικροαστικής ιδεολογίας στό στρατιωτικό μηχανισμό. Κατά τόν ίδιο τρόπο, ή άναφορά σε μία τάξη «κατέχουσα και συντηρητική» φανερώνει μία κάποια λαϊκιστική και αντικαπιταλιστική πλευρά τής ιδεολογία τών συνταγματαρχών, πού όμως είναι έξαιρετικά σπάνια μέσα στό λόγο.

(β) Μία ιδεολογική άποψη πού είναι πάντοτε ιδιαίτερα προσφιλής στους μικροαστούς: ήθική άκεραιότητα και ύποστήριξη τής κρατικής έξουσίας. «Ήλθομεν διά νά ώδηγήσωμεν τόν ελληνικόν λαόν δι' επαναστατικών μεθόδων κρημνίζοντας τήν άκολασίαν και τήν φανλότητα και άνοικοδομούντες ένα υγιές και στερεόν κοινωνικόν συγκρότημα» (Α 143). «Οφείλομεν νά βλέπωμεν τό Κράτος ως ένα όργανον συλλογικόν, εκπροσωπούν τά συμφέροντα αναλογικώς του συνόλου τών μελών τής κοινωνίας» (Ε 155). «Δέν ύπάρχει Κράτος μιás ήγέτιδας τάξεως, ύπάρχει Κράτος ενός Λαού» (Β 131). Η «Επανάστασις» μεταμόρφωσε «ριζικά» τή φύση και τό ρόλο του κράτους στην ελληνική κοινωνία: «Δέν ύπάρχει σήμεραν κράτος-κόμμα, ύπάρχει κράτος-Έθνος. Καί ή μεταφορά τών κατευθύνσεων τας όποιας τά κράτος-Έθνος δίδει, δέν άποσκοπεί εις τήν εξασφάλισιν οίουδήποτε ώφελήματος ύπέρ ατόμων, ομάδων ή οργανισμών. Άποσκοπεί εις τήν έξυπηρέτησιν του Έθνους, άποσκοπεί εις τήν έξυπηρέτησιν του Έλληνικού λαού» (Δ 106). Τό Κράτος έχει μόνη άποστολή «νά ύπηρετήση τιμίως τό κοινωνικόν σύνολον» (Α 37 και Α 67). Πώς θά μπορέσει τό κράτος νά έκπληρώ-

6. Σχετικά μέ τίς σχιζοφρενικές μορφές πού παίρνει κάποτε ή ιδεολογία, βλ. J. Gabel, *La fausse conscience, Essai sur la réification*, Paris, Ed. de Minuit, 1962, και του ίδιου, *Idéologies*, Paris, Anthropos, 1974, Μέρος 5ο, Η ουτοπική συνείδηση, σελ. 301 έπ.

7. Βλ. και τή σχετική άνάλυση του Η. Marcuse, *One Dimensional Man*, London, Sphere Books, 1972, σελ. 54. Η σύλληψη τής «άπειλής» και τής «έθνικής άμυνας» στην πολιτική ιδεολογία τής 21ης Απριλίου δέν διαφέρει ιδιαίτερα από εκείνη τών στρατιωτικών δικτατοριών τής Λατινικής Αμερικής. Βλ. J. Gomblin, *Le Pouvoir militaire en Amérique latine*, Paris, Ed. Delarge, 1977 και Vegleris P., «La dictature grecque et sa conception de défense nationale», *Revue de Droit public et de Science politique*, 66(3), Μάιος - Ιούνιος 1970, σελ. 569-590.

8. N. Poulantzas, *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui*, Seuil 1974, σελ. 310.

σει αυτή την αποστολή; Ἐάν «ὁ κρατικός μηχανισμός πάντοτε διεδραμάτιζεν τὸν βασικώτερον ρόλον, ὡς τὸ κύριον ὄργανον ἀντιμετώπισεως τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων εἰς τὴν ἀνάπτυξιν» (Α 116), «σήμερον τὸ κράτος ὀφείλει νὰ προσανατολίσῃ τὴν ἰδιωτικὴν πρωτοβουλίαν πρὸς τοὺς σκοποὺς καὶ τὰς κατευθύνσεις ἑνὸς προγράμματος» (Δ 180). Φαίνεται ὅτι ὁ Παπαδόπουλος «διστάζει» ἀνάμεσα στὴ σύλληψη ἑνὸς «πλουραλιστικοῦ Κράτους-διαιτητῆ τῶν συμπερὸντων τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων καὶ φορέα τῆς γενικῆς θέλησης τῶν ἀτόμων-πολιτῶν» καὶ τῆ σύλληψη ἑνὸς «τεχνικοῦ κράτους». Εἶναι πάντως σίγουρο πὼς στὴν ἰδεολογία τῆς ἑλληνικῆς στρατιωτικῆς δικτατορίας, τὸ κράτος δὲν ἀπορροφᾷ ὁλοκληρῆ τὴν κοινωνία – δὲν συναντᾶμε τὴ λατρεία τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, προσφιλῆς στὰ φασιστικά καθεστῶτα.⁹ Βρισκόμαστε πρὸς τὸ κεντρικὸ στὴ σύλληψη ἑνὸς κράτους πού ἀνήκει στὸ λαό, πράγμα πού τονίζει τὸ μὴ ὁλοκληρωτικὸ χαρακτήρα του. Αὐτὴ ἡ ἰδεολογικὴ βάση εἶναι κοινὴ στὰ ἀστικά δημοκρατικά καθεστῶτα: πρόκειται γιὰ μιὰ ταξικὴ ἐξουσία πού πρέπει νὰ ἀποκρυβεῖ σὰν τέτοια, ὑπογραμμίζοντας τὴν ἀνεξαρτησία της ἀπὸ τίς κοινωνικὲς δυνάμεις. Ἡ ἐξύψωση τοῦ κράτους-διαιτητῆ φορέα τῶν κοινωνικῶν ἰδεωδῶν ἰσχυροποιεῖται σὲ ἕνα καπιταλιστικὸ κράτος ἐξαίρεσης, ὅπως ἡ στρατιωτικὴ δικτατορία, ἐφόσον ἡ παρόμοια κρατικὴ ἐξουσία παρουσιάζει μιὰ ἀσυνήθιστα ὑπερβολικὴ ταξικὴ ἐκπροσώπηση.

(γ) Μποροῦμε μὲ σχετικὴ εὐκολία νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ὁ πολιτικὸς λόγος τοῦ Παπαδόπουλου ἐκφράζει μὲ τρόπο σαφῆ καὶ ἀνεπίδεκτο ἀμφισβήτησης τὰ συμφέροντα τῆς ἀρχουσας τάξης. Ἀπευθυνόμενος στὶς λαϊκὲς τάξεις, κάνει ἐκκλήση στὸ πνεῦμα τῆς θυσίας: «Εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ προγραμματίσωμεν τὰς ἀπολαύσεις τῆς ζωῆς. Εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ στερηθῶμεν ἕνα μέρος τῶν ἀπολαύσεων, προκειμένου διὰ τοῦ ὑστερήματος τούτου (...) νὰ βοηθῶμεν εἰς τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ τόπου. (...) πρέπει νὰ ὑποστῶμεν στερήσεις προκειμένου ἐκ τοῦ ὑστερήματος τοῦ ἰδιοῦ μας νὰ ἐξασφαλίσωμεν καλύτερας ἡμέρας ζωῆς τῶν παιδιῶν μας» (Λόγος στοὺς ἀγρότες, Β 98-99). «Οὐδέποτε ἐπίστευσα ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐργάται θὰ ἦτο δυνατόν νὰ εἶναι ὄργανα οἰασθήποτε ἀντεθνικῆς προπαγάνδας ἢ προσπαθείας. (...) οἱ ἐργάται προσφέρουν τὸν ἰδρῶτα των ἐπ' ἀγαθῶ καὶ τοῦ ἑαυτοῦ των καὶ τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου». (Λόγος πρὸς τὴ διοίκηση καὶ τὰ στελέχη τῆς ΓΣΕΕ, Β 131). «Σήμερον κατέχονται ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ ἕνα ἄκρατον εὐδαιμονισμόν (...) εἶναι λογικόν νὰ αισθάνεται ἀγανάκτησιν ἕνας ἐργαζόμενος διότι τὰ χρήματα, τὰ ὅποια ἡ παραγωγικὴ μηχανὴ ἐπιτρέπει νὰ ἐπιμερισθοῦν εἰς αὐτόν ὡς κέρδος ἐκ τῆς ἐργασίας του δὲν τοῦ ἱκανοποιοῦν τὴν ἀνάγκη π.χ. νὰ ἀποκτήσῃ ἰδιόκτητον αὐτοκίνητον, καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὴν τὴν ψυχολογικὴν κρίσιν νὰ γίνεταί ἀρνητής, νὰ στρέφεται ἐναντίον τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου;». (Λόγος σὲ συγκέντρωση «τῶν ἐκπροσώπων τῶν παραγωγικῶν τάξεων», Β 36). Ἀπευθυνόμενος στὰ κυρίαρχα τμήματα, ὁ Παπαδόπουλος δείχνει πολὺ μεγαλύτερη κατανόηση: «Διατί ἀγωνίζεσθε, παλαίετε ἀπὸ τὸ πρῶτὸ μέχρι τὸ θράδν ὄχι διὰ τὰ αὐξήσετε τὸν πλοῦτον σας, ἀλλὰ διὰ νὰ ἴδῃτε πραγματοποιούμενον τὸ ὄνειρον δημοκρατίας, τὸ ὄνειρον τῆς ἀναπτύξεως μιᾶς νέας

πραγματικότητος (Δ 136). Σὲ ποιὸν ἀνήκει ἡ Ἑλλάδα; Ἡ ἀπάντηση εἶναι σαφής: «Αὐτὸς ὁ τόπος ἀνήκει σὲ σᾶς, πού κοινωνικὰ στέκεσθε εἰς τὴν κορυφὴν τῆς πυραμίδος ἢ ὅποια συγκροτεῖ αὐτόν τὸν λαόν» (Λόγος πρὸς τὰ μέλη τοῦ Συνδέσμου Ἑλλήνων Βιομηχάνων, Δ 140). Ἀπευθυνόμενος στοὺς ἐφοπλιστές: «Ἡ πολιτικὴ τῆς Κυβερνήσεως στὴν ναυτιλία δὲν ἀναφέρεται εὐθέως εἰς αὐτὸ τὸ ὅποιον ἀποδίδει εἰς δολλάρια πρὸς τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν, ἀλλὰ ὡς πρὸς τὴν ἐθνικὴν μας ὑπόστασιν ἐπὶ παγκοσμίῳ ἐπιπέδον. Ἄν χάσωμεν αὐτὸ τὸ εὐρὺ πλέγμα τῶν πρεσβευτῶν πού ἀποτελοῦν οἱ Ἕλληνες ναυτικοὶ εἰς τὴν ὑδρόγειον, μὲ ἐπικεφαλῆς τοὺς ἐφοπλιστὰς, θὰ συρρικνωθῶμεν εἰς τὴν ἑκτασιν τῆς Μητροπόλεως καὶ ἀντιλαμβάνεσθε μὲ τὰ μέτρα τὰ σημερινά, ἂν ἔχωμεν ἐλπίδας νὰ ἐπισημειώσωμεν μελλονικῶς τὴν παρουσίαν μας εἰς τὴν ἱστορίαν». (Ε 76). Ἡ θέση τοῦ Παπαδόπουλου δὲν εἶναι λιγότερο σαφῆς ὅταν πρόκειται νὰ καθησυχάσει τὸ κεφάλαιο: «Εἰς τὸν τομέα τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, παγία καὶ σταθερὰ θέσις τῆς κυβερνήσεως εἶναι ἡ ἀνάπτυξις διὰ τῆς ἐλευθέρου οἰκονομικῆς δράσεως τῶν οἰκονομικῶν μονάδων τῆς κοινωνίας» (Β 11). «Θὰ παρασχωμεν διὰ τῆς πολιτικῆς μας πᾶσαν εὐκολίαν εἰς τὸ κεφάλαιον τὸ ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ εἰς τὸ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ» (Β 12). «Κατὰ τὸ παρελθόν ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς τοῦ ἔθνους ἠκούσθησαν πολλὰ ὡς κατακραυγὴ ἐναντίον τοῦ δῆθεν ἀναστενόντος τὴν χώραν ξένου κεφαλαίου. (...) Δὲν ὑπάρχει ἐκμετάλλευσις τοῦ ξένου κεφαλαίου διὰ τὴν χώραν μας. Ὑπάρχει βοήθεια ὑπὸ τοῦ ξένου κεφαλαίου, τὴν ὁποίαν συμφώνως μὲ τὰ σημερινὰ ἀνθρωπιστικά δεδομένα παρέχει ἡ μία χώρα πρὸς τὴν ἄλλην, διὰ νὰ ἀναπτυχθῇ καὶ νὰ εὐημερῆσῃ ὁ λαὸς τῆς» (Β 98). Παρατηροῦμε ὅτι ὁ λόγος διαχωρίζει τὴ θέση του ἀπὸ τὸν κεφαλαιοκρατικὸ ὕλισμό. Ὁ νόμος τοῦ κέρδους ὑποτάσσεται πάντοτε σὲ πνευματικὲς ἀξίες. Μιὰ ἠθικὴ ἀξία, ἕνα μεταφυσικὸ ἀντικείμενο, ἀποτελεῖ τὴν ἀπόλυτὴ ἀρχὴ κάθε οἰκονομικῆς δραστηριότητος καὶ τὴ σύνθεση τῆς ἀτομικῆς δράσεως μὲ τίς ἐπιδιώξεις τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων: τὸ ἔθνος. Εἶναι μιὰ πρωτότυπη ἱστορικὴ ὄντοτητα καὶ φορέας ἐξαιρετικῶν πνευματικῶν ἀξιών: ἡ ἑλληνοχριστιανικὴ παράδοση χαρακτηρίζει τίς ἀξίες αὐτές. Τὸ κοινωνικὸ σύνολο, μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ ὁποίου ἐπιτελεῖται κάθε ἀτομικὴ πράξις, ὑπάγεται στὸ ἔθνος. Κάθε κοινωνικὴ πρακτικὴ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ σκοπεύει τὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος. Τὸ Κράτος, τέλος, ὑλοποιεῖ τὰ ἰδεώδη τοῦ ἔθνους.¹⁰ «Σᾶς καλῶ νὰ βοηθήσετε μὲ ὅλας σας τὰς δυνάμεις τὸ ἔθνος εἰς τὴν προσπάθειάν του διὰ νὰ πραγματοποιῶσιν τοὺς σκοποὺς του καὶ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν Μεγάλην Ἑλ-

9. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ἡ ἰδεολογικὴ ὑπογράμμιση τῆς σχέσεως χριστιανισμοῦ-κράτους, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ἰταλικὸ φασισμό καὶ τὸ γερμανικὸ ναζισμό, συναντᾶται τόσο στὴν Πορτογαλία τοῦ Σαλαζάρ, ὅσο καὶ στὴν Ἰσπανία τοῦ Φράνκο. Στὴν πρώτη ὁμως τονίζεται ὁ μὴ ὁλοκληρωτικὸς χαρακτήρας τοῦ κράτους-διαιτητῆ, (ὅπως καὶ στὴν 21η Ἀπριλίου), ἐνῶ στὴ δεύτερη ὑπογραμμίζεται ὁ ὁλοκληρωτικὸς χαρακτήρας τοῦ «ἐθνικο-συνδικαλιστικοῦ» κράτους. Βλ. André καὶ Francine Demichel, *Les dictatures européennes*, Paris, P.U.F., 1973, σελ. 203 ἐπ.

10. Βλ. καὶ A.-F. Demichel, ὅπ. παρ., σελ. 235.

λάδα» (Α 144). Αυτή ή 'Ελλάδα θά είναι «ένδοξος, ύγιής, μεγαλοφυής, μέ τό άθάνατον 'Ελληνικόν πνεύμα ως πηγήν και φάρον δι' όλην τήν ανθρωπίνην κοινωνίαν» (Β 23). Αυτή ή ιδέα του ελληνικού πνεύματος-όδηγού όλων των λαών καταλήγει νά εμφανίζεται μέ τή μορφή ενός φυλετικού σοδινισμού: «... οί 'Ελληνες άπέτέλεσαν, άποτελούν και θά πρέπει νά άποτελούν πάντοτε τήν κοιτίδα του πολιτισμού, από τήν όποίαν θά έκπηγάξη κάθε ύψηλόν ιδανικόν» (Α 32). «Είμεθα κατά κληρονομία και παράδοσιν ό περιούσιος λαός, ό όποίος εφώτισε τήν ανθρωπότητα μέ τά θαύματα του τελειότερου πολιτισμού» (Β 80).

(δ) 'Η «'Επανάστασις» άναμορφώτης τής ελληνικής νοοτροπίας. 'Αν ό λόγος τονίζει τήν ποιητική ύπεροχή του 'Ελληνα, αυτή ή ίδια ή ιδιομορφία του χαρακτήρα του άποτελεί και τό κυριότερο εμπόδιο του «επαναστατικού έγχειρήματος». 'Η πολιτική διαπαιδαγώγηση του λαού εμφανίζεται σάν άπόλυτη αναγκαιότητα. 'Η ελληνική νοοτροπία, προσφιλές θέμα τής άρχουσας ιδεολογίας, πρέπει νά άναμορφωθεί. Πρέπει νά «γιατρέψουμε τόν άσθενή». «Πρέπει νά πιστεύσουν όλοι ότι πρέπει νά έγκαταλείψουν τήν νοοτροπία του παρελθόντος και νά ξαναγίνουν 'Ελληνες» (Β 25). «'Η μεγαλύτερα ζημία (...) είναι ή νοοτροπία τής έλλείψεως τής συναισθήσεως του συμφέροντος των ατόμων ως μελών τής κοινωνίας» (Α 74). «'Η άνάπλασις τής νοοτροπίας του 'Ελληνα άποτελεί τήν βασικήν ύποδομήν οίασδήποτε προσπάθειας άναπτύξεως, άναγεννήσεως και άναλάσεως του 'Ελληνικού 'Εθνους» (Α 75). Αυτή ή διαπαιδαγώγηση γίνεται πίο άπαραίτητη αν λάβουμε ύπόψη ότι «θά ύπάρξουν άτομα τής κοινωνίας αυτής, τά όποια θά ξεσηκώσουν τίς πλάκες από τά πεζοδρομία, διά νά σπάσουν τό κεφάλι τής ήγέτιδος τάξεως τής κοινωνίας» (Α 120). 'Η πολιτική άγωγή θά έχει σάν σκοπό νά καταλάβει «ό ύπάλληλος των 3.000 όρχ. (...) ότι δέν είναι όρθή άποψις τό νά στρέψη τό πτωχόν εισόδημά του προς ίκανοποίησιν άναγκών μη άπολύτων προτεραιότητας. Πολλώ δέ μάλλον δέν επιτρέπεται πρό τής άδυναμίας νά ίκανοποιήση αυτάς τάς άνάγκας νά στρέφεται προς τήν άναρχίαν και μέ τήν τάσιν πού κατέχει όλους τούς 'Ελληνας νά άναζητή τά αίτια των άδυναμιών του εκτός αυτου, εις τό περιβάλλον του, νά θεωρή τήν κοινωνίαν καθεστώς έχθρικών και νά βάλλη κατ' αυτου ξηλώνοντας τίς πλάκες των πεζοδρομίων διά νά σπάση τά κεφάλια των συνανθρώπων του» (Α 141). Οί 'Ελληνες πρέπει νά πειστούν ότι δέν είναι ίκανοί νά συμμετέχουν στη διακυβέρνηση τής χώρας τους. «'Εχομεν τήν άρχομανίαν, ή όποία συνίσταται εις τό νά θεωρούν όλοι οί 'Ελληνες εαυτούς ίκανούς νά ήγηθούν τής Πολιτείας» (Β 163). «'Εχομεν τόν λαόν μας πολιτικώς άπαιδευτον» (Γ 14). Τέλος, ή εκπαίδευση πρέπει νά μάθει στον 'Ελληνα τήν άγάπη του πλησίον του: «Πρέπει νά έλθωμεν εις μίαν κοινωνίαν μέ άτομα πού αγαπούν τό ένα τό άλλο, πρέπει νά άποκαθάρωμεν τόν εαυτόν μας» (Δ 64).

3. Σχεδίασμα έρμηνείας: οί στρατηγικές του όμιλητή

«'Ο λόγος είναι προϊόν τής άναγκαίας προσπάθειας

προσαρμογής τής άρχουσας ιδεολογίας στις άπαιτήσεις ενός συγκεκριμένου ανταγωνιστικού πεδίου». ¹¹ 'Ετσι, εάν ό λόγος του Παπαδόπουλου αναφέρεται πάντοτε στις κοινωνικά ιεραρχημένες αξίες τής ελληνικής ιδεολογίας, τό περιεχόμενο (και ή μορφή) του λόγου εξαρτιέται άμεσα από τό γεγονός ότι οί στρατιωτικοί δέν είναι οί νόμιμοι κάτοχοι τής πολιτικής εξουσίας (αν και άντικειμενικά εκφράζουν ταυτόσημα ύλικά και συμβολικά ταξικά συμφέροντα). Κατά τόν ίδιο τρόπο, ή αυταρχική μορφή του καθεστώτος δέν επιτρέπει άμεση άναφορά στην «ελεύθερα εκφρασμένη θέληση (μέ τή θεσμοποιημένη μορφή των εκλογών) τής πλειοψηφίας (έστω και σιωπηλής) του ελληνικού λαού». Κατά συνέπεια γίνεται επίκληση τής (πάντοτε άφηρημένης) θέλησης τής οργανικής όντότητας πού άποτελεί τό 'Εθνος. 'Η ιδιαίτερη αυτή προσαρμογή του λόγου στις άπαιτήσεις του ιδεολογικού πεδίου δέν θέτει πάντως ποτέ σέ άμφισβήτηση αυτή τήν άρχουσα ιδεολογία. 'Αλλωστε ποιά ή διαφορά άνάμεσα στό «Λαό» και τό «'Εθνος»;

Μπορούμε νά μιλήσουμε για κρίση τής άγοράς των συμβολικών αγαθών όταν παύουν νά λειτουργούν οί μηχανισμοί άναπαραγωγής του συστήματος· ή, μέ άλλα λόγια, όταν τά συμφέροντα των φορέων από τούς όποιους εξαρτιέται ή λειτουργία του συστήματος δέν διαφυλάγονται πιά ίκανοποιητικά. Κατά τή διάρκεια τής περιόδου 1960-1967, μέ τήν άνοδο των λαϊκών άγώνων, διαπιστώνουμε κρίση πολιτικής άντιπροσώπευσης στό πεδίο τής πάλης των τάξεων. Τά συμφέροντα των κυρίαρχων τμημάτων μπαίνουν σέ κίνδυνο. Οί νεοαφιχθέντες στό ιδεολογικό πεδίο προσπαθούν νά έπωφεληθούν ύποβιβάζοντας τούς πρώην κυρίαρχους του πεδίου, τούς πολιτικούς, τονίζοντας τίς φιλονικίες των κομμάτων και τή γενική ύποβάθμιση του κοινοβουλευτικού βίου. 'Η μεταλλαγή του ιδεολογικού πεδίου συνδέεται λοιπόν άμεσα μέ τήν εμφάνιση των νεοφερμένων στό πολιτικό πεδίο. Οί στρατιωτικοί, καταγόμενοι οί περισσότεροι από μικροαστικά στρώματα, και εκπαιδευμένοι σέ στρατιωτικές σχολές δέν μετείχαν στις άνώτερες βαθμίδες τής κοινωνικής ιεραρχίας. 'Η ταξική τους καταγωγή διευκολύνει τή χρησιμοποίηση των ήδη ύπαρχόντων κυρίαρχων όρισμών, μέ τήν προσαρμογή τους βέβαια στη νέα κατάσταση πραγμάτων. Οί συνταγματάρχες, έφοδιασμένοι μέ διαφορετική προδιάθεση από τούς πολιτικούς, φαίνονται καταλληλότεροι από τούς πολιτικούς νά ίκανοποιήσουν τό κοινωνικό αίτημα τής κυρίαρχης όμάδας. 'Ετσι, ή άλλαγή του καθεστώτος άντιστοιχεί στη μεταλλαγή του ιδεολογικού πεδίου. Βλέπουμε ότι ή άνακατασκευή του πεδίου των συμβολικών αγαθών είναι άναγκαία συνέπεια τής μεταμόρφωσης του πεδίου τής εξουσίας (έννοούμενου ως πεδίου άντικειμενικών σχέσεων άνάμεσα στα τμήματα τής άρχουσας τάξης), μεταμόρφωση όφειλόμενη στην κοινωνική σύγκρουση. Θά ήταν πάντως λάθος νά προσπαθήσουμε νά διακρίνουμε ταξικούς ανταγωνισμούς στό λόγο του Παπαδόπουλου σάν άποτέλεσμα μιάς μηχανικής διαδικασίας. Κι αυτό για δύο βασικά λόγους: άφ' ενός, οί άντιθέσεις αυτές φιλτράρονται πάντοτε μέσα από τή συγκεκριμένη δομή του ιδεολογικού πεδίου· άφ' ετέρου, ό πολιτικός λόγος ενός μόνον όμιλητή δέν προσφέρεται εύκολα για μιά τέτοια έρευνα. Οί ανταγω-

νισμοί γίνονται περισσότερο διαφανείς στους λόγους διαφορετικών όμιλητών του ίδιου ιδεολογικού μηχανισμού ή, ακόμα καλύτερα, σε λόγους φορέων που ανήκουν σε διαφορετικούς μηχανισμούς. Τέλος, τό όριο ανάμεσα στους πόλους κυρίαρχου – κυριαρχουμένου είναι συχνά πίο δύσκολο νά χαραχθεί στό συμβολικό παρά στό πολιτικό πεδίο. Κι αυτό αποτελεί τό έπαθλο μιάς μάχης σχετικά μέ αυτόν τόν όρισμό του πεδίου καί τόν έλεγχο του δικαιώματος εισόδου.

Τό πεδίο τής πολιτικής ιδεολογίας όφείλει τήν ιδιαίτερη δομή του στην άνιση κατανομή του ίδιόμορφου κεφαλαίου ανάμεσα στους διάφορους όμιλητές/παραγωγούς του πολιτικού λόγου. Κεφάλαιο που είναι ταυτόχρονα ό επιδιωκόμενος στόχος του ανταγωνισμού μέσα στό πεδίο καί τό άπαιτούμενο προσόν για τή συμμετοχή στον άγώνα. Τά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κάθε αγωνιζόμενου καί οι χρησιμοποιούμενες στρατηγικές εξαρτώνται από τις κατεχόμενες δομικές θέσεις.

Έτσι, οι όμιλητές που κατέχουν διαμετρικά αντίθετες θέσεις, από τή μιά πλευρά οι κάτοχοι του κυρίαρχου λόγου σε μιά δεδομένη χρονική στιγμή (οι πολιτικοί που τους άφαιρέθηκε ή άσκηση τής εξουσίας σε χρόνο t_1 ή ή δικτατορία σε χρόνο t_2), καί από τήν άλλη πλευρά οι όμιλητές που πίο πρόσφατα μπήκαν στον ανταγωνισμό (ή δικτατορία σε χρόνο t_1 ή ή δημοκρατική αντίσταση σε χρόνο t_2) χρησιμοποιούν τά επιβαλλόμενα όπλα από τή λογική του πεδίου: από τή μιά πλευρά (σε χρόνο t_2) ό κυρίαρχος λόγος: τό *salus patriae suprema lex esto*, ό εθνικισμός, ό αντικομμουνισμός, ό έλληνοχριστιανικός πολιτισμός. Άπό τήν άλλη, ό ανταγωνιστικός λόγος: ή υπεράσπιση τής ελευθερίας καί τής δημοκρατίας. Τό ιδεολογικό πεδίο αφήνει νά φανεί ή διαίρεση του κοινωνικού σχηματισμού καί ή αρχή κάθε ισοδυναμίας: ή ταύτιση του κυρίαρχου λόγου μέ τή χρήση τής φυσικής βίας. Πράγματι, ό Παπαδόπουλος όμιλεί ως κυρίαρχος, έκμεταλλεούμενος τήν όμολογία ανάμεσα σε ένα πεδίο όπου είναι έξ όρισμού κυρίαρχος (τό πεδίο του συσχετισμού δυνάμεων ως κάτοχος τής πολιτικής εξουσίας) καί σε ένα (συμβολικό) πεδίο όπου δέν είναι παρά ύποψήφιος. Ό πολιτικός λόγος τής στρατιωτικής δικτατορίας εμφανίζεται σε χρόνο t_1 σαν παραγωγή ενός ύποψήφιου (όταν προσπαθεί νά επιβάλλει μιά νέα νομιμότητα ενάντια στην παλιά). Καί σε χρόνο t_2 ως παραγωγή ενός κυρίαρχου (όταν άμύνεται ενάντια στην αντίσταση στό καθεστώς). Οι θέσεις στη δομή τής κατανομής του συμβολικού κεφαλαίου γίνονται αντιληπτές μέσα από τις χρησιμοποιούμενες στρατηγικές των ανταγωνιστών: στρατηγικές συντήρησης μέ στόχο τή διατήρηση του συσσωρευμένου κεφαλαίου (νομιμότητα τής από τήν πολιτική τάξη κατεχόμενης εξουσίας) ενάντια στις στρατηγικές προσβολής τής ύπάρχουσας τάξης των πραγμάτων από μέρος των νεοφερμένων (των στρατιωτικών). Κατά τόν ίδιο τρόπο, στρατηγικές συντήρησης μέ στόχο τή νομιμοποίηση τής κατεχόμενης (μέ τήν καταπίεση) από τή δικτατορία πολιτικής εξουσίας ενάντια στις στρατηγικές αντίστασης. Οι αντιτιθέμενοι προσπαθούν πάντοτε νά υποβιβάσουν τό κύρος των κατόχων του πίο σημαντικού κεφαλαίου θέτοντας σε άμφισβήτηση τήν ικανότητά τους νά άσκήσουν τήν εξουσία. Οι νεοφερμένοι επανεισάγουν στό πεδίο

τήν ήθικη άκεραιότητα. Έμφανίζονται ως επαναστάτες (έπιμονή στη χρήση του όρου «Έπανάσταση τής 21ης Άπριλίου») όταν θέλουν νά προσβάλλουν τό συμβολικό έξουσιοδότησης που δόθηκε στους πολιτικούς από τό λαό μέ τις εκλογές. Ό ίδιος «λαός» θά αποτελέσει τή βάση νομιμοποίησης τής στρατιωτικής εξουσίας. (Βλέπε καί τή θεσμοποιημένη μορφή των δύο δημοψηφισμάτων σαν ύποκατάστατο των εκλογών).

Κάθε νεοφερμένος στό πεδίο χρησιμοποιεί τή στρατηγική τής καινοτομίας. Η εμφάνιση μιάς νέας ιδεολογίας (ή παρουσιαζόμενης σαν τέτοιας) παρατηρείται σε όλα τά πεδία. Ό κοινωνικός όρισμός τείνει προοδευτικά νά τροποποιηθεί μέ τήν εισαγωγή νέων θεμάτων (ή μέ τή νέα χρησιμοποιήση παλαιών θεμάτων), όπως εκσυγχρονισμός, έθνικη σωτηρία, συμφέρον τής πατρίδας, κ.λπ. Οι ανταγωνιστές προτείνουν άπέναντι στον κυρίαρχο όρισμό τής πολιτικής ένα νέο όρισμό, που παίρνει άκριβώς τή μορφή μιάς άρνησης του πολιτικού: «*Δέν κάνω πολιτική· δέν αγαπώ τήν πολιτικήν. Υπερασπίζω τήν κοινωνίαν καί τά μέλη της*» (B 107) λέει ό Παπαδόπουλος. «*Η άκμή «ή πολιτική είναι πολυτέλεια δι' ήμάς αυτήν τήν στιγμήν*» (B 77). Η άμφισβήτηση των παλαιών τρόπων εκτίμησης καί συμβολικής παραγωγής εμφανίζει τις μέχρι τώρα χρησιμοποιούμενες μεθόδους σαν ξεπερασμένες καί μη ανταποκρινόμενες στην ανάγκη «εκσυγχρονισμού» τής χώρας. «*Δέν δυνάμεθα νά κάμωμεν Έπανάστασιν μέ Κοινοδούλιον. Καί χωρίς Έπανάστασιν δέν δυνάμεθα νά πραγματοποιήσωμεν τό όλμα που θά μάς έξάγη από τήν ύπανάπτυξιν*» (ΣΤ 19). Οι χρησιμοποιούμενες από τόν άρχηγό τής δικτατορίας στρατηγικές όφείλουν αντικειμενικά νά υπερπηδήσουν αντιστάσεις τόσο στό έσωτερικό, όσο καί στό έξωτερικό του πεδίου. Στο έσωτερικό, μιά άγρια αντίδραση των πολιτικών που έχασαν τήν εξουσία στό έξωτερικό, ή αντίσταση του κοινωνικού όρισμού τής νόμιμης άσκησης τής πολιτικής εξουσίας, τής όποιας οι κάτοχοι όφείλουν, σύμφωνα μέ τόν φιλελεύθερο δημοκρατικό κανόνα, νά έχουν εκλεγεί από τό λαό.

Η επιτυχία στον άγώνα εξαρτάται από τή συλλογική πίστη (σαν συλλογική παραγνώριση)· τά συμβολικά συμφέροντα δέν έξυπηρετούνται παρά μόνο αν άποκρυσθούν σαν τέτοια. Ό Παπαδόπουλος είναι ύποχρεωμένος νά αναφερθεί σε αιώνιες καί μεταφυσικές αξίες που δέν επιδέχονται λογική απόδειξη. Η διαφήμιση των ήθικων αξιών δέν είναι παρά μορφή αυτοδιαφήμισης. Τά «έλληνοχριστιανικά ιδανικά», που εμφανίζονται σαν ανεξάρτητα από τόν ιδεολόγο, δέν εκφράζουν παρά τή θέση του παραγωγού του λόγου στη δομή του ανταγωνιστικού πεδίου. Όμοίως, ή άπότιση φόρου τιμής στους «αρχαίους ήμών προγόνους» δέν είναι παρά μιά άλλη μορφή αυτοεπαίνου. Ό διαφημιστής κρατά για λογαριασμό του ένα μέρος του συμβολικού κεφαλαίου που κατέχουν οι διαφημιζόμενοι πρόγονοι, στους όποιους ό Παπαδόπουλος άποδίδει τά κύρια χαρακτηριστικά τής δικής του κοινωνικής ταυτότητας. Τό περιεχόμενο των ιδανικών δέν γίνεται ποτέ συγκεκριμένο: ό πολιτικός λόγος δέν μπορεί νά λειτουργήσει πρακτικά, μετατρέποντας τό θαυμαζόμενο αντικείμενο σε ιερό, παρά άποφεύγοντας τήν αντικειμενικοποιητική άκρίβεια καί άνάλυση.

Οι στόχοι του ανταγωνισμού είναι αγαθό σπάνιο: ή αναγνώριση της συμβολικής εξουσίας. Ο άμεσος στόχος από τη χρησιμοποίηση των ιδεολογικών αγαθών είναι να αναγνωρισθεί ο όμιλητής ως νόμιμος κάτοχος του μονοπώλιου παραγωγής του όρθου λόγου. Ήπιδιώκεται, κατά συνέπεια, η απόκτηση της εξουσίας έπιρροής. Αυτή η κατάκτηση της συμβολικής εξουσίας είναι αναγκαία για την επίτευξη του βασικού στόχου: τη νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας. Στο έσωτερικό του ιδεολογικού πεδίου οι δρώντες κινούνται μέσα στα πλαίσια άμεσων ή έμμεσων καταναγκασμών, έπιβαλλομένων σχεδόν πάντοτε από την άρχουσα ιδεολογία. Τό παιχνίδι των νεοφερμένων συνίσταται στή ρήξη με μερικές από τις ισχύουσες συμφωνίες, αλλά μέσα στα όρια του καθώς πρέπει, πράγμα που απαγορεύει την άμφισβήτηση των κανόνων του παιχνιδιού ή και του ίδιου του παιχνιδιού. Στο πεδίο του συσχετισμού δυνάμεων, οι πολιτικοί εκπρόσωποι της άρχουσας τάξης, προσπαθώντας να αντιμετωπίσουν την κρίση ήγεμονίας που έμφανίστηκε με δξύτητα με τά γεγονότα του Ίουλίου 1965, υπάκουαν στήν αναγκαιότητα της τήρησης των δημοκρατικών (όπως υπαγορεύονταν από τη συνταγματική νομιμότητα) προσχημάτων. Η δικτατορία δέν ήταν δυνατό να συμμορφωθεί με αυτό τόν κανόνα. Πάντως, οι κανόνες του παιχνιδιού δέν άμφισβητήθηκαν. Έτσι εξασφαλίζεται πάντα ή άλλαγή μέσα στή συντήρηση.

Κατά τόν ίδιο τρόπο, μετά την έκθρόνιση του Παπαδόπουλου από τόν Ίωαννίδη, μιά νέα νομιμότητα προσπαθεί να έπιβληθεί ύποβιβάζοντας τούς παπαδοπουλικούς σε «προδότες των ιδανικών της Έπαναστάσεως». Μετά την άποκατάσταση της δημοκρατίας, δηλώνεται πίστη στίς ίδιες άξίες. Άπλως, οι πρώην κυρίαρχοι καταδικάζονται σάν άνίκανοι να πετύχουν τούς στόχους που θεωρούνται οι πλιό άξιόλογοι: γίνεται πάλι έπικληση στή σωτηρία της πατρίδας έστω και άν ο άντικομμουνισμός έμφανίζεται με ήπιότερες μορφές. Οι έπίσημες άξίες του πεδίου παραμένουν σεβαστές, έφόσον στό όνομά τους άσκειται ή εξουσία των άρχόντων.

Βλέπουμε λοιπόν ότι, σύμφωνα με μιά γενική ιδιότητα του πεδίου, ο συναγωνισμός για την επίτευξη κάποιου ιδιαίτερου στόχου άποκρύπτει την άντικειμενική συγκατάθεση πάνω στίς γενικές άρχές του παιχνιδιού. Ο ανταγωνισμός άνάμεσα στους στρατιωτικούς και τούς πολιτικούς άποκλείει κάθε έπαναστατική ένέργεια. Η διαρκής μάχη άνάμεσα στα τμήματα της άρχουσας τάξης δέν άπειλει ποτέ πραγματικά την ταξική της κυριαρχία. Ο άγώνας για τό μονοπώλιο της νομιμότητας συντελεί στήν ενίσχυση της νομιμότητας στό όνομα της όποίας άσκειται, άποκλείοντας έτσι την άντικειμενική κατανόηση της κοινωνικής διαμάχης.

4. Άντί έπιλόγου: ή άποτελεσματικότητα του λόγου

Έάν ή ιδεολογία άποτελεί ύλική δύναμη που καθορίζει τίς κοινωνικές πρακτικές, πρέπει, τελειώνοντας, να προσπαθήσω να δώσω κάποια στοιχεία άπάντησης στό σχετικό με την άποτελεσματικότητα του ιδεο-

λογικού λόγου έρώτημα. Μιά παρόμοια έρευνα (πού δέν θά γίνει βέβαια εδώ) άπαιτεί ιδιαίτερες προφυλάξεις στή διατύπωση των ύποθέσεων. Η άπόσταση που μάς χωρίζει δέν είναι άρχετή για να δούμε τίς συνέπειες της ιδεολογικής διάδοσης. Είναι σίγουρο ότι ή έλληνική στρατιωτική δικτατορία δέν μπόρεσε ποτέ να άποκτήσει σημαντική κοινωνική βάση. Σε ποίο ποσοστό όμως αυτή ή άποτυχία όφείλεται στήν άναμφισβήτητη άδυναμία της ιδεολογικής κάλυψης;

Άπό την άλλη πλευρά, ή ιδιαίτερη δομή του μελετώμενου ιδεολογικού πεδίου μάς έπιτρέπει να προβάλουμε όρισμένες ύποθέσεις σχετικά με τη μη άποτελεσματικότητα του λόγου του Παπαδόπουλου. Η ιδεολογική λειτουργία του λόγου δέν μπορεί να πετύχει τό σκοπό της παρά με την προϋπόθεση της άσθεντίας και της σχετικής άυτονομίας του όμιλητή. Είναι φανερό ότι οι δύο αυτοί κοινωνικοί όροι δέν τηρούνται στήν περίπτωση του Παπαδόπουλου. Οι συνταγματάρχες δέν κερδίζουν ποτέ την αναγνώριση της νομιμότητας της εξουσίας που άσκοϋν. Αυτή ή έλλειψη νομιμότητας ύπονομεϋει τόν κατεστημένο συσχετισμό δυνάμεων. Η άδυναμία έπιβολής δέν έπιτρέπει στους κυρίαρχους να άποκρύψουν τη γυμνή πραγματικότητα της κυριαρχίας τους. Τά τάνκς και τά στρατόπεδα συγκεντρώσεως ύπενθυμίζουν πάντοτε τίς φυσικές ποινές που είναι σε θέση να έπιβάλλει τό καθεστώς, αλλά οι μάζες δέν μπορούν ποτέ να αναγνωρίσουν τη νομιμότητα της καταπίεσης. Ο Παπαδόπουλος, ως κάτοχος του ρόλου άσκησης συμβολικής βίας, στερείται κάθε προηγούμενης και μόνιμης άσθεντίας. Κατά συνέπεια, ο παραγωγός του λόγου είναι ύποχρεωμένος να μάχεται συνεχώς για να κατακτήσει την κοινωνική αναγνώριση. Φαίνεται έξίσου προφανές ότι ή προπαγανδιστική λειτουργία του λόγου συναντά ένα δεύτερο έμπόδιο, όχι λιγότερο σημαντικό: ο παραγωγός του λόγου στό ιδεολογικό πεδίο και ο κάτοχος της πολιτικής εξουσίας στό πεδίο συσχετισμού δυνάμεων είναι τό ίδιο πρόσωπο. Έτσι, όποιαδήποτε άυτονομία γίνεται άδιανόητη. Η άυτοδιαφήμιση σπάνια είναι άποτελεσματική. Ο άμεσα ενδιαφερόμενος, ο Παπαδόπουλος, είναι πολύ άσχημα τοποθετημένος για να έμφανιστεί σάν άμέτοχος προσωπικού συμφέροντος. Η έπιτυχία των στρατηγικών που χρησιμοποιούνται για την άποφυγή των ποινών που έπιβάλλονται σάν συνέπεια της άυτοδιαφήμισης είναι άναγκαστικά πολύ περιορισμένη, δεδομένου μάλιστα ότι κανένας προπαγανδιστικός μηχανισμός, φαινομενικά άνεξάρτητος από τούς όμιλητές, δέν ύπάρχει στό έσωτερικό του πεδίου.

Οι γραμμές που προηγήθηκαν πρέπει να θεωρηθούν άπόπειρα προσφοράς ενός έναλλακτικού λόγου ενάντια στή λαϊκή ιστορία της «όμάδας των συνωμοτών - άπατεώνων της 21ης Άπριλίου», που σάν τέτοιοι βέβαια δέν θά μπορούσαν ποτέ να έχουν «ιδεολογία»...

11. P. Bourdieu, *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, No 5-6, Νοέμβριος 1975, σελ. 154. Πάνω στό πρόβλημα του λόγου σάν ύλικό ύποκατάστατο της σκέψης, βλ. M. Foucault, *L'archéologie du savoir*, Paris, Gallimard, 1969, σελ. 130 έπ.

Γιά τήν αὐτονομία τοῦ γυναικείου κινήματος

τῆς Δανάης Χατζόγλου

Ἐκείνο πού μοῦ δημιούργησε τίς περισσότερες δυσκολίες στό κείμενο καί φυσικά στήν ἀπάντηση πού ἐπιχειρῶ, εἶναι ἡ ἀντιφατικότητα καί ἡ ἀσάφεια καθῶς καί ἡ χρήση ὀνομάτων πού στό συνολικό τους ἔργο ἐκφράζουν τήν ἀντίθετη ἀποψη ἀπό τήν ἀποψη τοῦ κειμένου τῆς Χρ. Μιχαλακοπούλου· ἀλλά καί ἡ ἐκλεκτική παράθεση ἀποσπασμάτων τους, πού ἐπιλέγονται ἔτσι ὥστε νά δικαιώσουν μέ τρόπο εὐφάνταστο τήν ὅποια ἀποψη τοῦ κειμένου πού διαβάσαμε στόν *Πολίτη*. Ἀπό τήν Σιμόν ντέ Μποουάρ τοῦ *Δεύτερου φύλου* στήν Κάρολιν Μπέρντ, ἀπό τήν Ἀλεξάντρα Κολλοντάι στή Σίλα Ρόουμποθαμ κ.τ.λ. Γιά νά γίνω πιό σαφής θά ἀναφερθῶ σέ δυό μόνο ἀπό τίς παραπάνω συγγραφεῖς:

Ἡ περίπτωση τῆς Ἀλεξάντρα Κολλοντάι εἶναι μᾶλλον γνωστή τουλάχιστον στό χώρο τῆς ἀριστερᾶς πού παρουσιάζει μιᾶ ιδιαίτερη εὐαισθησία στά προβλήματα τῆς λογοκρισίας καί αὐτολογοκρισίας. Ἄν ἀναλογιστοῦμε τήν περίοδο στήν ὅποια ἔζησε καί ἔγραψε ἡ Κολλοντάι φτάνει ἴσως μόνο ἡ παράγραφος πού παραθέτω, ἀπό τήν ἴδια πηγὴ μέ τήν Χρ. Μιχαλακοπούλου,¹ γιά νά συνειδητοποιήσουμε τί ἀκριβῶς ἐπιχείρησε νά ἐκφράσει: «...Οἱ σύντροφοί μου στό κόμμα μέ κατηγοροῦσαν καθῶς καί τίς ἄλλες συντρόφισσες πού συμμερίζονταν τήν ἀποψή μου, ὅτι ἤμασταν φεμινίστριες κι ὅτι δίναμε ὑπερβολική σημασία σέ ζητήματα πού ἀφοροῦσαν μόνο τίς γυναῖκες...».

¹ Ἄλλωστε στό προλογικό τῆς κείμενο² ἡ Ἐφη Ἀβδελά γράφει:

«...Συγκρίνοντας τό πρωτότυπο μέ τό δημοσιευμένο κείμενο, παρατηρεῖ κανεῖς πῶς ἡ Κολλοντάι αὐτολογοκρίθηκε κύρια στά θέματα πού ἀποτελοῦσαν τό κέντρο τῆς δραστηριότητάς της: στίς ἰδέες της γιά τή σεξουαλική χειραφέτηση τῆς γυναίκας καί στό ρόλο της μέσα στήν Ἐργατική Ἀντιπολίτευση...».

Ὅσο γιά τή Σίλα Ρόουμποθαμ, στήν ὅποια ἀναφέρεται ἐπανειλημμένα ἡ Χρ. Μιχαλακοπούλου καί ἡ ὅποια γνωρίζω ὅτι ἐκφράζει μέ τά κείμενα ἀλλά καί μέ τήν ὀργανωμένη δράση της τήν ἀντίθετη ἀκριβῶς ἀποψη, πιστεύω ὅτι ἡ παράθεση μόνο μιᾶς – ἔστω καί κάπως μεγάλης – παραγράφου φτάνει καί δέν χρειάζεται παραπέρα σχολιασμό:

«...Τό πολιτικό ξύπνημα τῶν γυναικῶν πρέπει νά εἶναι ξεχωριστό ἀπό τοὺς ἄντρες καί ταυτόχρονα συνδεδεμένο μ' αὐτούς. Ἀλλά ἡ συνείδησή μας τῆς ξεχωριστότητας δέν μπορεῖ νά προέρχεται μονάχα ἀπό τόν ἐξωτερικό κόσμο τῆς δουλειᾶς ἢ τίς ἐξωτερικές συναντήσεις τῆς ζωῆς. Ἡ γυναικεία ἐπαναστατική συνείδηση βγαίνει μέσα ἀπό τό σκοτάδι τῆς ξεχασμένης παιδικῆς μας ἡλικίας. Μονάχα ἐδῶ γίνεται πραγματικά ξεκάθαρος ὁ βαθμὸς τῆς ἀποικιοκρατήσῆς μας. Σκεφτεῖτε γιά παράδειγμα πῶς ἀκόμα καί τήν ψυχολογία καί τή φυσιολογία μας τήν μαθαίνουμε ἀπό τοὺς καταπιεστές μας. Ἀντικαθιστοῦμε τή δικιά μας ἐμπειρία τῶν γεννητικῶν μας ὀργάνων, τῆς περιόδου μας, τῶν ὀργασμῶν μας, τῆς ἐμμηνόπαυσῆς μας, μέ μιᾶ ἐμπειρία πού καθορίζεται ἀπό τοὺς ἄντρες. Ἐρμηνεύουμε διαρκῶς τήν δικιά μας ἄμεση καί κομματιασμένη αἴσθηση αὐτῶν πού νιώθουμε μέσα σ' ἓνα πλαίσιο πού ἔχει κατασκευαστεῖ ἀπό τοὺς ἄντρες. Οἱ ἰδιαίτερες αἰσθήσεις τῶν γυναικῶν ἀποκοτῶν τόν χαρακτηρισμό τοῦ ἰδιόρρυθμου... Ἡ θέση μας στοὺς προγραμματισμούς βρῖσκεται κάπου ἀνάμεσα στήν «Νεολαία» καί στά «Ἐπόλοιπα». Συγαντᾶμε τόν ἑαυτό μας μέσα στόν πολιτισμό τῶν ἀντρῶν σάν «ἐπ' ἐπικαιρία» καί στήν περιφέρεια. Σύμφωνα μέ ὄλους αὐτούς τοὺς συλλογισμούς στήν πραγματικότητα δέν ὑπάρχουμε μέσα σ' αὐτό τόν πολιτισμό. Αὐτό μᾶς προβληματίζει καί σημαίνει ὅτι εἶναι πιό δύσκολο γιά μᾶς ν' ἀρχίσουμε νά νιώθουμε τή

¹ Ἐνα σημείωμα -ἀπάντηση στό κείμενο τῆς Χριστίνας Μιχαλακοπούλου-Βέικου μέ τίτλο: «Ἡ αὐτονομία τοῦ γυναικείου κινήματος: ἓνα σχῆμα παραπλανητικό», Ὁ Πολίτης, τεύχος 29, Ὀκτώβριος 1979.

δικιά μας οντότητα σάν ξεχωριστή ομάδα. Αυτό τό γεγονός προσθέτει στην γυναικεία συνείδηση ένα ακαθόριστο καί διασπαστικό συναίσθημα. Γιά τό δικό τους τό θετικό έμεις είμαστε τό άρνητικό. Καταπιεζόμαστε από μιά συντριπτική αίσθηση ότι δέν υπάρχουνε... Ώστόσο, γιά τίς γυναίκες τό πρόβλημα είναι ιδιαίτερα έσωτερικοποιημένο. Αυτό είναι ένμέρει ζήτημα τής ιστορίας. Δέν έχουμε κάποια εποχή ή κάποιο χώρο μέσα στό παρελθόν πού νά μπορούμε νά στραφούμε. Τό κίνημα πού έχουμε δημιουργήσει γιά ν' άπελευθερωθούν ΟΛΕΣ οί γυναίκες είναι άσύγκριτα πίο αδύναμο από τό εργατικό κίνημα: ιστορικά έχουμε άποζητήσει τήν «άντρική άδελφότητα»: είμαστε ακόμα «οί συνάδελφοί σας». Δέν έχουμε θγάλει στην επιφάνεια αυτά πού μοιραζόμαστε μεταξύ μας καί αυτά πού είναι ιδιόζοντα γιά μάς».³

1. Θά ξεκινήσω μέ μερικές παρατηρήσεις πού είναι ίσως δευτερεύουσες αλλά όχι άσήμαντες καί πού προσωπικά μου είναι ιδιαίτερα ένοχλητικές.

Γράφει ή Χρ. Μιχαλακοπούλου: «... Οί γυναίκες είναι τό ένα από τά δύο άνθρωπινα είδη πού συνδέονται - καί δέν χωρίζονται - μεταξύ τους...»

Καί παρακάτω: «... Τό γυναικείο κίνημα προσανατολίζεται πρός ένα κόσμο "άνδρόγυνο", όπου οί ταξινομήσεις θά άφορούν μόνο τή δράση, τίς ικανότητες καί τά ενδιαφέροντα των ανθρώπων κι όχι τό φύλο τους...» (Οί ύπογραμμίσεις δικές μου).

Είναι γεγονός ότι οί γυναίκες δέν μπορούν νά 'ναι τό ένα από τά «δύο άνθρωπινα είδη», γιατί είναι μάλλον βέβαιο ότι υπάρχει ένα *άνθρώπινο είδος*, πού περιλαμβάνει τόν άντρα καί τή γυναίκα-άνθρωπο. Είμαι ώστόσο σίγουρη ότι ή Χρ. Μιχαλακοπούλου έκανε τό λάθος καί από άπροσεξία κ.τ.λ.,

αλλά άν ήταν μόνο αυτό δέ θά επέμενα. Νομίζω δηλαδή, ότι ή άποψη πού προσπάθησε νά εκφράσει είναι εκείνη ακριβώς πού τής δημιούργησε καί τέτοιου είδους προβλήματα. Ένώ τό θέμα της είναι τό «γυναικείο ζήτημα», ένα ερώτημα διαπερνάει τό κείμενό της: καί οί άντρες; Όπου υπάρχει ή «γυναίκα» πρέπει νά υπάρχει κι ένας «άντρας». Έτσι, όπου υπάρχει γυναικείο κίνημα πρέπει νά υπάρχει καί κάτι άλλο: ή ένταξή του σ' ένα «συγκεκριμένο πολιτικό χώρο».

Άντρας-γυναίκα, δύο αντίθετα πού έλκονται, όπως μαθαίνουν τά ελληνόπουλα στους διαδρόμους τού δημοτικού σχολείου. Άντρας-γυναίκα, συναγωνιστές, πού χέρι μέ χέρι παλεύουν γιά ν' αλλάξουν τήν κοινωνία, μάς προτείνει ή Χρ. Μιχαλακοπούλου.

Ποιά γυναίκα; ρωτούν οί φεμινίστριες.

- Αυτή πού συμμετέχει *κάτω από τά όρια άσφαλείας* στά πολιτικά κόμματα;

- Αυτή πού κρατά ζεστό τό κρεβάτι τού σπιτιού γιά τόν αγωνιστή πού θά γυρίσει, όταν κι όπως γυρίσει;

- Αυτή πού θά ψηφίσει, τελικά, ότι κι «Έκείνος»;

- Αυτή πού είναι πάντα «κάτι» κάποιου άλλου: μάνα, άδελφή, σύζυγος σ' όλες τίς τάξεις καί στρώματα;

Ό φεμινιστικός αυτός προβληματισμός δέ φαίνεται νά τήν άγγίζει. Άντίθετα εκείνο πού δραματίζεται είναι τό «Άύριο», μέ μιά κοινωνική άλλαγή όπου όλα θά πάρουν τό σωστό δρόμο. Ούτοπικός ιδεαλισμός στό όνομα ενός δογματισμού στόν όποιο όλοι πληρώσαμε πολλά, έμεις οί γυναίκες όμως κάτι παραπάνω.

Η άποψη είναι γνωστή μόνο πού έχει «έκσυγχρονησει». Από τήν κατάργηση τής ιδιοκτησίας, πού θά τά έλυνε όλα, πήγαμε στην κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής, πού θά έφερνε τίς άλλαγές στό έποικοδόμημα. Στην περιόδο

εκείνη δέ δεχόμαστε ούτε τήν ύπαρξη γυναικείου κινήματος. Σήμερα, τήν ύπαρξη τού γυναικείου κινήματος δέν μπορούμε νά τήν άρνηθούμε αλλά «καθοδηγημένου» ή «χειραγωγημένου» ή μέ στόχο του «τίς έλληνίδες σοσιαλίστριες» κ.τ.λ.

Άλλά έτσι μπαίνουμε στό ουσιαστικό πρόβλημα τού κειμένου πού είναι ή άυτονομία τού γυναικείου κινήματος καί αυτό θά τό εξετάσουμε τελευταίο.

Κι ό «άνδρόγυνος κόσμος»;

Μου κάνει κατάπληξη ή βεβαιότητα τής Χρ. Μιχαλακοπούλου: «τό γυναικείο κίνημα προσανατολίζεται πρός ένα κόσμο "άνδρόγυνο"». Κι ή ερώτησή μου είναι πραγματική: πού τό άκουσε ή τό διάβασε; Έκτός κι άν κάποιες δικές της σκέψεις καί ίσως από τή θέση πού φέρνει πάντα προβλήματα, ότι δηλαδή καί ή ίδια είναι γυναίκα, τής έδωσαν αυτή τήν κατεύθυνση πού μετατράπηκε σέ βεβαιότητα. Η γνώμη μου είναι ότι γιά νά μιλάς καί προπαντός νά γράφεις γιά τό γυναικείο κίνημα δέ φτάνει καθόλου νά 'σαι μόνο γυναίκα.

1. Άλεξάντρα Κολλοντάι, «Αυτοβιογραφία», μετ. Έφη Άδδελά, Σκούπα, τεύχος 1, Γενάρης 1979, σ. 22.

2. Άλεξάντρα Κολλοντάι, «Αυτοβιογραφία», μετ. Έφη Άδδελά, Σκούπα, τεύχος 1, Γενάρης 1979, σ. 17.

3. Σίλα Ρόουμποθαμ, *Η συνείδηση τής γυναίκας μέσα στόν άντρικό κόσμο*, μετ. Κάτια Λεμπέση, Κύτταρο, 1974, σελ. 67-68.

Προσωπικά για «άντρογόνο κόσμο» διάβασα μόνο σέ βιβλία περίπου επιστημονικής φαντασίας και τελευταία – πράγμα καθόλου περίεργο – τό άκουσα σέ κάτι όμιλίες άντρών πού κινούνται σέ χριστιανοθηρησκευτικούς χώρους. 'Απ' όσο λοιπόν γνωρίζω, ό «άντρογόνοσ κόσμος» είναι έξω από τούς προβληματισμούς τού νεοφεμινιστικού τουλάχιστον κινήματος. 'Αντίθετα, όλόκληρο τό κίνημα στρέφεται ιδιαίτερα στήν ανάζητηση τής γυναικείας κοινωνικής συνείδησης μέσα στόν καπιταλιστικό και άντροκρατούμενο κόσμο. 'Αξίες και ήθική άμφισβητούνται από τίς φεμινίστριες σάν άστικές και άντροκρατικές.

Μέσα στά πλαίσια τού άγώνα, πού όνομάστηκε «σεξουαλική επανάσταση τής γυναίκας», ό φεμινισμός άπορρίπτει τό μοντέλο τών σεξουαλικών και γενικότερα τών ανθρώπινων σχέσεων πού προτείνουν οι σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες και πού ούτε οι άντρες ούτε τά πολιτικά σχήματα τόλμησαν ν' άμφισβητήσουν άνοιχτά. Καί μάλιστα σέ μιά περίοδο πού και τό ίδιο τό σύστημα άρχισε μέ ελαστικότητα ν' άποδέχεται και γιά τίς γυναίκες ό,τι ίσχυσε γιά αιώνες γιά όλόκληρο τό άντρικό φύλο.

Μέ κίνδυνο νά είμαι ιδιαίτερα σχηματική άπαριθμωσα ελάχιστα πού όμως δείχνουν πόσο μακριά από τόν φεμινιστικό προβληματισμό είναι, και πρέπει νά είναι, ό «άντρογόνοσ κόσμος».

2. Μιά άκόμα παρατήρηση πού, κατά τή γνώμη μου, είναι ιδιαίτερα σημαντική.

Γράφει ή Χρ. Μιχαλακοπούλου: «...'Η γυναικεία συνειδητοποίηση είναι πρῶτ' άπ' όλα συνειδητοποίηση ένός άτομου μέσα στό οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον πού τό καθορίζει και κάτω από τίς κοινωνικές συνθήκες πού τό διαμορφώνουν. Αυτό σημαίνει ότι τό κύριο χαρακτηριστικό κάθε γυναικείας εξέγερσης είναι καταρχήν ή καταπίεσή της ως ανθρώπινη ύπαρξη, και τό φύλο της καταντά νά είναι τό δευτερεύον στοιχείο...».

'Αντίθετα, πιστεύω ότι πρόκειται γιά τήν ανάζητηση τής γυναικείας συνείδησης μέσα στό οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον πού τήν καθορίζει και κάτω από τίς κοινωνικές συνθήκες πού τήν διαμορφώ-

νουν και έπομένως καθορίζουν και διαμορφώνουν και τόν ρόλο πού ή γυναίκα διαδραματίζει μέσα στίς συγκεκριμένες κάθε φορά κοινωνίες. Τό φύλο στήν πορεία αυτής τής συνειδητοποίησης είναι κάθε άλλο παρά δευτερεύον στοιχείο. Αυτή ή γενική και άφρημένη συνειδητοποίηση τής «άνθρώπινης ύπαρξης» και τού «'Ατόμου», μέ άλφα κεφαλαίο, οδηγεί στήν άρνηση νά άντιληφθούμε τήν ιδιαιτερότητα τού γυναικείου κινήματος ή προσπαθεί νά καλύψει αυτή τήν άρνηση. 'Από τή στιγμή πού δέν κατανοούμε τήν ιδιαιτερότητα τού κινήματος είναι λίγος ό δρόμος γιά νά φτάσουμε και στήν άρνηση τής αυτόνομίας του.

Είναι χαρακτηριστικό ότι αυτή ή διαστρέβλωση δέν γίνεται πιά τόσο εύκολα σ' άλλους χώρους. Για παράδειγμα: δέν πιστεύω ότι ή Χρ. Μιχαλακοπούλου θά 'λεγε ποτέ ότι ό εργάτης πρέπει νά συνειδητοποιήσει τήν καταπίεσή του σάν «άνθρώπινη ύπαρξη» και ή τάξη καταντά νά είναι δευτερεύον στοιχείο! Στήν περίπτωση όμως τού γυναικείου κινήματος προτείνω ένα ιδεολογικό κατασκεύασμα πού μόνο σέ άδιέξοδα μπορεί νά οδηγήσει και μάλιστα στήν καλύτερη περίπτωση.

3. 'Ας δούμε όμως ποιά, τελικά, είναι ή άποψη πού εκφράστηκε στό τεύχος 29 τού *Πολίτη* και πού οδηγεί, άν και τό ίδιο τό κείμενο δέ βοηθάει και πολύ σ' αυτό.

Γράφει ή Χρ. Μιχαλακοπούλου: «... 'Η ιδέα τής αυτόνομίας τού γυναικείου κινήματος παρουσιάζεται – στή σημερινή φάση – ως επίπλαστη απρασκευή πού μάς εμποδίζει νά τό καταλάβουμε και νά τό περιγράψουμε ιστορικά καθώς επίσης και νά τό κατανοήσουμε ως μέρος τού όλου κοινωνικού γίγνεσθαι στήν εξέλιξή του...». 'Η αντίθετη άποψη, πού εκφράστηκε κυρίως μετά τό 1968 από τό νεοφεμινιστικό κίνημα και πού θά επιχειρήσω νά δώσω χρησιμοποιώντας, όσο γίνεται, τά εκφραστικά μέσα τής Χρ. Μιχαλακοπούλου, λείπει από τό κείμενό της, ενώ καλούμαστε νά τήν κρίνουμε και μάλιστα σάν «παραπλανητική».

Λέει λοιπόν ή αντίθετη άποψη: «'Η μή κατανόηση από τή μεριά τών προοδευτικών κομμάτων και γενικά από τήν μεριά τού προοδευ-

τικού λαϊκού κινήματος τής σημασίας τού γυναικείου κινήματος, σάν ένα αυτόνομο κοινωνικό κίνημα, δέ μάς επέτρεψε νά τό καταλάβουμε και νά τό περιγράψουμε ιστορικά καθώς και νά τό κατανοήσουμε σάν αναπόσπαστο μέρος τού όλου κοινωνικού γίγνεσθαι στήν εξέλιξή του».

'Ετσι, άρχίζει νά διαφαίνεται ότι ή διαφορά δέν δρίσκεται μόνο στό άν τό γυναικείο κίνημα πρέπει ή δέν πρέπει νά 'ναι αυτόνομο, αλλά και στό πώς άντιλαμβανόμαστε ένα κοινωνικό κίνημα, πόσο χωράει στήν πολιτική, κοινωνική κ.τ.λ. άνάλυσή μας· τελικά στήν ιδεολογία μας.

'Η άποψη τής Χρ. Μιχαλακοπούλου βασίζεται στό γεγονός ότι όλα πρέπει νά συγκλίνουν πρὸς τήν άλλαγή (πώς; μέ ποιά κατεύθυνση;) τού κοινωνικού-οικονομικού συστήματος μέσα στό όποίο ζούμε κι όλα τ' άλλα είναι δευτερεύοντα. Τό γυναικείο κίνημα είναι έπομένως ένα σοβαρό κοινωνικό φαινόμενο (κίνημα), αλλά... δευτερεύον. Μπορεί νά λειτουργήσει θετικά μόνο όταν καθοδηγείται από ένα κόμμα, πού θά αναλάβει τή σύνδεσή του μέ τό γενικό προοδευτικό λαϊκό κίνημα.

Βέβαια στό κείμενο τής Χρ. Μιχαλακοπούλου δέν αναφέρεται πουθενά ή λέξη «καθοδήγηση» ή λέξη «κόμμα» κ.τ.λ. Τό ερώτημα όμως γεννιέται και μάς υποβάλλεται. Γιατί άν δέν βλέπουμε ένα αυτόνομο γυναικείο κίνημα και παράλληλα δεχόμαστε ότι υπάρχει και γεννιέται μέσα από τίς αντιφάσεις τού σύγχρονου καπιταλισμού, τί προτείνουμε; 'Ασφαλώς τήν καθοδήγησή του από «άποιοι», πού στό κείμενο δέν κατονομάζεται μέ σαφήνεια αλλά περιγράφεται μέ τόν εξής τρόπο: «... οι στόχοι τού γυναικείου κινήματος δέν μπορούν παρά νά εντάσσονται στό πλαίσιο ένός συγκεκριμένου πολιτικού χώρου κριτικού και προοδευτικού...», αλλά και άναιρείται στήν ίδια παράγραφο όταν λέει: «... τό γυναικείο κίνημα είναι λειτουργικός τρόπος διαμαρτυρίας ενάντια στό δοσμένα πολιτικά σχήματα, οργανικά δεμένος μέ κάθε άλλη μορφή κριτικής και διαμαρτυρίας και καθόλου αυτόνομο και ώφελιμιστικά ιδιοτελής ...» (Οί ύπογραμμίσεις δικές μου).

Δηλαδή, τό γυναικείο κίνημα

«μπορεί» νά είναι ένας «λειτουργικός τρόπος διαμαρτυρίας» και μάλιστα «οργανικά δεμένος με κάθε άλλη μορφή κριτικής» από την οποία μάλιστα δέν πρέπει νά «αυτονομηθεί αφελμιστικά». Τό ερώτημα είναι δέβαια ποιά είναι αυτή ή «άλλη μορφή κριτικής». Κι άκόμα ποιά είναι τά «δοσμένα πολιτικά σχήματα» πρὸς τά οποία τό γυναικείο κίνημα άσκει τήν κριτική του. Ὑπονοείται ὅτι ὅλα τά πολιτικά σχήματα στή σημερινή φάση δέν είναι οὔτε «κριτικά» οὔτε «προοδευτικά» κι ἐπομένως δέν ἔχει και τό γυναικείο κίνημα παρά νά περιμένει τήν ἐμφάνιση ΤΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ γιά νά ἐνταχθεῖ στή «πλαίσια» του;

Τά ἐρωτήματα γεννιοῦνται περισσότερο από τήν ασάφεια μέ τήν οποία είναι διατυπωμένη ή θέση τῆς Χρ. Μιχαλακοπούλου γι' αυτό και δέ θά ἐπιμείνω στήν ἐρμηνεία πού προσωπικά δίνω στό κείμενό της.

Σ' ἐκεῖνο ὅμως πού θά ἐπιμείνω είναι στό τί εἶδους κριτική και διαμαρτυρία άσκει τό γυναικείο κίνημα, καθῶς και στήν.. πρόκληση τῶν λέξεων «αφελμιστικά ιδιοτελές» γυναικείο κίνημα.

Τό γυναικείο κίνημα είναι ἕνα κοινωνικό κίνημα και ὁπωσδήποτε είναι ἕνα κίνημα διαμαρτυρίας, αλλά ὄχι ἀπέναντι σ' ὅλα τά «δοσμένα πολιτικά σχήματα», γιατί ἔτσι θ' άσκούσε πολιτική μέ τήν προοπτική πού τήν άσκούν και τά πολιτικά σχήματα.

Τό γυναικείο κίνημα είναι μιά μορφή διαμαρτυρίας γιά τόν συγκεκριμένο άστικό - καπιταλιστικό τρόπο ὀργάνωσης τῆς κοινωνίας, πού τό γεννάει. Είναι ἕνα κίνημα διαμαρτυρίας ἐνάντια στήν «ιδεολογία τῆς κατωτερότητας» (κι ὄχι μόνο τῆς «άνισότητας») τῆς γυναίκας, πού διαπερνάει ὅλα τά επίπεδα τῶν ὀργανωμένων κοινωνιῶν γιά χιλιετίες. Είναι άκόμα μιά διαμαρτυρία στήν άντροκρατία, πού προϋπάρχει δέβαια τοῦ καπιταλισμοῦ, αλλά πού ὁ καπιταλισμός τήν εκφράζει μέ συγκεκριμένους τρόπους σ' ὅλα τά επίπεδα: στήν παραγωγή, τήν παιδεία, τήν ἐπιστήμη, τούς φορεῖς τῆς ἐξουσίας, τά πολιτικά κόμματα πού ἀναπτύσσονται, τήν παιδεία κ.τ.λ.

Κριτική άσκει σ' ὅλα τά παραπάνω - κι ὄχι μόνο σ' αυτά - δίνοντας ὅμως τή δική του ὀπτική

και προοπτική, τήν προοπτική τῆς κοινωνικῆς ἀπελευθέρωσης τῆς γυναίκας. Αὐτή είναι ή φεμινιστική διάσταση, πού εκφράζεται διαταξικά, στίς ὀξυμένες ἀντιθέσεις πού ὑπάρχουν γιά ὄλους, ἐμεῖς ὅμως οἱ γυναῖκες τίς διώνουμε και από τόν «φυλετικό» διαχωρισμό, πού δρᾷ γιά μᾶς καθοριστικά και ὑπερκαταπιεστικά σέ σχέση μέ τόν άντρα.

Αὐτή ή ἰδιομορφία - συστατικό στοιχείο τῶν κοινωνικῶν κινήματων - δέ μπορεί νά χαρακτηριστεῖ «αφελμιστική» παρά μόνο ἂν πράγματι ὑπάρχει ὁ στόχος τῆς κατάκτησης από τίς γυναῖκες τῶν άντρικῶν θέσεων και τῆς ἀλλαγῆς τῶν ρόλων. Αὐτή ή τάση μπορεί νά εκφράστηκε μέσα στό παγκόσμιο γυναικείο κίνημα, σέ καμιά περίπτωση ὅμως δέν τό χαρακτήρισε.

Ἀντίθετα, ὅταν - γιά παράδειγμα - τό γυναικείο κίνημα άσκησε έντονη κριτική στή δομή τῆς πατριαρχικῆς οἰκογένειας στή μονογαμία - πρώτο ἄπό ὄλους τούς φορεῖς, - δέν πρότεινε τήν ἀλλαγῆ τοῦ «ἀφέντη» στίς σχέσεις αυτές. Οὔτε πρότεινε ἀπέναντι στό «ή γυναῖκα νά φοβάται τόν άντρα», πού κανένα δέν προκαλεῖ γιά αἰῶνες, τό «ὁ άντρας νά φοβάται τή γυναῖκα», πού σίγουρα προκαλεῖ τό σύνολο. Ἀπέριψε και τίς δύο έννοιες, τοῦ «ἀφέντη» και τοῦ «φόβου», σάν άντροκρατικές - και φυσικά ὄχι μόνο αυτές - και άνοιξε τήν προοπτική γιά τή δημιουργία οὔσιαστικῶν άνθρώπινων σχέσεων, ἴσως γιά πρώτη φορά στήν ἱστορία.

Τελειώνοντας, θά ἤθελα νά προσθέσω πῶς ή άποψη πού εκφράστηκε στόν *Πολίτη* ἔχει πολλές ἀποχρώσεις· κι ἐδῶ θά τονίσω πῶς ή συγκεκριμένη πού ἐξετάζουμε δέν είναι οὔτε ἀπό τίς πύο δογματικές οὔτε ἀπό τίς κακοπροαίρετες. Ὁ προβληματισμός της είναι ὁπωσδήποτε και καλοπροαίρετος και γόνιμος μιά πού και ὁ διάλογος γιά τό γυναικείο ζήτημα μόλις ἔχει άνοιξει και προβληματίζει: τούς φορεῖς τοῦ γυναικείου κινήματος, τά προοδευτικά κόμματα, τή μαρξιστική σκέψη, τίς ἑλληνίδες φεμινίστριες. Μέσα σ' αυτό ἄλλωστε τό πνεῦμα ἔχει νόημα και ή δική μου ἀπάντηση.

Τώρα, ἂν θεωρῶ επικίνδυνη τήν άποψη πού ή Χρ. Μιχαλακοπούλου

εκφράζει μέ τό λιγότερο δυνατό δογματισμό, είναι γιατί είναι ἀρκετά διαδεδομένη, μέ τόν ἕνα ή τόν άλλο τρόπο, και χαρακτηρίζει τήν πολιτική και τήν πρακτική πολλῶν στελεχῶν και φορέων τοῦ γυναικείου κινήματος στόν τόπο μας. Είναι πάντα ή ἴδια λογική πού καταλήγει νά βλέπει τό γυναικείο κίνημα - και σ' ἐπέκταση ὁποιοδήποτε κοινωνικό κίνημα - σάν ταυτόσημο μ' ἕνα *συνδικαλιστικό κίνημα*. Στό σημείο αυτό, και γιά νά ξεκαθαρίζονται λίγο τά πράγματα, θά παραθέσω δύο φράσεις πρῶ πιστεύω ὅτι καλύπτουν, σχεδόν, και τόν δικό μου προβληματισμό μέ τόν καλύτερο τρόπο: «... Πιστεύω ὅλο και πύο πολύ ὅτι πρέπει νά ἔχουμε αυτόνομα κοινωνικά κινήματα πού ὁ τύπος ὀργάνωσῆς τους δέν μπορεί νά είναι ὁ ἴδιος ὅπως ἐκεῖνος μᾶς ὀργάνωσης πολιτικού κόμματος. Πρέπει νά ὑπάρχει ἕνα γυναικείο κίνημα ἔξω ἀπό τό πύο τέλειο πιθανό κόμμα, γιατί τό πύο τέλειο πιθανό κόμμα δέν μπορεί νά περιλαμβάνει τέτοιους τύπους κοινωνικῶν κινήματων άκόμα κι ὅταν ἰσχυρίζομαστε ὅτι τό επαναστατικό κόμμα πρέπει νά ἔχει συγκεκριμένες ἀντιλήψεις γιά τό γυναικείο ζήτημα...». «... Τί είναι τό γυναικείο κίνημα;... τί είναι οἱ ἄλλοι τύποι κοινωνικοῦ κινήματος; Αὐτά δέν είναι ἀπλά δευτερεύοντα κινήματα μέσω τοῦ συσχετισμοῦ μέ τό κίνημα τῆς ἐργατικῆς τάξης ή τό κόμμα. Διαφορετικά κάθε τί γίνεται δευτερεύον. Αὐτό τό ζήτημα τῶν κύριων και δευτερευόντων σχέσεων πρέπει νά επανεξεταστεί...»⁴

4. Νίκος Πουλαντζᾶς, συνέντευξη μέ τίτλο «Προβλήματα τῆς ἑλλ. εὐρωπαϊκῆς ἀριστεράς», *Αὐγή*, 8.11.79.

ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΦΟΙΤΗΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ ΕΠΙ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ

— απάντηση
στόν Διονύση Καψάλη
και Δημήτρη Νικολάου

του Χρυσανθου Λαζαρίδη

Σε καιρούς πονηρούς σαν τούς τωρινούς, τό νά μιλήσει κανείς για τήν ιστορία του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος, δέν είναι πράγμα εύκολο ούτε ακίνδυνο. Όποιαδήποτε προβληματική για τήν ιστορική θεώρηση εκείνης τής περιόδου — από τά ίδια τά θεωρητικά εργαλεία πού επιλέγει και χρησιμοποιεί — προεξοφλεί κάποιες απαντήσεις σε πολιτικά προβλήματα πού μόλις σήμερα έρχονται στην επιφάνεια: Τό αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα βρίσκεται στό υπέδαφος κάθε συζήτησης για τά σύγχρονα φαινόμενα του νεολαιίστικου ριζοσπαστισμού. Γιατί δέν έχουμε νά κάνουμε μέ τό «μακρινό 73». Δέν πρόκειται μόνο για τήν κατάληψη τής Νομικής και του Πολυτεχνείου. Πρόκειται, περισσότερο απ' όλα αυτά, για ένα κίνημα πού συγκροτήθηκε στό πολιτικό κενό τής δικτατορίας, πρωτοστάτησε στους μαζικούς αγώνες για τήν ανατροπή της, και συνθλίφτηκε στό πολιτικό αδιαχώρητο τής μεταδικτατορικής Ελλάδας...

Θάθελα προκαταβολικά νά διευκρινίσω ότι ή παρέμβασή μου στη συζήτηση πού έχει ήδη αρχίσει (δές *Πολίτης*, τεύχη 30,31), δέν φιλοδοξεί νά προχωρήσει τόσο μακριά. Ούτε καν θά καλύψει τό θέμα — τουλάχιστον στην έκταση πού τό επιχείρησαν οί δύο προηγούμενοι άρθρογράφοι, ο Δ. Νικολάου κι ο Δ. Καψάλης. Άλλωστε σε πολλά σημεία συμφωνώ μαζί τους. Κι αυτή ή παρατήρηση άς μή θεωρηθεί σαν άδροφροσύνη, απ' αυτές πού συνηθίζονται πριν αρχίσει ή πολεμική. Γιατί στίς απόψεις πού διατυπώνουν — και στην αντιδικία τους άκόμα — υπάρχει κάτι εξαιρετικά σημαντικό: Άνασκευάζεται πλέον συστηματικά ο μύθος για τόν καθοδηγητικό ρόλο των δύο κομμουνιστικών κομμάτων, στην αντιδικτατορική πάλη. Αυτό για τό όποιο σεμνύεται σήμερα κάθε οπαδός και κάθε ψηφοφόρος,

αυτό πού κατάντησε πιά τό άλλοθι για τή σημερινή τους παθητικότητα κι άδράνεια αρχίζει πλέον νά βάλλεται μέ — διασταυρούμενα, αλλά πάντως — ένσφαιρα πυρά!

Ή δική μου διαφωνία αρχίζει από δω και πέρα. Κι άφορά τήν προβληματική και των δυό. Δηλαδή τίς έννοιες πού κατασκεύασαν και τά αναλυτικά εργαλεία πού χρησιμοποίησαν για νά ερμηνεύσουν τό αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα — και για νά οριοθετηθούν άμοιβαία. Ή διαφορά μας — καθώς δέν στηρίζεται σε αντιδιαμετρικές λογικές προτάσεις — ίσως φανεί ιδιαίτερα σχολαστική. Οί «όλοφάνερες» διαφορές ωστόσο, δέν είναι πάντα κι οί πιό άποκαλυπτικές. Συχνά οί «λεπτές άποχρώσεις» κρύβουν τελικά σοβαρότατες πολιτικές διαστάσεις. Στην περίπτωση μας κάνουν κάτι περισσότερο: άποκαλύπτουν τή δυνατότητα μιας τρίτης άποψης για τό αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα.

Άλλά άς τά πάρομε καλύτερα τά πράγματα μέ τή σειρά...

Τό ερμηνευτικό σχήμα του Δ. Νικολάου

Τό μαζικό κίνημα αυτοοργανώνεται μέσα στα Πανεπιστήμια και αναπτύσσεται «άπό τά κάτω» ανεξάρτητα από τά κόμματα τής άριστεράς. Θά ξεκινήσει άφου καταγραφεί ή άποτυχία των άντιστασιακών οργανώσεων: «... μέ δεδομένη τήν άδυναμία τους... νά καταλύσουν διαδικασίες μαζικού κινήματος... ή πολιτική χρεοκοπία τους αποτελούσε προϋπόθεση για νά γεννήσει πραγματικό μαζικό κίνημα». Άναπτύσσεται λοιπόν ραγδαία και άποχτά τή δική του δυναμική. Παίρνει τό δρόμο τής ρήξης μέ τό καθεστώς, ενώ άγκαλιάζει πλατύτερες δυνάμεις, αναπαράγει τίς πρωτοπορίες και τίς έφεδρείες του. Κάπου εκεί όμως, κι εξαιτίας τής «ιστορικής του άπειρίας», τό φ.κ. εμπλέκει τήν άρι-

στερά, μέ τήν κρίση, τά ἀδιέξοδα καί τήν πολιτική της ιδιοτέλεια. Τά ἀριστερά κόμματα – τήν εποχή εκείνη, οί δύο συνιστώσες πού πρόκυψαν ἀπό τή διάσπαση τοῦ Κ.Κ.Ε. – θά «πολιορκήσουν» τίς φοιτητικές πρωτοπορίες, ὥσπου νά τίς ἀλώσουν καί νά τίς μπλοκάρουν. Νά, λοιπόν, καί «ἡ βασική σύγκρουση, πού ἀναπτύχθηκε μέσα στά πλαίσια τοῦ φ.κ.»: «... Ἦταν ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στήν τάση πού ἐμπιστευόταν τή δυναμική τοῦ μαζικοῦ κινήματος καί τήν τάση πού ὑποτιμοῦσε καί τελικά ὑπονόμει αὐτή τήν ἐμπιστοσύνη... ἀνάμεσα στήν τάση πού στηριζόταν στήν ἀγωνιστική ἐνότητα τῶν μαζῶν καί τήν τάση πού, γιά νά ἐπιβληθεῖ, εἰσήγαγε τήν κομματική διαίρεση... Καί κάτι παραπάνω. Ἐπειδή τό φοιτητικό κίνημα δέν ἠττήθηκε στήν πάλη του μέ τή δικτατορία, ἦταν ἡ ἐξέλιξη αὐτῆς τῆς σύγκρουσης πού καθόρισε τελικά τήν πορεία καί τήν κατάληξή του».

Τό ἐρμηνευτικό σχῆμα τοῦ Δ. Καψάλη

Ἐν ἀρχῇ ἦν ἡ κρίση τῆς ἀριστερᾶς. Καί μαζί της ἡ ἀδυναμία νά υπάρξουν μάζες, εὐθύς μετά τό πραξικόπημα τοῦ 67, δηλαδή λαός ἐν κινήσει, συγκροτημένος καί δρῶν. Ἐξ οὗ καί ἡ διαρκῆς ἐκκρεμότητα: Ἡ ἔλλειψη μετωπικῆς ἀντιστασιακῆς ὁργάνωσης. Τό φοιτητικό κίνημα εἶναι στήν οὐσία ἓνα ὑποκατάστατο αὐτοῦ τοῦ μετώπου. Μέσα του ὑπάρχουν κατά τρόπο ἀδιαχώριστο οἱ ἀριστερές ὁργανώσεις καί τά κόμματα: «Τό φοιτητικό κίνημα κατασκευάζει ἀριστερές ὁργανώσεις ὡς ἰδεολογικό του παραπλήρωμα, καί οἱ ἀριστερές ὁργανώσεις κατασκευάζουν φοιτητικό κίνημα ὡς χώρο δράσης τους». Νά λοιπόν καί ἡ διαφωνία μέ τόν Νικολάου: Ἡ ἀριστερά δέ χρειάστηκε νά περικυκλώσει τόν ἡγετικό πυρήνα τοῦ φ.κ. οὔτε συγκρούστηκαν οἱ περίφημες δύο τάσεις: «... τέτοια σύγκρουση στό φ.κ. δέν ὑπῆρξε ποτέ». Οἱ ὁργανωμένες ἀριστερές δυνάμεις ἐνυπάρχουν ἀπό τήν ἀρχή στίς Φοιτητικές Ἐπιτροπές Ἀγῶνος (Φ.Ε.Α) μαζί μέ τούς ἀνοργάνωτους. Τά μέλη τῆς Κ.Ο.Σ. (ὁργάνωση τοῦ «Γραφείου - Ἐσωτερικοῦ») καί τά σκέλη τῆς ΚΝΕ «συμ-

μετέχοντας πρωταγωνιστικά στή δημιουργία τοῦ φοιτητικοῦ κινήματος οἰκοδομοῦν ταυτόχρονα καί τό κόμμα τους... οἱ λίγοι αὐτοί φοιτητές εἶναι πολιτικά τό κόμμα στό χώρο τους». Ἡ κρίση τῆς ἀριστερᾶς γεννάει καί ἐρμηνεύει τίς Φ.Ε.Α., σάν ὑποκατάστατο τοῦ ἀντιστασιακοῦ μετωπικοῦ φορέα: ἡ κρίση τῆς ἀριστερᾶς – καί ἀκριβέστερα ἡ διάσπαση – θά καταργήσει τελικά τίς Φ.Ε.Α δημιουργώντας στή θέση τους, ἀντί τοῦ μετώπου, δύο νέα κομμουνιστικά κόμματα.

Θέλω νά συμφωνήσω προκαταβολικά μέ τόν Δ. Καψάλη, ὅτι ἡ γλώσσα πού συγκροτεῖ τήν ἐκφραστική τῆς δύναμη μέ ἔννοιες ὅπως οἱ «μάζες» καί τά «κόμματα» – καί μαζί ὁλόκληρο τό διάπλεγμα τῶν ὄρων πού τή συμπληρώνουν – «ἔχει ὑποστει ἐννοιολογική καθίζηση»: «καλλιέργει καί προϋποθέτει τή ἀσάφεια». Κι ἀκόμα θά συμφωνήσω μαζί του ὅτι «ἀν πρόκειται νά σκεφτοῦμε ἱστορικά πάνω στό ἀντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα, «πρέπει νά ἀφήσουμε κατά μέρος, σάν παλιό περσι, ἐξιδανικευτικές λέξεις ὅπως μάζες, κινήματα, κοινωνικοί χώροι κλπ. Νά τίς ἀφήσουμε σάν ἀκατανόητες μαγγανείες μιᾶς καθβαλιστικῆς τελετῆς πού δέν μᾶς ἀφορᾶ, γιά νά τίς ἀποκαθάρουμε καί νά τίς ξαναβροῦμε, ὅσες ἐπιδιώσουν, ὡς ἀκονισμένες καί αὐστηρές ἔννοιες».

Ἐδῶ ὅμως θάθελα νά παρατηρήσω ὅτι δέν εἶναι μόνο οἱ «μάζες» καί τά «κόμματα» πού ἀποτελοῦν ἀκατανόητες μαγγανείες. Τό ἴδιο ἰσχύει γιά τήν «κρίση τῆς ἀριστερᾶς» καί γιά τό περίφημο «ἀντιστασιακό μέτωπο». Δέν ἔχω καθόλου πειστεί ὅτι ἡ «κρίση» καί τό «μέτωπο» μέ τόν τρόπο πού τίς ἀντιλαμβάνεται καί τίς χρησιμοποιεῖ ὁ Καψάλης, εἶναι ἔννοιες περισσότερο σαφείς καί ἀκονισμένες, ἀπό τίς «μάζες», καί τά «κόμματα». Γιά νά τελειώσω μ' αὐτό, ἐνῶ προσυπογράφω ἀνεπιφύλακτα ὅτι «πρέπει νά γίνουμε βασανιστικά σαφείς» μαζί μ' ὅλους τούς λόγους πού ἐπικαλεῖται, δέν νο-

μίζω ὅτι τό κατορθώνει τελικά. Καί νά γιατί.

Θεωρητική προϋπόθεση γιά τό ἐρμηνευτικό σχῆμα τοῦ Δ. Καψάλη εἶναι ἡ ἔννοια «κρίση τῆς ἀριστερᾶς» καί, συμπληρωματικά, ἡ ἔννοια «μέτωπο». Ἡ κρίση τῆς ἀριστερᾶς, ὅπως εἶδαμε, ἐσωτερικεύτηκε στό φ.κ. καί ἀντί νά ὀδηγήσει στό μέτωπο, ὀδήγησε σέ δύο νέα Κομμουνιστικά Κόμματα. Οἱ ὁργανωμένοι ἀριστεροί – γιά τήν ἀκρίβεια, κομμουνιστές – φοιτητές, ὑπῆρξαν «τό κόμμα στό χώρο τους». Ἡ κρίση τῆς ἀριστερᾶς, καί ἰδιαίτερα ἡ διάσπαση, ἐπέβαλε στούς ὁργανωμένους φοιτητές περισσότερο τό ρόλο τοῦ κομματικοῦ ὁργανωτή, παρά τήν ιδιότητα τοῦ πολιτικοῦ ἡγέτη. Τούς ὀδήγησε νά φτιάξουν τελικά ὁ καθένας τό κόμμα του, παρά νά συγκροτήσουν – ὅλοι μαζί – τή μετωπική ὁργάνωση.

Προσοχή λοιπόν! Ἐάν ὑπάρχουν κάποιες ὑποκειμενικές εὐθύνες, πρέπει νά ἀναζητηθοῦν σ' αὐτοῦ πού ἦταν «τό κόμμα στό χώρο τους», τούς «λίγους φοιτητές τῆς Κ.Ο.Σ. καί τῆς Κ.Ν.Ε.». Ἐάν ὑπάρχουν κάποια ἀντικειμενικά αἷτια, αὐτά πρέπει νά ἀναχθοῦν στήν κρίση τῆς ἀριστερᾶς. Ὁ ρόλος τῶν κομματικῶν μηχανισμῶν, τῶν ἡγεσιῶν τους, τῆς πολιτικῆς τους καί τῆς ἱστορικῆς τους φυσιογνωμίας, μηδενίζεται: «... τά δύο κομμουνιστικά κόμματα, ἐνῶ βαθαίνουν τήν εποχή αὐτή ὡς ἰδεολογικές πραγματικότητες, ὁργανωτικά εἶναι ἐντελῶς ἀνύπαρκτα, ὅπως ἀνύπαρκτη εἶναι καί ἡ πολιτική τους δράση στήν Ἑλλάδα». Νά λοιπόν πού ὁ Δ. Καψάλης ἀνακάλυψε «ἰδεολογικές πραγματικότητες» πού κατορθῶνουν μάλιστα νά εἶναι καί βαρύνουσες, χωρίς ὅμως νάχουν πολιτικές ἐπιπτώσεις καί ἀποτελέσματα – χωρίς δηλαδή ὑλική ὑπόσταση. Ὑπάρχει ὅμως κάτι ἀκόμα πιό ἀξιοπρόσεχτο: Γιά τόν Καψάλη – ὅπως τουλάχιστο φαίνεται στό γραπτό του – ἡ κρίση τῆς ἀριστερᾶς δέν ὑπάρχει μέσα στά δύο κομμουνιστικά κόμματα, στήν πολιτική τους, στίς ἀντιδικτατορικές τους ἐνέργειες – ὅποιες καί ὅπως τίς προσπάθησαν – στήν

αντίληψή τους για την αντιδικτατορική προοπτική, αλλά στην απουσία τους από την Ελλάδα, στη διάσπαση, και – φυσικά – στην αδυναμία τους να φτιάξουν μέτωπο. Θάλεγε κανείς ότι τα δύο κομμουνιστικά κόμματα, αυτά καθ'αυτά, είναι την εποχή εκείνη ουδέτερα από πολιτικά αποτελέσματα και – το χειρότερο – έτσι παραμένουν μέχρι τη μεταπολίτευση! Η κρίση της άριστερας όμως, αν έτσι έχουν τα πράγματα, αλλάζει εντελώς περιεχόμενο – ή μάλλον συρρικνώνεται άπελπιστικά: Παραπέμπει στον κατακερματισμό των οργανωμένων άριστερών δυνάμεων μέσα στις Φ.Ε.Α. και την κομματική τους ιδιότητα. Το αντιστασιακό μέτωπο, εξάλλου, καταντάει πλέον σκιά του εαυτού του, μιά και ποτέ δεν υπήρξε – αν εξαιρέσουμε βέβαια το υποκατάστατό του, τις Φ.Ε.Α. Κάπου ανάμεσα στην «κρίση της άριστερας» και το «μέτωπο» – έννοιες άφηρημένες και διόλου «άκονισμένες» στην προκειμένη περίπτωση – χάθηκαν οι ευθύνες των άριστερών κομμάτων, όπως είχαν διαμορφωθεί ιστορικά μετά τη διάσπαση, και όπως καταγράφονταν πολιτικά. Θάλεγε κανείς ότι η φυσική τους απουσία – σχετική και αυτή – το γεγονός δηλαδή ότι έδρευαν στο εξωτερικό, με τεράστιες δυσκολίες διασύνδεσης, οδήγησε τον Δ. Καψάλη στο συμπέρασμα ότι τα κόμματα της άριστερας ήταν και πολιτικά άπόντα. Έτσι λοιπόν, δεν ήταν!

Πρώτο συμπέρασμα: Στην προσπάθειά του να ανατρέψει το, άπλοϊκό πράγματι, σχήμα: κόμματα – πολιιορκητές απ' τή μιά – αυτόνομο φ.κ. απ' τήν άλλη, εξαφανίζει τελικά το ρόλο και τις ευθύνες των κομμάτων· τις επιπτώσεις της πολιτικής τους και ενγένη της φυσιογνωμίας τους, δηλαδή τις προϋποθέσεις για μιά πολιτική συζήτηση για το φοιτητικό κίνημα. Γιατί μπορεί, πράγματι, το φ.κ. να μην περικυκλώθηκε από τα κόμματα της άριστερας· μπορεί σ' αλήθεια οι οργανωμένοι φοιτητές να ήταν εξαρχής «σάρξ εκ της σαρκός» των Φ.Ε.Α., αλλά όλα αυτά ένένα δέ μου λένε τίποτε – ή μου λένε μόνο όσα δηλώνει ο περι-

γραφισμός τους – αν δεν αναλυθεί πώς και γιατί οι φοιτητές στραφήκανε μαζικά προς τα κόμματα· πώς και γιατί διώσανε την πολιτική τους συνειδητοποίηση σαν κομματική στράτευση.

Ό Δ. Καψάλης δεν απαντάει στο πρόβλημα ποιός ηγεμόνευσε και γιατί στο αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα. Πράγματι, είναι εξαιρετικά δύσκολο να συζητήσουμε για την πολιτική ήγεμονία της Κ.Ο.Σ. ή της Κ.Ν.Ε., αγνοώντας ή παραβλέποντας το ΚΚΕ (έσωτ.) και την – τότε – Κολιγιαννική τάση. Είναι αδύνατο να συζητήσουμε για τους «οργανωμένους» και «άνοργάνωτους» των Φ.Ε.Α. – βάζοντας άδιαπέραστα τείχη ανάμεσά τους – χωρίς να αναφερθούμε σε κείνα τα αίτια που σπρώχνουν τους άνοργάνωτους να οργανωθούν και επηρεάζοντας καθοριστικά τις επιλογές τους σ' ό,τι αφορά το πού θα οργανωθούν. Ούτε μπορούμε να άποσιωπήσουμε τους λόγους εκείνους που στρέφουν αρχικά το ρεύμα υπέρ του ΚΚΕ (εσ.) και της Κ.Ο.Σ. για να το μεταστρέψουν βαθμιαία αλλά σταθερά υπέρ των Φλωρακικών – πλέον – κόμματος και της ΚΝΕ. Ό Καψάλης δεν άσχολείται με το πρόβλημα ποιά συνιστώσα της κομμουνιστικής άριστερας κατόρθωσε να κερδίσει μέσα στο ρεύμα της αντιδικτατορικής πολιτικοποίησης.

Δέν μπορεί άκόμα να ερμηνεύσει τα ιδεολογικο-πολιτικά σχήματα μέσα στα όποια έγκλωβίστηκε ή αντιδικτατορική συνείδηση του φ.κ. – ή περιφημη «άντιφασιστική», «άντιμπεριαλιστική», «άντιμονοπωλιακή» πλατφόρμα. Έτσι θα χάσει από τα μάτια του – ή μάλλον από την ερμηνευτική ικανότητα του «μοντέλου» του – δύο κεφαλαιώδη ζητήματα: α) Τα άδιέξοδα στα όποια προσέκρουσε αυτή ή μορφή πολιτικής συνειδητότητας, όταν άλλαξε ή φάση, κατέρρευσε ο ιστορικός αντίπαλος – ή δικτατορία – και επικράτησαν νέες κοινωνικές ισορροπίες και θεσμικές μορφές καθεστώτος.

β) Τίς διαδικασίες άποδέσμευσης απ' αυτή ή μορφή πολιτικοποίησης που εκδηλώθηκαν μεταδικτατορικά, και εκφράστηκαν κύρια στο χώρο της νεολαίας με άλλεπάλληλα φαινόμενα διαγραφών, δια-

σπάσεων και μαζικής ιδιώτευσης.

Τά ζητήματα αυτά, τόσο άπαραίτητα για να κατανοήσουμε τί συμβαίνει σήμερα στο χώρο της νεολαίας, μοιάζουν σ' αλήθεια άνεξήγητα αν βγάλουμε από το λογαριασμό την επέμβαση των άριστερών κομμάτων στο αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα· την αντίληψη «περί πολιτικής» που επέβαλαν – ή δέν κατόρθωσαν να επιβάλουν – στους δρώντες φορείς του· αυτήν, τέλος πάντων, την «βαρύνουσα ιδεολογική παρουσία τους» που παραδέχεται κάποια στιγμή ο Δ.Κ. για να την άποσιωπήσει έντελώς στη συνέχεια.

Συμπέρασμα δεύτερο, λοιπόν: "Αν τά κόμματα της άριστερας – δηλαδή ή βαρύνουσα ιδεολογική και πολιτική παρουσία τους – βγούν από το λογαριασμό, τότε δέν μπορούμε ούτε ιστορικά να στοχαστούμε πάνω σ' αυτό που «κατά τά είωθότα άποκαλούμε φοιτητικό κίνημα».

Όφειλω όμως να εξηγηθώ και προς μιά άλλη κατεύθυνση: Διαφωνώ με τον Δ. Νικολάου, γιατί κατά τή γνώμη μου, οι κομματικά οργανωμένοι φοιτητές δέν έπαιξαν το ρόλο που τους άποδίδει: Το ρόλο δηλαδή του «δούρειου ίππου» των κομμάτων μέσα στο φ.κ. Φυσικά αυτό δέν τό λείει ρητά ο Δ.Ν. Το ύπονοει όμως σαφώς ή ίδια ή προβληματική του: "Όταν καταλαβαίνει την πολιτική των άριστερών κομμάτων σαν μιά ταχτική «περικύκλωσης» της φοιτητικής πρωτοπορίας, τότε ο μόνος ρόλος που μπορεί να επιφυλάσσει στους κομματικά οργανωμένους φοιτητές, είναι ο ρόλος της * κομματικής διείσδυσης, της «πέμπτης φάλαγγας». Στην προβληματική του Νικολάου, υπάρχουν σε τελευταία ανάλυση τά κόμματα κι οι άνοργάνωτες φοιτητικές πρωτοπορίες.

Οι κομματικά οργανωμένοι φοιτητές περιορίζονται τό πολύ πολύ σε ρόλο ιμάντα μεταβίβασης. Όμως ίσα-ίσα εδώ υπάρχει διαφωνία: Το φοιτητικό κίνημα οδήγήθηκε σε σύγκρουση με τό καθεστώς της δικτατορίας. Το Πολυτεχνείο άποτελεί κορυφαία στιγμή και σημείο συμπίκνωσης αυτής της διαδικασίας. Η κατάληψη της Νομικής, άλλωστε, προϊδεάζει τό Πολυτεχνείο, έννια μήνες πριν. Πώς

«χωράει» αυτή η διαδικασία ρήξης, στο ερμηνευτικό σχήμα του Νικολάου; Μήπως εξέφρασε τελικά την «τάση» της κομματικής επιβολής; Μά τότε θάπρεπε να υποθέσουμε ότι τα κόμματα επιδιώξαν και καθοδήγησαν τελικά τη ρήξη. Ο Νικολάου βέβαια κάθε άλλο παρά αυτό έχει στο μυαλό του. Μά τότε; Αν το Πολυτεχνείο δεν καθοδηγήθηκε από τα κόμματα, όπως ξέρουμε κιόλας πολύ καλά, τότε δε μένει να δεχτούμε παρά αυτό που ο Δ. Νικολάου δεν λέει, αλλά σαφώς υπονοεί: "Οτι το Πολυτεχνείο εκφράζει την «άλλη τάση»: την τάση που «έμπιστευόταν τη δυναμική του μαζικού κινήματος... και στηριζόταν στην αγωνιστική ένότητα των μαζών». Έδω είναι όμως τό «παράδοξο»: Τό Πολυτεχνείο είναι αντίθετο από την πολιτική λογική των άριστερών κομμάτων – ωστόσο επικεφαλής στην εξέγερση βρέθηκαν τελικά οι κομματικά οργανωμένοι φοιτητές,* κύρια της Κ.Ο.Σ.* και της ΚΝΕ.* Αν έτσι έχουν τα πράγματα, οι φοιτητικές οργανώσεις των δύο κομμάτων δεν παίζαν τελικά τό ρόλο του «ίμάντα μεταβίβασης» κι ή παρουσία τους δεν ερμηνεύεται από την προσπάθεια των άριστερών κομμάτων να αλώσουν τό φ.κ.

Συμπέρασμα τρίτο λοιπόν: Οι κομματικά οργανωμένοι φοιτητές υπηρετήσανε τελικά μία προοπτική που βρισκόταν έξω από την λογική των άριστερών κομμάτων κι έτσι, μέ τη μία ή την άλλη φορφή, ήρθαν σε διάσταση μέ τα καθοδηγητικά τους κέντρα. Αυτό δέ σημαίνει κατ' ανάγκη ότι τά μέλη της Κ.Ο.Σ. και της ΚΝΕ απέιθαρχησαν συνειδητά προς την ήγεια τους. Σημαίνει ωστόσο, ότι ο ρόλος που τελικά διαδραμάτισαν στο Πολυτεχνείο ήταν αντίθετος από την πολιτική των κομμάτων τους, στην ίδια φάση. Αν αγνοήσουμε αυτή τη διαφοροποίηση, τό αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα είναι φαινόμενο αινιγματικό και άκατανόητο. Η διάσταση αυτή, όμως, βρίσκεται έξω από τό ερμηνευτικό σχήμα του Νικολάου.

Μπορούμε λοιπόν νά καταλήξουμε: Μέσα από τη σύγκρουση του φ.κ. μέ τη δικτατορία, οι κομματικά οργανωμένες δυνάμεις του (μαζί μ' όλους όσοι πολιτικοποιήθηκαν στο μεταξύ), θά ξεπεράσουν τά ιδεολογικοπολιτικά πλαίσια που

τούς επέβαλε ή κομματική τους ένταξη· θά ήγηθούν μιάς εξέγερσης που τά κόμματα τους τήν είδαν μέ επιφύλαξη και έχθρότητα. Θά ξεπεράσουν τίς «έπίσημες» ιδεολογικές αναπηρίες και τούς «υπεύθυνους» πολιτικούς διαταγμούς.

Γιά τόν Δ. Νικολάου δέν υπάρχει αυτή ή διαφοροποίηση – ή μάλλον έντοπίζεται τελικά κάποια διαφοροποίηση εκεί που δέν υπάρχει: ανάμεσα στους ανέταχτους και τούς κομματικά ένταγμένους.

Γιά τόν Δ. Καψάλη επίσης δέν υπάρχει: Πώς νά διαφοροποιηθούν οι «λίγοι οργανωμένοι φοιτητές» από τά Κόμματά τους, αφού αυτά τά τελευταία ήταν πολιτικά από-ντα;

Νά εξηγήσω λοιπόν και τη δική μου θέση μέ τούς δύο προλαλήσαντες: Δέν μπορούμε νά μιλήσουμε για τό αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα αγνοώντας τό διαπλαστικό ρόλο των άριστερών κομμάτων· τόν τρόπο μέ τόν οποίο οι συνιστώσες της άριστεράς συνέβαλαν στη διαμόρφωση της πολιτικής του συνειδητότητας και τό εκπροσώπησαν. Δέν μπορούμε ακόμα νά μιλήσουμε για τό αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα, παραβλέποντας την «υπέρβαση» των άριστερών κομμάτων· τη διάσταση που τελικά προέκυψε ανάμεσα στους πολιτικούς φορείς της άριστεράς και τίς δυνάμεις που επηρέαζαν ή έλεγχαν μέσα στα Πανεπιστήμια.

Οί φοιτητικές πρωτοπορίες που αναδειχονται μέσα στον αντιδικτατορικό αγώνα θά στραφούν προς τά κόμματα της άριστεράς· θά συνδεθούν μαζί τους· θά μάθουν νά μιλάνε τη δική τους γλώσσα. Ταυτόχρονα όμως θά υπηρετήσουν μία προοπτική που βρίσκεται έξω από τίς προδιαγραφές των άριστερών κομμάτων κι από τίς κλασικές αντιστασιακές τους πραχτικές. Η δυναμική του φοιτητικού κινήματος θά κινήθει μέσα στα πλαίσια αυτής της αντίφασης. Αυτή θά προσδιορίσει και τά όριά του...

Γνωρίζω κιόλας ότι δέν άντέταξα μία «τρίτη» άποψη. Στόχος μου άλλωστε δέν ήταν νά κατασκευάσω

κι εγώ τό δικό μου ερμηνευτικό σχήμα, αλλά νά δείξω τίς προϋποθέσεις μιάς προβληματικής έξω από τούς γνώριμους μύθους και τίς άπλουστεύσεις. Ο σχολιασμός που επιχειρήσα στον Δ. Καψάλη και τόν Δ. Νικολάου στρεφόταν ενάντια στην μονομέρεια και την απολυτότητα της δικής τους προβληματικής. Αν προκύψει άλλωστε μία τρίτη προβληματική αυτή δέν θάναί δική μου «εφεύρεση» ή «εφεύρεση» όποιουδήποτε άλλου – εκτός πιά κι αν θέλουμε νά άθροίσουμε τίς δικές μας μονομέρειες και άπολυτότητες σ' αυτές που ήδη υπάρχουν. Αν τελικά διαμορφωθεί ένα ερμηνευτικό σχήμα ικανό νά «χωρέσει» τίς αντιδικτατορικές έμπειρίες του φοιτητικού κινήματος, τίς αντιφάσεις και τίς ασυνέχειές του, αυτό τελικά θά προκύψει μέσα από τη συζήτηση κι από τη συστηματική άνάλυση των θεωρητικών του προϋποθέσεων. Άλλίως, οι καλύτερες προθέσεις δέν μās διασώζουν τελικά από τη θεωρητική αυθαιρεσία και την πολιτική σύγχυση.

* Οί φοιτητές – μέλη του «Έσωτερικού» προπαγάνδισαν τελικά την εξέγερση – όχι χωρίς αρχικούς διαταγμούς κι επιφυλάξεις – μέ σκοπό την άντροπή της δικτατορίας. Κι ή στάση τους αυτή βέβαια ήταν σέ πλήρη ρήξη μέ την πολιτική του Κόμματός τους, μιά και ήταν προφανές πιά, ότι ή εξέγερση ματαίωσε τό πείραμα Μαρκεζίνη, υπέρ του οποίου είχε ούσιονικά ταχθεί ή ήγεια τους. Τά μέλη του «Έσωτερικού» εξέλλον, βρέθηκαν σέ πλήρη άμηχανία και σύγχυση. Παρά την άριστερή φρασεολογία που αποτελούσε ως τότε μόνιμο μοτίβο της «έπίσημης» προπαγάνδας τους, τό κόμμα τους στάθηκε έχθρικά άπέναντι στην εξέγερση από την άρχή ως τό τέλος: Κατάγγελε μ' όλα τά μέσα σάν υπαίτιους... τούς προβοκάτορες, και ζητούσε από τίς δυνάμεις του νά πραγματοποιήσουν... νικηφόρα ύποχώρηση. Άποτέλεσμα: άλλοι Κνίτες μπήκαν στην εξέγερση και τη στήριξαν μ' όλες τους τίς δυνάμεις, άλλοι ετοίμαζαν την εύσχημη άποχώρηση και άλλοι παρακολουθούσαν σαστισμένοι. Πολλοί πολλά κατάλαβαν τότε. Άλλοι άρχισαν άργότερα νά καταλαβαίνουν. Πάντως ή φοβερή ύποψία είχε ήδη μοπολιστεί.

ΤΡΙΤΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗ – ΚΑΠΟΙΕΣ ΑΜΦΙΒΟΛΙΕΣ

Στην τρίτη συνδιάσκεψη του 'Οργανισμού των 'Ηνωμένων 'Εθνών για την Βιομηχανική 'Ανάπτυξη (γαλλικά αρχικά ΟΝΥΔΙ, αγγλικά αρχικά UNIDO) που είχε συγκληθεί στο Νέο Δελχί τον περασμένο 'Ιανουάριο, η ομάδα των «υπό ανάπτυξη» χωρών (γνωστή και σαν ομάδα των 77, αν και σήμερα ξεπερνάει τα 100 μέλη), υιοθέτησε ορισμένες κατευθυντήριες γραμμές και διεκδικήσεις που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Όπως και παλιότερα στη Λίμα του Περού, οι 77 επαναλαμβάνουν ότι ο στόχος μιάς διεθνούς στρατηγικής για την ανάπτυξη θα έπρεπε να είναι η συμμετοχή του Τρίτου Κόσμου στην παγκόσμια βιομηχανική παραγωγή σε ποσοστό 25% για το 2000 (σήμερα το ποσοστό του Τρίτου Κόσμου στην παγκόσμια βιομηχανική παραγωγή φτάνει γύρω στα 9%). Για την επίτευξη του στόχου αυτού, οι 77 ζητούν συνολικά τη «μεταφορά» από το Βορρά προς το Νότο 600 δισεκατομμυρίων δολαρίων σε 20 χρόνια. Πιο συγκεκριμένα ζητούν 300 δισεκατομμύρια δολάρια για τα 10 χρόνια 1980-90 («τρίτη δεκαετία της ανάπτυξης») υπό μορφή χρηματοδοτικής βοήθειας, τεχνικής βοήθειας κ.λπ., πράγμα που σημαίνει τό λιγότερο 25 δισ. δολάρια τό χρόνο από φέτος. Συμπληρωματικά οι 77 ζητούν να συσταθεί ένα ειδικό ταμείο για την εκβιομηχάνιση του Τρίτου Κόσμου. Τό ταμείο αυτό θα πρέπει να «μεταβιβάσει» στά προσεχή 20 χρόνια άλλα 300 δισ. δολάρια στον Τρίτο Κόσμο για την ανάπτυξη της βιομηχανίας του. Οι πόροι του ταμείου θα έρχονται από τό Βορρά και από χώρες μέ περισσεύματα στις εξωτερικές τους συναλλαγές (ΟΠΕΚ π.χ.). 'Η διοίκηση του ταμείου θα έπρεπε να ελέγχεται από τίς χώρες του Τρίτου Κόσμου. Παράλληλα μέ τό παραπάνω οι 77 ζητούν μέ την απόφασή τους τήν παραγραφή του εξωτερικού χρέους των φτωχότερων χωρών.

Έτσι οι 77 ζητούν από τίς αναπτυσσόμενες χώρες του Βορρά περίπου 45 δισ. δολάρια τό χρόνο για τήν ερχόμενη δεκαετία. Κατά ορισμένους υπολογισμούς μιά τέτοια εκβιομηχάνιση θα έπρεπε να έχει για στόχο τήν κάλυψη του 50% των βιομηχανικών εισαγωγών του Τρίτου Κόσμου από τίς βιομηχανικές εξαγωγές του για τό 1990, και του 100% για τό 2000.

Χωρίς να επιχειρείται εδώ καμιά βαθύτερη ανάλυση του ρεαλισμού και των επιπτώσεων των γενικών αυτών διεκδικήσεων, είναι ίσως ενδιαφέρον να συνοδευτούν από κάποια άλλα χονδρικά χαρακτηριστικά της σημερινής κατάστασης του Τρίτου Κόσμου και των σχέσεών του μέ τίς αναπτυσσόμενες χώρες του «Βορρά» (όπως αγαπούν να λένε οι «77»).

Στή διάρκεια των χρόνων 1960-1976 ή μέση ετήσια ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής ήταν 4,9% για τό «Βορρά» και 6,0 ως 7,6 για τό «Νότο» (τό πρώτο ποσοστό αντιστοιχεί στις φτωχότερες χώρες, τό δεύτερο στις λεγόμενες «χώρες μέ ενδιάμεσο εισόδημα»)¹. Ένας πολύ χοντρικός υπολογισμός δείχνει ότι για να γίνει τό σημερινό 9-10% του Τρίτου Κόσμου 25% της παγκόσμιας βιομηχανικής παραγωγής θα χρειαστεί στά προσεχή 20 χρόνια ή μέση ετήσια βιομηχανική ανάπτυξη να είναι περίπου 15% αν ό Βορράς συνεχίσει να αναπτύσσει τή βιομηχανία του μέ 5%, 9% αν στό Βορρά ή βιομηχανική ανάπτυξη επιβραδυνθεί γύρω στό 3% τό χρόνο και 5,5-5,7% αν στό Βορρά σταματήσει εντελώς ή βιομηχανική ανάπτυξη. 'Η τελευταία αυτή υπόθεση είναι εντελώς σχολικού χαρακτήρα γιατί σε μιά τέτοια περίπτωση τό 5,5% στό Νότο είναι ανέφικτο (ούτε ή ζητούμενη χρηματοδότηση θα είναι δυνατή, ούτε ή μεταφορά τεχνολογίας και ή αγορά μηχανικού εξοπλισμού, ούτε εξαγωγές θα μπορούν να γίνουν στό Βορρά, ενώ ή βιομηχανική ανάπτυξη του Νότου συνεπάγεται σίγουρα αύξηση των εξαγωγών προς τό Βορρά). 'Η δεύτερη υπόθεση (3% στό Βορρά, 9% στό Νότο) είναι ήδη δύσκολη: τό 3% στό Βορρά σημαίνει παράταση της κρίσης (μέ τίς σημερινές δομές τουλάχιστο) ενώ τό 9% στό Νότο σημαίνει πολύ σημαντικότερες προσπάθειες και «ένταση» από ό,τι στό παρελθόν που μπορεί εδώ κι εκεί να οδηγήσουν σε «εκρήξεις» (ήδη γνωρίζουμε μερικά παραδείγματα). Ένταση κι εκρήξεις πολύ πιο βέβαιες μέ τό ρυθμό του 15% της πρώτης υπόθεσης.

1. Διεθνής Τράπεζα: Έκθεση για τήν παγκόσμια ανάπτυξη, Αύγουστος 1979.

Χωρίς να ξεχνιούνται οι τεράστιες οικονομικές αναδιαρθρώσεις που η δεύτερη και (περισσότερο ακόμη) ή τρίτη υπόθεση συνεπάγονται στο διεθνές εμπόριο, στις διεθνείς μεταφορές, στις σχέσεις ανάμεσα στους διάφορους τομείς στο εσωτερικό κάθε οικονομίας (υποδομές, γεωργία...) και σε φαινόμενα όπως η κολοσσιαία ανάπτυξη των πόλεων,² ή σημαντική αύξηση της ζήτησης για ενέργεια κ.λπ.

Σε τέτοιες και άλλες σημαντικές αλλαγές οι χώρες του Τρίτου Κόσμου μπορούν να ανταποκριθούν με μόνο αίτημα την τεράστια (αλλά όχι εξωπραγματική) αύξηση της χρηματοδότησης από το Βορρά; Ακόμα και όταν δεν την διοχετεύουν τα καθεστώτα τους σε εξοπλισμούς (90 δισ. δολ. το 1978...) των οποίων η αξία για την υπεράσπιση της εθνικής τους ανεξαρτησίας δεν είναι προφανής;

Και πέρα από τη χρηματοδότηση, έχουν άραγε υπολογιστεί και προγραμματιστεί οι αναγκαίες πρωτοβουλίες στο εσωτερικό οικονομικό και κοινωνικοπολιτικό μέτωπο που θέ επέτρεπαν την απορρόφηση και αποδοτική εκμετάλλευσή της αν ποτέ εξασφαλιζόταν; Μια ματιά στην πρόσφατη είδησεογραφία πείθει πως δεν είμαστε ακόμη στις παραμονές τέτοιων αλλαγών:

- Ο ενεργός πληθυσμός του Τρίτου Κόσμου θα αυξηθεί κατά 500 εκατομμύρια ως το 2000, διαπιστώνει η έκθεση της Διεθνούς Τράπεζας που προαναφέρθηκε. Ας προστεθεί εδώ πως δεν πρόκειται με κανένα τρόπο να απορροφηθεί από την αναμενόμενη (έστω και στην πιο ισχυρή υπόθεση) εκδιомηχάνιση. Το δξύ πρόβλημα των μεταρρυθμίσεων στην ύπαιθρο, αλλά και στο σύνολο της κοινωνικής ζωής, θα γίνει όπωσδήποτε δξύτερο.

- Το εξωτερικό χρέος των χωρών του Τρίτου Κόσμου φτάνει φέτος τα 360 δισ. δολάρια (ανακοίνωση της ΟΥΝΤΑΝΤ, *Le Monde*, 9-10-1979). Ας σημειωθεί δε εδώ ότι δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι το χρέος αυτό (που αυξήθηκε το 1979 κατά 82 δισ. δολ.) οφείλεται αποκλειστικά στις ανάγκες της οικονομικής ανάπτυξης (κάτι που θα τό δικαιολογούσε και που θα επέτρεπε την έλπιδα μελλοντικής μείωσής του). Οι εξοπλισμοί (δές παραπάνω), ή καταστροφική πολιτική ή αδιαφορία απέναντι στη γεωργία που κάνει πολλές από τις «άγροτικές» αυτές χώρες δέσμιες των εισαγωγών τροφίμων από τό... Βορρά, (από κεί και ή αυξανόμενη απειλή του «όπλου της διατροφής») οι κραυγαλέες εισοδηματικές ανισότητες που επιτρέπουν στά ντόπια ήγετικά κοινωνικά στρώματα να ζούν όπως στα ευρωπαϊκά αστικά κέντρα κ.λπ. είναι παράγοντες που ενισχύουν την αύξηση του χρέους σαφώς ισχυρότεροι από τις εισαγωγές μηχανών ή πρώτων ύλων.

- Ο αριθμός των αναλφαβήτων στον κόσμο φτάνει τα 800 εκατομμύρια κατά την ΟΥΝΕΣΚΟ (*Le Monde*, 11-9-1979) και συγκεντρώνονται κυρίως στον Τρίτο Κόσμο. Ας προστεθεί εδώ ότι σίγουρα ό αριθμός αυτός είναι πολύ κατώτερος από την πραγματικότητα, τουλάχιστο για όσους γνωρίζουν ή έχουν εργαστεί στους τόπους όπου οικοδομούνται οι σχετικές στατιστικές και εκτιμήσεις. Όσο για τις εκστρατείες εξαλφαβητισμού...

- Οι πολυεθνικές εταιρείες πραγματοποιούν τό 45% των εξαγωγών των χωρών του Τρίτου Κόσμου (δήλωση της Κλώντ Σεσού, επιτρόπου της ΕΟΚ για την ανάπτυξη, *Le Monde*, 15-1-1980). Χωρίς σχόλια για την ώρα.

Θά μπορούσε κανείς να επιμηχύνει τόν κατάλογο, χωρίς όμως να αλλάξει σημαντικά τή σημερινή εικόνα. Έτσι μία δίκαιη και ρεαλιστική διεκδίκηση, μόνη δυνατότητα για επανεξισορρόπηση του κόσμου μας, κινδυνεύει να μείνει απλό πυροτέχνημα αν δεν μεσολαθήσουν γρήγορα επαναστατικές αλλαγές στον Τρίτο Κόσμο. Αλλαγές που φυσικά δεν μπορούν να «εξαχθούν» από τόν Βορρά και που εν πάση περιπτώσει ή απουσία τους δεν δικαιώνει καμιά από τις άρνητικές αντιδράσεις των αναπτυσσόμενων χωρών όπως αυτές εκφράστηκαν στην παραπάνω διάσκεψη και στις όποιες θά επανέλθουμε.

2. Η μελέτη του ΟΟΣΑ «INTERFUTURS» προβλέπει για τό 2000 31,6 εκατομμύρια κατοίκους στην Πόλη του Μεξικό, 26,9 εκ. στο Σάν Πάολο, 19,7 εκ. στην Κακούτα, 19,4 εκ. στο Ρίο ντε Τζανέιρο, 19,1 εκ. στη Βομβάη, 18,7 εκ. στη Σεούλ, 16,9 εκ. στην Τζακάρα, 16,4 εκ. στο Κάιρο, 15,9 εκ. στο Καρατσι, 14 εκ. στο Μπουένος Άιρες, 13,8 εκ. στην Τεχεράνη κ.λπ...

Ἄλλα επαναστατικές αναδιαρθρώσεις και μετατοπίσεις στις κοινωνικο-οικονομικές και πολιτικές δομές του Τρίτου Κόσμου είναι δυνατό να έχουν σαν μόνο όριζοντα την καλύτερη χρησιμοποίηση των «παραχωρήσεων» του Βορρά, όσο κι αν είναι λογικό και αναπόφευκτο και κάτι τέτοιο;

Σε χώρες «όπου 1 δισεκατομμύριο άνθρωποι δέν διαθέτουν τό αναγκαίο ελάχιστο επίπεδο διατροφής, υγείας, εκπαίδευσης, ένδυσης και κατοικίας», τά άμεσα και μακροχρόνια καθήκοντα μιās αναπτυξιακής πολιτικής δέν μπορούν να αποφύγουν να δώσουν την προτεραιότητα σε «προγράμματα ένδογενούς εκβιομηχάνισης, ανάπτυξης των ζωνών τής υπαίθρου, δημιουργίας τέλος μιās εγχώριας αποταμίευσης», πού θά επιτρέψει και την εγχώρια συσσώρευση του κεφαλαίου και τίς συνθήκες συνεχούς ανάπτυξης τής εθνικής αγοράς. Ἄν τά παραπάνω φαίνονται περίπου αυτόνοτητα άς υπογραμμιστεί τό γεγονός, γιά να κλείσουμε με μιá νότα χιούμορ (αν τό θέμα τό επιτρέπει), ότι τουλάχιστον τά έντός εισαγωγικών περιλαμβάνονται στον λόγο πού εκφώνησε στη συνδιάσκεψη ό άρχηγός τής άμερικανικής αντιπροσωπείας κ. Τζών Γ. Μακντόναλντ (*Le Monde* 27-28/1/80).

... ΚΑΙ ΚΑΜΠΟΣΕΣ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ

Ὅσο γιά τίς αντιδράσεις των αναπτυγμένων χωρών του «Βορρά», δυτικών και ανατολικών, απέναντι στις γενικές κατευθύνσεις πού προωθεί ό Τρίτος Κόσμος, ήσαν και είναι από «επιφυλακτικές» ως «άρνητικές». Κι όχι μόνο στη συνδιάσκεψη στό Νέο Δελχί, αλλά και γενικότερα σε κάθε ευκαιρία συζήτησης ή διαπραγμάτευσης με τίς χώρες του «Νότου», γιά να περιοριστούμε γιά την ώρα στη Δύση, οι κυρίαρχες αντιδράσεις, σε περίοδο μάλιστα κρίσης, χαρακτηρίζονται βασικά από θραχυπρόθεσμες άνησυχίες. Οι περισσότερες επίσημες αντιδράσεις στριφογυρίζουν γύρω από τους κινδύνους τής εμπορικής εισβολής των προϊόντων του Τρίτου Κόσμου, σήμερα και ακόμη περισσότερο στό μέλλον. Οι εισαγωγές, γεωργικές και βιομηχανικές, από τόν Τρίτο Κόσμο φορτώνονται με όλα τά κακά και όλες τίς άμαρτίες. Πολύ περισσότερο μάλιστα πού, όπως ισχυρίζονται πολλοί, πρόκειται γιά εισαγωγές «άγριες», πού δέν σέβονται κανένα κανόνα, πού άσκούν πάνω στις οικονομίες των δυτικών χωρών ένα «κοινωνικό ντάμπινγκ», έννοώντας με αυτό τό τελευταίο ότι τά εισαγόμενα προϊόντα έχουν πολύ χαμηλό κόστος κυρίως γιατί δέν πληρώνουν «άρκετά» την εργασία πού απαιτείται γιά την παραγωγή τους, άπασχολούν τό εργατικό δυναμικό πάνω από τό «κανονικό» (π.χ. οκτώωρο;), εκμεταλλεύονται την εργασία μικρών παιδιών, πληρώνουν λίγες ή καθόλου κοινωνικές ασφάλισεις, περίθαλψη και συντάξεις κ.λπ. Τέτοια επιχειρήματα προβάλλονται από άριστερά και από δεξιά, τά άκούσαμε δέ πρόσφατα ακόμα και σχετικά με την ελληνική ένταξη στην ΕΟΚ. Πρόκειται δέ γιά επιχειρήματα πού δέν είναι «ψευδή», τουλάχιστο γιά ό,τι άφορά τόν Τρίτο Κόσμο. Είναι όμως επιχειρήματα λογικά άσχετα με τό θέμα, άποπροσανατολιστικά και τελικά άπολογητικά του στάτους κδó στις σχέσεις Βορρά-Νότου. Πρώτα-πρώτα γιατί ή αγορά, και μάλιστα ή διεθνής, είναι έννοια αντικειμενική, δέν όρίζεται δηλαδή από τίς προτιμήσεις και τίς άξιολογήσεις του καθενός γιά τό τί είναι κανονικό, άρκετό, άξιοπρεπές κ.λπ. Γιατί, δεύτερο, δέν μπορεί να κάνεις εισαγωγές αν δέν κάνεις έξαγωγές και παράλληλα δέν μπορείς να έλπίζεις μακροχρόνια ότι δέν θά έξάγεις ό,τι θέλεις και δέν θά εισάγεις τίποτε. Και γιατί, τέλος, αν τά παραπάνω επιχειρήματα γίνονταν άποδεκτά οι λογικές τους συνέπειες θά ήταν... παράλογες, αλλά και πραγματικό μπούμεραγκ γιά πολλούς από τους ύποστηρικτές τους. Παράλογες γιατί θά σήμαιναν ότι ό Βορράς θά δεχόταν εμπορικές σχέσεις με τό Νότο, μόνο όταν ό τελευταίος θά έφτανε σε επίπεδο κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης ίσοδύναμο (ποσοτικά και ποιοτικά) με τόν πρώτο. Και θά έπρεπε να φτάσει αυτό τό επίπεδο μόνος του, χωρίς εμπορικές και άλλες

σχέσεις με τό Βορρά, πράγμα πού ή είναι ούτοπικό ή προϋποθέτει ριζικότερες γενικευμένες επαναστατικές αλλαγές πού μεταξύ άλλων λογικά επιβάλλουν τήν εξαφάνιση του Βορρά! "Όσο γιά τό μούμεραγκ, πρόκειται φυσικά γιά τήν αναστροφή των παραπάνω επιχειρημάτων και τόν Ισχυρισμό (πολύ πιό βάσιμο...) εκ μέρους του Νότου ότι ο Βορράς θά έπρεπε νά έμποδιστεί νά κάνει εξαγωγές στον Νότο γιατί άσκει κάθε είδους ντάμπιγκ, τεχνολογικό, πολιτικό ή πολιτιστικό και πάει λέγοντας. Άσε πού μέ τά ίδια επιχειρήματα μέ τά όποια κάποιοι Γάλλοι χτυπούν τίς εισαγωγές από τόν Τρίτο Κόσμο ή τήν Ν. Εύρώπη, οί Δυτικογερμανοί θά μπορούσαν νά άρνηθούν τίς εισαγωγές από τή Γαλλία (ή μέση άμοιβή τής εργασίας στή γαλλική βιομηχανία είναι ή μισή άπ' ό,τι στή Γερμανία)!

Έτσι στίς βραχυπρόθεσμες κι επιδερμικές ως ξενόφοβες αντιδράσεις πρέπει νά άντιταχθούν μεσο-μακροπρόθεσμα όράματα και πρωτοβουλίες πού, χωρίς νά κονταροχτυπιούνται μέ άνεμόμυλους, νά τείνουν νά συνοδεύουν και καθοδηγούν τίς «βαριές τάσεις» των εξέλιξεων στή διεθνή οικονομία. «Πρέπει νά εντάξουμε τίς βιομηχανικές φιλοδοξίες τους (του Τρίτου Κόσμου, σμείωση δικιά μου) μέσα στά δικά μας σχέδια οικονομικής και βιομηχανικής ανάπτυξης...» (Κλώντ Ζεσού, βλ. παραπάνω). Άν αυτό είναι ή μόνη ρεαλιστική προοπτική γιά τήν Εύρώπη πού στέλνει 39% των εξαγωγών της στον Τρίτο Κόσμο (δηλ. τρείς φορές περισσότερο από ό,τι πουλάει στίς ΗΠΑ...) και δέν μπορεί νά έλπίζει νά συνεχίσει έτσι άν δέν άπορροφήσει σημαντικές εξαγωγές του τελευταίου, ή ίδια γραμμή πλεύσης ισχύει και γιά τό σύνολο τής αναπτυγμένης δυτικής οικονομίας. Μέχρι και ο πρώην προϊστάμενος των βομβαρδιστών του Βιετνάμ, ο κ. Ρ. Μακναμάρα (πρόεδρος τής Διεθνούς Τράπεζας) τό έχει συνειδητοποιήσει και διατυπώσει: ή επιλογή γιά τίς εκβιομηχανιόμενες χώρες είναι, λέει, «νά κλειστούνε φοβισμένα στούς έαυτούς τους και νά προσπαθήσουν νά διατηρήσουν κάποια ισχύά προνόμια ή νά στραφούν θαρραλά προς τά έξω και νά βοηθήσουν τούς έαυτούς τους βοηθώντας τούς λιγότερο ευνοημένους νά γίνουν παραγωγικοί συνεταιίροι (ύπογράμμιση δική μου) σ' ένα έπεκτεινόμενο διεθνές σύστημα» (*Le Monde*, 3-10-1979).

Φυσικά από τίς διακηρύξεις στίς συγκεκριμένες πολιτικές πράξεις ύπάρχει μία μεγάλη άπόσταση, και γιά τήν ώρα ούτε οί «σκληρές» (άλλά όχι και παράλογες) διεκδικήσεις των 77 στο Νέο Δελχί (βλ. παραπάνω) για χρηματοδότηση τής εκβιομηχάνισης, ούτε οί διεκδικήσεις γιά πιό έλεύθερο έμπόριο, γιά ουσιαστικότερες «μεταφορές τεχνολογίας», γιά δικαιότερο διεθνές νομισματικό σύστημα κ.λπ. έχουν μπει σέ κάποια διαδικασία άποδοχής και έφαρμογής.

Άν τέτοιες μεσο-μακροπρόθεσμες προοπτικές ανοίγονταν πραγματικά, πόσες «ζημιές» και θυσίες θά συνεπάγονταν γιά τίς ήδη αναπτυγμένες χώρες; Σίγουρα πολλές και οδυνηρές ανακατάξεις θά ήταν αναπόφευκτες (ύποχώρηση οικονομικών κλάδων, περιοχών, άπασχόλησης κ.λπ.) αλλά και άνεξερεύνητες θετικές επιπτώσεις και δυνατότητες. Άς αναφερθεί γιά παράδειγμα πρόσφατη μελέτη του καθηγητή Άντρέ Τιανό γιά τίς επιπτώσεις πού έχουν οί πωλήσεις ολοκληρωμένων εργοστασίων από τή Γαλλία στον Τρίτο Κόσμο μέ παράλληλη ύποχρέωση του γάλλου εξαγωγέα νά αγοράζει ένα ποσοστό τής ετήσιας παραγωγής του εργοστασίου, νά κάνει δηλαδή εισαγωγές στή Γαλλία. Στή μελέτη εξέτάζονται πέντε βιομηχανικοί κλάδοι (σιδηρουργία, πετροχημεία, κλωστοϋφαντουργία, ηλεκτρικές οικιακές συσκευές και ή βιομηχανία ζάχαρης) και αναλύεται τό πρόβλημα των άπασχολήσεων πού δημιουργεί στή Γαλλία ή πώληση εργοστασίων και των άπασχολήσεων πού χάνει ή Γαλλία εισάγοντας τά προϊόντα αυτών των εργοστασίων. Σέ όλες τίς περιπτώσεις, εκτός από τήν κλωστοϋφαντουργία, ο άπολογισμός είναι θετικός ως θετικότερος, είτε εξέτάσει κανείς τίς άμεσες είτε τίς έμμεσες άπώλειες και κέρδη. Και κάτι παραπάνω: τά κέρδη σέ άπασχολήσεις είναι πιό εμφανή ακόμα άν ή άνάλυση λάβει ύπόψη τους και τήν ποιοτική διαφορά πού ύπάρχει άνάμεσα στα άμεσα και έμμεσα κέρδη νέων άπασχολήσεων και στίς άμεσες και έμμεσες άπώλειες κατώτερου επιπέδου άπασχολήσεων. Και είναι φυσικό ότι γιά τό σύνολο τής γαλλικής οικονομίας είναι προτιμότερο νά δημιουργούνται άπασχολήσεις στον τομέα του σχεδιασμού, τής σύλληψης και τής κατασκευής εργοστασίων παρά στον τομέα τής αυτής άπασχόλησης στα εργοστάσια αυτά. Άς προστεθεί τέλος ότι μ'

ΔΙΕΘΝΗ ΘΕΜΑΤΑ

αυτό τό τελευταίο («ποιοτικό») ύπολογισμό, άκόμα και ή πώληση έργοστασίων κλωστοϋφαντουργίας φαίνεται τελικά θετική στόν ύπολογισμό της. Ή παραπάνω άνάλυση θέτει και συζητεί πολλά άλλα και ενδιαφέροντα προβλήματα στις σχέσεις αναπτυγμένων και μή χωρών, αλλά για την ώρα και μόνο τό παραπάνω αποτέλεσμα άρκει για νά δει κανείς τά πράγματα από μιά πιό νηφάλια σκοπιά.

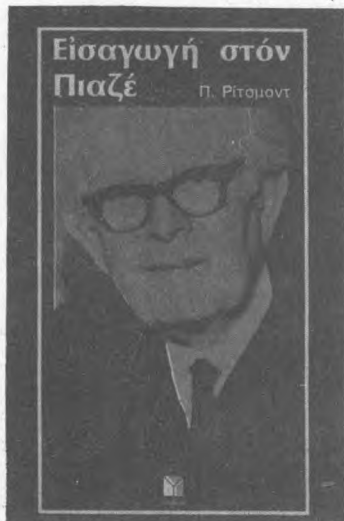
Σχέση κερδών / άπωλειών σε άπασχολήσεις

	Άμεσες άπασχολήσεις (μή σταθμισμένες)	Συνολικές άπασχολήσεις (μή σταθμισμένες)	Άμεσες σταθμι- σμένες*	Συνολικές σταθμι- σμένες άπασχολήσεις
Σιδηρουργία	2,12 ώς 2,61	3,03 ώς 3,47	2,5 ώς 3,5	2,5 ώς 3,2
Πετροχημεία	7,10 ώς 7,52	4,25 ώς 4,45	9,20 ώς 9,90	5,60 ώς 5,90
Κλωστοϋφαν- τουργία	0,45 ώς 0,79	0,60 ώς 0,98	0,63 ώς 1,22	0,81 ώς 1,38
Ήλεκτρο. Συσκευές	1,30 ώς 1,40	1,10 ώς 1,20	1,9 ώς 2,30	1,30 ώς 1,50
Βιομηχ. ζάχαρης	5,7 ώς 7	1,24 ώς 5,17	5,76 ώς 7,8	1,54 ώς 6,11

*Αριθμός μεγαλύτερος από 1 σημαίνει ότι τά κέρδη υπερβαίνουν τίς άπώλειες.

* Δηλαδή λαμβάνονται υπόψη και τά κέρδη σε άνώτερη ποιότητα τών νέων άπασχολήσεων.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ ΣΤΗ ΣΕΙΡΑ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΩΝ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΥΠΟΔΟΜΗ - 3ης Σεπτεμβρίου 22 - τ. 5234790

Ο λογοτεχνικός Πολίτης

Επιμέλεια τεύχους: Μαριάννα Δήτσα, Διονύσης Καψάλης

Αντιγόνη Τσίρκα και Κατερίνα Πλασσαρά:

Άς θυμηθούμε τά λίγα πού ξέρουμε
(βιογραφικό διάγραμμα γιά τόν Στρατή
Τσίρκα)

Π.Α. Ζάννας:

Γιά τόν Στρατή Τσίρκα

Ντανιέλ Μπλό:

Οι χρονικές δομές στίς «Ακυβέρνητες
Πολιτείες»

Χρύσα Προκοπάκη:

Η κριτική τής άριστεράς και ή «Τριλογία»

Μίλτος Σαχτούρης:

Δυό ανέκδοτα ποιήματα

Γιάννης Δάλλας:

Αναφορά στίς πρώτες πηγές και στήν
ποιητική γλώσσα του Μίλτου Σαχτούρη

Γιώργος Χειμωνάς:

Ο μεγάλος λόγος

Δ.Ν. Μαρωνίτης:

Ο τύπος του εθνικού ποιητή και ό
αντίκτυπος του Άλβανικού έπους στή
λογοτεχνία μας

Σχόλια:

- Η έκθεση Σεφέρη • Θεοδωράκης και
Μητσάκης • Ο Άναγνωστάκης στόν
«Οδηγητή» • Σάρτρ και «Ριζοσπάστης»
- Φλωρινιώτης • Έκδοτική Όμάδα Γυναικών
- Ένας Μάρκες στή νέα εποχή

Δ. Σπάθης:

Ο «Δαβίδ» – Ένα θεατρικό εύρημα και τά
προβλήματά του

Βιβλιοπαρουσίαση:

- «Η Ιστορική νεύρωση του μαρξισμού», του Γ.
Γαλανού • «Σοσιαλισμός και κουλτούρα» του
Α. Βογιάζου • «Τά γραφτά του Πικάσο» • «Τά
τέσσερα κοριτσάκια» του Π. Πικάσο
- «Δελτίο 3» τής Έταιρείας Σπουδών
- «Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους» του G.
Ostrogorsky

Βιβλία – Περιοδικά:

Έπιλογή από τίς τελευταίες εκδόσεις.

Άπό τήν άνοιξη του 1976 πού πρωτοκυκλοφόρησε
ό Πολίτης ίσως έχουν αλλάξει πολλά δεδομένα τής
έκδοτικής και πνευματικής αγοράς. Έτσι αν τότε,
σέ κάποιο άρθρο του Πολίτη, διατυπωνόταν ή
παρατήρηση ότι ούτε τό τότε πολιτικοποιημένο
κοινό διάβαζε λογοτεχνία, αλλά, ούτε οι έκδοτικοί
οίκοι εξέδιδαν λογοτεχνικά έργα, σήμερα θά ίσχυε
ή αντίθετη ακριβώς παρατήρηση: ότι, σέ γενικές
γραμμές, υπερισχύει ή παραγωγή και κυκλοφορία
λογοτεχνικού βιβλίου. Θά θέλαμε νά προλάβουμε,
ακριβώς, τήν ενδεχόμενη σκέψη ενός αναγνώστη
του Πολίτη: ότι ακολουθοῦμε και μεις τό γενικό
ρεῦμα πού αναδεικνύει ή κίνηση τής αγοράς, ότι
τροφοδοτοῦμε τόν αναγνώστη μέ «άξιες» και ὑλικό
πού πρόσκαιρα του έμαθαν νά έχει ανάγκη ή πού
πραγματικά έχει ανάγκη.

Η επιλογή νά αφιερώσουμε ένα τμήμα τών σελί-
δων του Πολίτη σέ θέματα λογοτεχνίας, τέχνης,
άκόμη – στό μέτρο του δυνατού – και στήν πρωτό-
τυπη λογοτεχνία, δέν πρέπει άρα νά αντιμετωπιστεί
ώς άπλή παράθεση στό κύριο σώμα του περιοδικού
μας, αλλά σάν μιά άκόμη συμβολή σ' αυτό πού τόσο
γενικά είχαμε ονομάσει, και προσπαθήσαμε νά
έξυπηρετήσουμε, «πολιτική παιδεία». Η τελευταία
τούτη κουβέντα θά κάνει πολλούς νά συνοφρω-
θούν. Η τέχνη στήν ύπηρεσία τής πολιτικής ή ή πο-
λιτική στήν ύπηρεσία τής τέχνης; Διλήμματα μετα-
φυσικά. Τουλάχιστον επί του παρόντος. Όπου και
ή τέχνη και ή πολιτική έχουν τόσα «ύποπτα» στοι-
χεία. Άλλά ελπίζουμε ότι κανείς δέ θά διαφωνήσει
μέ τήν άποψη ότι ή λογοτεχνία είναι συστατικό
στοιχείο τής πολιτικής μας παιδείας. Όπου πολι-
τική παιδεία είναι, σέ τελευταία άνάλυση, στάση
άπέναντι και μέσα στή ζωή μας. Κι αυτά άκόμη δέν
είναι παρά γενικές διαπιστώσεις πού ίσχύουν εξί-
σους και γιά τό προοδευτικό και τό συντηρητικό πο-
λιτικό στρατόπεδο.

Τά αὐτονόητα ὅμως θά πρέπει κάποτε νά πάψουν νά μᾶς δίνουν ἀπαντήσεις μέ διαζευκτικές ἀπλουστεύσεις. Σήμερα π.χ. ἡ ἀνοδος τοῦ λογοτεχνικοῦ βιβλίου σχολιάζεται συνήθως σάν πτώση τοῦ πολιτικοῦ βιβλίου, μέ ὅλα τά συνακόλουθα πού ἔχει αὐτή ἡ διάζευξη. Οἱ καιροί εἶναι ἄχαροι καί ὁ καθιερωμένος «ἀριστερός καί δεξιός» προβληματισμός γύρω ἀπό πολιτιστικά ζητήματα τούς κάνουν ἀκόμη πιό ἄχαρους. Καί οἱ προβληματισμοί αὐτοί μόνο μέ τήν τέχνη δέν ἔχουν σχέση. Εἴτε ἐξυμνεῖται ἡ «προοδευτική» λογοτεχνία στήν ὑπηρεσία τῶν ἀγώνων τοῦ λαοῦ, εἴτε πάλι στήν ὑπηρεσία τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας τοῦ Ἄνθρώπου. Κάπου ἀνάμεσα στά ὅρια (ἐνδιάμεσα;) χάσκει ἕνα ἀχανές πεδίο ὅπου χωρᾶνε ὅλες οἱ δυνατές ἐκδοχές ἀποϊδεολογικοποίησης ὄχι πιά τῆς τέχνης, ἀλλά τοῦ ἑαυτοῦ μας.

Ἴσως τά παραπάνω δέν ἀπαντοῦν καθαρά σ' αὐτό πού εἰθίσται νά εἶναι ἡ ἀπαίτηση τοῦ ἀναγνώστη ἀπό τή σύνταξη ἑνός περιοδικοῦ: ἡ ἀπαίτηση νά διατυπώνει προγραμματικά τούς σκοπούς καί τούς λόγους πού τό ὁδηγοῦν σέ μιᾶ νέα ἐκδοτική προσπάθεια: *Λογοτεχνικός Πολίτης* γιατί;

Γιά νά προσφέρει ατούς ἀναγνώστες του, πού τέσσερα χρόνια τόν παρακολουθοῦν ἀρκετά σταθερά, κάπως πιό πλούσια καί ποικιλόμορφα, ἴσως καί ἐπιστημονικότερα, τούς προβληματισμούς καί τά προβλήματα πού ἀνακύπτουν ἀπό τό ἱστορικό καί κοινωνικό φαινόμενο τῆς λογοτεχνίας καί ἀπό τήν ἴδια τήν Λογοτεχνία. Μέ τήν ἐλπίδα νά συμβάλει στή δημιουργία ἐρεθισμάτων καί ἀπόψεων ὥστε νά ἀρχίσουν νά κλείνουν κάποια χάσματα: τό χάσμα ἀνάμεσα στόν «πολίτη» καί τόν «ποιητή», τό χάσμα ἀνάμεσα στήν ἀπόλαυση τῆς λογοτεχνίας καί τή γνώση τῆς ἱστορίας της, τό μέγα χάσμα τῆς ἀνυπαρξίας λογοτεχνικῆς κριτικῆς καθώς κι ἐκεῖνο τῆς οἰκειοποίησης τοῦ γούστου μας ἀπό «ἀποδοτικά» μοντέλα. Ὅπως ἐπίσης γιά ν' ἀνοίξουν, μεγαλύτερα, κάποια ἄλλα χάσματα: ἀνάμεσα στή λογοτεχνία καί τή μονοδιάστατη χρήση της ἀπό τήν κακῶς ἐννοούμενη πολιτική γραμμή, τή λογοτεχνία καί τήν πρόχειρη, συχνά χυδαία, ἐμπορική χρησιμοθηρία, ἀνάμεσα στή λογοτεχνία καί στή λογοτεχνία-ὑπόθεση-τῶν-εἰδικῶν-καί-εὐαίσθητων-ψυχῶν, τή Λογοτεχνία καί τά ἐπινοημένα παράγωγά της ὅπως ἡ «ἐπαναστατική», ἡ «παρακμιακή», ἡ «ἀστική».

Αὐτά κατ' ἀρχήν γιά νά ἀποφύγουμε καί νά ἀπορρίψουμε ὀρισμένες κυρίαρχες παγίδες. Καί ἄλλα πολλά πού ἀπό τή φύση τους δέν λέγονται διακηρυκτικά καί πού ἐλπίζουμε νά ἀνακύπτουν καί νά ἀναδύονται ἕνα ἕνα, λίγα λίγα, μέσα ἀπό τά ἴδια τά δημοσιευμένα κείμενα καί σχόλια τοῦ τεύχους. Σάν τήν ἀγάπη γι' αὐτά τά πράγματα πού ὑπῆρχε πρώτη πρὶν ἀπό τίς ἀποφάσεις καί μᾶς ἔσπρωξε στό παρόν ἐγχείρημα.

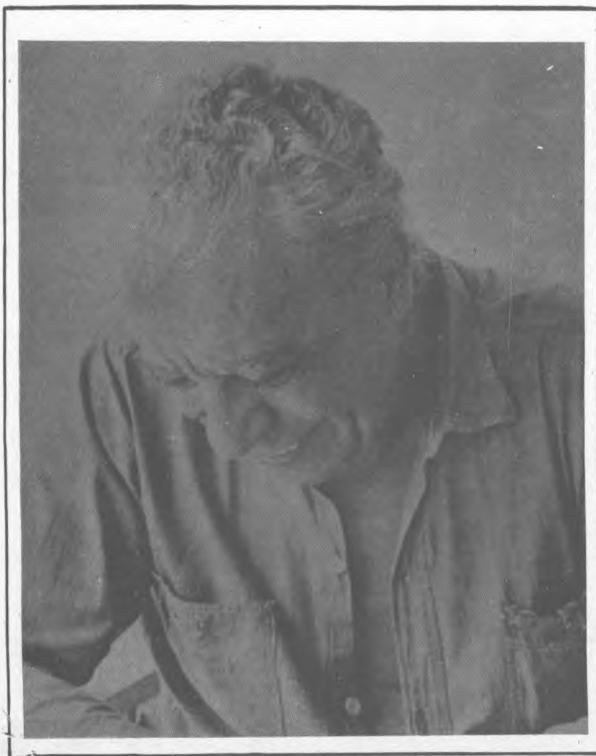

Όταν θέλησα νά γράψω ένα «βιογραφικό» γιά τόν Στρατή Τσίρκα, κατάλαβα ξαφνικά πόσο λίγα πράγματα ήξερα γιά τή ζωή του. Κοντά δέκα χρόνια γνωριμίας, συνεργασία πέντε χρόνων γιά τή διβλιογραφία του, ατέλειωτες συζητήσεις, κι όμως μου είχε πει ελάχιστα γιά τόν έαυτό του – σχεδόν τίποτα πού δέν είχε κάποιο δημόσιο ενδιαφέρον. Είχε διηγηθεί μερικές σκηνές πού θά μ' άρεσαν γιατί μέ γοήτευε ό «έξωτισμός» τους, κι ακόμα λίγες από τίς σημαντικές ώρες τής ζωής του. Αύτά ήταν όλα. Τό έξαιρετικό χάρισμα πού είχε νά σ' αϊχμαλωτίζει μέ τό λόγο του, συνήθως τό ξόδευε γιά νά διηγείται πράγματα πού ενδιέφεραν έσένα κι όχι αυτόν. Πραγματικά, σπάνια έχω συναντήσει άνθρωπο πού νά αντιπαθούσε τήν περιαντολογία τόσο πολύ.

Λοιπόν τώρα τί θά γινόταν; Η λύση ήρθε μόνη τής: Καθίσαμε δίπλα δίπλα μέ τήν Άντιγόνη, και συμπληρώνοντας ή μιά τήν άλλη, φτιάξαμε αυτό τό πρώτο – και όπωσδήποτε πρόχειρο – διάγραμμα τής ζωής του.

”Ας θυμηθούμε τά λίγα πού ξέρουμε – Βιογραφικό διάγραμμα γιά τόν Στρατή Τσίρκα –

τής Άντιγόνης Τσίρκα
και τής Κατερίνας Πλασσαρά

Κατερίνα. Άς αρχίσουμε μέ τά λίγα πού ξέρω εγώ: Γεννήθηκε στό Κάιρο, στίς 10 Ίουλίου 1911. Φοίτησε στήν Άμπέτειο σχολή, κι όταν τήν τέλειωσε, στά 1928, έπιασε άμέσως δουλειά στήν Έθνική Τράπεζα. Τόν επόμενο χρόνο όμως θ' αναγκαστεί νά ζητήσει άλλη δουλειά μέ περισσότερα χρήματα.

Άντιγόνη. Υπάρχουν οικονομικές ανάγκες στήν οικογένεια. Τόν πατέρα, πού είναι άρρωστος, τόν στέλνουν στό Λίβανο, σέ σανατόριο. Στο σπίτι μένουν ή μητέρα, ή γιαγιά, και τρία άδέρφια μικρότερα από τό Γιάννη. Τό 1929 λοιπόν πηγαίνει σ' ένα χωριό στήν Άνω Αίγυπτο – τό Άμπουτίγκ – γιά νά δουλέψει σέ μιά μπαμπακομηχανή. Καί θά μείνει δέκα χρόνια.

Κ. – Άλλά υπάρχει κιόλας ένα σημαντικό αντίσάθμισμα στή ζωή του: Τό γράψιμο. Βρήκα τίς πρώτες προσπάθειες στά περιοδικά τής εποχής, τό ΣΕΛΚ, τό Μπουκέτο, τήν Οίκογένεια, τά Παναιγύπτια. Άπό τό 1926 τούς στέλνει τακτικά, ποιήματα, παραμύθια, μεταφράσεις, πού άλλοτε επαινοούνται κι άλλοτε απορρίπτονται.

Α. – Μάλιστα όταν έρχόταν στό Κάιρο, σύχναζε σ' ένα βιβλιοπωλείο, τή «Μέλισσα», τού Λ. Χριστοφίδη. Ήταν κάπως σάν φιλολογικό κέντρο και προσπαθούσε νά δοηθήσει τούς νέους λογοτέχνες. Στο μεταξύ ό πατέρας πέθανε. Ό Γιάννης παίρνει μετάθεση από τό Άμπουτίγκ στό Ντεϊρούτ – πάντα στήν Άνω Αίγυπτο.

Κ. – Σ' αυτή τήν εποχή – γύρω στά 1930 – θά πρέπει νά γίνεται ή πρώτη επαφή του μέ τό Κομμουνιστικό κίνημα.

Γιά τόν Στρατή Τσίρκα

Α.— Μαζευόντουσαν τότε, μιά παρέα νεαροί, στό σφουγγαράδικο τοῦ Γιαννακάκη, στό Κάιρο. Ἐκεῖ ἔγινε ἡ μύηση. Βέβαια χρόνια προτοῦ τόν γνωρίσω ἐγώ... Ἐμεῖς γνωριστήκαμε ἀπό ἕναν κοινό φίλο, τό 1936. Τόν ἄλλο χρόνο παντρευτήκαμε καί πήγα κι ἐγώ νά ζήσω στό Ντεῖρουτ. Βρήκα πολύ σκληρές συνθήκες ζωῆς στήν Ἄνω Αἴγυπτο. Ἄμα ἀρρώστεινες ἀπό ἐλονοσία ἢ τύφο (καί δέν ἦταν καθόλου σπάνιο). Θά ἦσουν τυχερός νά ἐπιζήσεις... Ὁ ντόπιος πληθυσμός — οἱ Φελλάχοι — ἦταν τελείως ἑξαθλιωμένοι. Τά παιδιά δούλευαν στά μπαμπάκια ἀπό δέκα χρονῶν. Κάθε πρωί οἱ μανάδες τους, κοιμισμένα ἀκόμα, τά βγάζαν ἔξω ἀπό τήν καλύβα. Πέραγε ὁ «ἐργολάβος» τῶν ἐργατῶν καί τά ξύπναγε μέ μιά καμτσιλιά!

Κ.— Γιά τόν Στρατή Τσίρκα, πού ἦταν τότε πολύ νέος, θά πρέπει νά ἦταν συγκλονιστικές αὐτές οἱ ἐμπειρίες. Ἄλλωστε τή συγκίνησή του τή βλέπουμε στό πρῶτο του βιβλίο, τήν ποιητική συλλογή *Φελλάχοι*, πού ἐκδόθηκε στήν Ἀλεξάνδρεια τό 1937.

Α.— Προτοῦ νά πάμε στό Ντεῖρουτ, ἐμεῖς καθίσαμε καί λογαριάσαμε τά λεφτά πού εἶχαμε κερδίσει ἀπό τό γάμο — τότε σοῦ ἔδιναν γιά δῶρο λεφτά — κι ἀποφασίσαμε νά κάνουμε πρῶτα ἕνα μεγάλο ταξίδι στήν Εὐρώπη. Εἴμαστε κιόλας πολύ τυχεροί, γιατί θά μπορούσαμε νά τό συνδυάσουμε μέ τό Ἀντιφασιστικό Συνέδριο Συγγραφέων πού θά γινόταν στό Παρίσι. Ξεκινάμε. Νάπολη. Βενετία. Φλωρεντία, μιά ὁδομάδα στό Κάπρι — ὑπάρχει καί τό ποίημα «Κάπρι», στό *Λυρικό Ταξίδι*... Ὑστερα δυό-τρεις μέρες στή Βιέννη, μετά στό Παρίσι. Συναντᾶμε τοὺς φίλους μας, τό Θεοδόση τόν Πιερίδη, τό Λάμπη τό Ράππα, πού ἔχουν πάει ἐκεῖ πρὶν ἀπό μᾶς. Μένουμε ὅλοι σ' ἕνα φοιτητικό ξενοδοχεῖο, στό Port Royal. Συγκλονιστικές μέρες. Τό 1937 ἦταν χρονιά ἑξαρσης γιά τό Παρίσι — ἐποχή τοῦ Front Populaire... Θυμᾶμαι, σ' ἕνα υπαίθριο συνέδριο, μέσα σ' ἕνα δάσος, ἀκούσαμε τή Διεθνή, τραγουδημένη ἀπό χιλιάδες στόματα. Ὁ Γιάννης, ὁ Λάμπης κι ἐγώ κλαίγαμε... Τό Συνέδριο — Congrès des Ecrivains Antifascistes — εἶχε μεταφερθεῖ στό Παρίσι ἀπό τή Βαλένθια τῆς Ἰσπανίας. Οἱ Ἰσπανοὶ βέβαια ἦταν οἱ πιό τιμημένοι ὁμιλητές. Ὅμως εἶχαν μαζευτεῖ ἐκεῖ σπουδαῖοι ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων, ἀπ' ὅλο τόν κόσμο. Ἀνάμεσά τους ὁ Τολστόι, ὁ Ἐρεμπουργκ, ὁ Ἀραγκόν, ὁ Μπρέχτ, ὁ Νερούντα...

Κ.— Τότε, σέ μιά στιγμή ἐνθουσιασμοῦ, ὁ Στρατής Τσίρκας — πού ἦταν ἀπό τοὺς νεώτερους συγγραφεῖς τοῦ Συνεδρίου — γράφει μαζί μέ τόν Λάγκστον Χιούγκς, τόν «Ὁρκο» στόν δολοφονημένο ποιητή Φεντερίκο Γκαρθία Λόρκα. Αὐτός ὁ ὄρκος «... νά καταπολεμοῦμε τήν τυραννία καί τήν καταπίεση, ὄχι μονάχα μέ τό λόγο μᾶ καί μέ τή ζωῆ μας», περνάει ἀπό χέρι σέ χέρι καί τόν ὑπογράφουν τά σημαντικότερα μέλη τοῦ συνεδρίου. Τά διηγείται ὁ ἴδιος ὁ Τσίρκας, 25 χρόνια ἀργότερα, σ' ἕνα δημοσίευμά του στήν *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, Μᾶς τοῦ 1926.

Α.— Τό ταξίδι συνεχίζεται στήν Τσεχοσλοβακία. Ἡ φίλη μας ἡ Ζερμπίνη μέ πήρε μαζί της γιά νά λάβω κι ἐγώ μέρος σ' ἕνα Παγκόσμιο Συνέδριο Γυναικῶν γιά τήν Εἰρήνη, πού ἔγινε στή μικρῆ πόλη Λουχάκοβιτς. Τέλειωσε κι αὐτό. Πήραμε τήν ἀπόφαση νά περάσουμε ἀπό τήν Ἑλλάδα. Ὅμως τί ἀλλαγὴ κλίματος!

Μετά τό Ἀντιφασιστικό Συνέδριο, στήν Ἑλλάδα τοῦ Μεταξᾶ! Οἱ προοδευτικοὶ ἄνθρωποι σέ διωγμό. Ἐμεῖς προσπαθοῦμε νά συναντήσουμε φίλους πού εἶναι παράνομοι. Κάποια φίλη μας — τήν κυνηγοῦσαν, στό τέλος τήν ἔπιασαν — ὁ Γιάννης τήν ἔκανε ἡρωίδα στοὺς *Ἀλλόκοτους Ἄνθρώπους*.

Κ.— Αὐτό βέβαια ἀργότερα. Γιά τήν ὥρα οἱ ἐμπειρίες τοῦ ταξιδιοῦ θά γίνουν ἕνα δεύτερο ποιητικό βιβλίο: *Τό Λυρικό Ταξίδι*, Ἀλεξάνδρεια, 1938.

Α.— 1939. Φεύγουμε ἀπό τό Ντεῖρουτ γιά νά εγκατασταθοῦμε μόνιμα στήν Ἀλεξάνδρεια. Ὁ Γιάννης πιάνει ἀμέσως δουλειά — διευθυντής θυροδοφείου, στοῦ Χαλκούση. Βρίσκουμε κι ἕνα σπίτι στό Ράμλι. Τό νοικιάσαμε ἀμέσως, κυρίως γιατί εἶχε ἕνα μεγάλο δέντρο μπροστά στά παράθυρα. Σ' αὐτό τό σπίτι θά μένουμε ὅλοι μαζί: Ἐμεῖς οἱ δυό, ἡ μητέρα τοῦ Γιάννη, ἡ γιαγιά καί τὰ τρία μικρότερα ἀδέφφια του. Τρεῖς ὥρες ἀφοῦ εἶχαμε νοικιάσει τό σπίτι κηρύχτηκε ὁ πόλεμος.

Ἔχουμε πολλή δουλειά. Πρῶτα δουλεύαμε καί γιά τήν Ligne Pacifiste — μιά μαχητικὴ ὁργάνωση γιά τήν εἰρήνη — πού τώρα θά διαλυθεῖ. Μά εἶναι οἱ παράνομες ὁργανώσεις, ὁ παράνομος τύπος... Σ' αὐτό τό σημείο δέν ἔχω νά πῶ πολλά γιά τό Γιάννη, ἦταν ἄνθρωπος πού μιλοῦσε λίγο καί μεταξύ μας ἴσχυε τό «ὄσο λιγότερα ξέρεις τόσο λιγότερα θά πείς ἂν σέ πιάσουν». Πάντως ὅλοι οἱ Ἕλληνες ἀντιφασίστες θρυσκόμαστε σέ διωγμό. Οἱ αἰγυπτιακές ἀρχές — πάντα οἱ Ἀγγλοὶ ἀπὸ πίσω — μᾶς τρομοκρατοῦν μέ κάθε τρόπο. Ἐρχονται ἕνα βράδυ — ὁ Γιάννης ἔλειπε — «πού εἶναι ὁ πολὺγγραφος;» ρωτᾶνε. Τὴν ἄλλη μέρα περιμέναμε πὺς θά τόν κρατήσουν στό F.B.I....

Στό μεταξύ ή 'Ελλάδα έχει υποδουλωθεί. 'Έχει έρθει ή 'Ελληνική Κυβέρνηση, έχουν έρθει και 'Ελληνες παράνομοι για νά βοηθήσουν τό αντιφασιστικό κίνημα. Ζούνε κρυμμένοι κι εμείς πρέπει νά κάνουμε τή σύνδεση, νά τούς φροντίσουμε για τροφή και για στέγη. 'Έχει ίδρυθεί κι ό 'Εθνικός 'Απελευθερωτικός Σύνδεσμος.

Κ.— Ό Στρατής Τσίρκας είναι από τά ιδρυτικά μέλη και άνώτερο στέλεχος του Ε.Α.Σ. 'Η όργάνωση — πού έχει ευρύ μετωπικό σχήμα — προσπαθεί νά βοηθήσει τήν υποδουλωμένη 'Ελλάδα και νά ενώσει τόν κόσμο σ' ένα αντιφασιστικό-άντιιμπεριαλιστικό άγώνα.

Α.— Μέσω του Ε.Α.Σ. μαζεύουμε χρήματα για τήν 'Ελλάδα. 'Η προθυμία του κόσμου σέ συγκινεί. Γριές δγάζουν τό κομπόδεμά τους και τό προσφέρουν...

Ό Θεοδόσης Πιερίδης διευθύνει τήν εφημερίδα 'Ελλην, μέ κυριότερους συνεργάτες τό Γιάννη και τό Λάμπη Ράλπα. Προσπαθούν νά βοηθήσουν, νά ενθαρρύνουν τόν ελληνικό στρατό πού τόν έχουν αποκλείσει οί 'Άγγλοι.

Είμαστε στό 1942. Τό Τομπρούκ πέφτει. 'Ο Ρόμμελ βρίσκεται κοντά στην 'Αλεξάνδρεια. Μόλις μαθαίνεται ή είδηση, αρχίζει νά θγαίνει καπνός από τίς Πρεσβείες — καινε τά έγγραφα. 'Εμείς, στην όργάνωση, συζητάμε κι αποφασίζεται ότι πρέπει νά φύγουμε. Ξεκινάμε όπως-όπως για τό Κάιρο, εκεί θά συναντηθούμε μέ άλλους. 'Ένας αδερφός του Θεοδόση Πιερίδη μαθαίνει σέ μισή ώρα νά οδηγεί αυτοκίνητο, μās δάζει όλους μέσα και μās πάει στή Γάζα. Τό τί γινόταν! Ξεσηκωμένοι άνθρωποι, ένα πλήθος παρδαλό, αγωνίζονται νά φύγουν. Ούτε κατάλαβα πώς περάσαμε τό σύνορα. Μπήκαμε σ' ένα τρένο πού πήγαινε στό Τέλ-Αβίβ. 'Όλοι λέγαμε: «Πάμε στή μονάδα μας» — σά νά είμαστε στρατιώτες!... Μās φιλοξένησε εκεί κάποια ξαδέρφη της φίλης μας της Ζερμπίνη. 'Υστερα μείναμε στην πασιονι μιάς Γερμανίδας πού από ενγένεια δέ ζητούσε χαρτιά. 'Εμείς είχαμε φύγει χωρίς τίποτα, και ήταν πραγματικά φόδος και τρόμος νά σέ σταματήσουν στό δρόμο. Μιά φορά σταμάτησαν τό φίλο μας τό Σωκράτη τόν Καλιαρέκο. «Τί είσαι εσύ;» του λένε. 'Εκείνος δέ τά 'χανε, πήρε ύφος επίσημο: «Capitaliste!» άπαντάει. 'Ε, λοιπόν τόν άφησαν κι έφυγε!

Κ.— 'Ολόκληρο τό υλικό για τίς 'Ακυβέρνητες Πολιτείες δηλαδή... Μά είναι ακόμα πολύ νωρίς, άλλα βιβλία θά προηγηθούν.

Α.— Πρώτα θά γυρίσουμε στην Αίγυπτο. Μόλις ήσυχασαν τά πράγματα, ό Γιάννης επέστρεψε στή δουλειά του θυροσοδειου, στην 'Αλεξάνδρεια.

Κ.— Εκδίδεται ή συλλογή διηγημάτων 'Αλλόκοτοι 'Άνθρωποι, 'Αλεξάνδρεια 1944.

Τό 1945 κρατά τίς πρώτες σημειώσεις για τίς 'Ακυβέρνητες Πολιτείες. 'Η ιδέα της Τριλογίας αρχίζει νά δουλεύεται...

Α.— Ό Ζαχαριάδης αποκηρύσσει τό κίνημα της Μέσης 'Ανατολής. Μου 'ρθε μούρλια όταν τό 'μαθα. Είχαμε δώσει τά πάντα, και σέ μιά στιγμή σου, τά σήνονν όλα...

Κ.— Μιά ακόμα ποιητική συλλογή: Προτελευταίος 'Αποχαιρετισμός και τό 'Ισπανικό 'Ορατόριο, 'Αλεξάνδρεια 1946. Πάλι ή 'Ισπανία, ή 'Ελλάδα του Μεταξά, ό πόλεμος...

Α.— Στην 'Αλεξάνδρεια έχει ίδρυθεί και ή «Πνευματική 'Εστία». Είναι μιά όργάνωση μέ φιλολογικό χαρακτήρα αλλά προοδευτική γραμμή. Οί 'Άγγλοι, οί αιγυπτιακές αρχές, τή μάχονται κι αυτή, όπως όλες τίς προοδευτικές όργανώσεις. Μαζί τους και πολλοί Ρωμιοί πού ενοχλούνται. 'Αργότερα, όταν τό ελληνικό Προξενείο θά ζητήσει άπ' τά σωματεία νά αποκηρύξουν τήν Κυβέρνηση των Βουνών, θά τήν κλείσουν και τήν «Πνευματική 'Εστία», όπως όλα τά σωματεία πού δέν υπάκουσαν.

Κ.— Δεύτερη συλλογή διηγημάτων τό 1947: 'Ο 'Απρίλης είναι πιό σκληρός. Οί εμπειρίες από τόν άγώνα. Πρώτες νύξεις: 'Η ανάγκη για μιά πιό ανθρώπινη επαφή μέ τό σύντροφο, ή ύποψία της προδοσίας και ή μοναξιά πού θά τήν ακολουθήσει...

Α.— 1949. Ό Γιάννης πάει ένα ταξίδι στην 'Ελβετία και μετά στό Παρίσι. Συναντάει εκεί τούς Πιερίδης. Είναι εποχή λογοκρισίας στην Αίγυπτο — έχω ακόμα λογοκριμένα τά γραμμάτα του. 'Ακόμα δυό-τρία ταξίδια πού κάνουμε μαζί στην 'Αθήνα.

Κ.— Τό 1954 μιά τρίτη συλλογή διηγημάτων: 'Ο ύπνος του θεριστή και άλλα διηγήματα.

Α.— Τώρα έχουμε νοικιάσει τό μικρό σπιτάκι στή Μαντάρα. Είναι πάνω στή θάλασσα. Ό Γιάννης πήγαινε μετά τό γραφείο — του 'βαζα φαί κι ένα θερμός μέ νερό — και δούλευε ως τό δράδυ. Χρόνια δούλεψε σ' αυτό τό σπίτι.

Κ.— 'Εκεί πρέπει νά έγραψε και τό Νουρεντίν Μπόμπα. Μέσα σέ είκοσι μέρες ολόκληρη τή νουβέλα. Τυπώθηκε, μαζί μέ άλλα διηγήματα, στην 'Αθήνα από τό «Κέδρο», για πρώτη φορά.

Α.— Στην 'Αλεξάνδρεια έρχονται οί φίλοι μας. Ό Καλμούχος, ό Κόλλιας... Ό Γιάννης δουλεύει τόν «Καβάφη». Συνεργάζεται μέ τήν εφημερίδα Πάροικος.

Κ.— Τόν 'Απρίλη του 1957 πηγαίνει στό Βερολίνο, στό συνέδριο «Νεοελληνικής και Βυζαντινής Λογοτεχνίας». Κάνει ανακοίνωση για τό ποίημα «Περιμένοντας τούς Βαρβάρους» του Κ. Καβάφη.

Γιά τόν Στρατή Τσίρκα

Α.— Από τό 1975 κάθε καλοκαίρι κάνουμε διακοπές στην Ελλάδα. Μένουμε στό σπίτι τού Καλμούχου, στη Νέα Κηφισιά. Μάλιστα τό 1958 ὁ Γιάννης πήγε κι ἓνα ταξίδι στό "Άγιον Όρος, μαζί μέ τόν Μιχάλη Παπαϊωάννου.

Κ.— 1958. Τυλώνεται *Ό Καβάφης καί ἡ Έποχή του* καί παίρνει τό κρατικό βραβείο. *Άκολουθεῖ* (1959) ἡ δημοσίευση «Τό Τείχη ἑνός κριτικοῦ καί ἡ Τέχνη τού Καβάφη», στό περιοδικό *Καινούρια Έποχή*. Κείμενο χαρακτηριστικό τού μεγάλου «Καθαφικῆς πολέμου» ἀνάμεσα στά δυό στρατόπεδα: τού Τσίρκα καί τού Μάλανου.

Α.— Στήν Ἀλεξάνδρεια — πάντα στό σπιτάκι τῆς Μαντάρας — ὁ Γιάννης δουλεύει τίς *Άκυθέρητες Πολιτεῖες*.

Κ.— Τό 1961 κυκλοφορεῖ ἡ *Λέσχη*. Ἀμέσως ξεσπάει μιὰ θύελλα πολεμικῆς, στόν πολιτικό χῶρο αὐτῆ τῆ φορά. Ὁ μεγάλος ἰδεολογικός ἀγώνας τῆς ζωῆς του, ἐναντίον ὅσων πίστευε πῶς ὑπονομεύουν καί φθειροῦν τήν ἰδεολογία του.

Α.— Μά τό 1961 πεθαίνει κι ἡ μάνα του. Τήν εἶχα ζήσει. Ἐξοχή γυναίκα μέ γερό, δυνατό χαρακτήρα, μαζί καί τρυφερό. Εἶχε σκληρύνει ἀπ' ὅταν πέθανε ὁ ἀντρας τῆς κι εἶχε ν' ἀντιμετωπίσει πολλά.

Κ.— Δικά τῆς στοιχεῖα δανεῖζεται ὁ Γιάννης γιά νά πλάσει τήν *Αριάννη* του. Κυκλοφορεῖ τό 1962.

Ἀκόμα γράφει καί δημοσιεύει μιὰ μελέτη γιά τό ποίημα τού Σεφέρη *Ἡμερολόγιο Καταστροφῆς δ'*.

Α.— Ἐνας-ἓνας οἱ φίλοι μας ἔχουν φύγει ἀπ' τήν Αἴγυπτο. Ὅλο καί πιά μόνοι, ἡ πόρτα μας δέ χτυπάει πιά, ἐνῶ πάντα εἶχαμε πολύ κόσμο στό σπίτι. Τό '63 ὀρισκόμασταν γιά τίς συνηθισμένες μας διακοπές στην Ελλάδα καί μαθαίνουμε ὅτι τό βυρσοδεψεῖο κρατικοποιήθηκε. Λοιπόν — ὅπως εἶμαστε — ἀποφασίσαμε νά μένουμε ὀριστικά. Ἄν γυρίζαμε, τό Γιάννη δέ θά τόν ἄφηναν πιά νά φύγει ὡσπου ν' ἀναλάβει κάποιος ἄλλος τό βυρσοδεψεῖο. Γράψαμε νά μᾶς στείλουνε κάτι λίγα χειμωνιάτικα ρούχα κι ἐγκαταστήκαμε στή Νέα Σμύρνη, στήν ὁδὸ Ὁμήρου. Ἦταν ἓνα θαυμάσιο διώροφο σπίτι, προπαντός εἶχε μιὰ βεράντα ὄνειρο, μέ κήπο μπροστά. Τού Γιάννη τού ἄρεσε νά δουλεύει σ' ἐκείνη τῆ βεράντα...

Κ.— Γράφει τήν *Τριλογία* καί τίς μελέτες γιά τόν Καβάφη, πού τίς δημοσιεύει κυρίως στήν *Επιθεώρηση Τέχνης*. Ἀλλά δουλεύει καί δημοσιογραφικά. Στό περιοδικό *Ταχυδρόμος* γράφει πολιτικά ἄρθρα καί μεταφράζει ἔργα τῆς ξένης λογοτεχνίας. Ἀργότερα θά ἐκδοθοῦν σέ βιβλία.

Α.— Ἡ ζωή μας ἄλλαξε στήν Ελλάδα. Στήν ἀρχή ἡ ἀλλαγὴ ἦταν δύσκολη, ὁ κόσμος διαφορετικός, δέ χαμογελοῦσε εὐκολα ὅπως στήν Αἴγυπτο. Γιά τό Γιάννη ὅμως ἦταν καί καλό. Βρέθηκε σ' ἓνα κύκλο Ἑλλήνων διανοουμένων, ἀπόκτησε νέους φίλους. Πῆγε καί στή Θεσσαλονίκη, γνωρίστηκε μέ τούς Θεσσαλονικιώτες συγγραφείς. Ἡ Θεσσαλονίκη τού θύμιζε κάπως τήν Ἀλεξάνδρεια, τού ἄρεσε. Τό 1964 μετακομίσαμε στήν ὁδὸ Δημητρεῖα, στά Ἰλίσια, πού τότε λεγόταν ἀκόμα Ἄγιου Χαραλάμπους.

Κ.— Καινούρια βιβλία μετά τήν ἐγκατάσταση στήν Ελλάδα: Τελειώνει ἡ *Τριλογία*. Στόν τρίτο τόμο *Ἡ Νυχτερίδα* — ἐκδίδεται τό 1965 — στό τέλος τού βιβλίου ἡ δράση τοποθετεῖται στή Θεσσαλονίκη. Ἀμέ-

σως ἀκολουθεῖ μιὰ ἀκόμα σειρά διηγημάτων: *Στόν Κάβο καί ἄλλα διηγήματα*, 1966.

Α.— Ἔτσι ὡς τό 1967. Γίνεται ἡ δικτατορία καί πέφτει ἐκείνη ἡ νέκρα, ἡ μουγκαμάρα... Ὁ Γιάννης σταματάει καί τῆ δημοσιογραφικῆ δουλειᾶ του.

Στό μεταξύ, ἀπό τό '65, τὰ καλοκαίρια πηγαίναμε στή Σκύρο γιά διακοπές. Ὁ Γιάννης ὅταν πρωτοπῆγε τρελάθηκε μέ τῆ Σκύρο. Μέναμε σ' ἓνα παλιό μύλο μέ τρία πατώματα — κάθε δωμάτιο καί πάτωμα — ἡ θάλασσα μπροστά μας. Ὁ Γιάννης κρατοῦσε τό μεσαῖο δωμάτιο, ἦταν πιό ἤσυχο, καί δούλευε. Περνοῦσε ἡ ἡμέρα: κανένα μπάνιο, φαί στό ἐστιατόριο τού Νίκου Εὐθυμίου «Τὰ κύματα», καί δουλειά. Στή Σκύρο ὅμως μαζευτόταν ἓνας κύκλος κάθε καλοκαίρι. Κυρίως Γάλλοι — λογοτέχνες, καθηγητές — ἀλλά καί Ἄγγλοι καί Ἑλληνες. Εἶχε ἔρθει κι ὁ Σεφέρης ἓνα καλοκαίρι... Κάνανε συζητήσεις ὅλοι μαζί, κουβέντες πολιτικές, φιλολογικές...

Κ.— Στήν Ἀθήνα, μετά τῆ «δήλωση Σεφέρη» καί τήν ἄρση τῆς προληπτικῆς λογοκρισίας, ὁ Στρατῆς Τσίρκα μαζί μέ τήν ὀμάδα τῶν 18, προετοιμάζουν τήν ἔκδοση *Δεκαοχτώ Κείμενα*, πού γίνεται τό 1970.

Στό χῶρο τῆς προσωπικῆς του δουλειᾶς: *Ὁ Πολιτικός Καβάφης* (1971). Συγκεντρωμένα ὅλα τὰ κείμενα πολεμικῆς τῶν προηγούμενων χρόνων γιά τό Καθαφικό θέμα.

Τό 1971 οἱ *Άκυθέρητες Πολιτεῖες* κυκλοφοροῦν στά γαλλικά, μεταφρασμένες ἀπό τήν Catherine Legoune καί τήν Χρύσα Προκοπάκη. Κερδίζουν τό γαλλικό βραβεῖο Κριτικῶν καί Ἐκδοτῶν, ὡς τό καλύτερο ξένο μυθιστόρημα. Τό 1972 ὁ Στρατῆς Τσίρκα θά πάει στό Παρίσι γιά τήν ἀπονομή αὐτοῦ τού βραβείου.

1973: Ἐκδίδεται τό βιβλίο *Τὰ ἡμερολόγια τῆς τριλογίας Ἐκυθέρητες Πολιτεῖες* — κείμενο πού εἶχε πρωτοακουστεῖ σέ διαλέξεις, στήν Ἀθήνα καί στή Θεσσαλονίκη. Κυκλοφορεῖ καί ἡ νουβέλα *Νορρεντίν Μπόμπα* στά γαλλικά. Τόν Ἰούλιο τού 1973 θά λάβει μέρος σ' ἓνα σεμινάριο Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, πού γίνεται στόν Πόρο. Τό 1974 στίς Η.Π.Α. ἐκδίδεται ἡ *Τριλογία*, μεταφρασμένη ἀπό τήν Καίη Τσιτσέλη.

Α.— Δουλεύει πολύ. Εἶναι τό περιβάλλον, οἱ διάφορες γωνίες τῆς Ἀθήνας, τό σπίτι μας μέσα στό δάσος τού Ἄγιου Χαραλάμπους, κι ἀκόμα οἱ νέες ἐμπειρίες, ἡ πολιτικὴ κατάσταση στήν Ελλάδα, ὅλ' αὐτὰ τόν ἐμπνέουν. Γράφει τῆ *Χαμένη Ἄνοιξη*. Στήν Ἀθήνα καί στή Σκύρο — κυρίως στή Σκύρο γράφτηκε αὐτό τό βιβλίο.

Κ.— Νοέμβρης τού 1975. Βρίσκεται στό Λονδίνο γιά νά λάβει μέρος στόν «Ἑλληνικό Μῆνα». Τό 1975 ἀρχίζει ἡ ἔκδοση τῆς *Τριλογίας* στήν Ἀργεντινή, μεταφρασμένη ἀπό τό Castillo Didier. Θά ὀλοκληρωθεῖ σέ τρία χρόνια: *Ἡ Λέσχη*, 1975. *Αριάννη*, 1976. *Ἡ Νυχτερίδα*, 1977. Ἡ *Χαμένη Ἄνοιξη* ἐκδίδεται τό 1976, σάν ἀρχὴ ἴσως κάποιας νέας τριλογίας, πού ὅμως δέν θά προλάβει νά τήν ὀλοκληρώσει.

Τό 1979 θά λάβει μέρος στό συνέδριο «Ἀντιστασιακῶν Συγγραφέων» τῆς Βαρκελώνης. Τό 1979 ἐκδίδεται καί ἡ βιβλιογραφία τού ἔργου, του (1926-1978), ἀπό τό «Ἑλληνικό Λογοτεχνικό καί Ἱστορικό Ἀρχεῖο».

Ὁ θάνατος θά τόν βρεῖ στίς 27 Ἰανουαρίου. Ἀναπάντευχα. Κάποια στιγμή πού ἔκανε σχέδια γιά νά συνεχίσει τό γράψιμο. Σχεδίαζε τό δεύτερο μέρος τῆς *Χαμένης Ἀνοιξης*, καί λογάριαζε οἱ ἥρωες, «ὁ Ἀντρέας, ἡ Φλώρα καί ἡ Ματθίλδη, νά συνεχίσουν τή ζωή τους σ' ἕνα ἀγρόκτημα τῆς Σκύρου, τό Καλλικρί, μάλιστα ἕνα ἀγρόκτημα πού δέ βλέπει ἄνθρωπο οὔτε μιά φορά τό μήνα»...

Α.— Τή θυμάμαι ἐκείνη τήν ἡμέρα, τόν περασμένο Αὐγουστο. Εἴμασταν καθισμένοι στό μύλο, καί βλέπουμε νά ὀρχεται μιά κυρία, κρατώντας ἕνα καλάθι μέ λουλούδια κι ἕνα μέ φρούτα. «Ἡρθα νά γνωρίσω τό

Στρατή Τσίρκα» εἶπε. Ἐφερε λουλούδια καί φρούτα ἀπό τό κτήμα τῆς στό Καλλικρί. Μᾶς κάλεσε νά πάμε. Τί ωραία ἐκδρομή πού κάναμε! Πάνω στό «Βουνό», περάσαμε δρόμους ἀπό πέτρα, εἶδαμε τόν τάφο τοῦ Μπρούκ... Στό κτήμα μᾶς πρόσφεραν γέυμα, βρήκαμε καί τούς Μπλόκ ἐκεῖ, ἔγινε μιά ωραία συζήτηση...

Ὁ Γιάννης ἐνθουσιάστηκε, ἔκανε ἀμέσως σχέδια γιά καινούρια γράψιματα. Καί πιστεύω πώς θά ἔγραφε, τελευταία τό σκεφτόταν πολύ...

13/2/80

ΓΙΑ ΤΟΝ ΣΤΡΑΤΗ ΤΣΙΡΚΑ

Π.Α. Ζάννας

Τό κείμενο πού ἀκολουθεῖ εἶναι ἡ εἰσήγηση πού ἔγινε στίς 24 Φεβρουαρίου 1977, στό Καλλιτεχνικό Πνευματικό Κέντρο «ΩΡΑ», πρὶν ὁ Στρατής Τσίρκα διαβάσει ἀποσπάσματα ἀπό τό ἔργο του καί συζητήσει μέ τό κοινό. Δημοσιεύεται τώρα μέ ἀρχετές διορθώσεις, ἀφαιρέσεις καί προσθήκες πού τίς ἐπέβαλαν ὁ θάνατος τοῦ Τσίρκα καί δύο δημοσιεύσεις πού ἔγιναν στήν ἐνδιάμεση τριετία: *Τά Διηγήματά του*, πού ἐκδόθηκαν τό 1978 ἀπό τόν «Κέδρο», καί ἡ *Βιβλιογραφία Στρατή Τσίρκα* τῆς Κατερίνας Πλασσαρά, πού ἐκδόθηκε τό 1979 ἀπό τό «Ἑλληνικό Λογοτεχνικό καί Ἱστορικό Ἀρχεῖο».

Δέ θέλησα ὥστόσο νά δώσω τόν τόνο τῆς νεκρολογίας στήν παρουσίαση αὐτή πού πρωτοδιαβάστηκε στό πλευρό τοῦ Γιάννη.

Πρὶν ἀπό ἔντεκα χρόνια ὁ Τσίρκα μ' ἔσπρωξε νά καταπιασῶ μέ τή μετάφραση τοῦ Προῦστ. Τότε τά χειρόγραφα μου περνοῦσαν ἀπό τά χέρια του κι ἐκείνος τά ξαναδούλευε, προσθέτοντας τή συγγραφική καί μεταφραστική του γνωση, μαστοριά καί πείρα.

Στόν Προῦστ βρῖσκω καί τό παρακάτω ἀπόσπασμα, γραμμένο γιά τό θάνατο ἐνός μεγάλου συγγραφέα, ὅταν δέν ἀπομένει πιά παρά τό ἔργο του — τά βιβλία:

«Τόν ἔθαψαν, ἀλλά ὅλη τή νεκρώσιμη νύχτα, στίς φωτισμένες προθήκες, τά βιβλία του, ἀραδιασμένα τρία τρία, ξαγρυπνοῦσαν σάν ἄγγελοι μέ ὀλάνοιχτα φτερά καί φάνταζαν, γι' αὐτόν πού δέν ὑπῆρχε πιά, σά σύμβολο τῆς ἀνάστασής του».

Γιά τόν Γιάννη — «μνήμη καί ἀγάπη».

Π.Α.Ζ.

Δέ βλέπω ἀλήθεια τί μπορεῖ νά προσφέρει μιά σύντομη παρουσίαση στό πολύπλευρο ἔργο τοῦ Στρατή Τσίρκα. Κι οὔτε μπορεῖ κανεῖς νά καταπιαστῆ πρόχειρα μέ τίς τρίτομες *Ἀκυβέρνητες Πολιτείες* ἢ ἔστω μέ τήν πιό πρόσφατη *Χαμένη Ἀνοιξη* καί τά «*Δίσεχτα Χρόνια*» πού δέ θά ὀλοκληρωθοῦν.

Εἶναι ἴσως πιό χρήσιμο νά ἐπισημανθοῦν ἐδῶ τά χνάρια μιᾶς πορείας — συγγραφικῆς μαζί καί πολιτικῆς — πού ἔφερε τόν αἰγυπτιώτη Γιάννη Χατζηαντρέα ἀπό τίς ὄχθες τοῦ Νείλου στήν Ἀθήνα, κι ἀπό τήν Ἀθήνα στή διεθνή ἀναγνώριση μέ τή μετάφραση τῆς «Τριλογίας» σέ τρεῖς γλώσσες (μιά ἀκόμη μετάφραση

ετοιμάζεται τώρα) καί μέ τό γαλλικό βραβεῖο τοῦ καλύτερου ξένου βιβλίου τό 1971.

Καί ἴσως αὐτή ἡ ἐπισημανση τῶν διαδοχικῶν σταθμῶν μιᾶς κοπιαστικῆς πορείας νά μὴν εἶναι ἄχρηστη γιά τό ἐλληνικό ἀναγνωστικό κοινό — γιά τίς νεότερες κυρίως γενιές πού δέ γνώρισαν τόν ποιητή Στρατή Τσίρκα, πού πρόσφατα μόνο γνώρισαν τό διηγηματογράφο καί πού ἀγνοοῦν ὡς ἕνα μεγάλο βαθμό τό δοκιμογράφο καί κριτικό τῆς λογοτεχνίας.

Εἶναι χαρακτηριστικό πώς ὡς τό 1978 οἱ δύο συλλογές διηγημάτων τοῦ Τσίρκα, πού τυπώθηκαν στήν Ἀθήνα τό 1957 καί τό 1966, βρῖσκονταν πάντα στήν

Γιά τόν Στρατή Τσίρκα

πρώτη τους έκδοση. Και μόνο τό 1977 και τό 1978 (ύστερα δηλαδή από τή δημοσίευση τής Χαμένης Άνοιξης) γνώρισαν επιτυχία και διαδοχικές επανεκδόσεις ή μεγάλη νουβέλα *Νουρεντίν Μπόμπα* και ό τόμος πού συγκεντρώνει *Τά διηγήματα* του Τσίρκα.

Τά διηγήματα όχι μόνο αποκαλύπτουν τή μαστοριά του μεγάλου τεχνίτη αλλά και συμπληρώνουν (τά περισσότερα) τή μαρτυρία τής «Τριλογίας». Και κάτι ακόμη πιο σημαντικό: τά διηγήματα, μαζί με τίς ποιητικές συλλογές, αλλά και τή μεγάλη μελέτη γιά τόν *Καβάφη* και τήν *έποχή του*, προετοιμάζουν τήν «Τριλογία». Οί *Άκυβέρνητες Πολιτείες* έχουν τίς ρίζες τους σ' αυτά τά προγενέστερα έργα.

Γεννημένος τό 1911 στήν Αίγυπτο – δεύτερη γενιά μιάς οικογένειας πού μετανάστευσε από τήν Ίμβρο – ό Τσίρκας εργάζεται σκληρά ως υπάλληλος στό Κάιρο, στήν Άνω Αίγυπτο, στήν Άλεξάνδρεια. Πρωτοδημοσιεύει κείμενά του (παραμύθια, πού ό ίδιος χαρακτήριζε πρωτόλεια) από τό 1927. Τό πρώτο του δημοσιευμένο ποίημα (στήν *Άλεξανδρινή Τέχνη*, τό 1930) στάθηκε άφορμή γιά νά γνωρίσει τόν Καβάφη λίγο άργότερα.

Θά γράψει ό ίδιος σχετικά: «Όταν μετρώ τίς ώρες πού πέρασα πλάι του, δέν τίς βρίσκω περισσότερες από δώδεκα, τό πολύ δεκατρείς. Στίς έννιά ή δέκα είμασταν μόνοι. Ήταν οί καλύτερες. Όπως ό κ. Ι.Α. Σαρεγιάννης έχω τήν εντύπωση πώς κι εγώ γνώρισα πολύ τόν Καβάφη, κι άς τόν έζησα τόσο λίγο. Ίσως γιατί ήταν πυκνή σέ ποιητικά θέματα και μνήμες ή όμιλία του, όταν ήθελε».¹

Ή είσοδος του Τσίρκα στον κύκλο του Καβάφη συμπίπτει περίπου χρονικά με τήν είσοδό του στό

άριστερό κίνημα: καλοκαίρι του 1930. Ίσως γι' αυτό συγκράτησε – ή μήπως και τίς προκάλεσε ό ίδιος με τά έρωτήματά του; – τίς άπόψεις του Καβάφη γιά τούς «ντόπιους φελλάχους και γιά τήν άγγλική κυριαρχία πάνω στήν έλληνική παροικία. Όμως ό Τσίρκας όμολογεί πώς «ένας άνόητος φανατισμός» δέν τόν άφησε νά επιζητήσει νέες συναντήσεις με τόν ποιητή όσες φορές ξαναπήγε στήν Άλεξάνδρεια, ως τό θάνατο του Καβάφη. Είναι γιατί ή πολιτική του ένταξη τόν οδηγεί – και υποθέτω με τό φανατισμό του νεοφώτιστου – στή συνδικαλιστική δράση, στήν προσπάθεια γιά τήν όργάνωση άντιιμπεριαλιστικού εργατικού κινήματος στήν Άνω Αίγυπτο, όπου εργάζεται ο ίδιος τήν έποχή εκείνη.

Ό Τσίρκας ζει τότε σέ στενή έπαφή με τούς γηγενείς, και πολύ χαρακτηριστικά ή πρώτη του ποιητική συλλογή έχει τίτλο *Φελλάχοι* (1937), και στό πρώτο ποίημα τής συλλογής δηλώνει «Τραγουδώ τήν Αίγυπτο».

*Ναί. Τραγουδώ τήν Αίγυπτο. Αυτήν,
πού δέ σάς δείχνει ό Κούκ, αυτήν,
πού σκουντουφλάτε χρόνια δίχως νά τή δείτε.*

*Και τραγουδώ τήν Αίγυπτο
γιατί μέ τρέφει και μέ σκέπει σά μητέρα,
γιατί πονάει, σά μητέρα
και γιατί έλπίζει, σά μητέρα.*

Διηγήματά του δημοσιεύονται από τό 1930 στήν *Πρωτοπορία* του Φώτου Γιούφυλλη και άργότερα στά *Νεοελληνικά Γράμματα* του Δημήτρη Φωτιάδη και άλλου.

Ή πολιτική δράση του Τσίρκα όρίζεται από χρονολογίες σταθμού: 1935 – Ιταλική εισβολή στήν Άθηνσυνία, 1936 – Ισπανικός εμφύλιος και μεταξική δικτατορία, 1939 – Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος. Ό Τσίρκας ταξιδεύει στήν Έλλάδα, στή Δύση, και τό 1937 λαβαίνει μέρος στό Δεύτερο Διεθνές Συνέδριο Συγγραφέων, όπου και γράφει τόν όροκο των ποιητών – σ' όνομα του δολοφονημένου Λόρκα –, όροκο πού θά υπεγράψουν σαράντα ποιητές από είκοσι έξι διαφορετικές χώρες.

Τό κλίμα του άντιφασιστικού άγώνα φαίνεται καθαρά στή δεύτερη ποιητική του συλλογή, *Τό Άντρικό Ταξίδι* (1938), και στά *Ίσπανικό Όρατόριο*, 1939 πού θά κυκλοφορήσει σέ τόμο μόνο τό 1946 μαζί με τά ποιήματα *Προτελευταίος Άποχαιρετισμός* (μερικά πρωτοδημοσιευμένα σέ περιοδικά τό 1939, τό 1940 και άλλα, με έμπειρίες του πολέμου, άργότερα). Ή δημοσιευμένη ποιητική προσφορά του Τσίρκα ολοκληρώνεται έτσι τό 1946.

Διηγήματα του Τσίρκα πρωτοδημοσιεύονται σέ τόμο μόνο τό 1944 στή συλλογή *Άλλόκοτοι Άνθρωποι και άλλα διηγήματα* ή πλοκή τους τοποθετείται στήν Έλλάδα, στήν Αίγυπτο και στή φασιστική Ίταλία.

Άκολουθούν, τρία χρόνια άργότερα, τά διηγήματα τής συλλογής *Ό Άπρίλης είναι πιο σκληρός* – δέκα διηγήματα όλα εμπνευσμένα από τήν άντιφασιστική δράση στά χρόνια του πολέμου στή Μέση Άνατολή: ό «Άπρίλης» είναι φυσικά του 1944.

1. *Ό Καβάφης και ή Έποχή του*, 2η έκδοση σ.14.

Σέ ὄλο τό διάστημα τοῦ πολέμου ὁ Τσίρκας θά παίξει πολύ σημαντικό ρόλο στό ἀριστερό κίνημα. Θά γνωρίσει ἔτσι ἀπό κοντά πρόσωπα καί γεγονότα πού θά μεταλλάξουν καί θά συνθέσει ἀργότερα στήν «Τριλογία» του.

Τό 1954 δημοσιεύονται τά διηγήματα τῆς συλλογῆς *Ὁ Ὑπνος τοῦ Θεριστή*. Ἐδῶ βρίσκουμε τό μεγάλο διήγημα «Τό Δίπλο τῆς Ἀλάνας» (θά ξαναδημοσιευτεῖ μέ τόν τίτλο «Χλωρός Παράδεισος») ὅπου ἐντοπίζεται ἕνας χώρος ἀναμνήσεων πού θά ξαναφανεῖ στή *Νυχτερίδα*.

Τό 1955 ὁ Τσίρκας ἀρχίζει νά δημοσιεύει δοκίμια, καί μελέτες (ἀργότερα καί διηγήματα) στήν *Ἐπιθεώρηση Τέχνης* καί τό 1957 ὁ «Κέδρος» κυκλοφορεῖ τό πρῶτο βιβλίο του πού τυπώνεται στήν Ἑλλάδα: *Νορρεντίν Μπόμπα*. Διηγήματα πού κινούνται στόν ἑλλαδικό χώρο, στή Μέση Ἀνατολή τοῦ πολέμου, ἀλλά κυρίως ἕνα μεγάλο διήγημα πού δίνει τόν τίτλο στή συλλογή: φόρος τιμῆς σ' ἕνα λαϊκό ξεσηκωμό τῶν φελλάχων, κείμενο γραμμένο γιά νά χαιρετήσῃ τήν ἐπανάσταση στήν Αἴγυπτο στίς μέρες τοῦ πολέμου τοῦ Σουέξ. Ἡ *Ἀυγή* δέ δέχτηκε, τότε, νά τό δημοσιεύσει, ὅπως προβλεπόταν ἀρχικά.

Στή συλλογή *Στόν Κάβο* (1966) ἀναδημοσιεύονται πέντε διηγήματα ἀπό τίς ἀλεξανδρινές συλλογές μαζί μέ τέσσερα καινούρια: τρία τοῦ 1961 καί τό τελευταῖο ἐμπνευσμένο ἀπό τή Θεσσαλονίκη πού τήν ἐπισκέφεται ὁ Τσίρκας πρώτη φορά τό 1963 καί πού θά τοῦ προσφέρει τή «φώτιση» γιά τόν ἐπίλογο τῆς «Τριλογίας».

Δύο ἀκόμη διηγήματα πρωτοδημοσιεύονται ξεχωριστά: «Ὁ Ἐκφωνητής κι ὁ Διερμηνέας», στήν *Ἀυγή* τό 1964 καί «Ἀλλαξοκαιρία», στή *18 Κείμενα* τό 1970.

Ἀξίζει, νομίζω (τώρα πού τά 36 διηγήματα τοῦ Τσίρκας εἶναι προσιτά καί συγκεντρωμένα, ἐνῶ τά ἐξαντλημένα ἀπό καιρό ποιήματά του θά ἔπρεπε νά ξαναδημοσιευτοῦν), νά ἐντοπίσουμε τοὺς χώρους στοὺς ὁποίους κινεῖται καί τά θέματα πού ἀγγίζει αὐτή ἡ (βασικά) «προμυθιστορηματική» λογοτεχνική παραγωγή τοῦ Τσίρκας. Μποροῦν, θαρρῶ, νά ἐνταχθοῦν σέ τέσσερις κατηγορίες:

1. Ἡ ζωὴ τῶν φελλάχων καί ὁ ἀγώνας τους ἐναντία στόν ἀγγλο ἀποικιοκράτη ἢ ὅποιον ἕλληνα ἢ αἰγύπτιο ἐκμεταλλευτή.
  2. Ὁ ἑλλαδικός χώρος ἀπό τή δικτατορία τοῦ Μεταξᾶ, τήν Κατοχή, τόν Ἐμφύλιο, ὡς τήν πρόσφατη δικτατορία.
  3. Ὁ εὐρωπαϊκός, προπολεμικός, ἀντιφασιστικός ἀγώνας: Ἰταλία, Αὐστρία, ὁ ἰσπανικός ἐμφύλιος.
  4. Ὁ πόλεμος στή Μέση Ἀνατολή καί τό ἀριστερό κίνημα. Στήν τελευταία αὐτή κατηγορία ἐντάσσονται ὀρισμένα ποιήματα τῆς τελευταίας συλλογῆς καί κυρίως διηγήματα. Θαρρεῖς πῶς ἡ ποίηση – ποίηση βασικά λυρική – δέν μπορεῖ νά καλύψει τίς ὀδυνηρές ἐμπειρίες τοῦ πολέμου: τό σοσιαλιστικό ὄραμα, τόν ἀγώνα μέ τοὺς ἥρωισμούς, τή φρίκη, τήν ἀνθρωπιά, τήν ἡττα, τοὺς κατατρεγμούς.
- Ἡ κατάταξη αὐτή δέν ἀποφεύγει τίς ἀπλοποιήσεις. Πολύ συχνά οἱ κατηγορίες ἐπικαλύπτονται (ἐταν, λόγου χάρι, στόν ἑλληνικό ἀντιφασιστικό ἀγώνα συμμετέχουν καί οἱ ντόπιοι τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, γιατί

τόν θεωροῦν ἀγώνα κοινό). Τελικά ὅμως, ξεκινώντας ἀπό τό ἐπίκεντρο τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, ὁ μυθιστορηματικός κόσμος τοῦ Τσίρκας θά ἀπλωθεῖ, ἀργότερα, χρονικά καί τοπικά καί στοὺς τέσσερις αὐτοὺς χώρους πού ἐπισημάναμε στήν ποίηση καί στά διηγήματά του.

Ὁ Τσίρκας θά ἐγκαταλείπει τήν ποίηση μόλις διαπιστώσει πῶς τό ὑλικό του, οἱ ἐμπειρίες τῶν, τόν ὀδηγοῦν στήν ἀφήγηση. Γιά καιρό θά περιοριστεῖ στό διήγημα, ἀν καί ἀπό τό 1945 διαβλέπει τήν ἀνάγκη γιά μιά φόρμα πιο πλατιά: τό μυθιστόρημα.

Θά προηγηθεῖ, ὡστόσο, ἡ ἱστορικο-φιλολογική ἐρευνα. Μελέτες γιά τόν Δημοσθένη Βουτυρᾶ καί τόν Νίκο Νικολαΐδη τό 1948 καί τό 1950 (πού στάθηκαν καί δάσκαλοι του στό διήγημα) καί ἀργότερα γιά τόν Σεφέρη (τό 1961 – ὅταν θά συσχετίσει τό *Ἡμερολόγιο Καταστρώματος Β'* μέ τά πολιτικά γεγονότα τῆς Μέσης Ἀνατολῆς). Καί παράλληλα, ἀπό τό 1942 ὡς τό θάνατό του, ἄρθρα, κριτικές καί ἀναμνήσεις γιά λογοτέχνες πού γνώρισε ἢ πού τόν ἐνδιέφεραν. Σημειώσω (χωρίς ὁ κατάλογος νά εἶναι ἐξαντλητικός): Heine, Robert Desnos, Βάρναλης, Σκληρός, Κοσμάς Πολίτης, Eluard, Etiemble, Σολόχωφ, Μπεράτης, Κόλιας Καββαδίας. Κείμενα πού θά πρέπει τώρα νά ἐκδοθοῦν συγκεντρωμένα.

Βασική φωτόσο καί ἀποφασιστική γιά τόν ἴδιο παραμένει ἡ μεγάλη μελέτη *Ὁ Καδάφης καί ἡ Ἐποχή του*, πού τόν ἀπασχολεῖ ἀπό τό 1955 ὡς τό 1958 καί πού θά συμπληρωθεῖ μέ τά ἄρθρα πού συνθέτουν τόν τόμο *Ὁ πολιτικός Καδάφης*, τό 1971.

Ἐδῶ, δουλεύοντας πάνω στήν ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Αἴγυπτου, θά ἀνακαλύψει τήν ταξική του δομὴ καί ἐξέλιξη. Καί σιγά σιγά θά ἐρθοῦν στήν ἐπιφάνεια ἀνυποψίαστες ὡς τότε σχέσεις ἀνάμεσα στό καθαφικό ἔργο καί τήν ἱστορική πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς. Θά βρεῖ ἀκόμη (κάτι πιο σημαντικό γιά τόν ἴδιο) τίς ἴδιες του τίς ρίζες στή γῆ τῆς Αἴγυπτου, ὅπου Ἕλληνες καί ντόπιοι ἔζησαν ἀδελφικά κάτω ἀπό τήν ἀγγλική καί τήν ξενοκίνητη ἑλληνική οικονομική καταπίεση.

Τό βιβλίο αὐτό ξεσήκωσε πλήθος κατακραυγές καί ἀντιρροήσεις. Μερικές ὅμως ἀπό τίς βασικές θέσεις τοῦ Τσίρκας ἐπιβεβαιώθηκαν ὅταν δημοσιεύτηκαν ἄγνωστα καί ἀνέκδοτα ποιήματα καί χαρτιά ἀπό τό ἀρχεῖο τοῦ Καδάφη.

Ἔργο φιλολογικῆς ἀλλά περισσότερο ἀκόμη ἱστορικής ἐρευνας ὑπῆρξε γιά τόν Τσίρκας καί μοναδική ἄσκηση συνθετικῆς γραφῆς. Κινήθηκε γιά πρώτη φορά στίς μεγάλες διαστάσεις μιᾶς νωπογραφίας, ζωντάνεψε μιά ἐποχή. Ἡ σχολαστική αὐτή μελέτη ἀρχαίων καί ἐφημερίδων, ὅπου συγκρίνονται καί ἀξιολογοῦνται κείμενα καί μαρτυρίες, διαβάζεται – στό μεγαλύτερό της μέρος – σά μυθιστόρημα.

Ἀπό τή βιαστική καί ἀναγκαστικά σχηματική αὐτή περιδιάβαση, προκύπτει τό παρακάτω συνοπτικό διάγραμμα (παραβλέπονται κάποιες ἀποκλίσεις):

- ὁ ποιητής: 1930-1946
- ὁ διηγηματογράφος: 1930-1956
- ὁ μελετητής: 1947-1963

Γιά τόν Στρατή Τοίρκα

Γιά λόγους βιοποριστικούς από τό 1963, όταν θά εγκατασταθεί μόνιμα στην Ελλάδα (καί κυρίως μετά την ολοκλήρωση τής «Τριλογίας» του), ο Τοίρκας θά ασχοληθεί μέ τή δημοσιογραφία (κρατά τή στήλη τής «Διεθνούς Πολιτικής Έπικαιρότητας» στον *Ταχυδρόμο*, από τό 1966 ως τήν παραμονή τής 21ης Ἀπριλίου, μέ τό ψευδώνυμο Φώτης Μαλυγκός) καί μέ τή μετάφραση (ἀπό τό 1965 ως τό 1978 καί κυρίως στά χρόνια τής δικτατορίας).²

Μπορεί οί ποικίλες συγγραφικές δραστηριότητες του Τοίρκα συχνά νά επικαλύπτονται, σέ γενικές ὅμως γραμμές ἐντάσσονται διαδοχικά σέ μία πορεία πού καταλήγει στό μυθιστόρημα, ἀπό τό 1960 κι ἔπειτα.

«Τό αὐθεντικότερο μυθιστόρημα, μέ τήν κυριολεξία του ὄρου, στή μυθιστορηματικά φτωχή γραμματολογία μας...», ἔτσι χαρακτήρισε ὁ Ἀλέξανδρος Κοτζιάς τίς *Ἀκυβέρνητες Πολιτείες*.³

Τήν «κυριολεξία» αὐτή προσδιορίζει καί ὁ Etienne όταν γράφει: «Γιά ἄνθρωπο πού, ὅπως ἐγώ, γνωρίζει κατά σύμπτωση πρόσωπα καί πράγματα, τό μυθιστόρημα αὐτό (νά τό πῶ ἱστορικό;) εἶναι ἐκπληκτικῆς παρουσίας. Γιά ὅσους δέν ἔζησαν ἐκεῖ αὐτά τά χρόνια, τί ντοκουμέντο! Οἱ ἱστορικοί πρόθυμα ἀποσιωποῦν μία ὑπόθεση γιά τήν ὁποία ὁ «ἐλεύθερος κόσμος» δέν ἔχει λόγους νά καμαρώνει καί πολύ. Δέν πρόκειται ὡστόσο γιά ἕνα «χρονικό ρομανσέ», ἀλλά γιά ἕνα μυθιστόρημα, μία «μυθιστορία». Στά ἑλληνικά τό «μυθιστόρημα» αὐτό ἀκριβῶς τό λογοτεχνικό εἶδος ἀποδίδει: τή μεταφορά σέ «μῦθος», χάρις στή δύναμη τής ποιητικῆς φαντασίας, τοῦ πῶ σκληροῦ καί ἀπάνθρωπου ἱστορικοῦ περιστατικοῦ».⁴

Γιά πρώτη ἴσως φορά στά ἑλληνικά γράμματα εἴχαμε ἕνα μὴ ἀστικό ἱστορικό μυθιστόρημα πού ἔρχετο πάνω σέ πρόσωπα πολιτικά γεγονότα μία ματιά κριτική ἀλλά ὄχι ἀμέτοχη – δίχως τή σχηματοποίηση ἢ τήν ὠραιοποιημένη νοσταλγία πού σημάδευε τά περισσότερα μυθιστορήματα τής παλαιότερης γενιάς.

Οἱ *Ἀκυβέρνητες Πολιτείες* εἶναι προσεκτικά θεμελιωμένες ἱστορικά. Γι' αὐτό καί προκάλεσαν τόσες ἀντιδράσεις – πρώτιστα κομματικές στό χῶρο τής ἀριστερᾶς. Γιά μία περίοδο τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος γιά τήν ὁποία τά ἱστορικά ντοκουμέντα ἦταν ἀκόμη λιγοστά καί ἡ ἐπίσημη θέση ἀμφισβητούμενη, τό μυθιστόρημα αὐτό ἔγινε – ἄθελά του ἴσως – τό πρῶτο πλησίασμα, ἡ μοναδική ἴσως πρόσβαση, γιά πολλούς.

Μυθιστόρημα ἀπομυθοποιητικό – σέ σχέση μέ τίς γνωστές ἀπόψεις τής δεξιᾶς ἐθνικοφροσύνης –, πού

ταυτόχρονα ὁμως κρίνει θέσεις καί ἐνέργειες τοῦ κόμματος, πού συντηρεῖ ὡστόσο καί κάποιο θεῦλο ὅσο ἡ περίοδος αὐτή παραμένει στό μισοσκόταδο. Μυθιστόρημα πάντως πού δέ διαψεύστηκε ἀκόμη – σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τά ἱστορικά γεγονότα καί τή θέση του – ἀπό ὅσα ντοκουμέντα δημοσιεύτηκαν ὡς τώρα.⁵

Ταυτόχρονα ὁμως μυθιστόρημα μαστορικά σπημένο, ὅπου ἐναλλάσσονται τό πρῶτο, τό δεύτερο καί τό τρίτο ἀφηγηματικό πρόσωπο – μυθιστόρημα ὅπου ὁ συγγραφέας ἄλλοτε ἀπλώνει τήν ἀφήγηση ν' ἀκολουθήσει μία φυσιολογική, ἀνετη ροή, ἄλλοτε τήν κόβει ἀσθματικά, προχωρώντας ἑλλειπτικά, κι ἄλλοτε τήν ἀναγκάζει νά ὑποταχθεῖ σέ περιτέχνους μαιάνδρους.

Ὡστόσο, καθώς τά νήματα τής πλοκῆς πληθαίνουν καί πλέκονται, ὁ Τοίρκας κατορθώνει νά ἀπλοποιεῖ τήν τεχνική του, γιατί αὐτό τοῦ ἐπιβάλλει τό ὕλικό πού προσπαθεῖ νά δαμάσει καί νά ἐντάξει στό μυθιστορηματικό του κόσμο. Ἐτσι στό πῶ σύνθετο ὕλικό τοῦ τρίτου τόμου (*Ἡ Νυχτερίδα*) ἀντιστοιχεῖ μία τεχνική φαινομενικά πῶ ἀπλή. Τήν πῶ πολύπλοκη καί τολμηρή τεχνική τής γραφῆς τή βρισκόμαστε στή *Λέσχη*, ὅπου μπορεῖ τό ἱστορικό ὕλικό νά εἶναι ἰσχυρότερο ἀλλά ἀπ' ὅπου ξεκινᾶ καί ὁργανώνεται σοφά τό ξετύλιγμα τοῦ μύθου.

Ὁ πρῶτος τόμος τής τριλογίας (*Ἡ Λέσχη*) κυκλοφορεῖ τό 1961, ὁ δεύτερος (*Ἀριάνη*) τό 1962. Μεσολαβεῖ, ἐπειδή τόλμησε νά γράψει τό μυθιστόρημά του καί νά θίξει πρόσωπα καί καταστάσεις, ἡ διαγραφή τοῦ Τοίρκα ἀπό τό κόμμα στήν Αἴγυπτο. Τό 1965 ἡ τριλογία ὀλοκληρώνεται μέ τή *Νυχτερίδα*. Οἱ ἀντιδράσεις ἐξακολουθοῦν φανατισμένες καί συκοφαντικές. Ὑπάρχουν ὁμως τώρα κι ἄλλες φωνές στό πλευρό τοῦ συγγραφέα.

Ἡ ἐπίμονη, κοπιαστική προσπάθεια τοῦ Τοίρκα γιά νά δαμάσει τό μυθιστορηματικό του ὕλικό, γιά νά τό ὑποτάξει σέ μία θέληση πού ὀλοένα ξανοίγεται σέ καινούριους προβληματισμούς καί νέες λύσεις, ἀποκαλύπτεται καθαρά στά *Ἡμερολόγια τής Τριλογίας* (1973). Καί θά ἄξιζε κάποτε νά μελετηθεῖ ἡ μυθιστορηματική τεχνική τοῦ Τοίρκα συγκριτικά μέ ἄλλα ἀντίστοιχα μυθιστορήματα – τοῦ Agaton, λόγου χάρις καί τοῦ Durrell.

Διαφωτιστικό γιά τίς ἀπόψεις τοῦ Τοίρκα πάνω στήν τεχνική τοῦ μυθιστορήματος μπορεῖ νά εἶναι καί τό παρακάτω ἀπόσπασμα ἀπό μία συζήτηση μέ θέμα «Ἡ νεοελληνική πραγματικότητα καί ἡ πεζογραφία μας».

Ὁ Τοίρκας ὑποστηρίζει πῶς «ἡ τεχνολογία τοῦ μυθιστορήματος ἀντιστοιχεῖ κάθε φορά σέ ὀρισμένη κοινωνική φάση τής δοσμένης χώρας». Γι' αὐτό καί θεωρεῖ πῶς ἀπαιτεῖται ἀκόμη, στή σημερινή τουλάχιστο φάση, ἕνας κριτικός ρεαλισμός πού δέ θά «χάσει τήν επαφή [του] μέ τήν παράδοση τοῦ νεοελληνικοῦ ρεαλισμοῦ». Καί ἐπισημαίνει τόν κίνδυνο: «νά χαθεῖ ὁ στόχος πού εἶναι, νομίζω, ἡ κατάκτηση ἢ, ἄς τό ποῦμε ἄλλιῶς, ἡ συνειδητοποίηση ἀπό τόν ἀναγνώστη τής ἴδιας τής *πραγματικότητας* πού ζεῖ καί ὄχι τοῦ εἰδώλου καί τοῦ μύθου τής ἀνάλογα μέ τήν ἄλφα ἢ ὄβητα αἰσθητικῆς».

Κι ὅσο γιά τό ρόλο τοῦ μυθιστοριογράφου: «εἶναι νά λείει τά πράγματα μέ τ' ὄνομά τους, καί νά πολε-

2. Μετέφρασε ἔργα τής Anne Philipe, τοῦ Saint-Exupery, τοῦ Malcolm Lowry, τοῦ Pierre Jean Jouve, τοῦ Pavese, τοῦ Stendhal, τοῦ Peter Levi, τοῦ Emmanuel Robles καί τοῦ Ἐρᾶσμου τό *Μωρίας Ἐγκώμιο* (πού ἦταν νομίζω ἡ μεταφραστική ἐργασία πού τόν ἐνδιέφερε περισσότερο), καθώς καί βιβλία γιά παιδιά (Μῦθοι τοῦ Αἰσώπου καί παράμυθια τῶν ἀδελφῶν Γκρίμμ).

3. Στήν *Καθημερινή* τής 16ης Ἰανουαρίου 1977.

4. Στήν ἐφημερίδα *Le Monde* τής 12ης Φεβρουαρίου 1972.

μάει δίχως ἠθικολογίες νά καυτηριάσει τίς καταστάσεις πού ἐμποδίζουν τήν ἐλληνική κοινωνία νά περάσει σέ μιά φάση πιό προοδευτική».⁶

Αὐτά λέγονται τό 1973, στά χρόνια τῆς δικτατορίας, ὅταν ὁ Τσίρκας συμμετέχει ὑπεύθυνα στήν ομάδα τῶν 18 *Κειμένων*, τῶν *Νέων Κειμένων*, τῆς *Συνέχειας*: τήν ἴδια ἐποχή ἔχει ἀρχίσει νά γράφει τή *Χαμένη Ἀνοιξη*.

Ἡ ἐξέλιξη τοῦ Τσίρκας στό μυθιστόρημα αὐτό, πού θά δημοσιευτεῖ τό 1976, εἶναι φυσιολογική: ἀπλοποίηση τῆς τεχνικῆς, πού διόλου δέ σημαίνει ἀδιαφορία γιά τή γραφή ἢ ἔστω ἀπλοποίηση τῆς γραφῆς. Τό κείμενο δουλεύεται πάντα κοπιαστικά, ἐπίμονα καί ἐπίπονα.

Δύο φωνές ἐναλλάσσονται στή *Χαμένη Ἀνοιξη*: στό πρῶτο μέρος («Ὡροσκόπιο»), τό πρῶτο ἀφηγηματικό πρόσωπο τοῦ Ἀντρέα καί τό τρίτο πρόσωπο πού καλύπτει τή Φλώρα· στό δεύτερο μέρος («Κλεψύδρα») παραμένει στό πρῶτο πρόσωπο ἢ φωνή τοῦ Ἀντρέα καί τή Φλώρα τήν καλύπτει ἕνα δεύτερο ρηματικό πρόσωπο, μιά φωνή πιό προσωπική – καθὼς χάνεται ἡ ἐπαφή τῆς μέ τόν Ἀντρέα καί διαμορφώνεται μιά καινούρια προσωπική συνείδηση.

Ἡ ἐπιλογή αὐτῶν τῶν φωνῶν, αὐτῆς τῆς ματιᾶς τοῦ συγγραφέα ἔγινε συνειδητά γιά νά μπορέσει νά ἀντιμετωπιστεῖ ἡ ὅλη μυθιστορηματική κατασκευή σ' ἕνα ἱστορικό καί πολιτικό πλαίσιο πολύ πιό πρόσφατο, γνῶριμο στούς περισσότερους ἀναγνώστες, ὅπου δέν παιζόταν πιά μόνο ἡ τύχη τοῦ ἀριστεροῦ κινήματος ἀλλά καί τῆς ἀστικῆς, δημοκρατικῆς, φιλελεύθερης παράταξης. Ματιά, ἔτσι, μυθιστορηματικά πιό ὑποκειμενική πού ὡστόσο ὁ ἀναγνώστης, θεωρώντας πῶς εἶναι ὁ ἴδιος καί γνώστης τῆς πρόσφατης καί διωμένης ἱστορίας, ἔχει τήν τάση νά τήν ἀντικειμενοποιεῖ ἢ νά τήν ἀναπροσαρμόζει, παραβλέποντάς ἔτσι τήν ἀφηγηματική ἐλευθερία καί τά δικαιώματα τοῦ μυθιστοριογράφου.

«Ἐρωτικός μύθος πού ἀκουμπάει πάνω στήν ἱστορία καί τήν πολιτική» – ἔτσι χαρακτηρίσει ὁ Τσίρκας τό τελευταῖο του μυθιστόρημα, πού δέ θέλησε νά τό χαρακτηρίσει μόνο «πολιτικό».⁷ Ὁ ἴδιος χαρακτηρισμός θά ταίριαζε καί στήν «Τριλογία».

Πολλοί ἀνακαλύψαμε στίς *Ἀκυθέρνητες Πολιτείες* ἕνα κομμάτι τῆς πρόσφατης ἱστορίας μας. Ὅμως πέρα ἀπό τήν ἱστορική ἀλήθεια – πού εἶναι καθήκον μας νά τήν ἀναζητήσουμε ἀλλοῦ, γιατί ὁ μυθιστοριογράφος μπορεῖ νά θεμελιώνει τό ἔργο του στήν ἱστορία, ἀλλά πάντως δέν εἶναι ἱστορικός – ὑπάρχει ἡ μυθιστορηματική ἀλήθεια, αὐτός ὁ ἄλλος κόσμος τῆς μυθιστορηματικῆς γραφῆς. Κόσμος συχνά πιό ὑπαρκτός ἀπό τήν πραγματικό καί πού τόν νιώθουμε νά ζεῖ κι ἔξω ἀπό τίς σελίδες πού διαβάζουμε, γιατί ὑπάρχει ἕνας χώρος κι ἕνας χρόνος, δημιουργήματα τοῦ συγγραφέα. Παρακολουθοῦμε τίς σκέψεις καί τίς πράξεις τῆς Ἐμμη, τῆς Ἀριάγνης, τῆς Νάνσου ἢ τῆς Φλώρας (ἔξω ἀπό τήν ἐδῶ τά πιό ἐλκυστικά θηλυκά δη-

μιουργήματα τοῦ Τσίρκας), παρακολουθοῦμε τίς σκέψεις καί τίς πράξεις τους καθὼς διαβάζουμε λέξεις – ἀλλά ταυτόχρονα μᾶς περιβάλλει ἕνας ἄλλος χώρος: χώρος παρῶν κι ὅταν ἀκόμη δέν περιγράφεται, χώρος παρῶν γιατί ἔχει ὑπάρξει μυθιστορηματικά σέ προγενέστερες σελίδες καί ἐπιζεῖ.

Ὁ μυθιστορηματικός κόσμος τοῦ Τσίρκας εἶναι ἀπλωμένος, ἀνοικτός. Ὅριζεται ἀπό τή ματιά καί τή φωνή τοῦ συγγραφέα πού τόν συνέθεσε καί τόν καθήλωσε μέ τή γραφή. Κι ὅσο ἐκεῖνος μᾶς καθοδηγεῖ νά παρακολουθήσουμε ἕνα πρόσωπο, ἕνα ἐπεισόδιο, μιά πτυχή τῆς ἱστορίας, ἔχουμε τήν αἴσθησι πῶς τά ἄλλα πρόσωπα, σέ ἄλλα ἐπεισόδια, ἐξακολουθοῦν νά φτιάχνουν τή ζωή τους καί τήν ἱστορία στό χώρο καί στό χρόνο πού δημιουργεῖ ὁ συγγραφέας. Ἐξακολουθοῦν νά ζοῦν καί νά ἀλλάζουν μέσα σ' αὐτό τό ζωντανό καλεῖδοσκόπιο, ὡς τή στιγμή πού θά τά ξανασυναντήσουμε στίς ἐπόμενες σελίδες ὅπου μᾶς περιμένουν, παρουσίες συντροφικές τῆς ἀνάγνωσις.

Ἱεροσόλυμα, Κάιρο, Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα: Πολιτείες ἀκυθέρνητες, πολιτείες ὅμως μέ πλήθος μυθιστορηματικές παρουσίες – ἐπώνυμες καί ἀνώνυμες –, πρόσωπα πού ζοῦν τό χρόνο καί τό χώρο τῆς ἀφήγησις, πού τελικά ὑπάρχουν σέ πολιτείες κυβερνημένες ἀπό τή γραφή τοῦ μεγάλου συγγραφέα καί πού ζωντανεύουν μέ τήν ἀνάγνωσις. Καί σάν τελειώσει ἡ ἀνάγνωσις, παρουσίες πάλι ζωντανές στή μνήμη, στόν κόσμο τῶν μυθιστορημάτων πού μᾶς συντροφεύουν στή ζωή.

5. Ὁ Σ.Τ. ἦταν ἰδιαίτερα εὐαίσθητος στήν ἀποψη ἀριστερῶν πῶς τό «κίνημα» τῆς Μ.Α. ἦταν τέχνασμα τῶν Ἀγγλων στό ὅποιο παρασύρθηκαν τά ἀνώτερα στελέχη τοῦ κόμματος στή Μ.Α. Στήν τελευταία μας συνάντησι στό σπίτι του μιλοῦσε μέ ἐνθουσιασμό γιά τό ἄρθρο τοῦ Hagen Fleischer πού ἀναιρεῖ μιά τέτοια ἀποψη. Βλ. σγ. *Journal of the Hellenic Diaspora*, vol V, No 3, Fall 1978, σ. 5-36. Βλ. ἀκόμη γιά τή συγκίνησι πού τοῦ ἔδωσε ἡ πρώτη ἀνάγνωσις τοῦ *Πολιτικοῦ Ἡμερολογίου Α'* τοῦ Γ. Σεφέρη, τό σημείωμά του πού δημοσιεύτηκε στήν *Αὔγη* τῆς 3ης Φεβρουαρίου 1980.

6. *Συνέχεια*, ἀρ. 4, Ἰούνιος 1973.

7. Στήν ἐφημερίδα *Τά Νέα*, τῆς 3ης Νοεμβρίου 1976.

Χρονικές δομές στις «'Ακυβέρνητες Πολιτείες»*

της Ντανιέλ Μπλό

μετάφραση: Σεραφείμ Βελέντζας

Μυθικός χρόνος του Παραδείσου και της Πτώσης, του Μινώταυρου και της Σφίγγας, του Πρωτέα και του Μενέλαου· κοσμικός χρόνος εποχών και ημερών· ημερολογιακός και ωρολογιακός χρόνος· χρόνος των έπετειών, των θρησκευτικών και λαϊκών πανηγυριών· προπάντων, ανθρώπινος χρόνος της ιστορικής μοίρας και του ατομικού πεπρωμένου· επαναλήψεις και προμαντέματα· χρόνος όνειρου και θύμησης· μνήμη και λησμονιά· χρόνος του εσώτερου λόγου· χρόνος της βαλτωμένης πορείας και της ξέφρενης διαδρομής· αισθήσεις ρυθμού και διάρκειας· άποηχος πράξεων· επαναστροφή μοτίβων· θεματικά έναύσματα και αναπτύξεις· Η έκφραση του Χρόνου στις **'Ακυβέρνητες Πολιτείες** είναι τόσο πληθωρική και πολύπλοκη πού ό αναγνώστης νιώθει τόν πειρασμό νά αναζητήσει κάποια στίγματα σ' αυτόν τόν λαβύρινθο και νά βρει σε ποιές χρονικές δομές στηρίζεται ή Τριλογία του Τσίρκα.

Μοιάζει μάταιη προσπάθεια νά θελήσει κανείς νά αναλύσει τήν ιδιόμορφη χρονικότητα των μυθιστορημάτων της Τριλογίας, επειδή κανείς συγγραφέας δέν συλλαμβάνει μιά «καλοστημένη πλοκή (...) για νά τή διαμελίσει ύστερα σάν τράπουλα· αυτός ήταν ό μόνος τρόπος μέ τόν όποιο μπορούσε νά άφηγηθεί».¹ Ωστόσο, ή φύση των τεχνικών προβλημάτων πού θέτει ό Τσίρκας στά **'Ημερολόγια της Τριλογίας** του παρακινεί από μόνη της για μιά τέτοια άπόπειρα.

* *'Απόσπασμα μελέτης της Danielle Blot, πού πρόκειται νά κυκλοφορήσει σύντομα από τίς εκδόσεις «Κέδρος». Σε μιά πρώτη μορφή παρουσιάστηκε στο σεμινάριο Σύγχρονης Νεοελληνικής Λογοτεχνίας στη Σχολή Ανατολικών Γλωσσών (Paris III).*

Τόν Αύγουστο του 1945, προτού ακόμα δώσει μορφή στό έργο του, αναρωτιέται ήδη για τή μυθιστορηματική τέχνη μέ χρονικούς ακριβώς όρους: «*Τέχνη είναι νά δείξεις ζωή, ζωντανούς ανθρώπους. Κι άφου θά τούς πάρεις από τό σημερινό περιβάλλον, κι άφου θά τό έχεις άποφασίσει νά τούς βάλεις νά κινούνται σ' όρισμένο πολιτικό διάστημα χρόνου, μοιραία στην περιγραφή των περιπετειών τους θά ζωγραφίσεις, θά δώσεις και τόν αντιφασιστικό άγώνα*».² Από τήν άλλη, εξομολογείται πόσο τόν γοητεύουν οι ψυχολογικές αναλύσεις, «*εκείνες οι συνθετικές αυτοβιογραφίες, μέ νοσταλγικές αναδρομές στο παρελθόν, πού μπλέκονται μέ τά τωρινά γεγονότα και δίνουν σά μιά κατεύθυνση στο μέλλον των ήρώων*»... Σ' αυτές τίς πρώτες σελίδες των **'Ημερολογίων της Τριλογίας** ό Τσίρκας εκδηλώνει τό ενδιαφέρον του για τίς νουδέλες του Κώλντγουελ: «*Εντύπωση μου έκανε στην τεχνική του Κώλντγουελ εκείνη ή επανάληψη κάθε τόσο, πού δίνει πιστά τόν άνθρωπο, τούς δισταγμούς του. Βλέπει κανείς τό χρόνο νά προχωρεί άργά, νά γυρίζει πίσω κι ύστερα νά πηγαίνει λίγο πιό μπρός ακόμα...* Η επανάληψη στον Κώλντγουελ είναι σκέτη επανάληψη, καμωμένη επίτηδες για νά σημειώσει τό άργό κύλισμα του χρόνου».

Από τό καλοκαίρι του 1945 λοιπόν, είκοσι χρόνια πριν από τήν ολοκλήρωση της Τριλογίας, τά προβλή-

1. Jean-Paul Sartre, «A propos de *Le Bruit et la Fureur*. La Temporalité chez Faulkner» στο *Situations I*, Gallimard, Παρίσι, 1947.

2. Στρατής Τσίρκας, *Τά ημερολόγια της Τριλογίας*, Κέδρος, Αθήνα, 1973.

ματα του μυθιστορηματικού χρόνου τίθενται ήδη σε δύο επίπεδα για τον Τσίρκα: στο επίπεδο της μυθολογίας, με την επιλογή των προσώπων στο σημερινό περιβάλλον, με την έγγραφη της πλοκής στην ιστορική πραγματικότητα και με την επιθυμία του να λογοδοτήσει για έναν πολιτικό αγώνα· και στο επίπεδο της αφήγησης, με την εμπλοκή του παρελθόντος στο παρόν και με τη λογοτεχνική απόδοση του «κυλισματος του χρόνου».

Εδώ πρέπει να ανοίξουμε μία παρένθεση σχετικά με την επιλογή της όρολογίας: «Η διάκριση «μυθολογίας» και «αφήγησης» είναι δανεισμένη από τον Jean Ricardou, θεωρητικό του «νέου μυθιστορηματος»³. από την άλλη, οι όροι «ιστορία» και «λόγος» που χρησιμοποιεί ο Τοβιτάν Τοντόροφ, στο άρθρο του για τις «κατηγορίες του λογοτεχνικού κειμένου»,⁴ καλύπτουν τις ίδιες έννοιες: «Εντελώς γενικά, γράφει ο Τοντόροφ, το λογοτεχνικό έργο έχει δύο όψεις: είναι ταυτόχρονα ιστορία και λόγος. Είναι ιστορία με την έννοια ότι περιγράφει μία όρισμένη πραγματικότητα και κάποια γεγονότα που ταυτίζονται, από τη σκοπιά αυτή, με την πραγματική ζωή· η ίδια ιστορία θα μπορούσε να μεταδοθεί με άλλα μέσα – με μία κινηματογραφική ταινία λογουχάρη· ακόμη, θα μπορούσαμε να τη μάθουμε από την προφορική διήγηση κάποιου αυτόπτη μάρτυρα, χωρίς να έχει πάρει τη μορφή βιβλίου. Αλλά το λογοτεχνικό έργο είναι και λόγος: υπάρχει κάποιος αφηγητής που διηγείται την ιστορία και απέναντί του κάποιος αναγνώστης που τη δέχεται. Σ' αυτό το επίπεδο δεν έχουν τόση σημασία τα γεγονότα που εξιστορούνται, όσο ο τρόπος που μας τα αναμεταδίδει ο αφηγητής». Είτε διακρίνουμε λοιπόν στο κείμενο ιστορία και λόγο, όπως ο Τοντόροφ, είτε κείμενο και αφήγηση, όπως ο Genette,⁵ είτε μυθολογία και αφήγηση, όπως ο Ricardou, όλες οι τρέχουσες αναζητήσεις για την ποιητική του μυθιστορηματος καταλήγουν, όπως οι σημειώσεις των **Ημερολογίων**, στη διαπίστωση ότι ο μυθιστορηματικός χρόνος είναι διπρόσωπος. Οπότε, οι χρονικές δομές της Τριλογίας μπορούν να φανερωθούν με την ανάλυση του χρόνου της μυθολογίας και του χρόνου της αφήγησης, και με τη μελέτη της σχέσης τους.

Στο βαθμό που ο Τσίρκα αναφέρεται στον καθημερινό μας κόσμο, οι **Ακυθέρητες πολιτείες** είναι ρεαλιστικό μυθιστόρημα, και ο χρόνος της μυθολογίας εμφανίζεται καταρχήν – και στην απλούστερη του όψη – ως κοσμικός χρόνος της αλληλοδιαδοχής των εποχών και της εναλλαγής μέρας και νύχτας.

Η πλοκή ολόκληρης της **Λέσχης** διαρκεί μήνα Ιούνιο, οπότε οι σημειώσεις για τις εποχές στο πρώτο μυθιστόρημα περιορίζονται σχεδόν αποκλειστικά στην περιγραφή ενός υπερβολικά ζεστού καλοκαιριού, με την εξαιρεση ενός φευγαλέου ύπαιθρου για τις χειμωνιάτικες παγωνιές στο γράμμα της Έμμη.

3. Jean Ricardou, *Problèmes du nouveau roman*, Seuil, Παρίσι, 1967.

4. Tzvetan Todorov, «*Les Catégories du Récit Littéraire*» στο «*Communications*», αρ. 8, Seuil, Παρίσι, 1966.

Ωστόσο, προς το τέλος της **Λέσχης**, σ' αυτό το θερινό καμίνι ορθώνεται «ὁ τρελὸς χορὸς ἀπὸ φυσικὰ φύλλα» του πρώτου τεύχους του «**Μαχητή**», εισάγοντας στο μυθιστόρημα, με τη μαγεία της ανάμνησης, τη δροσιά μίας χλωρής και μισολησμονημένης άνοιξης: «**Στό Παρίσι ένα πρωί, κατεβαίνοντας ἀπ' τὸ καμαράκι μου στὰ Γκοπλέν, εἶδα ξάφνου τὶς καστανιές τοῦ Μπουλδάρ Ἀραγκό νάνα γεμάτες ἀπὸ πράσινα τρυφερά φυλλαράκια εἶχαν ξεπετάξει μέσα στὴ νύχτα. Τέλειωνε ὁ Μάρτης θυμᾶμαι, κι ἀπὸ τότε, ὁ ἐρχομὸς τῆς ἀνοιξης, πῆρε γιὰ μένα τούτη τὴν αἴσθησι τοῦ ἀναπάντεχου πράσινου πάνω σὲ καστανόμαυρους κορμούς καὶ ἄσαρκους κλώνους, πού μέναν ἀκόμα μετὶς ἀπελπισμένες χειρονομίες τοῦ χειμῶνα (...)**» (κεφ. 18).

Στά άλλα δύο μυθιστορήματα, ο Τσίρκα σημειώνει με επιμέλεια το πέρασμα από τη μία εποχή στην άλλη, από το φθινόπωρο με «τόν μαῖστρο, ὑγρόν, δλο σφρίγος» στο χειμώνα με τις βροχές και τον σιρόκο «πού κατέβηκε ἀπὸ τὴν Ἀραδική» ἀπὸ τὴν άνοιξη με τὸν πλοῦτο μιάς ἐξωτικῆς βλάστησης στο ἤδη πυροπολούμενο καλοκαίρι της πορείας στην ἔρημο με 38° ὑπὸ σιάν, κάτω ἀπὸ ἕναν ἥλιο πού λιώνει τὴν ἄσφαλτο, στην «ἀφρικάνικη ζέστη» τῆς κηδείας τοῦ Ναμπουλιόν. Καί καθὼς ἡ άνοιξη τῶν ἀναμνήσεων φέρνει μιά νότα δροσιάς στην πυροστία τῆς **Λέσχης**, ἡ ιστορία τοῦ σίνου πού φύτεψε ὁ Ἄντουάνος ἀντιπαραθέτει στο ἀτέλειωτο καλοκαίρι τοῦ 1924 τὴν εἰκόνα τῶν ἐποχιακῶν ἀλλαγῶν γύρω ἀπὸ τὸ σπῆτι στο Ράμλι: «**Κι ὅταν ἐρχόταν ἡ άνοιξη, γέμιζε ὁ σίνος λουλουδάκια κίτρινα σὰ μικρούτσικα κύπελλα δλο γύρη καὶ μέλι, καὶ πέφταν πέφταν βροχὴ κάνοντας μὰ ποδιὰ γύρω ἀπ' τὸ γέρικκο κορμὸ, γύρω ἀπ' τὸ στρογγυλὸ παγκάκι πού τὸν ἔζωνε. Κι ἔρχονταν οἱ μέλισσες καὶ οἱ σφήκες, κι ὅλος ἐκεῖνος ὁ ἄγριος ὄγκος γέμιζε βουητό. Κι ὅσα λουλουδάκια γλίτωναν δένανε κατόπι καὶ γίνονταν κάτι μικρά πράσινα βολαράκια τσαμπιά τσαμπιά. Καὶ στο ἔδγα πιά τὸν καλοκαιριὸ ἄφρονταν κόκκινα κι ἦταν στεγνὰ σὰν καμωμένα ἀπὸ ταρταρούγα, κι ἔτσι ἀπόμειναν ὡς τὰ Χριστούγεννα (...). Καὶ τὸ φθινόπωρο ἔρχονταν τὰ μπεκαφίκα καὶ τυβίζανε καὶ τρώγανε τὰ μυγαράκια καὶ τὰ μερμήγκα πού γιόμιζαν τὸ δέντρο, κι ὕστερα ἔρχονταν τὰ κίτρινοπούλια καὶ οἱ κεφαλάδες, πού τρώγανε τὶς κάμπιες. Καὶ τὰ παιδιά μετὶς σφεντόνες σημαδεύανε ἀπὸ κάτω καὶ οἶχναν. Κι ἀπὸ τὶς σκισματιές τοῦ γεροσκίνου ἔσταζε καὶ κρεμόταν κόμποι τὸ μαστίχι, πού μοσκοδόλαε μέσα στο στόμα, πικρὸ καὶ πιπεράτο» (**Ἡ Νυχτερίδα**, κεφ. 3).**

Ἀπὸ τὰ τρία μυθιστορήματα τῆς Τριλογίας, ἡ **Λέσχη** εἶναι τὸ φτωχότερο σὲ ἐποχιακές ἀντιθέσεις. Ἀντίθετα, ἐδῶ ἀποκτὰ ξεχωριστὴ σπουδαιότητα ἡ ἐναλλαγὴ μέρας καὶ νύχτας, ἡ διαδρομὴ καὶ ἡ λάμψη τοῦ ἡλιου καὶ τοῦ φεγγαριου. Συχνότερες εἶναι οἱ ἀναφορές στὴ ζέστη καὶ στο φῶς τῆς μέρας σὲ συσχετισμὸ μετὶς Ἐμμη, πού ἡ θεωρία τῆς – καστανόχαλα μαλλιά, «μελένια μάτια», χρυσαφένια ἐπιδερμίδα –

5. Gérard Genette, *Figures III*, Seuil, Παρίσι, 1972.

Γιά τόν Στρατή Τοίρκα

είναι από μόνη της ήλιακή: «*Ὁ ἥλιος τῆς ἔριχνε πυρωμένες σαίτες κατακέφαλα*» (κεφ. 5). «*Ὁ ἥλιος τοῦ μεσημεριοῦ πύρωνε τούς χοντρούς τοίχους*» (κεφ. 10). «*Ὁ ἥλιος εἶχε ἀρχίσει πιά νά γέρνει, ἡ ἄπνοια ὅμως κρατοῦσε τό ἴδιο*» (κεφ. 11). Τό ἡλιοβασιλεμα καί τό σούρουπο εἶναι σημαντικές στιγμές γιά τά πρόσωπα τῆς *Λέσχης*. Τό ἡλιοβασιλεμα συμπύπτει μέ τήν ὥρα τῆς καθημερινῆς τελετουργίας τοῦ τσαγιοῦ, κι ἐκεῖνη τήν ὥρα ὅπου σμίγει ἡ μέρα μέ τή νύχτα ἐνώνεται καί ἡ Ἐμμη, πού κινεῖται βασικά τή μέρα, μέ τόν Μάνο, πού εἶναι πρόσωπο τῆς σκιάς ἐφόσον ζεῖ στήν παρανομία. Ὁ Μάνος περιμένει καθημερινά τό σούρουπο καί ταυτόχρονα τό φοβάται, γιατί μόλις πέσει ἡ νύχτα, γίνεται ἀβάσταχτη ἡ ἐπιθυμία του νά βγεῖ ἔξω: «*Πιό δύσκολο εἶναι τό σούρουπο. Τό φοβάμαι, ὅλη μέρα τό περιμένω κι ὅταν φτάσει, προσέχω ἀκίνητος τά νεῦρα μου, ἀγγίζω τό σφινγμό τῆς ἀντοχῆς μου. Ἀπό τή στιγμή πού θ' ἀκουστεῖ ἡ καμπάνα τῆς Μητροπόλης καί θά βουτήξει ὁ ἥλιος πίσω ἀπ' τά βουνά τῆς γκριζας πέτρας, (...) μέ πιάνει δαίμονας. Νά κατεβῶ!*» (κεφ. 2). Τή νύχτα ὁ Μάνος δραπετεύει ἀπό τή μοναξιά γιά νά συναντήσῃ τόν κόσμο τῶν ἀνθρώπων· εἶναι ἡ ὥρα τῶν κρυφῶν ραντεβού, τῶν συζητήσεων μέ τούς συντρόφους· ἀκόμα, εἶναι ἡ ὥρα τοῦ ἔρωτα μέ τή Ραπέσκου καί, στό ἄλλα μυθιστορήματα, μέ τήν Ἀλέγρα, μέ τή Νάνσυ.

Στή *Νυχτερίδα* ὁ Παράσχος περιμένει τή νύχτα, ὅπως πρίν ὁ Μάνος, γιατί αὐτό τόν Ἰούλιο τοῦ 1924 «*ἡ Θάλεια, ἡ Ἀλίκη, ἡ Ἰτάλια, τά κορίτσια τῆς Ἀλάνας ἢ τοῦ Μπακόξ, τά ζεῖ κανεῖς, τά συνηθίζε. Εἶναι τῆς μέρας, τοῦ ἡλίου*». Ἀλλά ἡ Μπάτ, τό μυστήριο, ὁ ἔρωτας καί τά μάγια ἔρχονται μέ τό πείσιμο τῆς νύχτας, πού ὁ Παράσχος τή θέλει «*ἀπέραντη καί σύντομη, τή Νυχτερίδα τῆς μέσα στά φύλλα*». Καί ἔπειτα ἀπό εἰκοσι χρόνια, πάλι ὁ νυχτερινός ὕπνος «*στή σχεδιά*», «*στή δάρκα*» τοῦ κρεβατιοῦ τόν ξαναφέρει κάθε νύχτα κοντά τῆς.

Αὐτή ἡ ὀλοφάνερη ἀντίθεση ἀνάμεσα σέ μέρες καί νύχτες ἀπουσιάζει ἀπό τήν *Ἀριάγνη*, ὅπου ὅλα γίνονται στό μόνιμο μισοσκόταδο τοῦ λαβύρινθου. Ἡ ἐναλλαγή μέρας καί νύχτας ξαναβρίσκει τή σημασία τῆς μόνο στήν πορεία τῆς ἐρήμου. Ἡ νύχτα ὅμως, παρόλο πού σημαίνει τό προσωρινό τέλος τοῦ μαρτυρίου, δέν φέρνει μαζί τῆς τή γαλήνη, καί τό φεγγάρι πάνω ἀπό τήν ἐρημο τῆς Παλμύρας, οἰκεία καί μόνη παρουσία στίς νύχτες τῆς Τριλογίας, ἐκφράζει ἀπλῶς τήν ἀδιαφορία τῆς φύσης γιά τά βάσανα τῶν ἀνθρώπων.

«*Περιφέρονται οἱ ἐποχές καί οἱ ὥρες, οἱ μέρες καί οἱ νύχτες, τά λουλούδια κι οἱ καρποί, αὐτός εἶναι ὁ νόμος, ἡ τάξη*». Ὁ κοσμικός χρόνος εἶναι κυκλικός χρόνος, ἀέναη ἐπιστροφή τῶν ἰδίων φυσικῶν φαινομένων, ὅπου τά πάντα ρυθμίζονται ἀπό ἀναλλοίωτους νόμους. Αὐτή τήν ἐντύπωση αἰωνιότητας, κυκλικῆς ἐπανάληψης ὁμοίων περιστατικῶν, τήν ξαναβρίσκουμε στό χρόνο τῶν μύθων καί τῶν ὀνείρων, «*αὐτό τό ἀνοιγμα πρὸς τόν Μεγάλο Χρόνο, αὐτή τήν περιοδική ἀνάκτηση ἐνός πρωταρχικοῦ χρόνου*»,⁶ ὅπου κυριαρχεῖ ἡ αἴσθησις ὅτι ὁ χρόνος καταργεῖται.

Τό παρελθόν τῶν προσώπων καί ἡ ἐπιλογὴ τῶν

χώρων ὅπου ἐκτυλίσσεται ἡ πλοκή τῆς Τριλογίας ἐννοοῦν τίς ἀναφορές στόν μυθικό κόσμο. Τά πρόσωπα τῆς *Λέσχης*, ἐξαιτίας τῆς ἐξάρτησής τους ἀπό τήν ἰουδαϊκή ("Ἄννα) ἢ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας (ρωμαιοκαθολικισμός γιά τήν Ἐμμη καί τόν Χάνς, ὀρθοδοξία γιά τόν Μάνο), δέν μποροῦν νά μείνουν ἀσυγκίνητα ἀπέναντι στό μυθικό παρελθόν τῆς Ἱερουσαλήμ. Γι' αὐτούς εἶναι ἡ πόλη τῆς Πτώσης καί τῆς Σωτηρίας, τοῦ Σατανᾶ καί τοῦ Γολγοθᾶ τοῦ Χριστοῦ: «*Ἐδῶ μπρός στό μοναστήρι*», λέει ὁ Μάνος, «*ἦταν τό ἔνατο στάσιμο ἐδῶ ἔπεσε τήν τρίτη φορά ὁ Χριστός πηγαίνοντας γιά τό Γολγοθᾶ*». Τό Κάιρο εἶναι ἡ πόλη ἀπό τίς *Χίλιες καί μία νύχτες* ὅπου «*κι οἱ πό ἀσκημες πράξεις τυλίγονται μέσα σέ μιά ὀμίχλη παραμυθιοῦ*», ἡ πόλη τῶν παραμυθίων τοῦ τυφλοῦ πού ἡ ἐμμονή τους ἀρνεῖται τό χρόνο. «*Τό ἀρχικό "μιά φορά κι ἕναν καιρό"* ἰσοδυναμεῖ μέ ἀρνηση τοῦ χρόνου. Ὁ κόσμος τῶν θαυμαστῶν παραμυθίων κομματιάζει τή χρονικότητα»⁷ τόσο ὡς ἐκφραση τοῦ ἀνεξάρτητου ἀπὸ τήν ἱστορικὴ στιγμή συλλογικοῦ ἀσυνείδητου ὅσο καί ὡς κωδικοποίηση ἀέναα ἐπανερχόμενων ἀνθρώπινων συμπεριφορῶν. Ἀλλά προπάντων ἡ Ἀλεξάνδρεια εἶναι πλούσια σέ μνήμες μιάς μυθολογίας ἡ ὁποία ἔχει διαποτίσει τήν ἑλληνιστρία Νάνσυ ὡς τά βάθη τῆς ψυχῆς τῆς. Τό ἐπιτατόριο ὅπου περνοῦν τό δρόμο τῶν Χριστουγέννων ἢ Μαρί-Κλώντ καί ἡ Νάνσυ «*ἦταν χτισμένο πάνω στους θρόνους, σέ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τά θεμέλια τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδας, μέ τήν κόμη τῆς Βερενίκης κρεμασμένη τώρα ψηλά στόν οὐρανό, νά μαρτυροῦν ὅσο θά υπάρχει ζωὴ γιά τό ἐρωτικό πάθος μιάς βασίλισσας μ' ἑλληνικό αἷμα*». Μόλις ἡ Νάνσυ φτάνει στή βίλα Πρωτέας, εἰσχωρεῖ στόν κόσμο τοῦ μύθου μέ τήν πρώτη ἐπίσκεψη τοῦ Μπρούξ. Ἀπὸ τό μπαλκόνι τῆς φαίνεται τό νησί Φάρος· κι ἐκεῖ, ὅπως λέει ὁ Μπρούξ, «*μέσα στίς σπηλιές φυλάει καρτῆρι ἀπὸ τά ξημερώματα ὁ Μενέλαος μέ τρεῖς συντρόφους του τῆς Τροίας. Εἶναι χωμένοι στήν ἄμμο, τυλιγμένοι σέ τομάρια φώκιᾶς πού ἔγδαρε γιά λόγον τους ἢ Εἰδοθήη*». Καί ἡ Νάνσυ θυμάται πού ὁ Ρόν τῆς εἶχε πει μιά μέρα πῶς «*τό πάλεμα τοῦ Πρωτέα μέ τόν Μενέλαο ἦταν μιά παραλλαγή τοῦ μύθου τῆς Θέτιδας καί τοῦ Πηλέα. Ἔτσι κι ἡ πελαγίσια θεά, μέσα στό σπήλαιο τῆς θεσσαλικῆς ἀκτῆς, πάλεψε ἄγρια καί βουβά, μεταμορφώθηκε σέ φωτιά, νερό, λιοντάρι, φίδι, σουπιά, μὰ ὁ Πηλέας δέν πτοήθηκε, τήν αἰχμαλώτισε μέσα στά μπράτσα του καί δέν τὰ ξέσφιξε μήτε ὅταν τοῦ φύσηξε κατὰμουτρα τό μελάνι τῆς. Ὡσπυ τήν ἔκαμψε καί σμίξαν σ' ἕνα θεῖο ἀγκάλιασμα*».

Ἀλλά σέ βαθύτερο ἐπίπεδο – τοῦ ἀσυνείδητου καί τοῦ ὀνείρου – τήν Τριλογία διατρέχουν δύο μεγάλοι μῦθοι: ὁ μῦθος τοῦ παραδείσου καί ὁ μῦθος τοῦ μυθικοῦ ταξιδιοῦ.

Ὁ μῦθος τοῦ παραδείσου, τουλάχιστον ὅπως τόν συναντοῦμε στίς πρωτόγονες παραδόσεις, περιέχει πολλά στοιχεῖα τά ὁποῖα ἐμφανίζονται ὅλα, ἂν καί διάσπαρτα, στό μυθιστόρημα.

Πρίν ἀπὸ τήν Πτώση, οἱ ἄνθρωποι μποροῦσαν νά ἀνέβουν στόν οὐρανό σκαρφαλώνοντας σ' ἕνα δουνό, σ' ἕνα δέντρο, σέ μιά κληματίδα, ἢ ἀπὸ μιά σκάλα, ἢ

6. Mircea Eliade, *Mythes, rêves et mystères*, Gallimard, Παρίσι, 1972.

7. Harald Weinrich, *Tempus*, Στουτγάρδη, 1964.

8. Mircea Eliade, *Le Sacre et le Profane*, Gallimard, coll. «Idées», Παρίσι, 1965.

9. Mircea Eliade, *Mythes, rêves et mystères*.

ἀκόμα και καρυα σε φτεροῦγες πουλιῶν. Αὐτό τό ὄνειρο ἀναβασίας συχνά συμβολίζεται μέ τά ξανοίγματα πρὸς τά ὕψη πού «καθιστοῦν ἐφικτό τό πέρασμα ἀπό ἕναν τρόπο ὑπαρξῆς σ' ἕναν ἄλλο, ἀπό μία ὑπαρξιακή κατάσταση σέ μίαν ἄλλη», ὅπως λέει ὁ *Eliade*.⁸ Σ' αὐτόν τόν πρῖν ἀπό τήν Πτώση παράδεισο οἱ ἄνθρωποι εἶχαν φιλίες μέ τά ζῶα καί ἐπικοινωνοῦσαν μέ μία κοινή μυστική γλώσσα. Ἡ Πτώση συμβολίζει «ἕναν καταστροφικό κλονισμό τοῦ ὑπαρξιακοῦ καθεστώτος, πού ἐπισύρει τόν κανιβαλισμό, τό θάνατο καί τή σεξουαλικότητα»⁹ καί ἀκολουθεῖται τήν καθαρτήρια φλόγα. Ἡ καθυπόταξη τῆς φωτιάς ἀντιπροσωπεύει στό ἐπίπεδο τοῦ συγκεκριμένου τήν ὑπέρβαση τῆς ἀνθρώπινης μοίρας, πράγμα πού ἰσοδυναμεῖ μέ τήν ἀνάκτηση τῆς κατάστασης τοῦ πρωταρχικοῦ ἀνθρώπου, «μέ τήν ἐκμηδένιση τοῦ χρόνου, μέ τό γυρισμό πρὸς τά πίσω, μέ τό ξανακέρδιμα τοῦ παραδείσιου *illud tempus*».¹⁰

Ἡ **Λέσχη** βασίζεται στό μοτίβο τῆς Πτώσης, τῆς ἀγωνίας καί τῆς ἀναγέννησης. Ἡ κοσμολογία τοῦ Οὐίντερ, τοῦ ὑποκνητῆ τῆς Λέσχης, εἶναι κοσμολογία τῆς Πτώσης: «*Τά πλάσματα αὐτά πού δέν ἀντιστέκονται εἶναι πάντα τά ἴδια: ξέρον πῶς ἡ ἄβυσσος εἶναι μπροστά τους καὶ ὡστόσο τρέχουν νά πέσουνε μέσα της*». Ἡ Ἐμμη ἀνήκει στά πλάσματα αὐτά «πού δέν ἀντιστέκονται». Γιά τόν Οὐίντερ, πού ταυτίζει τήν ἄβυσσο μέ τόν παράδεισο, «*αὐτή ἡ τριπλή ἄρνηση εἶναι ἡ φόρμουλα πού ὁδηγεῖ πρὸ σίγουρα στόν Παράδεισο*». Ἡ Ἐμμη στέργει στήν Πτώση, γιατί πιστεύει πῶς μόνο μέ τόν ἐξευτελισμό θά σωθεῖ: «*Αὐτό εἶναι τό μήνυμα. Ὅσο πρὸ βαθιά δουλιάζω, τόσο πρὸ δυνατά θά λαχταρήσω τή χάρη του (...). Νά γνωρίσω τόν ἔσχατο ἐξευτελισμό, καί ἔτσι νά σώσω τήν ψυχή μου*». Τό ὄργανο αὐτοῦ τοῦ ἐξευτελισμοῦ ὀνομάζεται Ἄδὰμ, ὁ ὁποῖος στή **Λέσχη** συγκρίνεται μόνιμα μέ τό μυθικό πρόσωπο, τόσο ἀπό τήν πλευρά τῆς Ἐμμης («*Γιατί ὁ ἔρωστές μου νά λέγεται Ἄδὰμ; Τό προπατορικό ἁμάρτημα, Φράου Ρόζα, μέ καταλαβαίνετε; Ἐδῶ στά πόδια τοῦ Γολγοθά*») ὅσο καί ἀπό τήν πλευρά τοῦ Μάνου («*Αὐτός ὁ μέγας ἔρωτας πού δέ φοβήθηκε θάνατο, κιντύνους, πόλεμο, τρικυμίες, μόνο βαστοῦσε καί βαστοῦσε, ἡ χρυσή καδένα καί τό πρόσωπο, ὄλος ὁ ἠρωσιμός καί ἡ ἀφοσίωση καί ἡ πίστη*»). Πολύ ἀργότερα θά ἀνακαλύψει ὁ Μάνος τόν δαιμονικό χαρακτήρα αὐτοῦ τοῦ μυθικοῦ ἐρωμένου, πού ἡ Ἐμμη τόν ἀκούει νά σφυρίζει «*σά φίδι πίσω ἀπ' τά δέντρα*» – ἡ Ἐμμη, τήν ὁποία ὁ Μάνος βλέπει «*ζωσμένη*» ἀπό ἕναν κύκλο ἀγωνίας, καί πού θά ριχτεῖ στήν ἄβυσσο τῆς σεξουαλικότητας καί τοῦ θανάτου. Ὅστόσο ὁ θάνατος, πού συγκεκριμενοποιεῖται στή δολοφονία τοῦ Ἄδὰμ, εἶναι καί θάνατος «*τῆς ἐπιπόλησης καί ἀνεύθυνης Βιεννέζας, μᾶς ξεχασμένης ἀπό τήν τρυφή ἐποχῆ τοῦ Φραγκίσκου Ἰωσήφ*», καί ἀπό τό δεσμό μέ τόν Ἄδὰμ δέν γεννιέται μόνο ἕνα παιδί, ἀλλά ἀναγεννᾶται καί ἡ Ἐμμη «*στήν ἀμμοδιά μᾶς καινούριας ζωῆς*».

Τό ὄνειρο ἀναβασίας ἐμφανίζεται στή **Λέσχη** μέ τήν προσηκτική ἐνατένιση τοῦ φεγγαριοῦ καί μέ τό ὄραμα τοῦ Ἰακάρου – «*ἄνθρωπος σωστός, κορμί γυ-*

μνο καί ἄσπρες ἀγγελικές φτεροῦγες, ὁ ἀέρας εἶναι γιομάτος πουλιά καὶ ἀπάνω ὁ ἥλιος καίει, χρυσός» – πού ἡ νοητική εἰκονογραφία τοῦ Μάνου τό ἀντιδιαστέλλει πρὸς τό ὄραμα τῆς Πτώσης τοῦ Σατανᾶ: «*ἡ Πτώση τοῦ Σατανᾶ, μαῦρες φτεροῦγες σάν τῆς νυχτερίδας, τό κεφάλι κάτω, τά γαμπά νύχια καί τά κέρατα*».

Ἡ Νυχτερίδα εἶναι ὁ δαίμονας-πειρασμός μέσα στόν παράδεισο τοῦ Παράσχου, ὁ ὁποῖος εἶναι μία ἄλλη ἐκφραση τῆς «ἐπιστροφῆς στό ἀρχικό σημεῖο» ἀφοῦ πρόκειται γιά τόν «*χλωρό παράδεισο τῶν παιδικῶν ἐρώτων*».

Στόν παράδεισο τοῦ Παράσχου θερίζουμε τό συμβολισμό τοῦ δέντρου: εἶναι ὁ σκίνος, πού τά φύλλα του κρύβουν τή Νυχτερίδα· τό δέντρο τῆς μυστικῆς γλώσσας ἀνθρώπων καί ζῶων: ἡ Τζούλια καί ὁ Παράσχος ἐπικοινωνοῦν μεταξὺ τους μιμούμενοι κραυγές ζῶων· τό δέντρο τοῦ ὄνειρου ἀναβασίας, μέ τίς μετακινήσεις τῆς Τζούλιας στό σκίνο καί στή σκεπή τῆς παράγκας, μέ τήν ἐμφάνισή της στό καμπαναριό τῆς ἐκκλησίας τό βράδυ τοῦ Προφήτη Ἡλία, μέ τό ἀνέδασμα τοῦ Παράσχου στό ἴδιο ἐκεῖνο καμπαναριό μέ σκοπό νά τή συναντήσει. Γιά τήν Τζούλια αὐτός ὁ παράδεισος σημαίνει καί τήν πτώση στόν ἐρωτισμό καί τό θάνατο – γιατί θά τή σκοτώσει ὁ Τόνης στό γήπεδο τῆς Ἀλάσκας –, ἐνῶ γιά τόν Παράσχο σημαίνει καί κατάλυση τοῦ χρόνου, προσκόλληση σ' ἕνα παρελθόν πού κατακυριεύει τό παρόν καί σμίγει μαζί του στήν ἀχρονικότητα.

Ἡ δοκιμασία τῆς καθαρτήριας φλόγας τήν ὁποία πρέπει νά δρασκελίσει ὁ ἄνθρωπος γιά νά φτάσει στήν πνευματικότητα, ὑπονοεῖται σέ πολλά μέρη τῆς Τριλογίας – ἀπό τόν Ρούμπνι, πού θυμᾶται τά Κουαρτέτα τοῦ Ἐλιοτ: «*Ἡ ντροπή γιά κίνητρα πού φανερώθηκαν ἀργότερα ἢ ὅταν ἤξερε πῶς δέν ἦταν σωστό ἡ τόκαμνε μέ βλάβη ἄλλων καὶ αὐτός τό ἐπαίρνε γιά πράξη ἐνάρετη. Ὡ, πῶς κάποτε τόν κέντριξε τό μπράβο τῶν ἀνόητων...* Ἀπό λάθος σέ λάθος. Ἀλλά τώρα θά γινόταν ἡ ἀποκατάσταση. Μέσ στή φωτιά πού καθαρίζει ἐπρεπε νά κινηθεῖ, ρυθμικά, σά χορευτής» ἀπό τόν Ρίκκι, τόν περιπλανώμενο φιλόσοφο πού τό παρατσούκλι του θυμίζει παράξενα τό παρατσούκλι τοῦ Χάρου στοῦ ὄνειρο τοῦ Μάνου: «*Δίχως φωτιά δέν ὑπάρχει ἀνανέωση. Αὐτή μόνο φωτίζει καί παστρεῖν*», λέει στή **Νυχτερίδα**. Ἡ δοκιμασία αὐτή ἀπεικονίζεται στίς πορείες κάτω ἀπό δυνατὸ ἥλιο, ὅπου ἡ ζέστη δέν ἐρχεται μόνο ἀπό τόν οὐρανὸ ἀλλά καί ἀπό τό ἔδαφος, πού φλογίζει τά πέλατα: ἡ πορεία τῆς Ἐμμης τό καταμεσημερο ἀπό τήν πύλη τῆς Δαμασκῆ στή πύλη τῆς Γιάφφας· ἡ πορεία τοῦ Μάνου στήν ἐρημο τῆς Παλμύρας· ἡ πορεία τῆς Ἀριάδνης στό πλευρὸ τοῦ Γιούνης γιά τήν ταφή τοῦ Ναμπουλιόν.

Μέ τήν πορεία ἔχει σχέση καί ὁ δεύτερος σημαντικός μύθος τῆς Τριλογίας, τό μυστικό ταξίδι. Τά δύο ὄνειρα πού ἐξιστοροῦνται – τό πρῶτο ἀπό τόν Μάνο στή **Λέσχη**, τό δεύτερο ἀπό τή Νάνου στή **Νυχτερίδα** – συμβολίζουν κάποιο ταξίδι μῆσης σέ ἄλλη μορφή ὑπαρξῆς. Ἄν τό ὄνειρο τοῦ Μάνου ἀναπαριστᾶ ξεκάθαρα τό πέρασμα ἀπό τή ζωὴ στό θάνατο, καὶ ὅπου τό λεωφορεῖο ἀντικαθιστᾶ τή νεκρική λέμβο, τό ὄνειρο τῆς Νάνου, ὅπου περιπλανιέται μόνη τῆς στήν πόλη, ὕστερα στό δημοτικὸ πάρκο καί πασχίζει νά

10. Στό ἴδιο.

Γιά τόν Στρατή Τσίρκα

περασει μια γεφυρα, νά φωνάξει βοήθεια χωρίς νά τά καταφέρνει, ύποχωρώντας τελικά στό θάνατο, ποθώντας μάλιστα τή «λυτρωτική λεπίδα», συμβολίζει μιά αναζήτηση διάσπαρτη εμπόδια ή όποια καταλήγει σέ θάνατο πού δέν είναι τέλος αλλά εκμηδένιση μιās άποτυχημένης ύπαρξης και ξαναρχίνισμα, λύτρωση, γέννηση σέ μιά διαφορετική μορφή ύπαρξης.

Ο μύθος του λαδύρινθου, πού κατέχει κεντρική θέση στην Τριλογία, είναι άπλως μιά έκφανση του μυητικού ταξιδιού. Στη μυθολογία ή Γή άπεικονίζεται με τό κορμί μιās γιγάντιας μάνας, και «ό λαδύρινθος ισοδυναμεί με τό κορμί της Μάνας-Γης»¹¹. όποτε ή εισοδος στό λαδύρινθο ισοδυναμεί με τή μυστικιστική επιστροφή στη μάνα. Και είναι βέβαια πώς τό έπεισόδιο του λαδύρινθου στην **Αριάγνη** επιδέχεται αυτήν τήν άποψη, άφού πάρα πολλές φορές ή κεντρική ήρωίδα μās παρουσιάζεται σάν ένα είδος θετής μάνας για τόν Μάνο. Κι έδώ, πρέπει νά θυμίσουμε τί γράφει ό Τσίρκα για τή γέννηση αυτού του προσώπου στα **Ημερολόγια** (26 Απριλίου 1961): «Τέλος Οκτωβρίου του 1961, πέθανε ή μητέρα μου. Από τότε, φαντάζομαι, όλος ό θυμασμός, ή ζεστασιά της καρδιάς μου μεταγγίστηκαν στην Αριάγνη. Τής κράτησα τό λαϊκό χαρακτήρα, τή ζουμερή γλώσσα, τό θάρρος, αλλά τής έδωσα και τή σοφή καρδιά της μάνας μου, τή μετριопάθειά της, τήν άνεπιθρονησία της, τήν ψυχή της πού ήταν καθαρή από κάθε ρατσιστικό μίσημα. Έτσι, ενώ εγώ δέν έπαψα νά βλέπω στό πρόσωπο της Αριάγνης τή μητέρα του φίλου μου του Μιχάλη, μιά μέρα ή άδερφή μου μου είπε: «Βρέ παιδί μου, ολόκληρη τή μάνα μας τήν έδωσες, τά φυσικά της, τίς κουδέντες της...».

Ο λαδύρινθος, πού αναπαριστά τό σώμα της μάνας, συμβολίζει και τήν κατοικία ή τό σώμα ενός τέρατος. Συνεπώς, ό χαμένος μέσ στό λαδύρινθο Μάνος γιορτάζει τό μυστήριο του φαγώματός του από τό τέρας, πού άποτελεί και τή φοβερότερη δοκιμασία της μήσης, τή δοκιμασία του θανάτου, ό όποιος είναι εντονότατα παρών σέ όλη τή σκηνή: «Μύριζε παλιά, πολύ παλιά ρούχα, πού άνάψανε από τήν κλεισοούρα και τή λίγδα και τώρα σαπίζανε θγάζοντας μιά αισθηση άπελλιπμοιού, μιά θανατίλα. Τ' άδιέξοδά μου ενωδιάζανε Χάρο. Μιά γυναίκα με μεγάλα πυρετικά μάτια και σκεπασμένο στόμα καθόταν σ' ένα παράθυρο (...). Έγνεψα στην γυναίκα, ζητώντας τό δρόμο μου. Με τό δάκτυλο μου έδειξε κάτω, στην γωνία, τήν πόρτα της. Αργά, μυστηριώδικα, τράβηξε τό χέρι και μου φανέρωσε τό πρόσωπο. Τό στόμα της ήταν μιά μαύρη τρύπα, στό ρουθούνι της είχε περασμένο μπακιρένιο χαλκά. Μου έβγαλε τή μελανιά γλώσσα της, με νόημα». Αυτή ή δοκιμασία συνιστά και τόν μόνο έφικτό δρόμο για τήν κατάργηση της χρονικής διάρκειας, μ' άλλα λόγια της ιστορικής ύπαρξης, και για τήν άποκατάσταση της λευκής σελίδας της ύπαρξης, τό άπόλυτο ξεκίνημα, όταν δέν είχε ακόμα κηλιδωθεί τίποτα, όταν δέν είχε χαθεί ακόμα τίποτα».¹²

Συνεπώς, ό λαδύρινθος όρίζεται ως όδοιπορικό μιās αναζήτησης, επιθυμία για άνεύρεση νέου δρόμου, για νέο ξεκίνημα σέ διαφορετική βάση. Η περιπλάνηση του Μάνου στό λαδύρινθο, οι άλλαγές προσανατολισμού, ή αποθάρρυνσή του, ό φόβος του

για επικοινωνία, και ύστερα ή επιθυμία του νά βρει τήν έξοδο, εκφράζουν τήν αναζήτηση μιās ιδανικής μορφής ούμανισμοιού. Σ' αυτό τό διάδημα τόν άπειλούν δυό κίνδυνοι: ένας έξωτερικός αντίπαλος και τό ίδιο του τό ύποσυνείδητο. Αν ό μύθος του λαδύρινθου, τουλάχιστον όπως τό συναντούμε στην Τριλογία, κουβαλάει μέσα του όλες τίς σημασίες εκείνες για τίς όποιες μιλά ό Mircea Eliade, ό Τσίρκα τόν μεταχειρίζεται όπως τόν έχει διατυπώσει ή ελληνική μυθολογία. Στόν ελληνικό μύθο ό λαδύρινθος είναι κατοικία του Μινώταυρου, του τερατόμορφου γιού του Ποσειδώνα και της Πασιφάης, γυναίκας του βασιλιά της Κρήτης Μίνωα. Σύμφωνα με τήν ψυχαναλυτική έρμηνεία του μύθου, πρέπει νά εννοήσουμε τή λέξη Μινώταυρος ως «τή διάστροφη κυριαρχία του Μίνωα», δηλαδή τή διαστροφή με μορφή τυραννικής κυριαρχίας, άπωθημένη στό λαδύρινθο του ύποσυνείδητου του Μίνωα - όπως ακριβώς ό Μινώταυρος έχει κλειστεί και κρύβεται στό λαδύρινθο πού κατασκεύασε ό Δαίδαλος. Όποτε, «εφόσον ό λαδύρινθος με τό συμβολικό τέρας είναι τό ύποσυνείδητο του Μίνωα, τότε και ό Μίνωας άποκτά συμβολική σημασία: αντιπροσωπεύει τόν άνθρωπο ενγένει, τόν άνθρωπο πού λίγο ως πολύ τόν στοιχειώνει κρυφα ή διάστροφη τάση για κυριαρχία».¹³ Και όπως ό Θησέας άποφασίζει νά παλέψει με τόν Μινώταυρο για νά σταματήσει ή ύποτελεια των Αθηναίων στόν Μίνωα, έτσι και ό Μάνος πασχίζει νά αντιπαλέψει τήν ολέθρια επίδραση του Άνθρωπάκι κι όσων άλλων κατατάσσει στό είδος των Μινωταύρων: «εκείνους πού δέν προσέχουν τόν άλλο, πού δέ σέβονται τό ανθρώπινο πρόσωπο (...). Ένας έγωκεντρισμός, μιά τυφλή έγωπάθεια (...). Μινώταυρος ήταν ό Άδάμ για τήν Έμμη, όπως ό Ριγκώ για τό Φάνη, και τ' Άνθρωπάκι για τή γυναίκα του Φατερού. Και για μένα; Ναι, και για μένα». Για τόν Μάνο, Μινώταυρος είναι βασικά τό Άνθρωπάκι με τίς «σατραπικές τάσεις» του, με τόν έγωκεντρισμό του: είναι ό πόλος από τόν όποιο πρέπει νά άπομακρυνθεί για νά αναζητήσει έναν σωστό ούμανισμό. Όσοόσο άναρωτιέται μήπως κι ό ίδιοις φέρονται σάν Μινώταυρος, φανερώνοντας μ' αυτό τόν τρόπο πώς νιώθει μέσα του τή δυνατότητα μιās άνάλογης τάσης, παρούσα πού είναι θύμα και τιμητής παρόμοιων έξεων. Ο Θησέας, αντιμετωπίζοντας τόν Μινώταυρο, θά πολεμήσει όχι μόνο κάποιον έξωτερικό κίνδυνο αλλά και τόν ίδιο του τόν πειρασμό. Αν ό ήρωας νικήσει τό τέρας, πρέπει νά βρει και τό δρόμο πού οδηγεί έξω από τόν λαδύρινθο, δηλαδή νά κατανικήσει τόν ίδιο του τόν ύποσυνείδητο κίνδυνο. Ο Μάνος άποκαλεί αυτό τόν κίνδυνο «λαδύρινθο του ατομικισμού», όπου ό ίδιος έχει χαθεί κατά τήν περίοδο της άπομόνωσης του στην πανσιόν Κόλερ: «Ξαναβρίσκοντας τή μικρή μου θέση άνάμεσα στους δικούς μου, έβλεπα πόσο άνόητα είχα περιπλανηθεί τόσους μήνες, θασανισμένος από φόβους άνάξιους και λύπες άστείες. Όλα είχαν αρχίσει από τόν άνομολόγητο ανταγωνισμό μου με τ' Άνθρωπάκι» (**Η Λέσχη**, κεφ. 18). Η άηδία του για τό φέρεσιμο του Άνθρωπάκι κινδυνεύει νά τόν επαναφέρει στό άπόμακρο καταφύγιο του ατομικισμού, μακριά από τόν κοινό άγώνα. Τρία πρόσωπα θά τόν βοηθήσουν νά βρει τήν έξοδο (και ό Μάνος τά άναλογίζεται στην σκηνή του λαδύ-

11. Στο ίδιο.

12. Στο ίδιο.

13. Raul Diel, *Le symbolisme dans la mythologie grecque*, Payot, Παρίσι, 1966.

ρινθου): η 'Αριάγνη, πού τόν γλιτώνει στην πραγματικότητα, και πού η θερμή της απλότητα τού δίνει τό απαραίτητο ήθικό στήριγμα· ο Φάνης, πού ξέρει πώς νά κρατάει πάντα τό σωστό μέτρο στις ανθρώπινες σχέσεις· και ο Ρίτσαρντς, πού τά λόγια του δέν θά τά λησμονήσει ο Μάνος ποτέ: «Σέ μιά κρίσιμη ώρα θά προτιμήσω νά πεθάνω μέ τούς φίλους μου παρά γιά οποιαδήποτε ιδεολογία» (Λέσχη κεφ. 6).

Ο Τσίρκας μᾶς δίνει τήν αντίληψή του γιά τόν μυθικό χρόνο στήν αρχή τῆς *Νυχτερίδας*: «*Ἡ ἀντίσταση τῆς Θέτιδας, οἱ μεταμορφώσεις τοῦ Πρωτέα, ἡ πλήξη τῆς Ἑλένης στήν Αἴγυπτο, ὁ Ρόν κι ἡ Νάν μπρός στόν καθρέπτη χαράζοντας μέ μιά καρφίτσα τά ὀνόματά τους στήν κορινθία του, τό λίκνισμα τῆς θάλασσας μέ τούς γλάρους, ἀντηχοῦσαν μέσα στό φῶς σά χορδές τῆς ἴδιας κιθάρας, σμίγοντας μύθους κι ἀναμνήσεις, τό παρελθόν μέ τό σήμερο, σέ μιά καινούρια αἴσθηση, ἀνίκητη ἀπό τή φθορά*» (κεφ. 2). Αὐτή ἡ φράση υπογραμμίζει τήν κατάργηση τοῦ χρόνου μέ τό σμιξιμό παρελθόντος καί παρόντος, ἀλλά τούτη ἡ ζωντανή παρουσία τοῦ ἀπώτατου παρελθόντος μέσα στήν καρδιά τοῦ παρόντος ἐπιβεβαιώνει καί τόν κυκλικό χαρακτήρα τοῦ μύθου, ὁ ὁποῖος ἀναπαράγεται ἀέναο σέ κάθε ἀνθρώπινη συμπεριφορά. Εἴτε πρόκειται γιά τήν περιστροφή τῆς γῆς γύρω ἀπό τόν ἥλιο, εἴτε γιά τήν περιστροφή τοῦ φεγγαριοῦ γύρω ἀπό τόν πλανήτη μας, γιά ἐποχές καί μερόνυχτα ἢ γιά τήν ἐμμονή μίας μυθολογίας «πού πάντα ἐνεδρεῦει σέ οποιαδήποτε φάση τῆς ζωῆς τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου»,¹⁴ ὁ κοσμικός καί ὁ μυθικός χρόνος εἶναι καί οἱ δύο κυκλικοί χρόνοι, στούς ὁποίους τό παρόν ἐπαναλαμβάνει τό παρελθόν καί οἱ ὁποῖοι ἐνσωματώνουν τήν Τριλογία στόν «πρωταρχικό χρόνο». Ὡστόσο, οἱ *Ἀκυβέρνητες πολιτείες* ἐνέχουν καί μιά χρονολόγηση πού τίς ἐγγράφει στόν κοινωνικό χρόνο καί στήν ἱστορία, καί πού ἐπιτρέπει τήν ἀνασύσταση μίας χρονολογίας τῆς μυθοπλασίας.

Ο ἡμερολογιακός χρόνος ἐμφανίζεται στό μυθιστόρημα μέ τρεῖς ὄψεις: ἡμερομηνίες ἐθνικῶν καί θρησκευτικῶν γιορτῶν, ἡμερομηνίες καθαρά πλαστές καί ἡμερομηνίες ἱστορικές· καί οἱ τρεῖς αὐτές ὄψεις εἶναι στενά ἀλληλένδετες, μέ ἀποτέλεσμα τά μυθοπλαστικά στοιχεῖα νά φαίνονται ἐντελῶς ἀληθοφανῆ καί τά ἱστορικά στοιχεῖα νά διαχέονται τέλεια στήν πλοκή.

Στή *Λέσχη* δέν ὑπάρχει ἀναφορά ἐθνικῆς ἢ θρησκευτικῆς γιορτῆς, σέ ἀντίθεση μέ τήν *Ἀριάγνη* καί τή *Νυχτερίδα*, ὅπου οἱ μεγάλες ἐτήσιες γιορτές ἐμφανίζονται ἢ μιά μετά τήν ἄλλη: Χριστούγεννα 1942 καί 1943, Πρωτοχρονιά 1943 καί 1944, ἐλληνική ἐθνική γιορτή, ἀραβική γιορτή τοῦ Ζ' κρ. Πάσχα.

Ἡ χρονολογία τῆς *Λέσχης* στηρίζεται βασικά σέ πλαστές ἡμερομηνίες: 7, 14, 17, 30 Ἰουνίου 1942, 7 Ἰουνίου 1943 – μέ μιά ἀμφισημία σ' αὐτή τήν τελευταία χρονολογία πού εἶναι ταυτόχρονα ἡ ἡμερομηνία τοῦ γράμματος τῆς Ἑμμης καί ἡ μνημόνευση τῶν ἑκατό χρόνων ἀπό τό θάνατο τοῦ Χέλντερλιν. Στά ὑπόλοιπα δύο μυθιστορήματα, ἔξι ἄλλες ἡμερομηνίες ἔχουν νά κάνουν μόνο μέ τή μυθοπλασία: στήν *Ἀριάγνη*, ἡ 13η Δεκεμβρίου 1942, μέρα πού λαβώθηκε ὁ Μάνος, ἡ 24η Φεβρουαρίου, ἡμερομηνία πού ἀποδίδει ὁ Ρίτσαρντς στόν περίπατό του μέ τήν Γκουέντολν, τό Στρατηγό καί τήν Ντόρα Μερτάκη στά σοκάκια τοῦ Καίρου γράφοντας τήν ἀναφορά

του, ἡ 3η Μαρτίου, πού ἀναφέρεται στο γράμμα τοῦ Μιχάλη πρὸς τήν μάνα του· στή *Νυχτερίδα*, ἡ 13η Ἀπριλίου, μέρα συζήτησης Νάνου καί Πήτερ, καί τῆς συζήτησης ὅπου ἐκεῖνος τῆς φανερώει ὅτι στό πρόσωπό τῆς ἀναγνώρισε τόν ἀρθρογράφο τοῦ «Ἐρμῆ», καί ἡ 26η Ἀπριλίου, ἡμερομηνία τοῦ γράμματος τοῦ Μάνου.

Ἡ ἀπαρίθμηση αὐτή φανερώει τή μείωση τῶν πλαστῶν ἡμερομηνιῶν ἀπό τή *Λέσχη* ὡς τήν *Νυχτερίδα*, ἐνῶ οἱ ἀναφορές ἱστορικῶν ἡμερομηνιῶν αὐξάνονται συνεχῶς ἀπό τό πρῶτο μυθιστόρημα στό τελευταῖο.

Στήν Τριλογία οἱ ἡμερομηνίες δέν δίνουν ποτέ τήν ἐντύπωση πὸς ἔχουν ἐπιβληθεῖ ἐπιφανειακά καί αὐθαίρετα ἀπό ἕναν συγγραφέα πού νοιάζεται νά φανεῖ «ἀληθινός». Ὅσο προχωρεῖ ἡ ἀφήγηση, οἱ ἡμερομηνίες ἐμφανίζονται σέ στιγμές ὅπου τά πρόσωπα ἀντιμετωπίζουν γεγονότα πού τά ἀφοροῦν ἄμεσα, σενεπᾶς σέ στιγμές ὅπου ἡ ἀληθοφάνεια ἀπαιτεῖ ἀπό τά πρόσωπα νά συνειδητοποιήσουν τή χρονολογία τῶν γεγονότων. Παρόμοια, ἡ χρονολόγηση πού ἀφορᾶ τήν ἱστορία ἐνσωματώνεται τέλεια στή μυθοπλασία, ἐπειδὴ τά ἴδια τά πρόσωπα μετέχουν στήν ἱστορική διαδικασία.

Σπάνιες εἶναι οἱ ἡμερομηνίες οἱ σχετικές μέ ἱστορικά συμβάντα: στή *Λέσχη*, ἡ κατάληψη τῆς Σεβαστοπόλης στίς 2 Ἰουλίου 1942· στήν *Ἀριάγνη*, ἡ εἴσοδος τῶν Ρώσων στό Χάρκοβο, 17 Φεβρουαρίου 1943· στή *Νυχτερίδα*, ἡ ἐπέτειος τῆς «ἄμεσης ἀπάντησης στή φασιστική ἀπειλή», 28 Ὀκτωβρίου. Κι ὅμως, ὅσο κι ἂν ὁ Τσίρκας δέν εἶχε ποτέ τήν πρόθεση νά γράψει «ἱστορικό μυθιστόρημα», ἡ ἱστορία εἶναι σταθερά παρούσα στήν Τριλογία. Φτάνει νά θυμηθοῦμε τό σχέδιό του νά τοποθετήσῃ τά πρόσωπά του «σ' ὀρισμένο πολιτικό διάστημα χρόνου», νά καταθέσῃ «μιά μαρτυρία γιά τό δράμα τῆς Μέσης Ἀνατολῆς», νά δώσῃ «τόν ἀντιφασιστικό ἀγώνα». Ἡ πολιτική κατάσταση πού περιβάλλει τά πρόσωπα τοῦ μυθιστορήματος εἶναι βασικά ὁ πόλεμος τοῦ 1939-1944 καί προπάντων ἡ περίοδος 1942-1944, «περίοδος ἰδιαίτερα σκληρή, ὅπου τά πάντα μπορούσαν νά γείρουν τήν πλάστιγγα ὑπέρ τοῦ ἑνός ἢ τοῦ ἄλλου στρατοπέδου καί ὅπου, ἂν δέν τσακίζοταν ὁ ναζισμός, διακυβεύοταν ὁλόκληρη ἡ «ἀνθρώπινη ὑπόσταση»».¹⁵

Ἄν ἡ οὐσία τοῦ ἱστορικοῦ στοιχείου στήν Τριλογία ἀνάγεται σ' αὐτή τή συγκεκριμένη περίοδο τοῦ Β' παγκοσμίου πολέμου, τό μυθιστόρημα περιέχει νύξεις καί γιά ἄλλες ἱστορικές στιγμές: ἀρχαία ἱστορία μέ τίς λεγεῶνες τοῦ Τίτου Φλάβιου πού στρατοπέδευαν στό λόφο τοῦ Σκόπου· μεσαιωνική ἱστορία μέ τή Στανροφορία τῶν παιδιῶν τό 1912 («*πενήντα χιλιάδες ἄθῶα πλάσματα, πού κατάληξαν στά λουπανάρια τῆς Γένοβας, τῆς Λυών, τῆς Μασσαλίας, στό θυθό τῆς θάλασσας ἢ στά χαρέμια τῆς Ἀλεξάνδρειας*»), ἀλλά καί λογοτεχνική ἱστορία: ὁ Φλωμπέρ στό μοναστήρι τοῦ Ἄι-Σάββα τῆς Ἱερουσαλήμ, ὁ Μπωντλαίρ καί ἡ Μαντάμ Σαμπατιέ, ὁ θάνατος τοῦ Χέλντερλιν, κ.λπ. Βασικά ὅπως στήν *Ἀριάγνη* καί τή *Νυχτερίδα* ὁ

14. Mircea Eliade, *Mythes, rêves et mystères*, ὅπ. παρ.

15. Catherine Lerouvre καί Χρύσα Προκοπάκη, *Εἰσαγωγή στή γαλλική μετάφραση τῶν Ἀκυβέρνητων πολιτειῶν*, Παρίσι, Seuil, 1971

Γιά τόν Στρατή Τσίρκα

Τσίρκακς ἀναφέρεται στίς δύο περιόδους πού προηγούνται ἀπό τό πρῶτο μυθιστόρημα τῆς Τριλογίας: τήν ἐπαύριο τοῦ σεισμοῦ τῆς Χίου (1881), τήν ἀφιξη ἑνός κύματος Ἑλλήνων προσφύγων στήν Αἴγυπτο καί τό δογματισμό τῆς Ἀλεξάνδρειας ἀπό τούς Ἄγγλους τό 1882· καί ἀπό τήν ἄλλη, τίς ταραχές πού ἀκολούθησαν τήν ὑπογραφή τῆς Ἀνακωχῆς τό 1919 καί τήν καταστολή τοῦ ξεσηκωμοῦ, πάντα ἀπό τούς Βρετανούς.

Ἀντίθετα μέ τόν κοσμικό χρόνο ἢ μέ τό χρόνο τοῦ ἀσυνείδητου, ὁ ἡμερολογιακός καί ἱστορικός χρόνος χαρακτηρίζεται ἀπό τήν συμπτωματική καί μὴ ἀναπαριστάσιμη ὄψη του. Ἀκόμα κι ἐδῶ ὅμως, μέ τήν ἐπανάληψη τῶν ἡμερομηνιῶν (7 Ἰουλίου), μέ τή σημασία πού ἀποδίδεται στίς ἐθνικές καί θρησκευτικές γιορτές, οἱ ὁποῖες ἐπανερχοῦνται κανονικά ἀπό χρόνο σέ χρόνο, καί μέ τήν ἐπιμονή του στόν ἐπαναληπτικό χαρακτήρα τοῦ ρόλου πού ἔπαιξαν οἱ Ἄγγλοι στήν καταστολή τῶν ἀπελευθερωτικῶν κινήσεων τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, ὁ Τσίρκακς μᾶς δείχνει μιά κλειστή εἰκόνα τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου, ὅπου πάντα τά ἴδια γεγονότα ἀναπαράγονται καί πάντα ὁ ἴδιος ἀγώνας ξαναρχίζει ἐναντίον τοῦ ἴδιου ἐχθροῦ.

Ἡ ἀκριβεία τῶν ἡμερομηνιῶν, οἱ ἀναφορές στήν ἱστορία καί στίς ποικίλες ὄψεις τοῦ ὑπολογισμοῦ χρόνου, σέ συνδυασμό μέ σημειώσεις ὅπως «τήν παραμονή», «τήν ἐπόμενη μέρα», «τό ἀπόγεμα», ἀποδείχνουν πῶς ὁ συγγραφέας φρόντισε νά δώσει στόν ἀναγνώστη συχνά χρονικά σημεία. Ὡστόσο ὁ χρόνος μπορεῖ νά δηλωθεῖ ὄχι μόνο μέ τίς ἐνδείξεις πού ἀνήκουν στό χώρο τῆς μυθοπλασίας ἀλλά προπάντων μέ τήν ἐπεξεργασία τῶν πηγῶν τῆς ἀφήγησης.

Ἄν ὑπολογίσουμε τίς πλευρές τῆς ἀφήγησης, ἡ προοπτική στήν ὁποία τοποθετεῖται ὁ ἀφηγητής ἔχει καθοριστική σημασία γιά τή χρήση τοῦ χρόνου στό μυθιστόρημα. «Ἡ εἰσαγωγή τοῦ ἀφηγητή – σημεῖο ἐπαφῆς ἀνάμεσα στόν ἐξιστορούμενο κόσμο καί τόν κόσμο ὅπου ἀκούγεται ἡ ἐξιστόρηση, μέσος ὅρος μεταξύ πραγματικοῦ καί φανταστικοῦ – θά προκαλέσει ὀλόκληρη προβληματική γύρω ἀπό τήν ἔννοια τοῦ χρόνου», παρατηρεῖ ὁ Michel Butor.¹⁶ Καί ὁ Jean Pouillon, στό βιβλίο του *Temps et roman*¹⁷, ἀποδείχνει πῶς μιά στενότερη σχέση ἐνώνει τήν ἀφηγηματική προοπτική μέ τόν μυθιστορηματικό χρόνο.

Κατά τόν Pouillon μποροῦμε νά διακρίνουμε τά μυθιστορήματα σέ δύο εἶδη: ἐκεῖνα ὅπου ὁ μυθιστοριογράφος βλέπει «ἀπό πίσω» τά πράγματα πού περιγράφει, κι ἐκεῖνα ὅπου βλέπει «μαζί» μέ τά πρόσωπά του. Σέ μυθιστόρημα τοῦ πρῶτου τύπου, ἐξηγεῖ, «τά συναισθήματα καί οἱ πράξεις τῶν προσώπων ἐμφανίζονται μέσα στό χρόνο ἀλλά καθορίζονται ἔξω ἀπ' αὐτόν». Αὐτή ἡ «ἐκ τῶν ὀπισθεν» θέαση προϋποθέτει ἕνα ἀπαράδεκτο προνόμιο τοῦ συγγραφέα ἀπέναντι στόν ἀναγνώστη, πράγμα πού συνεπάγεται τό «ψεύτισμα τῆς χρονικότητας». Ἀντίθετα, στή «συν-θέαση» «διαλέγουμε μόνο ἕνα πρόσωπο, τό ὁποῖο εἶναι ἐπίκεντρο τῆς ἱστορίας καί μᾶς ἐνδιαφέρει κατά κύριο λόγο, ἢ ἐν πάση περιπτώσει μέ διαφορετικό τρόπο ἀπ' ὅ,τι τά ὑπόλοιπα πρόσωπα. Τό

περιγράφουμε «ἐκ τῶν ἔσω»: εἰσχωροῦμε ἀμέσως στή συμπεριφορά του σάν νά ἦταν δική μας. (...) «Μαζί του» ζοῦμε τά συμβάντα τῆς ἱστορίας, «μαζί του» βλέπουμε τούς ἄλλους ἥρωες. Αὐτός εἶναι τό κέντρο ἀπ' ὅπου πηγάζει ἡ περιγραφή καί ἡ κατανόηση τῶν ἄλλων». Στήν ἀκραία τῆς μορφῆς, ἡ «συν-θέαση» αὐτή καταλήγει στόν ἐσωτερικό μονόλογο πού «θεωρεῖται ἡ πληρέστερη καί ἡ διαυγέστερη ἔκφραση τῆς ῥοῆς τοῦ χρόνου». Πράγματι, σ' αὐτή τήν περίπτωση τό παρόν «καλεῖ» τό παρελθόν καί τό μέλλον. Ἀκολουθοῦμε τή «χρονική ἐξέλιξη ἑνός προσώπου μέ δεδομένη τήν ψυχολογική του πραγματικότητα» γιά τό πρόσωπο αὐτό, οἱ διάφορες χρονικές βαθμίδες εἶναι ἀξεδιάλυτα δεμένες μέ τόν τρόπο πού τίς συνειδητοποιεῖ.

Οἱ Ἀκυδέρηντες πολιτείες εἶναι μυθιστόρημα τῆς «συν-θέασης», πού ἡ μόνη του διαφορὰ ἀπό τόν ὀρισμό τοῦ Jean Pouillon ἔγκειται στόν πολλαπλασιασμό τῶν προσώπων-ἀφηγητῶν. Κεντρικό του πρόσωπο εἶναι ὁ Μάνος Σιμωνίδης, ἀλλά τά συμβάντα φιλτράρονται καί μέσα ἀπό ἄλλες συνειδήσεις: τῆς Ἐμμης, τῆς Ἄννας, τοῦ Ρούμπυ, τῆς Ἀριάγνης, τῆς Νάνσυ, τοῦ Παράσχου. Ἡ κατασκευή κάθε μυθιστορήματος τῆς Τριλογίας θεμελιώνεται στήν ἐναλλαγή τριῶν φωνῶν, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες θρῖσκουμε πάντα τή φωνή τοῦ Μάνου.

Αὐτή ἡ τριπλή προοπτική παρουσιάζει πολλά πλεονεκτήματα. Ἡ ἐπιλογή ἑνός καί μοναδικοῦ ἀφηγητή καταλήγει στή συρρίκνωση τῶν ἄλλων προσώπων. Οἱ ἄλλοι βλέπονται «κατ' εἰκόνα», δηλαδή «μέσα ἀπό τό συναίσθημα πού τρέφει κάποιος ἄλλος γι' αὐτούς» καί «σέ σχέση μέ τό συναίσθημα αὐτό, τό ὁποῖο τότε συνιστᾷ ὅ,τι βλέπουμε ἄμεσα».¹⁸ Ἄν γνωρίζουμε καλά τό κεντρικό πρόσωπο, τότε βλέπουμε τούς ἄλλους μόνο μέσα ἀπ' ὅ,τι μπορεῖ ἢ θέλει ἐκεῖνο νά μᾶς πει. Συνεπῶς, ἡ πολλαπλότητα τῶν ἀπόψεων ἐλαττώνει τόν ἀριθμό τῶν «ἰδωμένων κατ' εἰκόνα» προσώπων, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ἐπιτρέπει τή διεύρυνση τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου τοῦ μυθιστορήματος. Μέ τή μεσολάβηση τῶν ἀναμνήσεων κάθε ἀφηγητή ὁ ἀναγνώστης μεταφέρεται σέ ἄλλους χρόνους, σέ ἄλλους τόπους, καί εἶναι φανερό πῶς ὅσο περισσότερα εἶναι τά πρόσωπα-ἀφηγητές τόσο περισσότερο διαφοροποιοῦνται αὐτοί οἱ χρόνοι καί αὐτοί οἱ τόποι. Τελικά, αὐτή ἡ ἀφηγηματική προοπτική διατηρεῖ τήν πολυπλοκότητα τῶν συμβάντων, παραθέτοντας τίς ποικίλες πιθανές ἐρμηνεῖες τῆς ἴδιας πραγματικότητας: «Τό παρόν ἔχει μόνο ἕνα νόημα γι' αὐτόν πού τό ζεῖ· ὥστόσο δέν παύει νά εἶναι ἕνα νόημα ἀνάμεσα σέ πολλά ἄλλα (...). Συνεπῶς, ἂν τό μυθιστόρημα θέλει νά παρουσιάσει ἕνα ζωντανό κι ὄχι πεθαμένο πρόσωπο πρέπει νά δώσει αὐτή τήν ἐντύπωση πολυφωνίας στόν ἀναγνώστη».²⁰

16. Michel Butor, «L' Usage des pronoms personnels dans le roman» στό *Répertoire II*, Minuit, Παρίσι, 1964.

17. Jean Pouillon, *Temps et roman*, Gallimard, Παρίσι, 1946.

18. Στό ἴδιο, ὅπως καί ὅλα τά προηγούμενα.

19. Στό ἴδιο.

20. Στό ἴδιο.

Ἡ κριτική τῆς ἀριστερᾶς καί ἡ «Τριλογία»

τῆς Χρύσας Προκοπάκη

Τό πῶς ἔγινε δεκτό ἕνα βιβλίο στήν ἐποχή του μᾶς διαφωτίζει λιγότερο γιά τήν ἀξία τοῦ βιβλίου καί πιά πολύ γιά τίς συνθήκες τῆς ἐποχῆς. Πόσο καί πῶς διαβάστηκε, ἀπό ποιο κοινό; Κάποιες πληροφορίες μᾶς δίνει ἡ κριτική ἀρθρογραφία, πού, μέσα ἀπ' τήν πολυφωνία της, ἀποτυπώνει τή δεκτικότητα, ἀν ὄχι τοῦ κοινού, τουλάχιστον ἐκείνων πού θέλουν νά παίξουν κάποιο ρόλο στή διαμόρφωσή του. Ἔτσι ξεκίνησε ἡ ἰδέα νά συγκεντρωθοῦν ἀρθρα πού γράφτηκαν γύρω ἀπό τήν Τριλογία τοῦ Στρατῆ Τσίρκα, στή διάρκεια πού ἐκδίδονταν οἱ τρεῖς τόμοι της (*Ἡ Λέσχη*: 1960, *Ἀριάνη*: 1962, *Νυχτερίδα*: 1965). Ποιά ἦταν ἡ σημασία τοῦ βιβλίου, ἡ συμβολή του; Ἄλλὰ-προπάντων, ποιά ἦταν αὐτή, ἡ μεταβατική ἐπιταγία πρῖν ἀπό τή δικτατορία, οἱ ἀνακατατάξεις της; Ἡ πρόταση νά τή δοῦμε μέσα ἀπό τά ἐρεθίσματα πού γέννησε ἕνα λογοτεχνικό ἔργο, γίνεται νόμιμη στό βαθμό πού αὐτό τό ἔργο μέ τήν ποιότητά, τό εὖρος του, τήν προβληματική του, εἶχε ἕνα πολύ σημαντικό ἐκτόπισμα. Ἀκόμα περισσότερο πού, στή συγκεκριμένη περίπτωση, μιά ἱστορική περιπέτεια καί μιά πολιτική ἐμπειρία ἔγιναν τέχνη «μέ καιρό καί μέ κόπο». Μιά τέχνη πού ἐρχόταν νά καταθέσει τή μαρτυρία της, ν' ἀφυπνίσει συνειδήσεις ἀλλά καί ν' ἀνοίξει νέες προοπτικές γιά τό νεοελληνικό μυθιστόρημα. Κάτι ἄλλο ἀκόμα: ἡ φύση τῶν προβλημάτων πού ἔθιγε ἡ Τριλογία, μέσα στό καινούριο πλαίσιο τῆς δεκαετίας τοῦ 60, ἔκαναν τό βιβλίο αὐτό ἐξαιρετικά ἐπίκαιρο. Ἦταν λοιπόν φυσικό (;) νά προκαλέσει ζωντανές ἀντιδράσεις – πού κάποτε ὑπῆρξαν βίαιες, εἰν' ἀλήθεια. Ἐγινε τελικά ἀφορμή νά ἐκφραστεῖ ὄλο τό φάσμα τῶν τότε ἰδεολογικῶν, πολιτικῶν, αισθητικῶν τάσεων. Ἐνα ἔργο πού μέ τή σειρά του διαμόρφωσε καταστάσεις.

Δέ θά προσθέσω μ' αὐτό τό σημεῖωμα ἄλλη μιά παρουσίαση ἢ ἀνάλυση στίς τόσες πού προηγήθηκαν τῆς Τριλογίας. Οὔτε χρειάζεται νά μιλήσω γιά τό συγγραφέα, τήν οὐσία τῆς κριτικῆς πού ἀσκει, τό ἦθος του, δηλαδή τή βαθιά του αἴσθηση τῆς κοινωνικῆς εὐθύνης. Θά θυμίσω μόνο ὅσα στοιχεῖα νομίζω χρήσιμα γιά νά παρακολουθήσουμε καλύτερα τήν τύχη τοῦ ἔργου του. Καί πρῖν ἀπ' ὅλα ποιοί ἦταν οἱ λόγοι πού τό ἔκαναν τόσο «ἐνοχλητικό» ἢ τουλάχιστον ἔφεραν σέ ἀμηχανία;

Μυθιστόρημα ἰδιαίτερα φιλόδοξο οἱ *Ἀκυβέρνητες Πολιτείες* ἐκτείνεται συνολικά σέ ὀχτακόσιες τόσες σελίδες. Καλύπτει τήν περίοδο τοῦ Β' πολέμου καί τῆς Ἀντίστασης στή Μέση Ἀνατολή. Ποικίλες ἀναδρομές μᾶς πηγαίνουν στήν Αἴγυπτο τοῦ περασμένου

αἰώνα, ἐνῶ μέ τόν ἐπίλογο τοῦ Γ' τόμου βρισκόμαστε στήν Ἑλλάδα μετά τόν εμφύλιο καί τίς διώξεις. Ἐνα ἔργο πού, ἀνασυνθέτοντας γεγονότα, γράφει μιά νωπή ἀκόμα κι ἀμφιλεγόμενη ἱστορία, ἐνῶ παράλληλα φέρνει στό προσκήνιο ἀγνωστά μας κοινωνικά σύνολα – ἐλληνική διασπορά, κοσμοπολιτικός σურφετός τῆς Παλαιστίνης καί τῆς Αἴγυπτου, καταδιωγμένοι καί καταπιεσμένοι λαοί (Ἑβραῖοι, Ἀραβες), τόν τρόπο πού συνυπάρχουν, τίς ἱστορικές τύχες τους. Ἀντιφασίστας ὡς τό κόκαλο ὁ συγγραφέας, βλέπει μέ διαύγεια τό χάσμα πού χωρίζει ἀπ' τήν ἀρχή τόν ἀντιχιτλερικό συνασπισμό. Γράφει, ἕνα οὐσιαστικά ἀντιμπεριαλιστικό βιβλίο, δείχνοντας ὅτι «ἡ πονηρή Ἀλβιών» δέ συντρίβει συγκυριακά τό ἐλληνικό κίνημα: τήν ἀποικιοκρατική της πολιτική τή γνωρίζουμε κιόλας ἀπ' τόν τρόπο πού ἀσκει τήν κυριαρχία της ἀνάω στό λαό τῆς Αἴγυπτου. Μέ τόν ἴδιο τρόπο ἀποκαλύπτει τούς στόχους τῆς βασιλομεταξικής δεξιᾶς. Ἐμπνευσμένος παράλληλα ἀπό τό ὄραμα τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς, ὁ Τσίρκας δέ διστάζει νά καταγγεῖλει τά τρωτά τοῦ ἀριστεροῦ κινήματος, νά κατονομάσει τίς ἀνασταλτικές δυνάμεις πού φέρνει μέσα του, νά διαμαρτυρηθεῖ μέ πάθος γιά τήν παραμόρφωση τοῦ ὁράματός του. Ἐνα βιβλίο λοιπόν πού ἀνοίγει ὄλα τά μέτωπα.

Μ' αὐτό τό ἱστορικό ὑλικό δέ γράφεται βέβαια τό χρονικό τῆς Ἀντίστασης ἀλλά ἕνα ἔργο φαντασίας. Ἡ γλώσσα του, πειραματική, ρηξικέλευθη, πρόκειται κι αὐτή νά ξαφνιάσει. Σπάνια βρῖσκουμε στίς *Ἀκυβέρνητες Πολιτείες* τήν ἀμεση ἀφήγηση ἑνός γεγονότος, κι αὐτό σέ περιπτώσεις ὅπου ἡ ἐπική ἀναπαράσταση ἔρχεται νά συμπυκνώσει πολλές ἀτομικές συμπεριφορές, νά τίς σχολιάσει ἀντιστικτικά ἢ νά δημιουργήσει δραματική κορύφωση. Ἡ ἐπική ἀφήγηση δηλαδή γίνεται στοιχεῖο τῆς αισθητικῆς οἰκονομίας. Τό ἱστορικό γεγονός-φιλτράρεται μέσα ἀπό τίς συνειδήσεις τῶν ἡρώων. Τό παρακολουθοῦμε, πολυδιάστατο, στίς διαφορετικές ἐκδοχές καί τίς προεκτάσεις του νά ἐν-σωματώνεται σέ πολλές ζωές. Οἱ ἀπηχῆσεις του στόν ψυχισμό τῶν ἡρώων, οἱ ἀλλοιώσεις πού φέρνει στίς σχέσεις τους ὀργανώνουν καί τή μυθιστορηματική πλοκή. Μιά πλοκή πού τό ἄλλο νῆμα της εἶναι ὁ ἔρωτας. Μέ καταλύτη τόν πόλεμο, ὁ ἔρωτας διώνεται σάν αἴσθηση ὀξυμένη – ἀκαριαία καί αἰώνια. Ὁ συγγραφέας πλέκει ἔτσι τά δύο νῆματα, ὥστε, βάζοντας μεγάλα σύνολα σέ κίνηση, νά καταγράψει τούς ἐλάχιστους ψυχικούς κραδασμούς.

Ἡ λαίλαπα τοῦ φασισμού δημιουργεῖ μιά κατάσταση κατακλυσιμαία. Διάσπαση τῶν μετώπων, διάσπαση τῶν συνειδήσεων, ἕνας κόσμος πού καταρρέει, «ἀκυβέρνητος», σχετικοποίηση τῆς ἀλήθειας. Διασάθρωση ἀνθρώπων μέ τίς πιά διαφορτικές καταβολές καί ἐμπειρίες, ἀπόψεις, ἠθικές ἀξίες. Καί μέσα σ' ὄλα αὐτά, ἡ προβολή σ' ἕνα μέλλον, τό ὄνειρο καί

Τό κείμενο αὐτό εἶναι ὁ πρόλογος τοῦ βιβλίου *Οἱ Ἀκυβέρνητες Πολιτείες* τοῦ Στρατῆ Τσίρκα καί ἡ κριτική, πού θά κυκλοφορήσει σύντομα ἀπό τίς ἐκδόσεις Κέδρος.

Γιά τόν Στρατή Τοίρκα

τό όραμα. Ἡ γραφή ἀντιστοιχεί σ' αὐτές τίς ποικιλότροπες κοινωνικές καί ψυχικές καταστάσεις. Ὁ ρεαλισμός ἐναλλάσσεται μέ τή φαντασίωση, τό ἐπικό στοιχείο μέ τόν ἐσωτερικό μονόλογο τῆς αὐτοανάλυσης, ὁ νατουραλισμός μέ τό λυρισμό. Ἀλλά προπάντων, τίς διαφορετικές καί ἀντιφατικές προσλήψεις τῆς πραγματικότητας θά τίς ἐκφράσουν οἱ τρεῖς φωνές, στό πρῶτο πρόσωπο ἢ φωνή τοῦ «κεντρικοῦ» ἥρωα-μάρτυρα, στό δεύτερο, τά «εἰς ἑαυτόν», ἢ ἐσωτερική φωνή τῶν ἡρώων, στό τρίτο ἢ φωνή τοῦ συγγραφέα ἀφηγητή. Ἡ δομή τοῦ μυθιστορήματος, τό τεμάχισμά του, ἀντιστοιχεί στήν ἀνάγκη μιᾶς τέτοιας σύνθεσης. Τίς *Ἀκυδέρνητες Πολιτείες* μάς τίς γνωρίζουν πολλοί. Καθένας ἀπ' τή δική του σκοπιά, μέ τήν ὑποκειμενική, μερική του σύλληψη συμβάλλει στό νά κυκλωθεῖ τό ἴδιο γεγονός, προωθώντας παράλληλα τή μυθιστορηματική δράση. Οἱ φωνές ἐναλλάσσονται ρυθμικά στούς τρεῖς τόμους τοῦ βιβλίου. Ἀλλά τά πρόσωπα πού τίς δανείζονται δέν εἶναι τά ἴδια. Ἔτσι, ἥρωες καί ἐκδοχές πολλαπλασιάζονται. Ἀλλωστε τό τριαδικό αὐτό σχῆμα σπάζει οὐσιαστικά κι ἀπό ἄλλες καινοτομίες τοῦ συγγραφέα. Κάποτε τό ἀφηγηματικό τρίτο πρόσωπο δανεῖζεται τήν ὀπτική κάποιου ἥρωα – αὐτό γίνεται στήν περίπτωση τῆς Ἀριάνης πού, ἐνῶ δέ μιλάει ποτέ ἢ ἴδια, ἔχουμε τήν αἴσθησι πῶς τήν ἀκούμε, ὁ τόνος εἶναι ἐμποτισμένος ἀπό τό ψυχισμό τῆς, ἀκολουθεῖ τίς χειρονομίες τῆς, ζεσταίνεται μέ τή φωνή τῆς. Ἄλλοτε πάλι τό τρίτο πρόσωπο εἶναι τό προσώπειο κάποιου ἥρωα, ὅπως τό ἀποκαλύπτουμε π.χ. κάτω ἀπό τίς «ὑπηρεσιακές» ἐκθέσεις τοῦ Ρόμπν Ρίτσαρτς. Οἱ καινοτομίες εἶναι πιό ἐντυπωσιακές στά κεφάλαια ὅπου χρησιμοποιεῖται τό δεύτερο πρόσωπο. Μονόλογοι πού ζητοῦν νά ἐκφράσουν κάποια ἐσωτερική σύγκρουση, εἴτε πρόκειται γιά τή σχιζοφρενική ὑστερία τῆς φράου Ἄννας, εἴτε γιά τόν Παράσχο, διχασμένο ανάμεσα στό «χλωρό παράδεισο» τῶν παιδικῶν ὄνειρων καί στήν τρεχάμενη ζωή του – διαγράφουν τά «κινήματα τῆς φαντασίας». Συνειρμικοί δαίδαλοι, σιωπές, ἀνολοκλήρωτες σκέψεις μέσα σ' ἀνολοκλήρωτες φράσεις, ἀπότομες μεταπτώσεις αἰσθημάτων, ἀρα καί τόνων, δίνουν τήν ἐσωτερική προοπτική μέ μιᾶ ποιητική ἀνεση γραφῆς. Ἐνα-ένα αὐτά τά στοιχεία μπορεῖ καί νά μὴν εἶναι πρωτότυπα, ἀν τὸ αἶτημα εἶναι ἢ πρωτοτυπία. Τό ἐπίτευγμα ἐδῶ εἶναι ἢ σύνδεσή τους, τό χώνεμά τους σέ μιᾶ ἀριστοτεχνική καί ρωμαλέα σύνθεση, μέ τελικό ἀποτέλεσμα ἕνα μυθιστόρημα ρεαλιστικό, ὀριακό, μέ συνεχεῖς ἀπογειώσεις, καί μιᾶ ποιήση πού δένει τήν παράδοση τοῦ ἔπους καί τοῦ λυρισμοῦ. Ὅπως καί νά 'ναι, ἕνας καινούριος λόγος μέσα στά νεοελληνικά γράμματα.

Καινοτόμος ὁ Τοίρκα ἀλλά καί κλασικός στή μορφή – γράφει τελικά ἕνα roman fleuve. Καταγγέλλει τούς συμμάχους στό ὄνομα τῆς ἀντιφασιστικῆς πάλης. Καταγγέλλει τούς φορεῖς τῆς ἐκτροπῆς μέσα στό ἀριστερό κίνημα στό ὄνομα τῶν κοινωνικῶν ἀγῶνων καί τοῦ σοσιαλισμοῦ, ὄχι ἀπό ἀντίκρου. Αὐτή τήν τελευταία «ἰδιοτροπία» θά τήν πληρώσει μέ τή σοβαρότερη καταδίκη γιά ἕναν κομμουνιστή, τήν ἀφαίρεση τῆς κομματικῆς του ιδιότητος. Καί τά βιβλία του μέ μιάν ἔντονη ἐπίθεση, πού θά δώσει – ἐν-

τυχῶς – ἀφορμή σε μιᾶ σύγκρουση ἀποκαλυπτική γιά τίς νοοτροπίες, τά ἤθη καί τούς προβληματισμούς ἐκείνου τοῦ καιροῦ. Ἡ συζήτηση θά γίνει αἰτία ν' ἀκουστοῦν καί φωνές μέ ὑψηλή ποιότητα καί κριτική εὐστοχία. Ἀκόμα, θά ὑποκινήσει ἐνδιαφέροντα σέ νεότερους, θά συγκροτήσει κάποιες «παρατάξεις» μέσα στό εὐρύτερο πλαίσιο τῆς ἀριστερᾶς. Προβλήματα πού σοβοῦσαν, ἀναζητήσεις πού γεννοῦσαν τά καινούρια διαβάσματα κι ἡ καθημερινή πρακτική ἐνός κινήματος σέ ἔξαρση καί κρίση ταυτόχρονα θ' ἀποκρυσταλλωθοῦν μέ ἀφορμή καί τή συζήτηση γύρω ἀπό τήν Τριλογία. Οἱ φιλελεύθερες τάσεις θά βροῦν ἕνα γνώριμο καί πρόσφορο ἔδαφος γιά νά συγκεκριμενοποιήσουν κάποιες θέσεις-θέματα τῆς ἐποχῆς: τό θέμα τῆς σταλινικῆς πρακτικῆς μέσα στήν κομματική λειτουργία, τό αἶτημα τῆς ἐλεύθερης κριτικῆς, τό πρόβλημα τῆς δημιουργίας σέ σχέση μέ τή στρατεύση, τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας. Ἡ συζήτηση θά δώσει ἀκόμα ἕναυσμα σέ ἀνιχνεύσεις τοῦ σταλινικοῦ φαινομένου, τῆς προσωπολατρίας, τῆς ἀλλοτρίωσης μέσα στόν ἀγῶνα, ἀκόμα καί τῆς ἴδιας τῆς σοσιαλιστικῆς προοπτικῆς. Ἡ ἱστορία τοῦ βιβλίου θά συνδεθεῖ μέ τήν ἱστορία τῆς ἰδεολογικῆς διαμόρφωσης τῆς ἀριστερᾶς μέσα στή δεκαετία τοῦ 60, κι αὐτό σέ πολλούς χώρους. Γιατί, πέρα ἀπό τά ἄρθρα πού γνωρίζουμε δημόσια, φαίνεται νά ὑπάρχει μιᾶ ὀλόκληρη «φιλολογία» γύρω ἀπό τό «πρόβλημα Τοίρκα», πού τροφοδοτήθηκε ἀπό κομματικές συζητήσεις, ἀποφάσεις, τοποθετήσεις σέ ἔντυπα, τόσο στήν Ἑλλάδα, ὅσο καί στίς ἀνατολικές χώρες ὅπου λειτουργοῦσαν κομματικοί κι ἐκδοτικοί μηχανισμοί.

Δέ σκοπεύουμε ν' ἀξιολογήσουμε τούς κριτικούς ἀπό κάποια «προνομιακή» θέση πού μάς δίνει ἢ ἐν τῷ μεταξύ ἱστορική ἐμπειρία μας, νά τούς κατατάξουμε σχηματοποιώντας τίς ἀπόψεις τους. Πρέπει ὅμως νά ὑπενθυμίσουμε ἢ νά ἐπισημάνουμε τίς γενικές καί τίς ἰδιαίτερες συνθήκες πού στάθηκαν ἀποφασιστικές γιά τίς *Ἀκυδέρνητες Πολιτείες*. Καί πρῖν ἀπ' ὅλα, ὅτι ὀρισμένες τοποθετήσεις δέν εἶναι ἀπειθείας ἀντίδραση στά ἴδια τά μυθιστορήματα. Ὑπαγορεύονται ἀπό γενικότερες πολιτικές ἐπιλογές ἢ καί σκοπιμότητες, κομματικές δεσμεύσεις ἢ, ἀν θέλουμε, ἐπιταγές, ἀκόμα καί ἀπό παρασηκηνιάκες συγκρούσεις. Μὴν ξεχνᾶμε ὅτι πάνω στίς *Ἀκυδέρνητες Πολιτείες* βαραίνει ἢ διαγράφη τοῦ συγγραφέα τους. Γιά τό μεγάλο κοινό πλανιέται κάτι παράξενο πίσω ἀπό μισόλογα καί ὑπαινιγμούς. Μά γιά τούς παροικούντας τήν Ἱερουσαλήμ ἢ «ἐπίσημη» τοποθέτηση δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι καθοριστική, θετικά ἢ ἀρνητικά. Μιά σειρά λοιπόν «ἐξωκαλλιτεχνικά» γεγονότα διαμορφώνουν τήν ἀντιμετώπιση τοῦ βιβλίου. Γεγονότα ὅμως πού, εἴτε πείθουν εἴτε καταναγκάζουν, εἶναι φορτισμένα ἰδεολογικά, κι ἀπ' αὐτή τήν πλευρά μάς ἐνδιαφέρουν οἱ ἐπιπτώσεις τους, μιᾶ καί κάπως ἔτσι, μέ λιγότερη ἢ περισσότερη ἀμεσότητα, πάντως μέσα στήν ἰδεολογία, διαμορφώνονται κριτήρια, μέσα στήν ἰδεολογία ὁργανώνεται ἡ πνευματική ζωή.

Μιά ἄλλη ιδιοτυπία εἶναι ὅτι τά «γεγονότα» σέ σχέση μέ τό μυθιστόρημα συμβαίνουν ἐνῶ αὐτό γράφεται ἀκόμα. Θέλω νά πῶ ὅτι, ἀπό τό 1960 ὡς τό 1965 πού ἐκδίδεται ὁ τελευταῖος τόμος, ὁ συγγρα-

φέας εξακολουθεί να συνθέτει ένα έργο που έχει κίολας εμφανιστεί –ένμέρει και κριθεί. Τόν Ίούλιο του 1961 του ανακοινώνεται η διαγραφή του:

«Μου λένε:

– Άκουσε εδώ. *Ἡ Λέσχη* σου συκοφαντεί τούς λαϊκούς αγωνιστές και τὸ κίνημα. Πρέπει νά τήν αποκηρύξεις. Διαφορετικά...

– Σταθείτε, τούς λέω, δέ διαβάζετε σωστά. Και γιατί διαζώσαστε; Τώρα γράφω τὸ δεύτερο μέρος, θά υπάρξει και τρίτο, ἂν ζήσω. Τότε θά καταλάβετε καλύτερα.

Ἐκείνοι ὁμως ἦταν ἀνένδοτοι: «Ἡ τήν αποκηρύχρεις ἢ...». Κι ἐγὼ τούς λέω:

– Πάρτε μόνοι σας τήν εὐθύνη, ἐγὼ βιβλία δέν καίω.

Τότε μου εἶπαν πὼς ἡ ἀπόφαση ἦταν κίολας θγαλμένη: «Ἡ... ἢ...». Κι ἐγὼ ἀποκρίθηκα:

– Ὅτι δλέπω καταθέτω, μιά μαρτυρία. Δέν εἶναι ἡ συνείδησή μου καπέλο νά τήν πάρω ἀπό τοῦτο τὸ καρφί και νά τήν κρεμάσω στό ἄλλο.»¹

Όταν γράφτηκε τὸ «δευτερο μέρος» (*Αριάνη*), δημοσιεύεται ἡ κριτική τοῦ Μάρκου Αὐγέρη, πού δίνει και τὸ ἔναυσμα στή δημόσια σύγκρουση². Τὸ ἐνδιαφέρον λοιπόν εἶναι ὅτι παρακολουθοῦμε ἕνα ἔργο ἐν τῷ γίνεσθαι. (Ἄπ' αὐτῆ τήν ἀποψη χρήσιμα εἶναι και *Τά ἡμερολόγια τῆς Τριλογίας*, ὅπου καταγράφεται ἡ γένεση τοῦ μυθιστορήματος και οἱ προβληματισμοί τοῦ Τσίρκα γύρω ἀπό τὴ στρατέυση και τὴ δημιουργία ἀπό τὸ 1945 κίολας). Ἀκόμα περισσότερο: παρακολουθοῦμε ἕνα ἔργο πού φέρνει μέσα του τὴς ἀντιδράσεις πού ἔχει κίολας προκαλέσει. Σέ ποιὸ βαθμὸ ἐπηρεάζει ἐν τῷ μεταξύ και πόσο ἐπηρεάζεται, ἀπό τὴς καλοπροαίρετες και τὴς ἄλλες κρίσεις; Αἰσθητικά, παρατηροῦμε μιὰν ἀνοδική πορεία πρὸς τὴ *Νυχτερίδα*. Σέ ὅτι ἀφορὰ τὸ ἰδεολογικό-πολιτικό σκέλος τῆς κριτικῆς πού τοῦ ἐγινε, θά ἦταν δύσκολο νά βρεῖ κανεῖς τὴς ἐπιπτώσεις. Ἰσως θά μπορούσε νά τὴς δείξει μιὰ προσεκτικὴ μελέτη τῶν κειμένων σέ δευτερεύοντα, ὑπόγεια στρώματα, ὅχι στίς κεντρικῆς τους θέσεις. Ἐκεῖνο τὸ: «Δέ διαβάζετε σωστά. Και γιατί διαζώσαστε», πού εἶχε πεί τότε ὁ Τσίρκας ὑπαινισσόταν ἀκριβῶς αὐτὴ τὴ σύνθεση, αὐτὴ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀποτίμησης ἑνὸς μεγάλου ἀγώνα πού σκόπευε ἀπό τὴν ἀρχή νά κάνει. Ἐνα εἶναι βέβαιο: Γιά τὴ *Νυχτερίδα* δῆλωσε πολλές φορές ὅτι τὴν ἔγραψε γιά νά δικαιώσει τὸ κίνημα τοῦ Ἀπρίλη τοῦ 44. Ἡ καταγγελία του κορυφώνεται μέ τὴ συγκλονιστικὴ περιγραφή τοῦ κινήματος, κι ὕστερα τῆς καταδίκης του ἀπό τὸ κόμμα, τῆς συκοφάντησης τῶν ἀγωνιστῶν. Ἡ καταγγελία αὐτὴ συνοψίζει ὅλη τὴ θέση τοῦ συγγραφέα γιά τὴν ἐσωτερικὴ τραγωδία τῆς ἀριστερῆς.

Ἐσὸτόσο – κι ἐδῶ θρίσκειται τὸ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον τῆς κριτικῆς αὐτῆς παρουσίας –, θά δοῦμε ὅτι ἡ *Νυχτερίδα* εἶναι τὸ βιβλίο πού θά γίνει ἀμέσως ἀποδεκτὸ ἀπό τὸ σύνολο τῆς ἀριστερῆς ἀρθρογραφίας – και, ἀναδρομικά, ὀλοκλήρη ἡ Τριλογία. Ἀκόμα κι ὁ Μάρκος Αὐγέρης τὴν ἐποχὴ ἐκείνη – μ' ἄλλην εὐκαιρία – ὑπαναχωρεῖ: «Ἡ τελευταία κριτικὴ μου γιά τὸν Τσίρκα [ἐννοεῖ τὴν «ἐπίμαχη»] ἀναγνώρισε ὅλες τὴς τιμές στήν αἰσθητικὴ καταξίωση τοῦ τεχνιτῆ· διαφώνησε μόνο ἀπό διαφοροῦμένο πνεῦμα τῆς

ἰδεολογίας του κι ἐκφράστηκε μέ δαιότητα: *ecce peia culpa*. Μά εἶπαμε πὼς ὑπάρχουνε κι ὀργισμένοι γέροι. Και κάθε ὀργή γιά μιὰ αὐστηρὴ κριτικὴ ἤθῶν γιά πολλούς συντρόφους θά ἦταν δικαιωμένη και θά μπορούσε νά ξεπεράσει και πολὺ τὴν παρόμοια κριτικὴ τοῦ Τσίρκα»³. Φαίνεται πὼς κάτι ἔχει ἀλλάξει αὐτὰ τὰ τελευταία χρόνια. Ποιὰ εἶναι ἡ ποιότητα, ἡ στερεότητα, ἡ θεωρητικὴ βάση αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς εἶναι ἕνα ἄλλο πρόβλημα.

Ἐς θυμηθοῦμε πάντως κάποια χαρακτηριστικά τῆς προηγούμενης περιόδου. Εἶναι ἡ φάση ὅπου ἡ ἀριστερὰ βγαίνει ἀπό τὴ σκιά τοῦ ἐμφυλίου και ἀνασυντάσει τὴς δυνάμεις τῆς (1958: ἡ ΕΔΑ ἀξιωματικὴ ἀντιπολίτευση). Ὁ ψυχρὸς πόλεμος θρίσκειται σέ ὕφεση, ἐνῶ στό σοσιαλιστικὸ στρατόπεδο συντελοῦνται σημαντικῆς και σημαδιακῆς ἀνακατατάξεις (Φεβρουάριος 1956: εἰκοστὸ συνέδριο, Ὀκτώβριος 1956: οὐγγρικά). Ἡ ὥρα τῶν ἀπολογισμῶν. Γιά πολλούς και ἡ ὥρα τῆς ἀλήθειας. Δέν εἶναι τῆς στιγμῆς νά ἐκτιμήσουμε τὸ ρόλο τῶν διεθνῶν γεγονότων στό ἑλληνικὸ κίνημα. Εἶναι κοινὸς τόπος πιά νά ποῦμε ὅτι τὸ εἰκοστὸ συνέδριο, ἄδαθο και ρητορικό, περιόριστηκε στήν καταδίκη ἐνός σταλινισμοῦ πού ταυτίστηκε μέ τὸ πρόσωπο τοῦ Στάλιν, δέν ὀρίστηκε, δέν ἀναλύθηκε και βέβαια δέν πολεμήθηκε στήν οὐσία του. Τὸ συνέδριο τῆς ἀλλαγῆς δέν ἀντιμετώπισε ριζικά κανένα πολιτικό και κοινωνικό φαινόμενο τῶν σοσιαλιστικῶν χωρῶν, κανένα πρόβλημα διάρθρωσης και λειτουργίας τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων. Ὅυτε στίς ἀνατολικῆς χώρες οὔτε στήν Εὐρώπη (μ' ἐξαίρεση τὰ κείμενα τοῦ Τολιάττι) ἔχουμε μαρξιστικὸ στοχασμὸ ἐκφρασμένο ἀπό ἐπίσημα χεῖλη πού νά προωθεῖ τὴν ἀνάλυση τοῦ σταλινικοῦ φαινομένου. Ἀκόμα λιγότερο ριζοσπαστικὴ και ἀποτελεσματικὴ ὑπῆρξε φυσικά ἡ ἑλληνικὴ ἐκδοχὴ τοῦ συνεδρίου, ἡ 6η ὀλομέλεια τοῦ 56.

Μέ τὴν τομὴ τῆς ἀποσταλινικοποίησης συνδέθηκαν πολλά – ἀνάμεσά τους και τὰ βιβλία τοῦ Τσίρκα και ἡ ἀντιμετώπισή τους. Και εἶναι σωστὴ ἡ σύνδεση. Θέλω μόνο νά ἐπισημάνω τὸν ἀντιφατικό και διαισθητικό τρόπο μέ τὸν ὅποιο γίνονται δεκτῆς οἱ ἀλλαγές. Αὐτὸ πού κερδίζεται βέβαια – και δέν εἶναι λίγο – εἶναι τὰ ρήγματα, μιὰ κατ' ἀρχὴν κριτικὴ στάση, τάση νομιμοποίησης τῆς κριτικῆς. Ἡ συζήτηση ἔχει ἀνοίξει, μόνο και μόνο ἀπό τὸ γεγονός ὅτι ἐπιτρέπεται. Ἄρα κι ἡ ἔρευνα.

Στήν Ἑλλάδα οἱ ἀνακατατάξεις εὐαισθητοποιοῦν ἕνα στρώμα διανοομένων πού εἶναι ἔτοιμο νά τὴς δεχτεῖ, δέν εἶναι ὁμως ἔτοιμο νά τὴς ἀξιοποιήσει. Ἀδύνατο πολιτικά, παραπαεῖ ἀνάμεσα σέ μιὰ συνείδηση κομματικῆς νομιμότητας – κανονικά αὐτὸ ἐκφράζει τώρα τὴν ἐπίσημη γραμμὴ – και μιὰ συνείδηση περιθωριακοῦ αἰρετισμοῦ. Ἀνέτοιμο και θεωρητικά, δέν μπορεῖ νά ἐπεξεργαστεῖ τὸ πρόβλημα, νά τὸ συλλάβει σάν ἕνα ἐνιαῖο σύνολο πού θά προϋπέθετε κατ' ἀρχὴν τὸν ἀγῶνα γιά ριζικῆς ἀλλαγῆς στή δομὴ και στίς πολιτικῆς λειτουργίες τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων. Ἐτσι ἀπονομιμῶμένο αὐτὸ τὸ στρώμα, φαίνεται ν' αὐτογομεῖ τὰ προβλήματα, νά τὰ μετατρέπει σέ «δικά του», σέ θέματα δηλαδὴ πνευματικῆς λειτουργίας. Μένει νά δοῦμε ἂν – εἴτε τὸ ξέρον, εἴτε

Γιά τόν Στρατή Τσίρκα

όχι — οί διανοούμενοι πάνε ν' ανοίξουν έτσι τό δρόμο σέ διαδικασίες πού δέ γίνονται άλλου. Μήπως, τοποθετώντας τή σύγκρουση σ' ένα πεδίο ευαίσθητο και φορτισμένο, τό πεδίο τής πνευματικής δημιουργίας, κάνουν τό μόνο έφικτό εκείνο τή στιγμή. Μήπως, δηλαδή, ό παρακαμπτήριος αυτός δρόμος εξασφαλίζει μία σχετική ασυλία, πού επιτρέπει τήν κίνηση τών ιδεών. Πρέπει άκόμα νά λάβουμε υπόψη μας και κάτι άλλο: Στο θεωρητικό τομέα, ή συγκρότηση τών πνευματικών μας ανθρώπων έχει βασικά λογοτεχνικές καταβολές. Γύρω στό 60, όχι μόνο δέν παράγεται επιστήμη στήν Ελλάδα, αλλά και ή ενημέρωση στήν περιοχή τών κοινωνικών επιστημών είναι έλλιπέ-στατη.

Γιά όλους αυτούς τούς λόγους, άν όχι ή ίδια ή πολιτική σύγκρουση τουλάχιστον οί διαφορετικοί προσανατολισμοί περνούν σέ μεγάλο βαθμό μέσα από τό κανάλι τής λογοτεχνίας, τής κριτικής, τής αισθητικής. Γι' αυτό και ή αισθητική παραμορφώνεται. Θά δούμε π.χ. ότι, στή συζήτηση γύρω από τίς *Άκνυθόνητες Πολιτείες*, αντίρρησης αισθητικές κρύβουν έντονες πολιτικές αντίρρησης. Τό πάθος μέ τό όποιο άμφισβητείται στόν Τσίρκα ή μυθιστορηματική αλήθεια, οί τεχνικές του άκόμα, άποκαλύπτουν τό πάθος μέ τό όποιο (κατα)κρίνεται ή πολιτική του αλήθεια. (Δέ λέω εμπάθεια, αλλά πάθος, γιατί οί αλλιώσεις αυτές τίς αισθητικής δέν είναι πάντα συνειδητές. Χώρα πού τά κριτήρια είναι πολύ βαθύτερα άλλοιωμένα). Από τήν άλλη μεριά, οί υπερασπιστές του διβλίου συχνά τοποθετούνται άπ' τήν άρχή έξω από τό διβλίο, τό χρησιμοποιούν σάν άφορμή, γιά νά θέσουν άπευθείας τό πολιτικό πρόβλημα και ν' ανοίξουν τή συζήτηση γιά τό σοσιαλισμό.

Κάτι άλλο έννοούσε πού αυτή ή παραμόρφωση τής αισθητικής ήταν ή ίδια ή φύση μιας «αισθητικής θεωρίας» μέ τήν όποία γαλονήθηκε ή ελληνική άριστερά από τό μεσοπόλεμο κι εδώ: ό σοσιαλιστικός ρεαλισμός. Άν και ή μεταφορά του γινόταν από δεύτερο χέρι και άποσπασματικά, ό σοσιαλιστικός ρεαλισμός υπήρξε άποφασιστικός στή διαμόρφωση τής αισθητικής αντίληψης, άποφασιστικός γιά τά γραμμάτα μας (και πιστεύω όχι μόνο γιά τήν άριστερά μία και, αντίθετικά, έθρεψε χίλια δυό ιδεολογήματα ελληνικά και ξένα). Δέν ξεχνάμε ότι ό άνερχόμενος τότε φασισμός, ή σκληρυνση τής άστικής τάξης, ή ιδεολογική της ένδεια του έδιναν έπιχειρήματα. Πάντως κριτήρια έξίσου αυθαίρετα όσο και άνελαστικά επανέρχονται μονότονα και σταθερά στήν προσοδευτική σκέψη δλόκληρη εκείνη τήν τριακονταετία. Ό σοσιαλιστικός ρεαλισμός, σάν ιδεολογικό όπλο μιας σταλινικής ίσοπεδωτικής διαδικασίας, μιας σκοπιμότητας, έφερε μέσα του όλα τά «ιδεολογικά» στοιχεία γιά μία κίβδηλη προσέγγιση του έργου τέχνης. Έπέβαλλε σά μέθοδος τήν επικάλυψη ήθικολογικών και αισθητικών αξιών.

Η περίοδος πού μās άπασχολεί σημαδεύει και τή ρήξη μ' αυτή τή μεθοδολογία. Η μετάβαση είναι άργή γεμάτη αντίφάσεις. Τό ταξίδι στό άγνωστο. Άς πάρουμε γιά παράδειγμα τήν *Έπιθέωση Τέχνης*. Ένα περιοδικό πού δείχνει τό μέτωπο τής σύγκρουσης, γιατί συγκεντρώνει όλα τά φιλελεύθερα στοιχεία στό έπιτελείο του και παράλληλα είναι κατά κάποιον τρόπο έπίσημο όργανο. Παρακολουθούμε μία προσπάθεια άναγέννησης «έντός τών πλαισίων» πού γίνε-

ται συστηματικά μέ τή μετάφραση ξένων κειμένων γύρω από αισθητικά θέματα. Από τό 1955 πού άρχίζει νά εκδίδεται τό περιοδικό ως τό 1958-60 μεταφράζονται κυρίως άρθρα, πού πρέπει νά συνδυάζουν τήν άλλαγή μέ τήν έγκυρότητα. Θά διαπιστώσει κανείς ότι τό τόσο δύσκολο αυτό άνοιγμα του περιοδικού, ως τό 1960 περίπου, κατορθώνει τήν όσο τό δυνατόν ευρύτερη άντιμετώπιση, διεύρυνση του άπαρασάλευτου δόγματος «σοσιαλιστικός ρεαλισμός». Τούτο σημαίνει ότι τά «διορθωτικά» αυτά άρθρα είναι ή άκραία εκδοχή τής ανανέωσης εκείνη τήν εποχή γιά τόν κύριο κορμό τής άριστερας (δέν άναφέρομαι εδώ σέ ζυμώσεις πού γίνονται σέ μικρότερες και περιθωριακές άριστερές ομάδες). Ό «κλεφτοπόλεμος» πού διαφαίνεται στίς στήλες του περιοδικού, ή κριτική του, πού τολμά νά θέξει κάποιους συγγραφείς ταμπού, ή και κάποια πρωτότυπη λογοτεχνία μέ αιχμές — όπως τό περιφημο διήγημα του Γκάριν έναντίον τής γραφειοκρατίας, πού κατορθώνει νά δει τό φώς όχι άτιμώρητα — όλ' αυτά μαρτυρούν ένα δύσκολο άγώνα φιλελευθεροποίησης, κάποιες ρωγμές, αλλά δέν προβάλλουν ακόμα άλλη άποψη. Από τό 1960 εισάγονται καινούριες ιδέες πού πάνε νά άποδεμεύσουν τήν κριτική σκέψη. Κείμενα ιταλών και γάλλων κομμουνιστών (π.χ. ή σειρά συζητήσεων «Πρωτοπορία και παρακμή» του Ίνστιτούτου Γκράμι (1961), ό λόγος τής Πράγας του Άραγκόν (1962) και ό πρόλογός του στό διβλίο του Γκαρσντό «Γιά ένα ρεαλισμό χωρίς όρια», διβλίο πού πρόκειται νά σημαδέψει μέ τή σειρά του τήν ελληνική άριστερά). Άλλά και στίς ίδιες τίς στήλες του περιοδικού, ή σύγκρουση άρχίζει ν' άποκτά κάποιο πρόσωπο. Σ' αυτό τό πλαίσιο έντάσσεται ή υπεράσπιση τής Τριλογίας από τό περιοδικό όπως και τά άρθρα του Τσίρκα γιά τόν Καβάφη πού δημοσιεύονται. Τέτοιες άναζητήσεις εκφράζουν εκείνη τήν εποχή ή άλλα έντυπα του ίδιου χώρου όπως ή *Κριτική* τής Θεσσαλονίκης, ή *Πανσοπυδαστική*.

Τί απέδωσε όλη αυτή ή ζύμωση; Νομίζω πώς οί δυνάμεις πού εξαπέλυε ήταν άνυπολόγιστες. Από τήν άλλη, έχει κανείς τήν έντύπωση «οί ή κριτική παρωχημένων αντίληψεων γίνεται χωρίς όπλα, είναι ίσχυρη στήν άρνησή της αλλά άνίκανη νά συγκροτήσει σύστημα. Είναι επομένως άντιφατική κι εύθραυστη ιδεολογικά. Έκει γύρω στό 64-65 έχουν πυκνώσει οί μαρξιστικές εκδόσεις, οργανώνονται οί «έβδομάδες μαρξιστικής σκέψης», δημιουργούνται ή άλλες έστίες μέ στόχο τή συστηματοποίηση, τήν παιδεία, τή θεμελίωση ενός καινούριου μαρξιστικού στοχασμού. Η κρίση τής άριστερας, τό Ιουλιανό πραξικόπημα, πού επέβαλε άλλες συσπειρώσεις, και φυσικά ή δικτατορία, δέν ήρθαν βέβαια γιά νά δοηθήσουν τήν όμαλή γονιμοποίηση εκείνων τών ιδεών.

Άθήνα, Δεκέμβριος 1979

1. Από ένα μικρό άπόσπασμα πού άνήκει στή «Στήλη-Μάριος Χάκκας» (Περ. *Η Συνέχεια*, άρ. φυλ. 2, Άπρ. 1973, σ. 53-58). Ό συγγραφέας εκρινε σκόπιμο τότε νά μήν τό δημοσιεύσει. Τό χρησιμοποιώ τώρα μέ τήν άδειά του.

2. Μάρκος Αγγέλης, «Μερικά προβλήματα ιδεολογίας και Τέχνης — Παρατηρήσεις στό έργο του Στρ. Τσίρκα», Περ. *Έλληνική Άριστερά*, άρ. φυλ. 7, Φεβρ. 1964, σ. 49-55.

3. Μάρκος Αγγέλης, «Τό παρόν, τό παρελθόν και τό μέλλον», *Έπιθέωση Τέχνης*, άρ. φυλ. 133-134, Ίαν.-Φεβρ. 1966, σ. 55.

Μίλτος Σαχτούρης

Δυό ανέκδοτα ποιήματα*

ΤΑ ΧΕΡΙΑ Ο ΔΙΣΚΟΣ ΤΗΣ ΑΓΑΠΗΣ

Ύκόμα γυρίζουν στρατιῶτες ἀπό μάχες
 πού χάθηκαν
 ἀκόμα γυρίζουν στρατιῶτες ἀπό μάχες
 πού κέρδισαν

γυρίζουν
 σά δίσκος πίκ-ἄπ

μαζεύουν τά ὄνειρα στίς γωνίες τῶν δρόμων
 καί τούς βάζουν φωτιά

μαλλιά κρέμονται ἀκόμα καί ἥλιοι πού ἄσπρισαν
 πέφτουν τρίζοντας ὁ ἕνας μετά ἀπό τόν ἄλλο
 φεγγάρια τρυποῦν ξαφνικά κι ἀπό μέσα...
 (φεγγάρια – εἶπα – ὄχι κουφάρια)
 ... κι' ἀπό μέσα θγαίνουν κεφάλια
 ἄ, νά τό κεφάλι σου ἀγάπη μου
 πόσα χρόνια εἶχα νά τό ἰδῶ
 ἄ, νά τό φεγγάρι σου, ἀγάπη μου
 πόσα χρόνια εἶχα νά τοῦ πιάσω τό χέρι

τώρα φεγγάρια δέν ἔχουν δυό
 δέν ἔχουν πέντε, ἑκατό
 χιλιάδες χέρια

χάθηκε ἡ ἀγάπη μου
 μέ τούς στρατιῶτες κουρασμένους
 τούς ἥλιους
 τά φεγγάρια

βελόνα – καρδιά
 πῶς νά παίξει ἕνα δίσκο

σπασμένο
 σπασμένο
 σπασμένο

ἐδῶ καί χιλιάδες χρόνια

* Ὑπό τή συλλογή *Χρωμοτραύματα*, | πού εἰσιμάζεται νά κυκλοφορήσει ἀπό τίς ἐκδόσεις «Γνώση».

ΟΙ ΑΠΟΜΕΙΝΑΝΤΕΣ

Όμως υπάρχουν ακόμα
λίγοι άνθρωποι
πού δέν είναι κόλαση
ή ζωή τους

υπάρχει τό μικρό πουλί ό κιτρινολαίμης
ή *Fräulein Ramser*
καί πάντοτε τοῦ ἡλιου οἱ ἀπομείναντες·
οἱ ἐρωτευμένοι μέ ἡλιο ἢ μέ φεγγάρι

ψάξε καλά
θρέστους, Ποιητή!
κατάγραφέ τους προσεχτικά
γιατί ὅσο πᾶν καί λιγοστεύουν

λιγοστεύουν

Μίλτος Σαχτούρης, Δελφοί 1957, φωτογραφία Άρης Κωνσταντινίδης

ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΙΣ ΠΡΩΤΕΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ ΜΙΛΤΟΥ ΣΑΧΤΟΥΡΗ

(Συμπλήρωμα*)

του Γιάννη Δάλλα

Ἡ συμβολή μου σ' αὐτή τήν ἐκδήλωση γιά τήν ποίηση τοῦ Μίλτου Σαχτούρη ἀποσκοπεῖ σέ δύο στόχους:

1. Στή σπουδή τῶν πρώτων πηγῶν καί ταυτόχρονα τῶν 'ἀπαρχῶν' τοῦ ἔργου του· καί
2. Στή διερεύνηση τῶν γενικῶν ἀρχῶν καί συνακόλουθα τῆς γλώσσας τοῦ ποιητικοῦ του συστήματος.

Στήν πρώτη περίπτωση θά εἶμαι περιγραφικός, προσφέροντας τίς ἀναγκαῖες πληροφορίες, γιά νά καταλήξω σέ προσωπικές ἐκτιμήσεις. Στή δεύτερη θ' ἀρχίσω ἀντίστροφα μέ κριτικές ἀπόψεις καί στή συνέχεια θά προσπαθήσω νά τίς ἐπαληθεύσω μέ μιά τεκμηρίωση: τήν ἀνάλυση, ἂν ἐπαρκέσει ὁ χρόνος, ἐνός-δύο ποιημάτων του.

Οἱ δύο αὐτοί τρόποι – ὁ ἐπαγωγικός καί ὁ παραγωγικός, κατά τήν τυπική λογική – θά εὐχόμεον νά εἶναι δύο ἀντίθετοι ἀλλά συγκλίνοντες φακοί φωτισμοῦ τοῦ ἔργου του. Παρακαλῶ νά τοὺς δεχτεῖτε στήν κρίση σας καί νά συγκρατήσετε ὅ,τι μπορεῖ νά διασωθεῖ ἀπό τή 'σχολαστικότητα' τοῦ φιλόλογου καί ἀπό τήν 'αὐθαιρεσία' τοῦ κριτικοῦ· 'σχολαστικότητα' καί 'αὐθαιρεσία', καί μέ τήν ἐτυμολογική σημασία τους.

1. ΠΡΩΤΕΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΠΟΙΗΤΙΚΕΣ ΑΠΑΡΧΕΣ

Ἀρχίζω μέ τή διερεύνηση τῶν πρώτων πηγῶν καί τή συνεκτίμηση τῶν ποιητικῶν 'ἀπαρχῶν' του. Τά ποιητικά του εἰσόδια – γιατί γιά εἰσόδια πρόκειται καί ὄχι ἀκριβῶς γιά προῖστορία – γίνονται μέ τρεῖς συλλογές, πού εἶναι καθῶς θά δοῦμε καί τρία ἀλυσιδωτά σημεία ποιητικῆς ἀναφορᾶς. Οἱ συλλογές αὐτές εἶναι:

1. Ἡ μουσική τῶν νησιῶν μου, 1941
2. Ἡ λησμονημένη, 1945
3. Παραλογαίς, 1948

Ἀπό τίς τρεῖς αὐτές συλλογές ἀγνωστη στήν ἔρευνα ἔμεινε ἡ πρώτη πού εἶναι καί ψευδώνυμη.² Τήν παρουσιάζω, γιατί εἶναι δυσεύρετη καί ἀδικαιολόγητα, πιστεύω, ἀποσιωπημένη.

* Ὁμιλία πού ἔγινε στίς 21/12/79 στή «Λέσχη Γραμμάτων καί Τεχνῶν» τῆς Θεσσαλονίκης, συμπληρωμένη μέ τήν ἀνάλυση ἐνός ποιήματος καί μέ τήν ἀπαραίτητη τεκμηρίωση.

Ἡ ΜΟΥΣΙΚΗ ΤΩΝ ΝΗΣΙΩΝ ΜΟΥ

Ὁλόκληρος ὁ τίτλος της εἶναι: *Μίλτος Χρυσάνθης / Ἡ μουσική τῶν νησιῶν μου / ποιήματα / Ἀθήνα – 1941*. Χωρίζεται σέ δύο ἐνότητες. Ἡ πρώτη – καί ὅλη

1. Βλ. Δάλλας Γ., *Εἰσαγωγή στήν ποιητική τοῦ Μίλτου Σαχτούρη*, Κείμενα 1979.

2. Σημειῶνω πῶς ὁ Σαχτούρης μέ τό ψευδ. Μ. Χρυσάνθης, ὅπως καί ὁ συνοδοιπόρος του Ε. Γονατάς, πρωτοξεκίνησε μέ πεζογραφήματα. Βρίσκω τ' ὄνομά του στίς στήλες τῶν περιοδικῶν *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, χρ. Γ', Γεν. 1940, φ.1. (ὅπου γίνεται μνεία γιά τό διήγημά του «Ὁ Νάσος μου», Ἰούλ. 1940, φ.7, («Παραθεριστές») καί Αὐγ. 1940, φ.8. *Νεοελληνικά Γράμματα* τ. 184, 8 Ἰουν. 1940, τ. 186, 22 Ἰουν. 1940, τ. 187, 29 Ἰουν. 1941, τ. 195, 24 Αὐγ. 1940, τ. 202, 12 Ὀκτωβρ. 1940 καί τ. 183, 1 Ἰανουαρ. 1941 καί *Νέα Ἐστία*, τ. 309, 1 Νοεμβρ. 1939, τ. 310, 15 Νοεμβρ. 1939, τ. 326, 15 Ἰουλ. 1940, 1 Ἰουν. 1941 (ὅπου καί δημοσιεύονται οἱ «Παραθεριστές»).

Μίλτος Σαχτούρης

ή συλλογή – προλογίζεται με μιά πρόζα, στά γαλλικά, του Jean Giono (Κονσέρτο, με επίτιτλη αφιέρωση Τού Άγγελου Κισσόπουλου) και περιέχει τά ποιήματα, Άφιέρωση, Σταδιοδρομία, Νέα μυθολογία, Ή σκιά της, Πλάνη, Άνανέωση (με υπότιτλη μνημόνευση ή αφιέρωση Γ.Κ.), Έρωτας, Άσκοπα, Άναζήτηση, Έραστές.

Ένα δείγμα:

Έρωτας

Σάν έρθει ή ώρα για ν' άπλώσω τά χέρια μου
νά φτερουγίσω πάνω άπ' τήν αναταραγμένη πόλη
πάνω άπό τόν ξωτικό άποκλεισμένο κύκλο
μέ μπρούτζινα κάγκελα ζωσμένο
κεί πού ή κόρη μέ τρελά μάτια άπ' τό φως
μέ τίς κινήσεις τών ικανοποιημένων πόθων
ένα λεπίδι στό τολμηρό της χέρι
άποκεφαλίζει τούς υγρούς κόκκινους κρίνους
περιγελώντας μέ τ' άνάκουστά της γέλια
τίς δύστυχες διαβάτισσες
πού μένουν άπόξω τσακισμένες
κιτρινασμένες, μέ σφιγμένα δόντια
Σάν έρθει ή ώρα για τό πέταγμα
πάνω άπ' τό παράθυρο της άλλης
πού όλημερίς στήν ίδια θέση
χλωμή, θρηνάει τό βασιλικό της
κάτι τριανταφυλλί θ' άπλώνεται στό διάστημα
τριγύρω θά γελούν άλλες καμπάνες
θά χαμηλώσω μέ χρυσές στροφές
πάνω άπ' τόν κήπο μέ τούς κόκκινους τούς κρίνους
θά τούς άρπάξω μέ τ' άετήσια γαμψά νύχια μου
θά τούς πετάω στά φαντάσματα άπόξω
ένώ Αυτές τριγύρω θ' άλαλάζουνε
άπό χαρά
άκόμη, έναν κρίνο θ' άφήσω στό παράθυρο
μιά προσφορά στήν άλλη, τή χλωμή εκείνη
για νά χαρίσω κάποιαν έκφραση στό πρόσωπο.
.....
Τ' άετήσια ματωμένα μου φτερά
ίσως αυτή μιά μέρα νά τά κλάψει.

Ή δεύτερη ενότητα τιτλοφορείται Αυτός πού ήρθε
άπό τά φαιά νησιά και έχει για προμετωπίδες τούς
στίχους του Παλαμά:

«Μάνα έρμιά! Χτικίο τά παιδιά σου, κοίτα!
κάτι σβήνει σάν άπό μελίσι»

και τό εξής άπόσπασμα άπό τήν Άνατομική του άν-
θρώπου:

«Τά κύτταρα της φαιάς ουσίας, της τε κεντρι-
κής και φλοιώδους, αποτελοῦσι τήν ανατομι-
κήν υπόστασιν τών αισθητικῶν, αισθητηρίων,
κινητικῶν και ψυχικῶν λειτουργιῶν, τών τε-
λευταίων τούτων έξαρτωμένων ιδίως άπό της
φλοιώδους ουσίας»,

ώς υπόδειξη πώς έπιστήμη και τέχνη, ή και 'πεξολο-
γία' και 'ποιητικότητα', συνεκφαινόνται και προ-

παντός ως άναγωγή του θέματος σε μιά κατηγορούσα
άρχή (του νοητού και έπιστητού) άλλου γένους, κατά
τό παράδειγμα ίσως της Γυμνοπαιδίας του Σεφέρη,
όπου για προμετωπίδα χρoσίμευε εκεί ένα άπόσπα-
σμα του Όδηγού της Έλλάδος. Και στον Σαχτούρη ή
προμετωπίδα λειτουργεί ως συμβολικός μίτος πού
παραπέμπει στη θεματική ύλη του ποιήματος. Κάπως
έτσι: «Άπό τή φαιά ουσία του έγκεφάλου στά φαιά
νησιά». Ή θεματική αυτή ύλη αναπτύσσεται σε δέκα
άτιτλα ποιήματα, άριθμημένα άπό τό 1 ως τό 10 – τά
τρία μέ μότα Σαίξπηρ, Ρίλκε και πάλι Giono – όπου,
πραγματικά, ό ήρωας, λέγεται και ξαναλέγεται, πώς
έχει έρθει:

«Άπό τή χώρα τών φαιών νησιών
πού τούχαν χαρίσει τήν έκφραση
αυτή του παγερού χαμογέλιου».

Παραθέτω και τή σχετική μαρτυρία του ποιητή:
«Όλα τά ποιήματα της συλλογής είναι γραμμένα
μέσα σ' ένα μήνα, πριν μπουν οι Γερμανοί στην
Άθήνα. Είχα κάτι λεφτά και πήγα και τά τύπωσα
στού Γκοδόστη. Μά ή χαρά μου δέ δάσταξε παρά
τρεις-τέσσερες βδομάδες μονάχα. Μετά μάξιψα όσα
άντίτυπα βρήκα, άπό δικούς και ξένους, και τά
'καψα σε μιά γωνία του κήπου. Θυμάμαι μάλιστα – ή
γνωρίμη άνεκδοτολογική προέκταση πού φαλτσάρει!
– πώς άρχισα νά χορεύω γύρω άπό τίς φλόγες τους
σάν τούς Ζουλού».

Ποιά είναι λοιπόν ή σημασία της συλλογής;

Βασικά περιέχει ποίηση ελεύθερου στίχου, μακριά
άπό τούς συρμούς ή τή μαθητεία του ύστερου καρνω-
τακισμού ή του πρώιμου τότε υπερρεαλισμού, με μιά
'άδέσμευτη' έκφραση πού ρέπει προς τήν άνοιχτή και
άπρόσωπη άκόμη ποιητικότητα. Και έτσι αποτελεί
όμαλή και συνάμα ευδιάκριτη πρόσβαση προς τήν
έπόμενη συλλογή του, τή Λησμονημένη· και μέσ άπ'
αυτή, προς όλη τή μετέπειτα ποίησή του. «Άποκεί
φαινόταν ή εξέλιξή μου, παλινωδεί. Έκει υπάρχει
κίολας ένας καμβάς».

Και άκριβώς εκεί, στην προέλευση αυτού του
καμβά, θρίσκειται ή σημασία και τό αποτέλεσμα του
πρώτου σημείου άναφοράς του. Και έξηγώ: ή συλ-
λογή γράφτηκε και δημοσιεύτηκε εν θερμώ – μέσα σ'
ένα μήνα – κάτω άπό τήν άμεση επήρεια ενός βιβλίου
του Giono: Ό Γαλάζιος Γιάννης (Jean le bleu).³ Τί
τόν τράβηξε σ' αυτή τήν επιπόλαιη άναγωγή; Τό τα-
ξίδι σε εικονικές περιοχές, ό κοινός άνθρωπος με τό
στίγμα μιάς μοίρας σημαδεμένης, ή αίσθηση ή ή ζή-
τηση του «κάτι άλλου»; Π.χ. διερωτάται κι αυτός
στην άρχή της συλλογής του:

«Θά βροῦμε τή χώρα μέ τίς γαλάζιες ευθειές»,

3. Ό Jean Giono (γενν. 1895) πολυγραφότατος γάλλος
συγγραφέας του μεσοπολέμου: πεζογράφος και δοκιμιο-
γράφος. Ευδαιμονιστής, με μιά διάθεση φυγής σε χώρους
ειδυλλιακής ζωής. Φιλεργημιστής στη θεωρία και τήν πράξη,
συντάχτηκε στα χρόνια του πολέμου με τούς «δισύστες». Μεταπολεμικά, μέλος της ακαδημίας Γκονκούρ. Δέν άσκησε
οσιαστική επίδραση στη λογοτεχνία της εποχής του. Ό
Σεφέρης κακίζει τά πασιφιστικά καμώματά του, στα όποια
πήγαινε νά παρασυρθεί και ό Ζίντ (Μέρες Δ', σ. 14).

πού δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴ χώρα πού κατοικεῖ ὁ «γαλάζιος ἄνθρωπος» τοῦ Giopo. Ἄλλου ἀντιγράφει πιτά:

«Αὐτοὶ πού χλεύασαν τὸ γυμνὸ κορίτσι»

ἤ:

«Αὐτός

[.....]

πού δέ συμπόνεσε τὴ Μεξικάνα
σάν ἐκλαιγε τούς κάκτους της»

μεταφράζοντας σχεδὸν κατὰ λέξη τὴ φράση τοῦ Giopo: «Ὁ μαῦρος ἄνθρωπος πού ἔχασε τὴν πίστη του, τὸ γυμνὸ κορίτσι, ἡ Μεξικάνα πού ἐκλαιγε τούς κάκτους της»· ὅπως ἐπίσης δανείζεται καὶ μεταγράφει τὰ πρῶτα του σύμβολα: «ἡ βοσκὸς μὲ τ' ἀρνιά της», «ὁ Χριστός», «οἱ ληστές».

Ὁ Σαχτούρης ἐνεργεῖ ἐδῶ ὑπὸ τὸ κράτος τῆς φαντασίας. Ἡ φαντασία του ἐξωστρεφῆς καὶ φυγόκεντρον, ὅπως συμβαίνει σ' ὅλους στὴν ἐφηβική καὶ νεανική ἡλικία, γυρνεύει ἀπὸ κάπου νά πιαστεῖ γιὰ νά μὴ διαχυθεῖ. Καὶ ἀκριβῶς πίσω ἀπὸ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ Giopo δοκιμάζει νά χτίσει τὰ σκηνικά της. Ὅποτε κάτω ἀπὸ τὴν ἀρχική ἀφόρμηση καὶ τὴ στενή της ἐπήρεια, δείχνει τὴ δύναμη ἀντιδιαστολῆς του: Στὰ πασιφιστικά δράματα καὶ τὰ ἀόριστα σύμβολα πού ἀπλῶς ὑποβάλλουν τοῦ Giopo ἀρχίζει δειλὰ ν' ἀντιπαραθέτει θεάματα καὶ συγκεκριμένα πράγματα πού πονοῦν. Τὸ κλίμα ἐνός διάχυτου ἔξωτισμοῦ, δοκιμαστικά ἀκόμη, ἀντισταθμίζεται μὲ μιά 'εἰδητική' θὰ τὴν ἔλεγα τέχνη, τὴν τέχνη καὶ τὴν τεχνική νά ὑλοποιεῖ ἀπέναντί του ρευστὲς καταστάσεις τοῦ ὑποσυνείδητου.

Ἔτσι κάπως ἄρχισε νά ετοιμάζει ἀπεδῶ τὰ ἐξωτερικά περιδλήματα τῶν θεμάτων του. Καὶ σ' αὐτὰ νά ἱκρῶνι μιά θαμπὴ ἀκόμη ἀνθρωπογεωγραφία: πρόσωπα καὶ πράγματα μὲ συμπεριφορὰ ἢ ἀντίδραση παράδοξη καὶ πικρὴ, προορισμένη ἀργότερα νά γίνεῖ ἀπὸ πικρὴ τραγική καὶ ἀπὸ παράδοξη παράλογη. Νά μερικὲς πρῶτες καταθέσεις:

«Θά μείνετε –

πέτρινα κεφάλια δίχως μάτια»

ἤ:

«Αὐτός

πού δέ γνέφει σ' ἓναν ἀνεμοδείχτη πού τὸν
χαιρέτησε»

καί:

«τριγύρω μου θά γελοῦν ἄλλες καμπάνες».

Θυμίζω ἀκόμη πὼς ἀπεδῶ ἀρχίζει νά προσχεδιάζει μιά πρώτη εἰκόνα ἀνθρώπου-πουλιοῦ στὰ γνώριμα τοπία τῶν κλειστῶν οὐρανῶν καὶ κήπων του, νά προσχεδιάζει ἀχνὰ τὴ γνώριμη χρωματολογία του: «οἱ γαλάζιες εὐθείες», «τὰ ρόδινα πέπλα», «τὸ ἀσημένιο σύννεφο», «ἡ κίτρινη χαράδρα», «τὸ καφετί νησί». Καὶ τέλος ἡ πιὸ προχωρημένη πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ στιγμή του:

Σταδιοδρομία

Γεννήθηκα στὴν ἀγκαλιά κρατώντας

τὸ φανταστικὸ ζῶο

ἦταν χρυσαφὶ μὲ γαλάζια πόδια

μόνο τὰ μάτια ἦταν ματωμένα
μεγάλωσε μὲ τὴν ἀγωνία τῶν χρωμάτων
– σήμερα θ' ἀλλάξει τὸ γαλάζιο
– σήμερα θ' ἀλλάξει τὸ χρυσαφὶ
γλυκεῖα πλάνη
πέθανε κρατώντας τὸ φανταστικὸ ζῶο
στὴν ἴδια ἀπελπισία τῶν χρωμάτων.

Ἄς προσέξουμε πὼς τὸ ζῶο λέγεται καὶ εἶναι ἀκόμη φανταστικὸ, ἀλλὰ τὸ ποίημα ἐπιγράφεται Σταδιοδρομία· πράγμα, πού σημαίνει πὼς ἀπ' αὐτὴ τὴν καταβολὴ ἀρχίζει νά σταδιοδρομεῖ ἢ ποίηση καὶ ἡ 'ζωολογία' τοῦ Σαχτούρη.

H ΛΗΣΜΟΝΗΜΕΝΗ

Ἀνάμεσα στὴν ψευδώνυμη συλλογὴ τοῦ Ἡ μουσική τῶν νησιῶν μου καὶ τὴν πρώτη ἐπώνυμη Ἡ λησμονημένη μεσολαβεῖ διπλὴ δοκιμασία: ἀτομική – ἢ ἀρρώστια του – καὶ συλλογική – ἢ κατοχή.

«Τὴν πρώτη χρονιά, ἐξομολογεῖται, πρὶν σφίξει ἡ κατοχή, μὲ βρῆκε ἡ ἀρρώστια. Θυμάμαι, 5 Νοεμβρίου 1941, ἔκανα τὴν πρώτη αἰμόπτυση. Μέσα σὲ μιά μέρα ἄλλαξαν ὅλα». Τοῦ θυμῖσα πὼς περιγράφει ὁ Κάφκα τὴν ἴδια ἐμπειρία, σ' ἓνα ἀπ' τὰ Γράμματα στὴ Μιλένα. «Ὁ Κάφκα, μοῦ ἀπαντᾷ, τὴ μεταθέτει ἔξω ἀπ' τὸ σῶμα, τὴ θεωρεῖ κάτι σάν ἀρρώστια τῶν νεύρων, μιά τραγωδία τοῦ πνεύματος, ἐνῶ ἐγὼ τὴν ἐξῆσα στὴν ἀρχὴ σὲ μιά κατάσταση ἐσωτερικῆς εὐφορίας. Ἐγραφα τότε τὸ ποίημα Ὁ πυρετὸς τῆς χαρᾶς καὶ ἕστερα τ' ἄλλα. Πολύ ἀργότερα ἐξῆσα τὸ δράμα της. Καὶ τότε συνειδητοποίησα τὸ βάρος πού εἶχε γιὰ μένα. Ἐφτασα μάλιστα νά πιστεῦω, πὼς χωρὶς αὐτὴ ποτέ δὲ θά γινόμουν ποιητῆς. Θέλω νά πῶ, τέτοιος πού εἶμαι».

Ἡ διπλὴ αὐτὴ δοκιμασία – ἢ ἀρρώστια καὶ ἢ κατοχή – περνᾷ στὴν ποίησή του σὲ μικρὲς ἐμμονες δόσεις. Αὐτὴ ἡ ἐμμονότητα καὶ τὸ κερμάτισμα τοῦ προσωπικοῦ καὶ συλλογικοῦ δράματος – ἢ ὑπογείωση καὶ πλαγίαση τοῦ βλέμματος – τοῦ γίνεται γρήγορα ὁ ποιητικὸς χαρακτήρας του· καὶ ταυτόχρονα ἡ περιερούσα ἀτμόσφαιρα πού συμπιέζει τὴν ποιητικὴ του συνείδηση. Γιὰ τὴν ὥρα ζεῖ τὴ δοκιμασία σὲ μιά κατάσταση κακοῦ ὄνειρου ἢ παραζάλης· σάν μιά κρούση πού ἐρχεται – καὶ ἡ μιά καὶ ἡ ἄλλη – ἀπέξω καὶ τοῦ χτυπᾷ τὰ τοιχώματα τῆς ψυχῆς. Ὅχι ἀκόμη τὸ σῶμα καὶ τὴν ὑπαρξὴ του συνόργανη. Καὶ ὁ ἦχος πού ἀναδίνει εἶναι ποίηση διαθέσεων. Καὶ συγκεκριμένα οἱ νύξεις τῆς ἀρρώστιας του ἀπλώνονται σ' ὅλη τὴν πρώτη ἐνότητα τῆς συλλογῆς, γραμμένη ἀπὸ τὸ 1943 ὡς τὸ 1944.

Θυμίζω ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ποίημά του ὁ Σωτήρας:

«Ἀφοῦ κάθε δωμάτιο εἶναι καὶ μιά ἀνοιχτὴ πληγὴ
πὼς νά κατέβω πάλι σκάλες πού θρυμματίζονται
ἀνάμεσα ἀπ' τὸ βουρκο πάλι καὶ τ' ἄγρια σκυλιά
νά φέρω φάρμακα καὶ ρόδινες γάζες
κι ἂν βρῶ τὸ φαρμακεῖο κλειστὸ
κι ἂν βρῶ πεθαμένο τὸ φαρμακοποιό
κι ἂν βρῶ τὴ γυμνὴ καρδιά μου στὴ διτρίνα τοῦ
φαρμακεῖου

Μίλτος Σαχτούρης

«Οχι όχι τέλειωσε δέν υπάρχει σωτηρία»,

ή και σχετικά μέ τό κλίμα τής παραζάλης ασυνάρτη-
τες φωνές όπως:

«Έξω μέ περιμένουν αφάνταστοι φίλοι
[.....]
τί έρωτες τί φωνές τί έρωτες
φίλε αγάπη αίμα φίλε
φίλε δώσ' μου τό χέρι σου τί κρύο».

Ένώ οί νύξεις τής κατοχής ακούγονται διάσπαρτες
στή δευτέρα ενότητα τής συλλογής, πού γράφτηκε τό
'44.

Αναφέρω ένδεικτικά τούς στίχους:

«Μέ τά κεριά όλων τών προδομένων
πολύ βάδισαν στό θάνατο ανάμεσα στίς μαργαρίτες
καί τά χαμομήλια»
ή ακόμη:
«Μου δένουν τά μάτια μέ τά μαύρα μαντήλια τους
μέ προστάζουν νά περπατήσω νά μή γυρίσω πίσω τό
κεφάλι μου».

Αλλά πρós πού μετατοπίστηκε τώρα ή ποιητική
του σκοπιά; Μετατοπίστηκε από τή φαντασία στό αϊ-
σθημα, από τή φανταστική περιπέτεια στήν αισθημα-
τική δοκιμασία. Καί σ' αυτή, τή δεύτερη φάση του,
υπάρχει μακρινός έστω υποβολέας, μακρινός δείκτης
αναφοράς;
Διαδάζω:

«Στή λαιμητόμο ή κεφαλή σου
νά κοπεί σέ δυό
τό ήλίθιο σώμα
νά κοιμηθεί

Έδώ στό ξύλινο κουτσό τραπέζι
ό ύπνος του θά 'ναι μισός.

Στή λαιμητόμο ή κεφαλή σου
στό νεκροτομείο τό σώμα σου
κι ή ψυχή σου στό κενό».

Ή:

«Συνομιλία μέ τόν έαυτό μας
λείψανο γυναικας πού ξεθάψαν πεινασμένες ύαινες
σύννεφο
άνεβασμένο σέ πυρρόξανθο μονοκέρατο τέρας
άναμμένοι πολυέλαιοι
άναποδογυρισμένες ψάθινες καρέκλες
δόντια λευκά πού δαγκάσανε μέ ήδονή τή σάρκα πν-
ρωμένου ροδάκινου

καλοκαίρι

Τρέχει ό δρόμος
ή χιονισμένη κοιλάδα τό παγωμένο βουνό
Έρωτευμένος στέκει στά δυό του άέρια πόδια
ό πικρός άνθρωπος».

Δέν είναι φυσικά Σαχτούρης. Είναι Αναστάσιος
Δρίδας, όπωςδήποτε πριν και πίσω από τόν Σα-
χτούρη. Για τίς τυχόν αντίρρήσεις, δυό άσχετες μαρ-
τυρίες. Ή πρώτη του Άγρα:

«Τά ωραιότερα ποιήματά του – γράφει για
«τήν τελευταία τεχντροπία» του Δρίδα και εί-

ναι σά νά μάς συνδέει μέ τίς ποιητικές άπαρχές
του Σαχτούρη – άποτελούνται πράγματι, συ-
χνά, από θανάσια ασύνδετα είκόνων και όγ-
κων, άλυσίδες διακοσμητικών *natures mortes*,
όπου κυριαρχεί ό σκουρος τόνος και τ' αντι-
κείμενα ρίχνουν μεγάλες άπαισιόδοξες σκιές.
Τό ένωτικό στοιχείο τών έννοιών, πηγάζει έδω
άπ' τό ποιητικό ύποσυνείδητο· δέν είναι πιά
στοιχείο νοήσεως, αλλά στοιχείο φαντασίας,
κάποια κοινή άναμεταξύ τους ιδέα μορφής.
Βρίσκεται τουτο άνάμεσα στα *desiderata* του
μετριοπαθούς υπερρεαλισμού (ό άπόλυτος
υπερρεαλισμός άδιαφορεί και για τουτο, έμπι-
στεύεται ίσα-ίσα τό πán στόν άυτοματισμό)».⁴

Και ή δεύτερη μαρτυρία, ή όμολογία του ίδιου του
Σαχτούρη: «Ό Δρίδας ναι, μου άρεσε αρκετά κά-
ποτε. Ίσως τώρα νά μήν άντέχει, αλλά τότε μέ τρα-
βούσε μ' εκείνες τίς λεπτές, ζωγραφικές, ύποσυνείδη-
τες είκόνες του».

Έτσι, διαμέσου παρόμοιων παρυφών, έφτασε κι
αυτός στα παραμεθόρια τής υπερρεαλιστικής γρα-
φής· τής άνοιχτής άποδοχής της, αλλά και τής αυ-
στηρης έγκράτειας από τή γοητεία του εύκολου άυτο-
ματισμού της. Διαμέσου τών παρυφών, όπως θά συμ-
βεί άργότερα – όταν άποφασίζεται όριστικότερα ή
γραφή του – μέ τόν Μισώ. Είναι σημεία αναφοράς
άλλά και παράπλοια, άπ' όπου άπομακρύνεται πρós
μιά προσωπική γραμμή πλεύσεως. Και τότε τί έχει νά
κάνει ή στιγμιότυπη λ.χ. σκηνή του Δρίδα:

«Οικογένεια
ό δρόμος
πλησμονή από κουρέλια
μουσική άποκριάτικη
πυρετός και χαρτοπόλεμος
καρμούζα
πού σημαίνει έγερτήριο
πού σημαίνει δλέθριο τέλος»

μέ τή γνωστή άποξενωμένη Άποκριά του Σαχτούρη;
Δέν είναι μακριά ό καιρός, πού ό εμπρεσιονισμός αυ-
τής τής περιόδου – εμπρεσιονισμός τών ψυχικών δια-
θέσεων – θά άποξενωθεί και θά γίνει ποιητικός έξ-
πρεσιονισμός. Όπότε άνάμεσα από τή φαντασίωση
και τήν παραίσθηση εκείνων – αλλά και τών ποιητι-
κών άπαρχών του – θά άνοιχτεί ό χώρος του δικού
του παράλογου. Μέ σύμβολα καθαρού περιγράμμα-
τος στήν ύποσυνείδητη λειτουργία τους, πού άπεδω
κύλας προανακρούονται, λ.χ.:

«Τά δάκρυά του στό χώμα τά πίνει ένας σκύλος».

ΠΑΡΑΛΟΓΑΙΣ

Μέ τίς Παραλογαίς ό Σαχτούρης περνά από τή φαν-
ταστική και τήν αισθηματική φάση τών προηγούμε-
νων συλλογών του στή φάση πού προβάλλει τήν καλ-
λιτεχνική του βούληση· και από τήν άπρόσσωπη ποιη-
τικότητα στήν προσωπική ποιητική αναζήτηση. Δέν

4. Άγρας Τ. (Νεκρολογία του Α. Δρίδα), Νέα Έστία
1942, τεύχ. 360, σ. 319-321. Βλ. πρόχειρα άναδημοσίευσή
της στό: Άργυρίου Α., Νεωτερικοί ποιητές του μεσοπολέ-
μου, 1979, σ. 115-117.

είναι πιά ὁ γενικός καί ἀόριστος τύπος τοῦ εὐφάνταστος καί τοῦ αἰσθηματία, ἀλλά μέ τή φιλοδοξία ἐνός (ἵποψήφιου) ὁμοτέχνου φωνάζει μ' ὄλους τοὺς τρόπους πῶς θέλει νά εἶναι – καί εἶναι – ἕνας μαθητευόμενος τῆς τέχνης.

Καί τά σημεῖα ἀναφορᾶς του τώρα εἶναι πολλά: Εἶναι τά ζωτικότερα σημεῖα τῆς λογοτεχνικῆς ἀγορᾶς. Ἡ θητεία καί ἡ περιφορά του στά ἐργαστήρια τῶν συγχρόνων καί τῶν παλιότερων εἶναι χαρακτηριστική. Ἀκόμη καί δημοτικοί καί σολωμικοί ἦχοι ἀκούγονται. Ἀκούγεται ὁ Καρυωτάκης,⁵ οἱ καταραμένοι καί οἱ ἐλάσσονες τοῦ γαλλικοῦ μετασυμβολισμοῦ. Καί στή συνέχεια μιά πρώτη ἀπόσβεσή τους, ἀπό τόν Ἀπολλιναιρῶς ὡς τόν Μισώ,⁶ Ἀλλά πιά πολύ κυριαρχεῖ καί τόν ποδηγετεῖ τό ρεῦμα τῶν δικῶν μας ὑπερρεαλιστῶν. Στό σύστημα γραφῆς ἀλλά καί στοὺς τόνους φωνῆς τους προοιμιάζεται: Ἐλύτης – Ἐμπεirikos – Ἐγγονόπουλος, μ' αὐτή τήν ἐξέλιξη καί πρὸς αὐτή τήν κατάληξη.

Ὁ Ἐγγονόπουλος, ἐξουδετερώνοντας καί τοὺς ἄλλους, τοῦ γίνεται σ' αὐτή τή φάση ἐνισχυτῆς τῆς φωνῆς του. Μέ τήν ἔννοια πού ἄλλου σημείωσα:

«Τοῦ ὀφείλει, ἔγραφα, τά πρώτιστα: Τήν ἀμφισβήτηση τῆς λυρικής γραφῆς καί τό μάθημα τῆς ὑπερρεαλιστικῆς τεχνικῆς, πού σήμαινε προσγείωση μέσα στά ἴδια τά πράγματα καί ἐκεῖ μιά διαφορετική προπόνηση τῆς ποιητικῆς φαντασίας. Τό παράδειγμα καί οἱ ὑποδείξεις του – ὑποδείξεις ἐνός πρωτοπόρου φίλου του – φαίνεται νά εἶναι ἐσωτερικά χωνεμένες ὄχι στήν ποίηση ἀλλά στήν ποιητική του. Ἀπέξω σῶζονται ἀπλῶς σποραδικά δείγματα ἄντιγραφῶν».⁷

Πρόκειται γιά «ἀντιγραφές» ἀναδημιουργικές. Εἶναι δηλαδή, κατά τό παράδειγμα τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν, σπουδές· καί μάλιστα σπουδές προεκτατικές τῶν προτύπων τους. Τέτοιες προεκτατικές «ἀντιγραφές» ἀπό πρότυπα τοῦ ἐγγονοπολιτικοῦ ἐργαστηρίου διακρίνονται στή συλλογή του ἀρκετές.

Ξεχωρίζω τρεῖς ἀντιπροσωπευτικές, διαφορετικοῦ τύπου:

α' Προεκτατική «ἀντιγραφή» τοῦ μοτίβου

Π.χ. στό ποίημα τοῦ Ἐγγονόπουλου *Βενζίνη* παρακολουθοῦμε, μέσα στό δάσος, στό σκοτάδι, πού μόλις φτάνει τό φῶς τοῦ βαριοῦ οὐρανοῦ, νά

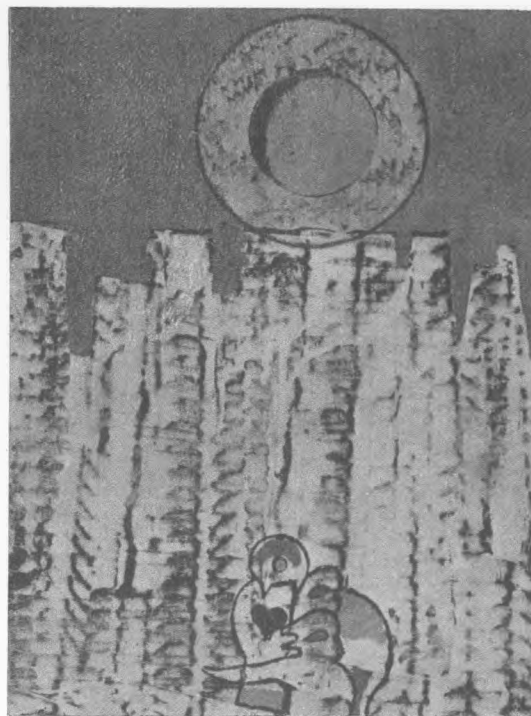
κάθεται ἕνα
π ο υ λ ῖ

ἕνα πουλί περίεργο
σά μαδημένο
σά σκεφτικό

ἕνα παλιό πουλί».⁸

Στό ποίημα τοῦ Σαχτούρη *Κάποτε οἱ γυναῖκες* πάλι γιά ἕνα πουλί ἀκούμε:

«Κάποτε μέσ' ἀπ' τό σύννεφο θγαίνει ἕνα πουλί
περνάει πάνω ἀπ' τά σπίτια καί κατεβαίνει στήν πόλη
ἄλλοτε χρόνια ἔμεινε φυλακισμένο μέσ' στό φεγγάρι

Max Ernst, «Δάσος, ἥλιος καί πουλιά», 1928.

γι' αὐτό καί εἶναι πολύ πικραμένο πολύ λαμπερό
μ' ἕνα μεγάλο μονάχα ὁμορφο γυναικειο μάτι».

5. Βρίσκω μιά πρώτη ἄμεση ἐπίδραση τοῦ Καρυωτάκη στοὺς στίχους:

«Κ' ἔμεινα μ' ἕναν ἀκρωτηριασμένο φίλο
καί μ' ἕνα ματωμένο κλαδάκι συντροφιά»

(Ἡ λησμονημένη: Ἡ δύσκολη Κυριακή)

πού ἀνακαλεῖ τοὺς στίχους:

«Ὅταν ἔχεις μιά παιδική καρδιά
καί δέν ἔχεις ἕνα φίλο,

πήγαινε θάλε θέρα στά κλαδιά
σὴ μουντονιέρα σου φύλλο»
(Ἐλεγεία καί σάτιρες: Ὑποθήκαι)

καί ἴσως μιά τελευταία ἔμμεση ἀπήχηση τοῦ Ἡλύσια τῆς ἴδιας συλλογῆς τοῦ Καρυωτάκη στό *Ἦταν δικές μου* τῆς συλλογῆς *Τά στίγματα* τοῦ Σαχτούρη.

6. Ἡ παρουσία τοῦ Ἀπολλιναιρῶς φαίνεται, καί ἄλλωστε κατονομάζεται ὡς «μνήμη», στό ποίημα «Ὁ σταθμός» τῆς συλλογῆς του *Ὁ περίπατος*. Γιά τήν ἐπίδραση ἢ τήν παράπλοια τοῦ Μισώ ἔγινε ἄλλου διεξοδικός λόγος. Προσθέτω ἐδῶ πῶς στήν Ἑλλάδα πρωτοπαρουσιάστηκε στά *Νέα Γράμματα*, τόμ. Γ', 1937, σ. 647 σέ μετάφραση Γ. Σεφέρη καί στό *Τετράδιο*, τόμ. Α' τεύχος 3, Μάης 1947, σ. 143 χωρὶς ὄνομα μεταφραστή· δηλαδή στά περιοδικά καί τήν ἐποχή πού πρωτοδημοσίεψε ποιήματά του ὁ Σαχτούρης. Τέλος καί τόν Ἀπολλιναιρῶς καί τόν Μισώ ἴσως νά τοὺς συνάντησε καί μέσ' ἀπ' τὰ παρατεχνοκριτικά τους κείμενα. Βλ. σχετικά Ἀπολλιναιρ, *Οἱ κυβιστές ζωγράφοι* καί Μισώ Ἐρ., *Ἐνας δάρβαρος στήν Ἀσία*, Παρίσι 1945.

7. Βλ. σημ. 1 (σ. 32).

8. Βλ. Ἐγγονόπουλου Ν., *Μὴν ὀμιλεῖτε εἰς τόν ὀδηγόν*, 1938, ἀπ' ὅπου ἀντλοῦνται τὰ παραδείγματα. Γιά τό «παλιό πουλί» βλ. καί *Τά στίγματα* (προμετωπίδα). Ἐγγονοπολιτικῆς ἀρχῆς ἴσως νά εἶναι καί οἱ ἀραιώσεις τῶν λέξεων πού συνηθίζει καί ὁ Σαχτούρης.

Πρόκειται για αντίγραφή ή σπουδή που στη συνέχεια φτάνει ως την ταύτιση του έρωτικού – και πιο στενά, του σεξουαλικού – συμβολισμού του μοτίβου των δύο πουλιών. Ἄλλά ἡ προέκταση του Σαχτούρη δέν εἶναι παραλλαγή του θέματος, εἶναι διεύρυνση του κέντρου βάρους, του βασικού συναισθήματος· τό πουλί του σέρνει κι ἕνα κομμάτι δυστυχίας, εὐαισθησίας, μικροῦ πανικού του κυνηγημένου ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς μας. Ἔτσι γρήγορα αὐτονομεῖται καί φτάνει ν' ἀναπαράγει δικές του ἀντιγραφές.⁹

β' προεκτατική «ἀντιγραφή» τῆς τεχνικῆς

Π.χ. στό ποίημα του Ἐγγονόπουλου *Τέλ-Ἀβίθ* βλέπομε τήν Ἐλεονώρα νά παίξει τήν ἀρπα της καί ἀντί γιά μουσική νά δγαίνου:

«τό ἕνα κατόπιν του ἄλλου / ἕνα πουλί / Μιά πλάκα πράσινο σαπούνι / κι ἕνα / σίδερο / του σιδερώματος / ἀπό τά κοινότητα / αὐτά ἀκριβῶς / που οἱ Ζυγῶται / ὀνομάζου / ἐν ὥρα καταιγίδας / *Ars Amantis*».

Καί στό ποίημα του Σαχτούρη *Ἡ Μαρία*, μετά ἀπό χρόνια, ἔχομε τήν ἀντιγραφή τῆς τεχνικῆς:

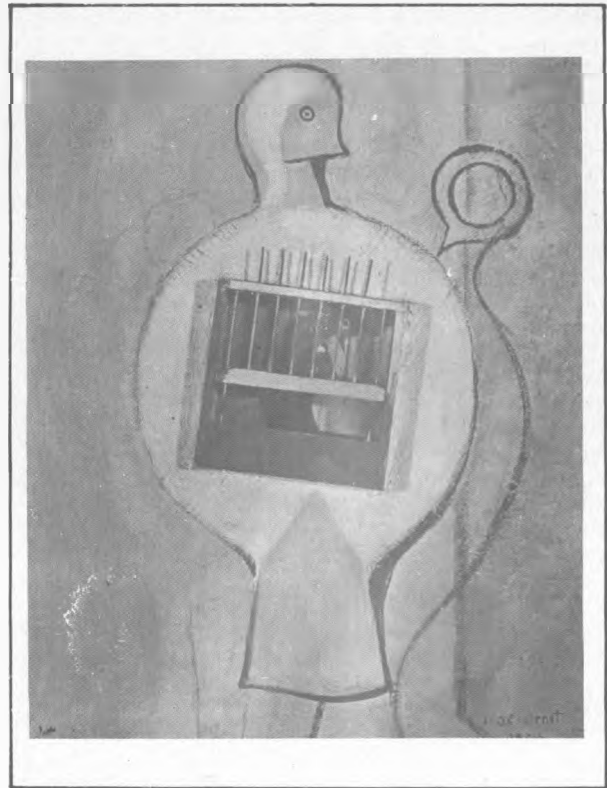
«Ἀπό τό σῶμα της ἔδγαιναν
φωνές ἄλλων ἀνθρώπων
ἐνός στρατιώτη που μιλοῦσε σάν
ἕνα πουλί
ἐνός ἀρρώστου που εἶχε πεθάνει ἀπό πόνους
προβάτων
καί τό κλάμα τῆς μικρῆς ἀνεψιάς τῆς Μαρίας
που αὐτές τίς μέρες εἶχε γεννηθεῖ».

Ἀλλά κι αὐτή εἶναι μιά ἀντιγραφή ἀναδημιουργική, καί ὄχι τυπική του εὐρήματος, γιατί μᾶς μεταδίνει μιά ἐμπειρία τῆς ἐποχῆς καί τῆς καθημερινότητας τραγική, ἐνῶ ἡ ἐξαγωγή τῶν τυχαρπαστων ἱστορικῶν ἀντικειμένων δέν φαίνεται νά πονεῖ τήν Ἐλεονώρα καί τήν ἀρπα του Ἐγγονόπουλου. Καί γιατί μέσ ἀπ' αὐτή καί μάλιστα μέ ἐπικαιρότερη πλαισίωση τῆς μουσικῆς – «Τό ραδιόφωνο ἔπαιζε / ἡ Μαρία ἔκλαιγε» – θά φτάσει ὁ ποιητής γιά πρώτη φορά στήν προσωπική γλώσσα καί τακτική τῶν μεταμορφώσεων:

«Τότε ἡ Μαρία
σιγά-σιγά ἀνοίγε τά χέρια της
ἄρχιζε νά πετάει
γύρω-γύρω στό δωμάτιο».

γ' ἀναδημιουργική «ἀντιγραφή» τῆς φόρμας

Εἶναι κατά τή γνώμη μου, ἀκριβῶς ἐπειδή εἶναι φορμαλιστική, ἡ σπουδαιότερη: Γιατί τίς δάνειες φόρμες που πειραματικά πρωτοδοκιμάζονται γύρω καί πίσω του πορεῖ νά τίς οὐσιαστικοποιεῖ μέ ἀντίθετα ζωντανῶν περιεχομένων. Τό βλέπει κανεῖς σέ ποιήματα ἀναλογικῆς δομῆς, ἀλλά καί σέ τυπικότερα δείγματα, π.χ. *Ὁ νεκρός τῆς ζωῆς μας Ἰωάννης Βενιαμίν Δ' Ἀρκόζι* καί *Ὁ ἐφιάλτης*, ὅπου ἰδιοποιεῖται τό ποίημα – πρόζα. Καί ἀκόμη τυπικότερα, ὅταν μέσ ἀπό ἔτοιμα μετρικά συστήματα καί ξένους ρυθμούς δοκιμάζει νά ξανατονίσει καινούριες ἐμπειρίες. Π.χ. διαβάζω ἐνδεικτικά ἀπό τό *Χωρισμένα*:

Max Ernst, «Τό πουλί εἶχε δίκιο», 1926.

«Τό ποτάμι τό ὄνειρο τά σπυροῦνια κι ὁ φόβος σκορπιστήκαν σ' αὐτό τό λειβάδι
κι ἡ ὠραία γυναίκα μέ τή θέρα του πάθους
τυραννάει τά μάτια της τυραννάει τήν ψυχή της
νά γυρίσει τό ἄλογο στή φωνή τῆς φοράδας
τά σπυροῦνια νά βροῦνε τά πόδια
νά φορέσει τή μάσκα του ὁ μέγανος ὁ φόβος
τό ποτάμι ν' ἀφήσει σ' ἄλλο ρέμα τό αἷμα του
καί τ' ὄνειρο νά γεμίσει μ' ἄλλο φῶς τήν καρδιά της».

Ὁ ἀναπαιστικός ρυθμός του ποιήματος – καί ἐδῶ πρέπει νά τονιστεῖ πῶς κάποια ὑπόκρουση μέτρον εἶναι θεμελιώδης ἀρχή στήν ποίηση καί στήν ποιητική του Σαχτούρη – ἀδειάζοντας ἀπό τήν πληροφορία που μεταφέρει, μαρτυρεῖ τήν καταγωγή του ἀπό τή στροφή του χοροῦ στό *Μπολιδάρ* του Ἐγγονόπουλου:

«Ἄν ἡ νύχτα ἀργεῖ νά περάσει
Παρηγόρια μᾶς στέλνει τίς παλιές της σεληνες
Ἄν του κάμπου τά πλάτη φαντασμάτων σκοτάδια
Λυσικόμους παρθένες μ' ἄλυσίδες φορτώνουν»,

καί ἄς μή φαίνεται. Ὅπως δέν φαίνεται καί ἡ ἀναγωγή τῆς στροφῆς, σ' ἕνα ποίημα ἄλλης ὀχτης – καί ἐκεῖ ὡς χορός ἀναφέρεται καί ἐκτελεῖται – στίς

9. Βλ. ἀκόμη καί τή σχετική παραλλαγή του γνωστοῦ τραγουδιοῦ του πρώτου Σαβδόπουλου.

«*Οκεανίδες* του (φίλου του άλλου «πονηρού φιλιππουπολίτη»)»¹⁰ Βάρναλη. Βλέπομε έτσι μία πολλαπλότητα συνειρημών άνεθασμένη ως την αποξενωμένη επιφάνεια των ρυθμών.¹¹ Μία αποξένωση, που του χρησιμεύει να γεμίσει με καινούρια περιεχόμενα τις δικές του αντιγραφές ο Σαχτούρης.

Στις *Παραλογαίς* οι αντιγραφές και των τριών τύπων είναι πυκνές. Η επιδεικτική παρουσία τους σημαίνει την απόφαση του Σαχτούρη να ένταχθει ενεργά στο σώμα της πειραματικής λογοτεχνίας και να δείξει σε ποιά περιοχή της εντάσσεται. Τά σημεία αναφοράς του τώρα είναι και σημεία προσανατολισμού του. Απόδειξη πώς στή συλλογή του δέν τά αποκρύβει, αλλά τά προβάλλει σάν δρομοδείκτες. Άλλωστε, εκεί συντελείται και η πολιτική χειραφέτησή του.

Ο προσωπικός του κόσμος εκεί αρχίζει να συγκροτείται και να εκφράζεται:

α' Μέ περιστατικά εμπειριών της εποχής, όπως στο ποίημα *Η μάχη* όπου:

«*Τριγύρω από τ' σκοτεινά παράθυρα
όλοι πυροβολούσαν*»,

β' με τη συμβολική παράσταση των συμπτωμάτων τους, όπως στο ποίημα *Τό εργοστάσιο* όπου διαβάζουμε:

2. ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

Άπεδώ και μπρός αρχίζει πραγματικά η ποιητική του έξοδος. Αρχή, με τη συλλογή του *Μέ τό πρόσωπο στον τοίχο* (1952), που διασώζει κάποιες μνήμες – ευδιάκριτα αποσημασμένες – του στρατιωτικού του ή της επομένης του εμφυλίου. Και τέλος – μέχρι στιγμής – με τη συλλογή του *Τό σκεύος* (1971), όπου διαρκώς αποτραβηγμένος παραστατικοποιεί ένοράματα μιάς άδηλης υπερπραγματικότητας.

Στά ποιητικά του εισόδια πριν ακολουθήσε την πορεία: Άπό την φανταστική στην αισθηματική και άπεκει στην καλλιτεχνική άγωγή και προσγείωση στην πραγματικότητα:

φανταστική (*Η μουσική των νησιών μου*)
αισθηματική (*Η λησμονημένη*)
καλλιτεχνική (*Παραλογαίς*).

Τώρα, και σ' όλη την ανάπτυξη της ποιητικής του έξοδου, ακολουθεί την πορεία: Άπό τη βιωματική – πραγματική στην υποθετική ή φανταστική και άπεκει

«*Ο ποιητής*

*Είχε τούς κήπους του κρυμμένους μέσ' στό στόμα του
πού κήκε και γέμισε καπνούς τή χώρα*».

γ' με τά υποκατάστατα των προσώπων και των πραγμάτων, όπως:

«*Φορώ γυαλιά από πέτρα και μέ λένε Πέτρο*»

ή και πάλι στό *Ο εφιάλης*:

«*Τ' όνομά της ήταν 'Ακτιή και Κυριακή*».

Και μέσ' απ' αυτή τη διαδικασία ακολουθεί ή ολοκληρωτική λύση των συμβάσεων της λογικής, με σχήματα της φαντασίας του τύπου:

«*Ένας ναύτης ψηλά
στά κάτασπρα ντυμένος
τρέχει μέσ' στό φεγγάρι*».

Όποτε τά θέματα της σύγχρονης – πολεμικής και μεταπολεμικής – φρίκης άκούγονται σάν σπαράγματα από μαγικά παραμύθια, σκοτεινές μυαλάντες και παραβολές. Φαίνεται καθαρά σε ποιήματα, όπως *Ο ληστής*, *Τού πύργου*, *Ο θυθός*, *Ο βοριάς*. Τό προδηλώνει ή γενικός τίτλος *Παραλογαίς*. Σάν θυρεός άπεδώ και μπρός όλης της ποιητικής του πορείας.

στην ένορατική ή υπερβατική άγωγή και σύλληψη της πραγματικότητας:

βιωματική – πραγματική (*Μέ τό πρόσωπο στον τοίχο* – *Όταν σ'άς μιλώ*)

υποθετική – φανταστική (*Τά φάσματα* – *Ο περίπατος* – *Τά στίγματα*)

ένορατική – υπερβατική (*Σφραγίδα* – *Τό σκεύος*).

ΓΕΝΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΠΟΙΗΤΙΚΟΥ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Και εδώ έχει τη θέση της μία πρώτη γενική διαπίστωση και διάκριση: Και ή άμοιβαία σχέση της μιάς με την άλλη πορεία και οι χωριστές συναρτήσεις των φάσεων καθεμιάς δέν είναι τελικά εξελικτικής, είναι καταρχήν λειτουργικής κατηγορίας.

Ποίηση ενιαίας δομής

Τόν ποιητή δηλαδή δέν τόν ενδιαφέρει ή συνέχεια, αλλά ή συνοχή της ύλης και του ποιητικού γεγονότος· και ή συνοχή ή συσπείρωση κάθε φορά του δράματος: Κάθε έμπνευση και ή ποίησή του ολόκληρη δέν κινούνται ποτέ γραμμικά, αλλά κατά την έννοια μιάς *πυροβολικής* ή μιάς *κυκλικής* φοράς. Άπό ποίημα σε ποίημα και από συλλογή σε συλλογή ή ίδια πάντα αρχική εμπειρία ή ιδέα ή προεκβάλλεται – καθώς έξορύσσεται – ή άνακυκλώνεται και κεντρώνεται γύρω απ' τόν άξονά της. Η προεκβολή της τότε μοιάζει να είναι ή κατακορύφωση της γραμμικής συνέχειας που θά είχε στους άλλους· να είναι γι' αυτόν ή συσπείρωση, για την έκτίναξη της. Ένώ ή άνακύκλωση είναι ή όριζοντίωση της έγγενους συνοχής της· μοιάζει να είναι ή σπονδύλωση της ενιαίας δο-

10. Έννοώ του Δ. Εθαγγελίδη, το γ γνωστού καθηγητή αρχαιολόγου και τεχνοκρίτη που καταγόταν από τή Φιλιππούπολη και άντιδρούσε στή ζωγραφική και τήν ποίηση του Έγγονόπουλου· ή σχετική μαρτυρία και υπόδειξη είναι του συνάδελφου Β. Κλέντου.

11. Η αίσθηση του ρυθμού και του μέτρου υποκρούεται έμμεσα αλλά σταθερά σ' όλη την ποίηση-έλεύθερου στίχου του Σαχτούρη. Παραθέτω και τή σχετική του μαρτυρία: «Ο ρυθμός στό ποίημα; Τόν θεωρώ άναγκαία προϋπόθεση. Άκόμη και τή γνώση του μέτρου. Η προσωδία, που λένε οι ξένοι. Δέστε τόν Ντύλαν Τόμας πώς άπαγγέλλει, καμπανιστά, ιερατικά σάν ψάλτης και σάν προφήτης. Αυτός ή άπόγονος ενός ιερέα κέλτη. Πρέπει να διαβάζουν οι νέοι τούς ξένους, να τούς άκούνε, ν' άκούν τούς ρυθμούς από τέτοια ποίηση. Όποιος δέν κατέχει από ρυθμούς δέν είναι ποιητής. Πρέπει να άκούγεται τό ποίημα, να μή κόβεται ή άναπνοή».

μής της. Ἡ μιά κίνηση, ἡ κυκλική, δεβαιώνει πρὸς τὰ μέσα τὸ βάθος, ἐνῶ ἡ ἄλλη προεκτατικά τὴν προοπτική αὐτῆς τῆς δομῆς. Καί στή διασταύρωση τῶν δύο κινήσεων ρίχνεται τὸ πέλμα τοῦ ποιητικοῦ φαινομένου.

Ἡ ἐφαρμογή καί ἡ τεκμηρίωση αὐτῆς τῆς ἀρχῆς ὑποστηρίζεται ἀπὸ ἀντιπροσωπευτικά καί βασικά δείγματα. Καί πρῶτιστα οἱ τρεῖς ἀγωγές τῶν δύο σταδίων πού ἀνάπτυξα πρὶν κοχλιώνονται ἡ μιά μέσα στὴν ἄλλη, τείνοντας ἀντίστοιχα πρὸς τὸ βάθος τῆς καταγωγῆς, ἢ πρὸς τὴν προοπτική τοῦ προορισμοῦ τους. Χωνεύονται σὰν κύκλοι ὑπάλληλοι, ἐνῶ τὰ στάδιά τους ἀναπτύσσονται ἀντιδιαμετρικά: Ἀπὸ τῆς φανταστικῆς περιπέτεια στὴν καλλιτεχνική μαθητεία καί ἀπὸ τῆς θητεία μὲς στὰ πράγματα στὴν ἐξερεύνηση τῆς ὑπερπραγματικότητάς τους· ὁπότε καί ἔτσι – γενετικά – ἔχομε μιά συσπείρωση καί ἀντισυμμετρικά μιά προεκβολή τῆς ποιητικῆς φαντασίας. Ἐνῶ στὸ βάθος ὑ π ἄ ρ χ ε ι ἡ ἀρχική ἐμπειρία καί ἡ ἰδέα της, καί αὐτὴ σέ μιά κυκλικὴ ἐπανάληψη ἢ προεκβολή της ἐπάπειρον. Ἐχομε λ.χ. τὴ διακίνηση τοῦ ἴδιου μοτίβου ἀπὸ συλλογῆ σέ συλλογῆ:

«Καί τὰ παιδιὰ πετοῦνε ψίχουλα στὸν οὐρανό» (Ἡ λησμονημένη)

«Καί μιά ζητιάνα πού πουλάει τσουρέκια στὸν οὐρανό» (Παραλογαῖς)

«Πεθαμένα παιδιὰ ἀνεβαίνουν ὀλοένα στὸν οὐρανό» (Μέ τὸ πρόσωπο στὸν τοῖχο)

«Καί μιά μικρὴ ἕνας μικρὸς ἄγγελος κι αὐτὴ μ' ἕνα μαχαίρι ἔκοβε καί μοίραζε κομμάτια γνήσιο οὐρανό» (Τὰ φάσματα ἢ ἡ χαρὰ στὸν ἄλλο δρόμο).

Ἡ κίνηση δέν εἶναι προσθετὴ καί κομματιασμένη, ἀλλὰ σύλληψη καί ἀνάπτυξη βάθους τοῦ ἴδιου ὁράματος, κατὰ τὸ σύστημα μιᾶς ἐνιαίας δομῆς. Καί τέλος ἡ κυκλικὴ καί προδοκική φορὰ τῆς ἐμπνευσης, θὰ φανεῖ ἀντίστοιχα μὲ τὴν ἀνάλυση ἀντιπροσωπευτικῶν ποιημάτων του, ὅπως *Τοῦ θηρίου* καί *Ποῦ ὀδηγώντας*. Μὲ τὴν πρόδρομη ἀναφορά τους ἐδῶ καί τὴν ὑπόμνηση τῶν συμβολικῶν ζώων πού κρύβονται μέσα τους, τῆς ἀρρώστιας-θηρίου καί τῆς ἐμπνευσης-πετεινοῦ, περνοῦμε σέ μιά δευτέρη ἐπίσημανση καί διάκριση τῆς ποιήσεως τοῦ ἀπὸ τὴν ποίηση πολλῶν ὁμοτέχνων του.

Ποίηση ἑτερόνομη

Πρόκειται δηλαδή γιὰ μιά ποίηση ἑτερόνομη· πού σημαίνει, πῶς ὑπακούει σ' ἄλλους νόμους. Καί ἐφόσον εἶναι ποίηση τοῦ παράλογου – θὰ δοῦμε πῶς καί τί εἶδους παράλογου – ὑπακούει σέ νόμους πού δέν ὀρίζονται ἀπ' τὴ λογική. Ἀλλὰ δὲ σημαίνει πῶς τὸ κατορθῶναι τεχνικά, καταφεύγοντας στοὺς ψυχολογικούς συνειρμούς καί τὰ λογικά ὑπερβατά, ὅπως συμβαίνει ἐν γένει στὴν παραδοσιακὴ καί ἐν μέρει στὴ νεότερη ποίηση: Τὰ «νυκτὶ ἑοικώς» π.χ. τοῦ Ὀμήρου – «ὁ Ἀπόλλωνας κατέβαινε μοιάζοντας μὲ τὴ νύχτα» – ἢ τὸ «Γιὰ νὰ γρανθοῦν οἱ ἀχτίδες σου 'πὸ τῶν Τουρκῶν τὸ αἷμα» τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, θρῖσκονται στὰ μεταίχμια αὐτῆς τῆς κατηγορίας. Οὔτε τὸ ἐπιχειρεῖ, ὅπως συμβαίνει ἐν μέρει μὲ τὴν παραδοσιακὴ καί ἐν γένει τώρα μὲ τὴ νεότερη

ποίηση, παρακινημένος ἀπὸ τὴ βαθύτερη ὑπαγόρευση τοῦ ὑποσυνείδητου λ.χ. μὲ τὴ γλώσσα τοῦ ὄνειρου, ἢ τὴν πλατύτερη μιᾶς τεχντροπίας λ.χ. μὲ τὴ γραφὴ τοῦ ὑπερρεαλισμοῦ. Αὐτὰ μπορεῖ νὰ εἶναι συνεργὰ καί σύνδρομα, ἀλλὰ δέν εἶναι τὸ κλειδί τοῦ προδληματος.

Ἡ ἀντιδιαστολή τοῦ ἐγκείται στὰ ἐξῆς σημεία:

1. Καί ὁ ὑπερρεαλισμὸς προϋποθέτει τὴ λογική· ὅπως τὴν προϋποθέτει ἀργότερα καί ἡ κίνηση τοῦ θεατρικοῦ παράλογου. Ὁ ὑπερρεαλισμὸς τὴν ὑπερβαίνει, ἡ κίνηση τοῦ θεατρικοῦ παράλογου τὴν ὑπονομεύει· εἶναι καί οἱ δύο μεταλογικὲς κινήσεις τῆς φαντασίας. Ἐνῶ ἡ δική του ποίηση τοῦ παράλογου ἔρχεται ἀπὸ ἄλλη βάση. Θεωρητικά, θὰ λέγαμε, προηγεῖται τῆς λογικῆς. Πάντως τὴν ἀγνοεῖ. Ἀγνοεῖ κάθε συμβατικὴ – φυσικὴ, λογικὴ, ἠθικὴ – τάξη τοῦ κόσμου· εἶναι μιά π ρ ο λ ο γ ι κ ῆ κίνηση τῆς φαντασίας. Αὐτὴ ἡ ποίηση τοῦ ἀναζωοποιημένου συμπαντος ὅπου τὰ πάντα εἶναι δυνατὰ – π.χ. τὸ πρῶι ὁ ἐξερχόμενος συναντᾷ μιά ἀγία στοὺς δρόμους καί τὸ παιδί ἀνεβοκατεβαίνει μεταξὺ οὐρανοῦ καί γῆς ἢ πετροβολᾷ καί σπάζει τὸ φεγγάρι – στηρίζεται καί διοχετεύεται ἀπὸ προλογικὰ κανάλια σκέψης.

2. Ἡ βάση της εἶναι λοιπὸν ἀνθρωπολογικῆς κατηγορίας. Ἐγινε λόγος πρὶν γιὰ τὰ παραμύθια καί τίς παραλογίες. Ἀλλὰ πολὺ βαθύτερα πρέπει νὰ τὴ συσχετίσομε μὲ τὴ σκέψη καί τὴ φαντασία τῶν παιδιῶν καί τῶν πρωτόγονων. Καί καθὼς εἶπαμε, ἀντίθετα ἀπ' τὴν ἐξελικτικὴ θεωρία, σπουδάζοντας τὴν ἑτερόνομη λειτουργία τοῦ κόσμου της. Ἐνός κόσμου πού δέν εἶναι προβαθμίδα τοῦ πολιτισμοῦ, οὔτε κι ἡ σκέψη του πρωτόγονη μορφή τῆς λογικῆς· ἀλλὰ ἔχει τὴ δική του λογική, τὴ μαγεία. Ἐτσι ἐξηγεῖται καί ἡ κυριαρχία τοῦ τοτεμισμού καί τοῦ φετιχισμού σ' αὐτὴ τὴν ποίηση: «κανιβαλισμοὶ | τὴν ἀνοιξη, θηρία πού καταδροχθίζουν τὴν ἀγαπημένη, σκύλοι οὐρανοὶ καί ἄγιοι πετεινοί».

3. Ἀλλὰ εἶναι ἐκ τῶν ὑστέρων καί ἕνας κόσμος διάτρητος, ὅπως τὰ παρθένα δάση τῶν ἀγρίων ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ τῆς σύγχρονης τεχνολογίας. Ἐνας κόσμος πού μέσα του ἔχει εἰσελάσει ἢ λογικὴ μὲ τίς συμβάσεις της, ἢ ἠθικὴ μὲ τίς ἐπιταγές της, ἢ κοινωνία μὲ τὴν ἀλλοτριώσή της, ὁ πολιτισμὸς μὲ τὰ ὑποκριτικὰ μοντέλα προόδου μας. Ἐχει εἰσελάσει προπαντὸς ἢ ἄγρια ἐποχὴ μὲ τὰ πολεμικά καί τὰ μεταπολεμικά σφαγεῖα καί τοὺς ἐξανδραποδισμούς της. Ἐτσι ἡ ποίησή του – ἢ προλογικὴ – πού στὴν περιπτώσή του δέν ἀντιδρᾷ κοινωνικά ἀλλὰ ψυχολογικά σ' αὐτὲς τίς συμπίεσεις, πέφτει σέ παράκρουση καί γίνεται δραματικὰ παράλογη: σπασμωδικὴ στὴ συμπεριφορὰ, ἐρμητικὴ στὴν ἐκφραση, ἀγέλαστη στοὺς χαρακτήρες της, μιά ποίηση αἰνιγματικὴ χωρὶς χιοῦμορ.

4. Ἀπ' τὴ συνθήκη τώρα τοῦ παράλογου δημιουργεῖται καί ἡ τακτικὴ του. Δημιουργοῦνται οἱ μηχανισμοὶ τῶν ἀντιδράσεων του μὲ ὀρισμένη τυπολογία: ἀπὸ τὴ σύ μ φ υ σ η ὡς τίς ἀ ν τ ι σ τ ρ ο φ έ ς τῶν λειτουργιῶν, ἀπὸ τὴ μεταμόρφωση ὡς τίς διαστρεβλώσεις τῶν ὄντων, ἀπὸ τὴ δι π λ ο γ ρ α φ ί α ὡς τὴν ὑ πο κ α τ ἄ σ τ α σ η τῶν ὀρών τους. Προσθέτω πῶς μὲ τοὺς μηχανισμούς ἐκδηλώνεται ἡ ἐπενέργεια ἢ ἡ ἐμπειρία τοῦ κακοῦ καί μὲ τὴν τυπολογία, τὸ ἀποτέλεσμά του. Καί τελειώνω μ' ἕνα παράδειγμα πού ἐκφράζει, μερικὰ ἀλλὰ ἀντι-

προσωπευτικά, τίς προηγούμενες διαδικασίες, από τή φύση και τή συνθήκη ως τούς μηχανισμούς και τήν τυπολογία του παραλόγου.

Είναι τό ποίημα *Ὁ κήπος*, ἓνα εἶδος μικρῆς τερατογονίας:

*«Μύριξε πυρετός
κῆπος δέν ἦτανε αὐτός
κάτι παράξενα ζευγάρια μέσα του
περπατοῦσαν
στά χέ ρ ι α τὰ παπούτσια τους
φοροῦσαν
τὰ πόδια τους ἦταν μεγάλα ἄσπρα
καί γυμνά
κάτι κεφάλια σάν ἄγρια φεγγάρια ἐπιληπτικά
καί κόκκινα τριαντάφυλλα ξάφνου
φντρώνανε
γιά στόματα
πού ὀρμοῦσαν καί τὰ ξέσκιζαν
οἱ πεταλοῦδες – σκύλοι».*

Η ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΤΟΥ ΓΛΩΣΣΑ

Σύλληψη τῆς σωματοποιημένης ιδέας

Ἴχει σταδιοδρομήσει ἀρκετά σέ μᾶς, χάρη καί στήν ἐφαρμογή καί τήν ἀπόκλιση πού τῆς ἔδωσε μέ τήν ἐμπειροτεχνία του ὁ Σεφέρης, ἡ φράση τοῦ Μαλλαρμέ: «Τά ποιήματα δέ γράφονται μέ ιδέες ἀλλά μέ λέξεις». Καταλαβαίνω τήν ἰσχύ πού εἶχε αὐτή ἡ γνώμη γιά τήν ἐποχή καί τήν καθαρή ποίηση τοῦ Μαλλαρμέ. Καταλαβαίνω ἀκόμη καί τή γενική ἀρχή, πῶς δέν πρέπει δηλαδή νά ἀποβλέπομε στό τί (στήν ἀφηρημένη ιδέα), ἀλλά στό π ὡ ς θά τήν ἐκφράσομε· καί κατά τήν ἀπόκλιση τοῦ Σεφέρη, στά γλωσσικά ὑλικά καί τή μαστορική τους. ἼΑλλά δέν καταλαβαίνω τήν ἀπολυτότητα καί τή γενίκευσή της.

Μπορεῖ φυσικά ὁ Ἑλύτης, παραβλέποντας ἡ διασπαθίζοντας τήν ιδέα, νά γράφει π.χ.:

*«Ποίηση ἄγουρο νεράτzi μου
κάτω ἀπ' τούς καταρράχτες τοῦ ἡλιου»*

καί ἔτσι νά στρέφει τήν προσοχή του καί τήν προσοχή μας στήν προτίμηση καί τή φόρτιση μίας πρὸς μία τῶν λέξεων: γιατί καί πῶς «ἄγουρο», γιατί «νεράτzi», γιατί «καταρράχτες», γιατί «τοῦ ἡλιου»; Μπορεῖ πιό πίσω ὁ Σεφέρης νά ἀρμολογεῖ ἀργά, μέ μεγαλύτερες ἐνότητες, τό ποίημα. Νά γράφει δηλαδή ψηλαφητά, σκηνοθετώντας τήν *Κίχλη*:

*«Ὅταν γυρίζει ἡ ἀνοιξη μέ φωλιές στούς κόλπους καί
μέ χελιδόνια ἐλικοβλέφαρη θαθύζωνη ἡ μεγάλη ἀγκάλη»,*

νά συμπληρώνει:

*«Ὅσοι ἀνεβαίνουν τά σκαλιά
κι ὅσοι ἔπεσαν κάτω ἀπ' τή σκάλα»,*

μετά νά διορθώνει:

*«Ἡ μιά γυναίκα ἐλικοβλέφαρη θαθύζωνη
γυρίζοντας ἀπό λιμάνια μεσημβρινά»*

καί νά συνδέει τελικά:

*«πῶς ἀνεβαίνει τά σκαλιά χωρίς νά βλέπει
ἐκείνους πού κοιμήθηκαν κάτω ἀπ' τή σκάλα»,*

σημειώνοντας χαρακτηριστικά: «Τό ποίημα πρέπει νά προχωρήσει μόνο του καί νά συντελεστεῖ. Δέν εἶναι τόσο εὐκόλο· σιγά σιγά». ¹² Μπορεῖ τέλος στίς ρίζες τῆς νεοελληνικῆς ποιητικῆς συνειδησης καί λαλιάς μας ὁ Σολωμός, πρὶν ἀπ' τόν Μαλλαρμέ, νά βασανίστηκε ἰσόδια μέ τήν ἀναζήτηση τῆς μουσικῆς τῶν ἔλλογων· αὐτός λέξεων καί τοῦ συντονισμοῦ τους.

ἼΑλλά τίποτε δέν ἐμποδίζει καί τήν ἰσχύ τῆς ἀντιθετῆς ἀρχῆς, αὐτῆς πού κατεβάξει αὐτόματα τήν προηγούμενη πού ἐκθέσαμε στή στάθμη καί τή διαδικασία τῆς συμπληρωματικῆς δουλειᾶς τοῦ ἐργαστηρίου. Τήν ἀρχή πού πηγαίνει πέρα ἀπό τὰ αὐτονόητα «Τό ἀρχιτεκτόνημα γίνεται μέ πέτρες» ἡ «Τό ποίημα γίνεται μέ λέξεις». Καί ἀντιπροτείνει τήν ἀρχή πῶς γίνεται μέ τή σύλληψη καί τήν ἐκτέλεση τῆς σωματοποιημένης ιδέας τοῦ ποιήματος. Εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Σαχτούρη. Θυμίζω τή μαρτυρία του: «Πῶς γράφω τά ποιήματα; Μά ἐμένα μοῦ ξεπιδάνε κάθε φορά ὁλόσωμα!» ἼΗ ποίησή του ξεκινᾶ πάντα ἀπό δυναμικά μοντέλα σκέψης, ἀπό ὁλοκληρώματα ποιητικοῦ λογισμοῦ.

ἼΗ μορφολογία τοῦ ποιήματος

Καί ἐξηγῶ:

1. Ξεκινᾶ ἀπό τό ὁλοκλήρωμα τῆς σύλληψης, μαζί τῆς ιδέας καί τῆς παράστασης τοῦ ποιήματος. Τό ποίημα προβάλλει μπροστά μας διαμιάς ἀδιαίρετα καί τό μήνυμα καί τό θέμα του. Προσπαθήστε νά τό διασπάσετε, δέ μπορεῖτε. Π.χ.:

*«Φοβερή ἱστορία
ἡ μανία
τοῦ βοριᾶ
πάνω στό παράθυρο
σταύρωσε
μιά παιδούλα»*

καί «ἡ ἱστορία» καί «τό σταύρωμα» εἶναι ἀδιάσπαστα. ἼΑκόμη κι ἂν ἀποτελεῖται ἀπό θέματα – μηνύματα συνεχόμενα – συνεκτικά, θά ἔλεγα· γιατί τό βάρος πέφτει στήν πλοκή καί ὄχι στή διαδοχή, κατὰ τήν ἀρχή τῆς ἐνιαίας δομῆς – ἀκόμη καί τότε προσυλλαμβάνεται ἀκεραιωμένη ἡ ἀρθρωσή του· ἡ σπονδυλική του στήλη προσαρτίζεται. Τό ποίημα λοιπόν στόν Σαχτούρη κρίνεται ἀπό τή σύλληψή του καί ὄχι ἀπό τήν ἐπεξεργασία του. ἼΗ συλλαμβάνεται διαμιάς καί σωστά ἡ ἀπορρίπτεται: «Τήν *Παισιφᾶη*, μοῦ εἶπε, ἀκόμη σκέφτομαι ἂν ἔπρεπε νά τήν συμπεριλάδω. Γιατί; Μά δέ μοῦ βγήκε!»

2. Αὐτά στή σύλληψη. ἼΑλλά καί στήν ἐκφραση δουλεύει μέ ὁλοκληρώματα. Τό ὁλοκλήρωμα-φορέας ἐδῶ εἶναι ἡ εἰκόνα. «Τό ποίημά μου, ἐξηγεῖ, ξεκινᾶ πάντα μέ μιά εἰκόνα. ἼΗ πρώτη αὐτή εἰκόνα εἶναι συχνά βοηθητική τῆς κύριας πού ἀκολουθεῖ. ἼΑλλοτε πάλι συμβαίνει αὐτή ἡ πρώτη νά εἶναι καί ἡ κύρια, ἡ κυρίαρχη, εἰκόνα τοῦ ποιήματος». Οἱ εἰκόνες του εἶναι ἀδρές καί μετωπικές, χωρίς φωτοσκιάσεις καί ἀποχρώσεις. ἼΩς φωτοσκιάσεις καί ἀντιθέσεις τους

12. Βλ. Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ'*, σ. 52-76.

χρησιμεύουν τά κατάλευκα κενά και τά λυκαυγή όταν ανατέλλουν, χρησιμεύουν τά λυκόφωτα και οί σκοτεινές σκιές πίσω τους όταν δύουν· μέ μιá φράση, ή προϋδέαση του έρχομου τους και ή εντύπωσή τους πού άπομένει μέσα στη φαντασία και τή συνείδηση του άναγνώστη. Όνομάζω τήν εικόνα του Σαχτούρη *ι δ ε ο - π λ α σ τ ι κ ή*, έτσι μέ παύλα άνάμεσα στά δυό συνθετικά της, για νά τονίσω πώς είναι – ισότιμες και γεφυρωμένες – μιá ιδέα και μιá παράσταση· είναι ή ιδέα και ή πλαστική άπεικόνισή της. Π.χ.:

«Δώσε μου λίγο κρεβάτι ουρανέ
πήρε φωτιά τό σπίτι μου
κυλάει κυλάει τρίζοντας
σάν πληγωμένο άμάξι».

Όπως πριν μέ τό θέμα και τό μήνυμά του, έτσι και τώρα βλέπουμε τό ολοκλήρωμα και στά δυό σκέλη: Τήν πολύ αισθητή παράσταση τής εικόνας «ένα σπίτι πού καίγεται και κυλά τρίζοντας σάν άμάξι»· και τήν πολύ διανγή διαγραφή τής ιδέας: τό ρήμαγμα μιás εποχής, μιás ζωής, του σύγχρονου ανθρώπου και ή φυγή του προς μιá περιοχή και έλπίδα κοντινή (για τήν τεχνική του), αλλά και (μεταφυσικά) άπό-ξενη.

3. Όλοκληρώματα είναι και οί συντακτικές του μονάδες, στήν χωριστή έκφορά αλλά και στή δόμησή τους. Γιατί τό βάθος στήν έκφρασή του δέν πέφτει ποτέ στίς ανεξάρτητες λέξεις, ούτε και στούς έξαρτημένους συλλογισμούς. Πέφτει στίς άκραιωμένες προτάσεις, πού ταυτίζονται μέ τή διάρκεια ή τήν άνακοπή μιás άναπνοής, και μέ τήν εξάντληση – όχι τήν κατακερμάτιση – μιás σπερματικής πληροφορίας και του στοιχειώδους νοήματός της. Αυτός είναι ό λόγος πού στή συντακτική πλοκή του κυριαρχεί ή παράταξη: ή μιá πρόταση δίπλα στήν άλλη, ή μιá εικόνα-νόημα δίπλα στήν άλλη, τό ένα θέμα-μήνυμα δίπλα στά άλλα· και πάντα συμπλεκτικά και μολαταυτα μέ άφαιρετική δύναμη, συμπαγή και αυτάρκη. Και εδώ ή άφαίρεση δέν είναι όπως σ' άλλους θέμα τακτικής ή κατάληξη, είναι θεμελιώδης νόμος τής φαντασίας του. Ό λόγος του δέν είναι άπλά παραστατικός, είναι κάτι πιό πολύ, ρηματικός· ή φράση του μπορεί νά κρεμαστεί σ' ένα ρήμα. Και ή πρότασή του τείνει νά γίνει κατηγορική, ή σύνταξη του άσύνδετη. Πίσω άπό τίς άπλοποιημένες και πρωταρχικές αυτές δομές επιμένουν τά άκραία κατηγορήματα, όπως μου δόθηκε ή εύκαιρία και άλλου νά υποδείξω. Π.χ.:

«*Η έκκλησία έσπασε*»
«*Τό ψέμα νύχτωσε*»
«*Η πληγή σ'υρλιάζει*»
«*Οί έφημερίδες λησμονούν*».

Και επάνω τους ικριώνεται τό γεγονός του ποιήματος· άκόμη πιό πολύ, ή πρωτότυπη – όχι άπλά πρωτοποριακή ή μοντέρνα αλλά σέ βάθος *πρωτότυπη-ύψη* του ποιήματος.

Μετωνυμική χρήση τής γλώσσας

Αυτή είναι και ή ουσιαστικότερη διάκριση· πού είναι έντέλει διάκριση του μοντέρνου και του παραδοσιακού και, καθώς προειπώθηκε, του πρωτότυπου και του συμβατικού λόγου. Και συγκεκριμένα, άν ή ποιητική γλώσσα – γλώσσα κατεξοχήν συμβολική – έχει

σάν βάση τή μεταφορά, ή μεταφορά στήν παραδοσιακή ποίηση εκφράζεται μέ σχήματα αναλογίας, ενώ στή μοντέρνα μέ σχήματα ύπαλλαγής. Η αναλογία και ή ύπαλλαγή είναι οί δυό αντίποδες τής μεταφοράς· άκόμη πιό πολύ, είναι τά δυό αντίθετα συστήματα τής γλώσσας του ποιήματος: Πίσω άπό τήν αναλογία ύπόκειται ό συνειρμικός συμβολισμός των παρομοιώσεων, πού χαρακτηρίζει και δικαιώνει κάποτε άποφασιστικά τήν παράδοση. Άπεναντίας πίσω άπ' τήν ύπαλλαγή ύπάρχει στήν επιφάνεια ή μετωνυμία, ενώ στό βάθος ύπόκειται ή ύποκατάσταση των ρόλων πού δικαιώνει πάντοτε, αλλά μέ πολλή κρισιμότητα, τήν πρωτοπορία· μιá ύποκατάσταση μαγικής ύψης, ξένη προς τήν *persona* τής γενιάς πού προηγήθηκε.

Στόν Σαχτούρη ό αναλογικός τρόπος του σ' άν ουσιαστικά λείπει. Άν άκούγεται τυπικά – και συχνά άκούγεται – έντάσσεται σ' αυτή τή 'μαγική' κλίμακα μεταφοράς. Λείπει άκόμη ή παρουσία του συμβόλου ως άναφορικού σκέλους έναντι του δεκτικού, πού είναι άκόμη και για πολλούς μοντερνίζοντες τό θέμα του ποιήματος. Π.χ. στό ποίημα *Στά νησιά* άρχίζει μέ τους στίχους:

«*Τά ώραϊα νησιά
δέν έχουν ουρανό*»
και τελειώνει:
«*έκει
τό ξεδοντιασμένο
τό στόμα τής γριάς
έχει ουρανό*».

Πού είναι τά δυό σκέλη, τά παρομοιάζοντα και παρομοιαζόμενα; Πού είναι τά – διάμεσα – ως εκ τής φύσεως και του ρόλου τους – σύμβολα; Ό ποιητής έχει τήν ικανότητα νά μεταβάλλει τήν παρομοίωση σέ ύποκατάσταση, τήν ύποκατάσταση σέ άρχετυπική κάλυψη των ρόλων. Και τά σύμβολα σέ σημεία.

Έτσι πίσω άπό τή συμβατικότητα τής συνήθειας πού τή νέκρωσε, άνοίγει παράθυρα για νά ξαναχαρούμε τήν πρωτοτυπία στή γλώσσα. Τό κατορθώνει νετάροντας τή λέξη-πυρήνα στά σταθερά της πλαίσια του μαύρου και του άσπρου ή του φαιού και του κόκκινου πού είναι τά στερεότυπα επιθέτα του, τήν εικόνα-πυρήνα στό καθάρισμα τής μέρας και τής νύχτας πού είναι οί άπόλυτοι χρόνοι του, τά άρχετυπα-σύμβολα στά άκίνητα πλάνα του ουρανού και τής γής πού είναι τά τυπικά σκηνικά του. Νετάροντάς τα και φέροντάς τα κοντά, όχι στό βλέμμα ή τή φαντασία, αλλά στή συνείδηση και τή νόσή μας. Και τότε, σπάζοντας τήν άπολίθωσή τους, άφυπνίζει τήν *π α ρ α σ τ α τ ι κ ή* δύναμη τής γλώσσας. Και μέσα μας, τήν ύποσυνείδητη εικόνα του κόσμου.

Αυτή ή γλώσσα και ή τεχνική χρωστά πολλά και στήν αντίστοιχη επανάσταση κα προβληματική στήν τέχνη. Πολλά στή μετακυβιστική ζωγραφική, άπό τήν εποχή πού λ.χ. ό Πικασό έσπαγε τήν ένότητα του σώματος και μετατόπιζε τά μέλη των μορφών. Και σ' όλη τήν έξπρεσιονιστική ζωγραφική αντίληψη, πού έφτανε ως τήν υπερρεαλιστική αναθεώρηση του κόσμου άπό τόν Άρπ και τόν Μιρό ως τόν Σαγκάλ. Έφτανε ιδιαίτερα γι' αυτόν, καθώς θά δείξουμε, στίς *π α ρ α σ τ α τ ι κ ές* άνακατασκευές του Μάξ Έρνστ.

ΜΕΡΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ ΜΕ ΜΙΑ ΑΝΑΛΥΣΗ

ΠΟΥ ΟΔΗΓΩΝΤΑΣ

«Πού ὀδηγώντας τὰ λουλούδια
 στή φθορά
 ὁ ἄνθρωπος-πετεινός ἀνάβει μόνος του καίει
 καθώς ὀρμάει ἀπ' τὸ σκοτεινὸ του μέτωπο
 ἢ ἔκσταση
 οὐράνιο τόξο μέσ' στά μάτια του
 κρύβει τὸ αὐριανὸ φοβερό σκοτάδι
 γυρίζει μόνος μέσ' στὸν κήπο τῶν ἀστερισμῶν
 μιά ματωμένη πέτρα στὸν ἐγκέφαλό του
 κόκκινη αἰχμὴ ρίχνει τὸ ρίγος
 στό χαρτί
 βουίζοντας
 μέ δεμένα μάτια
 χυρσός
 ἄρρωστος πετεινός
 ἔρχεται τὸ τραγούδι»

I. Προεκβολικὴ ἢ κατακόρυφη φορὰ

Στὸ ποίημα *Τοῦ θηρίου* καὶ συχνότερα στήν πρώτη ποίησή του επικρατεῖ ἡ κυκλικὴ φορὰ.¹³ Στὸ *Πού ὀδηγώντας* καὶ πυκνότερα στήν ποίηση τῆς νέας περιόδου του, ἡ προεκβολικὴ ἢ κατακόρυφη φορὰ. Τὸ βλέπει κανεὶς ἀπὸ τὴν κίνηση, τὴ στιγμή αἰαί, τῶν ρημάτων:

«ὀδηγώντας» (1)

«ὀρμάει» (3)

«ρίχνει» (10)

«βουίζοντας» (12)

«ἔρχεται» (16)

καὶ τὴν ὁμόρροπη ἀνάπτυξη τῶν εἰκόνων καὶ τῶν θεματικῶν μοτίβων:

«ὁ ἄνθρωπος-πετεινός ἀνάβει μόνος του καίει» (3)

«γυρίζει μόνος μέσ' στὸν κήπο τῶν ἀστερισμῶν» (8)

«κόκκινη αἰχμὴ ρίχνει τὸ ρίγος

στό χαρτί» (10-11)

ὡς τὴ νοητὴ κλιμακωμένη γραμμὴ καὶ ἰδέα τοῦ ποιήματος στή φυσικὴ σειρά διαδοχῆς τῶν ἐνοιῶν: «ὁ ἄνθρωπος» (2), «ἢ ἔκσταση» (5), «τὸ ρίγος» (10), «τὸ τραγούδι» (16)· ἢ καὶ στή χιαστὴ ὀργανικὴ τους διασύνδεση: «ὁ ἄνθρωπος» – «τὸ ρίγος», «ἢ ἔκσταση» – «τὸ τραγούδι».

Μιά προεκβολικὴ φορὰ καὶ ἐκτίναξη πού ἐκδηλώνεται μέ διπλὴ συνεχόμενη λειτουργία, καὶ ὡς ἔξαρση καὶ ὡς ἐξόρυξη: Ὡς ἔξαρση τοῦ – φερόμενου' τελικά – φορέα καὶ ὡς ἐξόρυξη τῆς – κινητήριας τελικά – ἐσωτερικῆς του ἐνέργειας. Ὁ φερόμενος' φορέας εἶναι «ὁ ἄνθρωπος» μ' ὅλη τὴ μαγικὴ ἀναγωγή του ὡς «πετεινός», ἐνῶ ἡ ἐνέργεια πού λειτουργεῖ ὡς γεννήτρια' εἶναι μ' ὅλα τὰ παράγωγά της «ἢ ἔκσταση» πού φτάνει ὡς «τὸ τραγούδι».

13. Προηγείται ἀνάλυση τοῦ ποιήματος *Τοῦ θηρίου*, πού σ' αὐτὴ τὴ δημοσίευση παραλείπεται.

14. Ὅπου ἢ διαρκεία, ἢ ἐνεστωτικὴ, σημαίνει ἀπλῶς τὴ δυνατότητα γιὰ ἐπανάληψη τοῦ γεγονότος.

ΠΟΥ ΟΔΗΓΩΝΤΑΣ

Πού ὀδηγώντας τὰ λουλούδια
 στή φθορά
 ὁ ἄνθρωπος-πετεινός ἀνάβει μόνος του
 καίει
 καθώς ὀρμάει ἀπ' τὸ σκοτεινὸ του
 μέτωπο
 ἢ ἔκσταση
 οὐράνιο τόξο μέσ' στά μάτια του
 κρύβει τὸ αὐριανὸ φοβερό σκοτάδι
 γυρίζει μόνος μέσ' στὸν κήπο
 τῶν ἀστερισμῶν
 μιά ματωμένη πέτρα
 στὸν ἐγκέφαλό του
 κόκκινη αἰχμὴ ρίχνει τὸ ρίγος
 στό χαρτί

βουίζοντας
 μέ δεμένα μάτια
 χυρσός
 ἄρρωστος πετεινός

ἔρχεται τὸ τραγούδι.

9 Μαΐου
 63

ἀπὸ τὴν ἀρχὴν:

«ΣΦΡΑΓΙΔΑ ἢ Η ΟΓΔΟΗ ΣΕΛΗΝΗΣ», 1963

9 ΜΑΙ. 1963

Καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς τεχνικῆς ξυπνᾶ τὴν κοιμισμένη ἑκπλαστικὴ τῶν λέξεων, εἰκόνων ἢ μοτίβων τοῦ ποιήματος κεντρώνοντάς τα – καὶ φωτίζοντας ὡς μέσα τὸν πυρήνα τους – στά ἴδια πάντα ἀκίνητοποιημένα πλαίσια τοῦ κόκκινου καὶ τοῦ μαύρου, τοῦ φωτός καὶ τοῦ σκοταδίου, τῆς γῆς καὶ τ' οὐρανοῦ «ματωμένη πέτρα» – «κόκκινη αἰχμὴ» «σκοτεινὸ μέτωπο» – «τὸ αὐριανὸ σκοτάδι» «τὰ λουλούδια στή φθορά» – «μέσ' στὸν κήπο τῶν ἀστερισμῶν».

Ἡ καί ἀντίστροφα, γιά ν' ἀναδείξει τή 'σημαντική' τῶν λέξεων πίσω ἀπ' τή νοητή κλιμακωμένη ἰδέα τοῦ ποιήματος, ρίχνει τό φῶς ὄχι σ' αὐτές ἀλλά στό περιβάλλον τους: Ὅχι στή λέξη «ἄνθρωπος» ἀλλά στή φωσφορίζουσα πορεία του, ὄχι στήν «ἔκσταση» ἀλλά στή φωτεινή της ἐκρηξη, ὄχι στό «ρίγος» ἀλλά στή γεωλογική ἀναστάτωση πού προηγήθηκε, ὄχι στό «τραγοῦδι» ἀλλά στά τεκταινόμενα τῆς ἐλευσῆς του· αὐτές καθεαυτές ἀ-σημαντες καί ἀκίνητες οἱ λέξεις – σήματα, κεντρώνονται μέσ στή συνείδησή μας ἀναζωοποιημένες τώρα, χάρις στό σεισμογενές τους ἔδαφος. Ὁ ποιητής τοῦς ἀποδίδει ἔτσι τή χαμένη ἀπ' τήν τριβή πρωτοτυπία τους.

II. Δυναμική ἀντισυμμετρική διάρθρωση

Μιά βαθιά τομή στή διάρθρωση ἀποσαφηνίζει καί πλουτίζει τήν πλοκή: Ἀπό τίς δύο τεκτονικές μονάδες τοῦ ποιήματος, τυπικά ἢ πρώτη στήν ὁποία ἐνεργεῖ «ὁ ἄνθρωπος» μοιάζει νά εἶναι κυρίαρχη, ἀφοῦ καί ὡς παράσταση συγκρατεῖ καί κουβαλά στους ὤμους της τήν 'ἱστορία' καί ἀφοῦ ἄλλωστε ἀναπτύσσεται διεξοδικά καί καίρια στήν ἀρχή (1-3), στή μέση (8) καί μετά τήν περιπέτειά της ἀναστυλωμένη ὡς τήν ἐκδοχή τοῦ θέματος (10-15)· ἐνῶ ἡ δεύτερη τεκτονική μονάδα καί ἐνότητα στήν ὁποία ἐνεργεῖ «ἡ ἔκσταση» μοιάζει νοηματικά παράγωγη, περιορισμένη ἐνδιάμεσα ἢ κερματισμένη στήν ἀνάπτυξη (4-6, 9, 16) καί συντακτικά ὑποτελής (4 «καθὼς ὁρμάει...»).

Ἀλλά τό καθὼς, ἂν δοῦμε 'δομικά' τίς δύο ἐνότητες καί τήν πλοκή τους, παύει νά λειτουργεῖ συντακτικά ὡς σύνδεσμος ὑποτελοῦς νοήματος· ἀπεναντίας λειτουργεῖ ὡς διαρθρωτικός φορέας πού δοθῆ σέ μιά δυναμική μετάβαση. Μεταφέρει τήν ὑπόθεση σέ μιά βαθύτερη δομή. Ἔτσι καί ἡ τυπική διάρθρωση ἀνασυντάσσεται:

I. πρώτη προεισαγωγική ἐνότητα, ὅπου ἐνεργεῖ «ὁ ἄνθρωπος» (1-3)

II. δεύτερη καί βαθύτερη δομή, ὅπου ἐνεργεῖ «ἡ ἔκσταση» (4-16).

Max Ernst, «Στό ἐσωτερικό τοῦ βλέμματος: τό ἀυγό», 1929.

Τό βάρος τώρα πέφτει πολλαπλά στή δεύτερη τεκτονική μονάδα, πού δέν εἶναι ἀνεξάρτητη οὔτε συνεχόμενη τῆς πρώτης. Πιό πολὺ ἀπ' τήν παράθεση προβάλλεται ἡ συ-σπείρωση καί ἡ ἐκτίναξή της· καί ἔτσι ἐξηγεῖται τυπικά ἡ δυσαναλογία της. Γιατί ἡ δεύτερη ἐνότητα μοιάζει ν' ἀποκοχλιώνεται ἀπ' τήν πρώτη, χωρίς νά χάνει τή συνεκτικότητα μαζί της· φτάνει νά ἐλευθερώσει ἀπ' τό τάνυσμα τό ἔλασμα τῆς («ὁρμή – ρίγος – τραγοῦδι»), καί θά τή δεῖς νά συσπειρώνεται καί πάλι μέσ στή βάση της. Ἡ συσπείρωση – ἐκτίναξη φαίνεται καί στά ἐπιμέρους διαζευκτικά ἐπίπεδα τῶν λέξεων καί σ' ἀντίστοιχα φορτία τους:

«ὁ ἄνθρωπος-πετεινός»
«μέτωπο»-«ἔκσταση»
«μάτια»-«οὐράνιο τόξο»
«ματωμένη πέτρα»-«ἐγκέφαλος»
(«ρίγος»-«χαρτί»)

Ὀνομάζω αὐτή τή διάρθρωση ἀντισυμμετρική διάρθρωση· καί τήν ἀντισυμμετρία της δυναμική ἀντισυμμετρία. Καί μέ τή γραμματική ἔννοια, ἀλλά καί μέ τή βαθύτερη διάστασή της: Ἡ δεύτερη τεκτονική μονάδα πού εἶναι ἡ προέκταση καί κατακορύφωση τῆς πρώτης, συμπαρασύροντάς την τήν ἀποδυναμώνει· ὁ ὁρμητικός καί ἐκτυφλωτικός ἄνθρωπος σέ τέλεια διάθρωση γίνεται «ἄρρωστος πετεινός». Τό τραγοῦδι ρημάζει τόν φορέα του.

III. Τό σύστημα τῶν συναρτήσεων: Τά βασικά μοτίβα καί ὁ συμβολισμός τους

Τό ποίημα ἀνήκει σ' ἓνα σύστημα εὐρύτερων ποιητικῶν δομῶν.

Οἱ εἰδικότερες ἀναποκρίσεις τῶν ἄρμῶν του εἶναι:

1. «ὁ ἄνθρωπος – πετεινός ἀνάθει μόνος του καίει»
Βλ. «Ὁ κρότος τῶν ἀστρῶν ψηλά
καί κάτω ἡ πράσινη χλόη
καί ἓνας ἠλεκτρικός πετεινός σιδερένιος
βγάζει φλόγες
τό ρολόγι σταμάτησε στά σύννεφα»
(Παραλογαῖς: Ὁ ληστής)

2. «γυρίζει μόνος μέσ' στόν κῆπο τῶν ἀστερισμῶν»
Βλ. «Ἐνας μπαξές γεμάτος αἶμα
εἶν' ὁ οὐρανός

καί λίγο χιόνι
ἔσφιξα τά σκοινιά μου
πρέπει νά ἐλέγξω
τ' ἀστέρια
ἐγώ
κληρονόμος πουλιῶν
πρέπει
ἔστω καί μέ σπασμένα φτερά
νά πετάω»

(Τά φάσματα: Ὁ ἐλεγκτής)

3. «μιά ματωμένη πέτρα στόν ἐγκέφαλό του»
Βλ. «ἀδελφικό μου φάσμα Ντύλαν Τόμας
πού τόσο νέος ἤξερες
φωτιά νά βάζεις μέσ' στίς λέξεις
νά τίς πυροδοτεῖς

κι αυτές μέ κρότο και μέ Θεό μαζί
νά ἐκρηγννται, στό ἀχανές»
(*Τό σκεῦος*: Στόν Ντύλαν Τόμας).

Μέ τή βοήθεια αὐτῶν τῶν συναρτήσεων φωτίζεται ἡ καταγωγή, ὁ μηχανισμός και τώρα ἡ προοπτική και σημασία τοῦ συμβόλου. Παρακολουθοῦμε δηλαδή τή διαδοχική μεταγωγή, πού εἶναι συνάμα και μεταστοιχείωση, τῶν βασικῶν μοτίβων και τοῦ τελικοῦ συμβολισμοῦ τους· μιά μεταγωγή και μιά μεταστοιχείωση, πού – μέ ἄξονα και ἐστίαση, θά λέγαμε, τό ποίημα – τροφοδοτεῖται ἀπ' ὅλη τήν ποιητική του κι ἀντανεκλάται ιδιαίτερα στήν ποίηση αὐτῆς τῆς τελευταίας περιόδου του.

Καί πρώτα παρακολουθοῦμε τή μεταγωγή, πού συντελεῖ και στή διάρθρωση τοῦ ὕλικου. Στό α' παράδειγμα και τυπικά στό β' κυριαρχεῖ ὁ φαινομενικός, μά τελικά 'φερόμενος', φορέας: ὁ σιδερένιος πετεινός και στή συνέχεια τό ὄχημα. Ἄλλά στό γ' προπαντός παράδειγμα ὁ πρῶτος ρόλος πέρασε στήν ἴδια τήν

15. Σημειῶνω, πῶς τό ποίημα ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη, ὅπως ἄρχισε μέ μιά πιθανή ἢ ἀπίθανη ἀνταπόκριση του πρὸς τό «εἶδος» ἑνός τεχνητοῦ παιγνιδιοῦ (π.χ. ἕνας ἀνθρωπόμορφος ἠλεκτρικός πετεινός πού ἀναβοσβήνει), παρόμοια τελειώνει και μέ μιά ἀπήχηση τῆς «ιδέας» ἑνός ἄλλου παιγνιδιοῦ, μιάς ἀλληγορικής τυφλόμυγας, πού ὑποβάλλεται μέ τοὺς στίχους:
«Βοιζώντας
μέ δεμένα μάτια».

Βλ. και σημ. 1 (σ. 90).

16. Ἀναφέρω μιά ἄλλη συσχέτιση πού ἔκανε ὁ ἴδιος μιλώντας γιά τή συλλογή του *Όταν σᾶς μιλά*: «Μικρή συλλογή – δέκα ποιήματα ὅλα κι ὅλα. Γραμμένα ἀνάμεσα ἀπό τήν ἀποστράτευση και τήν ἀρρώστια τῆς μάνας μου. Ἄλλά ἔχει, γιά πρώτη φορά, και ποιήματα κρυσταλλωμένα, ὅπως *Τό περιστέρι*. Τί συμβολίζει; Ἄς πούμε γενικά, τήν εἰρήνη. Κάτι σάν τό περιστέρι τοῦ Πिकासό, πού εἶχε πολλή διάδοση τότε. Καί στό τέλος ἡ ἀπογοήτευση. Γιά μένα εἶχε ἀπό τότε – νά τήν πῶ αἴσθησις ἢ παραίσθησις; – τραγική. Γι' αὐτό τό βάζω στό τέλος νά σφραγίζει».

17. Βλ. Κυριακίδου-Νέστορος Ἄλ.: «Τό πετεινάρι σά λαϊκά κεντήματα τῶν Βαλκανίων», *Ἀρχιτεκτονική*, ἀρ. 72, 1969. Καί, ἀπ' ἄλλην ἀποψη, βλ. Μαρωνίτης Δ.Ν., «Ἀνθρωποι, ζῶα και μηχανές: ὁ μῦθος τῆς Παισιφίας», *Τό Βῆμα*, 19/1/1980, ὅπου γίνεται εὐφυῆς συσχέτισμός τῆς 'ζωολογίας' τοῦ Σαχτούρη μέ τά θέματα τῆς ζωγραφικῆς τοῦ Ἱερώννου Μπός· μόνη ἐπιφύλαξη, πῶς στή δική του περίπτωση λείπει ἐντελῶς ἡ ἔννοια τῆς θρησκευτικῆς ἀλληγορίας τοῦ Μπός.

18. Βλ., ἐνδεικτικά, τήν πυκνότητα τῶν ἐμπνεύσεων του ἀπεδῶ και μπρός πρὸς αὐτή τήν προέκταση, π.χ. *Ὁ προφήτης*, *Ἄγγελος*, *Ὁ ἅγιος*, *Ὁ δαίμονας*, ἀλλά χωρίς ἔννοια εἰδὶ καὶ ἡ μεταφυσική διάσταση. Γιά τή μαρτυρική ἐμπειρία τῆς ποιητικῆς δημιουργίας βλ. τό ποίημα του *Τό ἀνέδασμα*, πού ἀρχίζει μέ τήν ἰδέα τοῦ μαρτυρίου:

«Στριφογυρίζει ὁ ποιητής ἐπάνω στόν τροχό του
στριφογυρίζει ὁ ποιητής δαιμονισμένα»
και τελειώνει μέ τή σκηνή τοῦ αὐτοαναλώματος σέ μιά πρὸς τά πάνω και πάλι ἔξαρση:
«καθὼς στριφογυρνάει ὁ ποιητής
ἀρχίζει ν' ἀνεβαίνει
ὅπως γυρίζει φρενιασμένα
κι ὅπως γυρίζει φρενικά
ἀρχίζει ν' ἀνεβαίνει
τό ἕνα του χέρι εἶναι σθηστό
στό ἄλλο νά κρατάει ἕνα ἀναμμένο κάρβουνο».

ἐνέργεια: στήν ἐκρηξη τῶν λέξεων. Πέρασε ἀφοῦ μέσα στό β' προηγήθηκε ἡ ὀργανική μεταλλαγή: ἐλεγκτική και ὄχημα = κληρονόμος τῶν πουλιῶν και ποίηση. Ὅπως συμβαίνει και στό ποίημά μας, παρακολουθοῦμε τή δυναμική μετάβαση ἀπό τήν τεχνητή στή φυσική και ἀπό τήν ἐξωτερική στή ἐσωτερική ἐνέργεια:

ὁ «ἠλεκτρικός πετεινός» μέ τή μεταλλική του λάμψη ὁ «κληρονόμος τῶν πουλιῶν» στό ὄχημα μέ σύμμικτη ἀνάφλεξη ἡ ἐσωτερική φωτιά και πυροδότηση τῶν λέξεων, «στό ἀχανές».

Καί τέλος παρακολουθοῦμε τή μεταστοιχείωση, ἀπ' τήν καταγωγή ὡς τήν προοπτική, τήν τελική ἀναγωγή και τή γενίκευση τοῦ συμβόλου. Στό α' και στό β' ἀκόμη παράδειγμα θρυσκόμαστε στοὺς 'μαγικούς' χώρους τῆς φαντασίας τῶν παιδιῶν και τῶν παραμυθιῶν: Ὁ ἠλεκτρικός πετεινός πού «δγάζει φλόγες» – πού «ἀνάθει μόνος του καίει» στό ποίημά μας – καθὼς κι ἡ διαδρομή τοῦ ἐλεγκτῆ στ' ἀστέρια – «μέσ' στόν κῆπο τῶν ἀστερισμῶν» – εἶναι γιά τά παιδιά και τήν προλογική τους σκέψη θεμιτῆς κινήσεις ὄντων ὑπαρχτῶν μέσα στή μόνη θεμιτή (ὑπερ)πραγματικότητα.¹⁵ Ἄλλά δέν ἀποκλείεται συμπληρωματικά και ἡ καλλιτεχνική και μάλιστα εἰκαστική καταγωγή τοῦ συμβόλου. Ἀπομονώνοντας τό σύμπλεγμα:

«ἄνθρωπος-πετεινός»

διερωτώμαστε τί τάχα νά παράσῃρε – ἔστω κι ἀπό κρυπτομνησία – ἄς ὑποθέσουμε ἀπ' τοὺς πετεινοὺς τοῦ Πिकासό¹⁶ ἢ τά ζωόμορφα ὄντα τῶν παλιῶν πολιτισμῶν ὁπότε ἡ φύση τοῦ ζωόμορφου τοτέμ, πέρα ἀπ' τήν τερατική μορφή του, ἔρχεται στιγμῆ πού ἀπομυθολογεῖται και καθαγιάζεται¹⁷. Στήν ἐπόμενη ποιητική του κίνηση, ἀπό τή *Σφραγίδα* τοῦ ποιήματός μας ὡς *Τό σκεῦος*, ὁ «ἄνθρωπος-πετεινός» γίνεται, «ἅγιος πετεινός». Καί κατά τήν ἔννοια αὐτή συμβολίζει ὄχι ἀπλά τόν ποιητή, ἀλλά τόν ποιητή τήν ὥρα, τήν προφητική και τερατώδη, τῆς δημιουργίας ἢ ὅποιου ἄλλου μαρτυρίου του.¹⁸

10. Ὑφανσιμα τῶν πετεινῶν.

Ἔτι ἀνταποκρίσεις τώρα προεκτείνονται στους
 δυό ἀνδρες:

1. «γυρίζει μόνος μέσ' στον κήπο τῶν ἀστερισμῶν»
 Βλ. «Ὅμως ἀκόμα ὑπάρχει
 ὁ κιτριολαίμης
 τό παλιό πουλί
 καί τριγυρίζει ἀνήσυχο
 μέσα στον κήπο μου
 μαζί μέ τό φεγγάρι»
 (Τά στίγματα: προμετωπίδα)

2. «κρύβει τό αὐριανό φοβερό σκοτάδι»
 Βλ. «Σά θά μέ θροῦνε πάνω στό ξύλο τοῦ θανάτου
 μου

γύρω θά ἔχει κοκκινίσει γιά πέρα ὁ οὐρανός
 μιά ὑποψία θάλασσας θά ὑπάρχει
 κι ἓνα ἄσπρο πουλί, ἀπό πάνω, θ' ἀπαγγέλει μέσα
 σ' ἓνα τρομακτικό τώρα σκοτάδι τά τραγούδια μου»
 (Τά στίγματα: Ὁ ποιητής)

φτάνοντας τελικά ὡς τή συνάντηση τῶν δυό μοτί-
 βων, τή συνάντηση τοῦ ποιητή καί τοῦ συμβόλου του:

«Ὅταν τή νύχτα
 μιλάω μέ πεθαμένους πετεινούς
 μέ κοιμισμένα σύννεφα
 μέσ' στό βασίλειο τῆς στάχτης»
 (Τά στίγματα: Ἀπόσπασμα ἀπό τό δικό μου χειμῶνα)

«Οἱ πεθαμένοι πετεινοί», ἴσως οἱ πεθαμένοι ὁμότε-
 ροι καί τό «βασίλειο τῆς στάχτης» – «ξύλο τοῦ θα-
 νάτου» τους.

IV. Δυό ἄσχετες ἀναφορές κι ἡ μαρτυρία πού τίς συσχετίζει: Ἡ καταβολή τοῦ Ἔρνοστ

Τελειῶνω μέ τήν επιστροφή στά βασικά μοτίβα καί τά
 σύμβολά τους. Εἶναι ἀπό τή μιά πλευρά ὁ συμβατικός
 καί ἀρχετυπικός «ἄνθρωπος-πετεινός» καί ἀπό τήν
 ἄλλη ὁ ποιητής τήν ὥρα τῆς ἀσύμβατης δημιουργίας
 του. Γιατί συμβατικός, γιατί ἀσύμβατη;

1. Γιά τή συμβατική εἰκόνα τοῦ σιδερένιου πετει-
 νοῦ.¹⁹

Βλ. «Guarda se puoi introdurre la scena buffa τοῦ κο-
 κόρου τοῦ ξύλινου τοῦ ἀνιμάλε. Essa a cavallo. I
 venti che si scatenano ed essa gira e più non posso.
 Donne ed uomini con canocchia li che vedono e non
 credono».

(Σολωμός Διον., Ἡ Γυναίκα τῆς Ζάκυθος: Σημειώ-
 ματα, 84).

2. Γιά τήν ἀσύμβατη ἐκρηκτική ὥρα τῆς δημιου-
 ρίας.

Βλ. «Celui dont les pensées, comme des alouettes
 Vers les cieux le matin prennent un libre essor.
 Qui plane sur la vie, et comprend sans effort
 Le langage de fleurs et des choses muettes!»
 (Baudelaire, Ch., Les Fleures du mal: «Élévation»).

Δέν ἀναφέρομαι φυσικά σέ πηγές, οὔτε καί τίς συ-
 σχετίζω φιλολογικά. Σημειῶνω ἀπλά μιά πιθανή κα-
 τεύθυνση τῆς φαντασίας του: Ἡ συμβατική σκηνή
 τοῦ Σολωμοῦ στή *Γυναίκα τῆς Ζάκυθος* πού ἰδιαί-
 τερα καί επίμονα συναναστράφηκε ὁ Σαχτούρης συν-
 δέεται μέ ἀνάλογα μοτίβα λαϊκῆς δαιμονολογίας, ἐνῶ
 ἡ ἀσύμβατη ἐμπνευση τοῦ Μπωντλαίρ – ἔλλαμψη –
 καθώς θά ἔλεγε ὁ Ρεμπώ – αὐτή θέλει νά εἶναι τώρα κι ἡ
 δική του ἐμπνευση: μιά ἐκρηξη – συνδέεται μέ τή
 δαιμονική στιγμή τοῦ μαρτυρίου τῆς δημιουργίας.

Τόν ρώτησα κάποτε: «Ἄν τύχαινε καμιά μεγάλη
 καταστροφή τί θά κρατοῦσε ἀπ' τίς πνευματικές
 ἀποσκευές μας νά τόν συνοδεύει. Ποιός θά τόν λύ-
 τρωνε πραγματικά;» Εἶπε: «Ἀδίσταχτα ἀπαντῶ, ὁ
 Σολωμός καί ὁ Μπωντλαίρ!» «Ὁ Σολωμός καί ὁχι ὁ
 Καβάφης;» «Ὁχι, χίλιες φορές! Ὁ Σολωμός εἶναι ὁ
 πῶ λυτρωτικός». «Καί ὁ Μπωντλαίρ, σάν ἀντίποδάς
 του, ἓνας καταραμένος;» «Μά τί θά πει κολασμένος ἢ
 καταραμένος; Ἐχει μιά δίψα καί λαχτάρα ἀγγελική.
 Στό βάθος εἶναι κι αὐτός λυτρωτικός».

Ἄλλά τήν ἀρχική ἰδέα τοῦ μοντέλου θά τήν
 ἔδωσε, φαντάζομαι, ὁ Ἔρνοστ. Ὁ Ἔρνοστ, πού μέ τή
 γλώσσα ἐνός εἰκαστικοῦ ὑπερρεαλισμοῦ ἔλυνε καί
 ἀνακατασκεύαζε τή φύση, φτάνοντας ἀφαιρετικά
 στήν πῶ ἀπλή παράστασή της· πού χρησιμοποιοῦσε
 σάν στοιχεῖα δομικά τό χρῶμα καί τό σχῆμα τῶν
 πραγμάτων. Ἀνάλογη ἀπλοποίηση καί ἀνακατα-
 σκευή, παρόμοια δομικά στοιχεῖα καί γι' αὐτόν, ἡ
 γλώσσα καί ἡ φόρμα τοῦ ποιήματος.

Στή γενική ζωγραφική ἐντύπωση καί τεχνική τοῦ
 Ἔρνοστ ἀνταποκρίνεται ἐξωτερικά κι ἡ ποίησή του.
 Κι ἐκεῖ/ἔχομε/ἀπλά πρωτογενή τοπία: πόλη, σπίτι, γῆ,
 τό δάσος, ἓνας ἥλιος· καί στή μέση μιά μορφή, κά-
 θετη ἢ πεσμένη. Ὑπάρχει στίς μορφές τους μιά ροπή
 γιά κατακόρυφη ἔξαρση ἢ καί ἀπογείωση: ὁ πίνακας,
 ὅπως συμβαίνει καί στό ποίημα, χωρίζεται σέ δυό
 επίπεδα, τῆς γῆς καί τ' οὐρανοῦ, τῆς φυσικῆς καί τῆς
 πλασματικῆς – ζωγραφικῆς ἐκεῖ, ποιητικῆς ἐδῶ –
 πραγματικότητας. Κι ἐκεῖ τά πλαίσια εἶναι στερεό-
 τυπα, «μαῦρος», «γκρίζος», «κόκκινος» εἶναι καί
 λέγονται – τιλοφοροῦνται – ὁ ἥλιος, τό πουλί, τό δά-
 σος. Προπάντων τά πουλιά, προπάντων τά ζωόμορφα
 συμπλέγματα. Κι ἀπάνω ἀπ' ὅλα οἱ πτηνοκέφαλοι
 ἄνθρωποι σέ χαρακτηριστική σειρά.

Οἱ πτηνοκέφαλοι ἄνθρωποι τοῦ Ἔρνοστ κι ὁ ἄν-
 θρωπος-πετεινός τοῦ Σαχτούρη: Αὐτός προορισμέ-
 νος γι' ἄλλη ἐσωτερικότερη ἐνδοχώρα, ἀγριότερη
 ἐποχή, ὑπογειότερη ἀνάδυση καί σημασιοδότηση.
 Σάν ἓνα εἶδος σκιάχτρου καί τοτέμ πίσω ἀπ' τό δράμα
 τῶν καιρῶν καί τῆς ποιητικῆς δημιουργίας.

19. Ὅπως τήν ὑποβάλλει ἡ ἀνταπόκριση στό α
 παράδειγμα, ὅπου ἐξυπακούεται ἴσως ἡ εἰκόνα τοῦ ἀνεμο-
 δείχτη – πετεινοῦ τῆς στέγης (Βλ. *Οἱ παραλογαίς: Ὁ λη-
 στής*).

Ο ΜΕΓΑΛΟΣ ΛΟΓΟΣ

Γιῶργος Χειμωνᾶς

Γράφοντας ἔχω βαθεῖα ταπεινωθεῖ κι αὐτὴ ἢ ταπεινώσή μου μέρα με τὴν ἡμέρα γίνεται ὅλο και πῖο μεγάλη, διβλίο μέ τό διβλίο. Σ' αὐτὴ τὴν προχωρημένη ταπεινώση ὅπου, ἐδῶ και καιρῶ, ζῶ τώρα, δέν μου ἀπέμειναν παρά τὰ κείμενά μου. Ἄλλο ὄργανο ζωῆς δέν διαθέτω κι ὅ,τι ἔχω μέ τοὺς ἀνθρώπους και μέ τόν κόσμο εἶναι τὰ κείμενά μου. Ἄλλη εὐθύνη δέν ἀναγνωρίζω. Γι' αὐτό, μιλώντας για γραφή, δέν ξέρω παρά για τὴν δική μου γραφή νά μιλῶ.

1. Ἡ Φυσική μιᾶς γραφῆς

Πῶς νά παρασύρει τοὺς ἀνθρώπους στό μεγαλεῖο.

Ἄ Γάμος

Γράφω τό τελευταῖο διβλίο στόν κόσμο.

Ἄ Γιατρός Ἰνεότης

α. Ἐχω στό νοῦ μου ἕναν γραπτό λόγο *μεγάλο*. Ὅχι μεγαλόσχημο, ἀλλά *εὐρύχωρο*, πού νά περιλαμβάνει. Πρόκειται για ἕναν λόγο ἐλευθερωμένο, πού συχνά ὑπερεκχειλίζει τό θέμα και τό νόημά του και φθάνει νά τὰ ἀποσβεννύει. Ὅμως, πάντοτε, ὑπάρχει ἕνα νόημα ἀδέκαστο πού παρακολουθεῖ και ἐπιτρέπει.

β. Ἀκόμα, ἕναν λόγο *τελευταῖο*, συμπερασματικό. Δέν ἐννοῶ ὅτι ὁ λόγος πεθαίνει και ἀτρέφει. Ἀλλά ἐννοῶ ἕναν λόγο ὀριστικό, πού πάει για νά κλείσει, μέσα ἀπό λέξεις ὀρυκτές και μέσα ἀπό μία γεωλογική σύνταξη.

Μιά τέχνη ἐπιβιώνει στόν βαθμό ἢ στό ποσοστό πού περισώζει τοὺς τόπους και τοὺς τρόπους τῆς ἀπό τὴν εἰσβολή και τὴν δῆυσή τους ἀπό κάποιες ἄλλες τέχνες, συνήθως πῖο νεαρές και πῖο βίαιες ἢ δάρβαρες. Ὅμως ὅποιος πει πῶς ὁ γραπτός λόγος ἀπό πλευρᾶς *δραστικότη- τας* (ἀφοῦ μονάχα αὐτὴ μετᾶ στήν τέχνη) ξέπεσε, σέ ἀντίθεση μέ ἄλλες τέχνες, ἢ και ἔξαιτίας τους, (ἢ, πράγμα πῖο ἀδυσώπητο, ἔξαιτίας μιᾶς πραγματικότητας πού ἀφήνει πῖο πίσω τῆς ὅ,τι δύναται ἢ τέχνη), ἔχει ἀσφαλῶς ἄδικο και, ἐνδεχομένως, και κάποιες παλῆς και ἀνομολόγητες διενέξεις μαζί του. Τίποτε δέν θά μπορέσει ποτέ, τέχνη ἢ πραγματικότητα, νά *ἀντικαταστήσει* τόν γραπτό λόγο, στίς ἀπεριόριστα *διαχυτικές* και *ἀναρριχητικές* δυνα- τότητές του, στήν ἀτελείωτη και *μανιακή ἀναδιφητική* του ψαύση. Ἄς φανταστοῦμε ἕναν φω- τογράφο, ἕναν κινηματογραφιστή, ἕναν ζωγράφο κι ἕναν συγγραφέα νά ἔχουν ἀπέναντί τους ἕνα ἀντικείμενο, τό ὅποιο ἐκλήθησαν, ὁ καθένας μέ τόν εἰδικό τρόπο τῆς τέχνης του, νά ἀπει- κονίσουν. Νά ποῦμε πῶς πρόκειται για ἕνα μακρουλό ἀλλά μικρό μαῦρο νησί· μέ χαμηλοὺς λόφους, ὅπως διαγράφεται ὄχι πῖο μακρυνά τους, πάνω σ' ἕνα φαιό πέλαγος και κάτω ἀπό ἕναν ἄσπρο οὐρανό (ἢ εἰκόνα εἶναι ἀπό κινηματογράφο). Στό ἀντικείμενο αὐτό συγκλίνουν τρία στοιχεῖα, πού ὁ θεατῆς-δημιουργός καλεῖται νά ἀποδώσει, δηλαδή νά *νομμοποιήσει* τὴ σύνθεσή τους: ἢ θάλασσα, ὁ οὐρανός, τό νησί. Ὑπάρχουν τρία χρώματα, ἢ, μάλλον, τρεῖς τόνοι

ὁ μέγας λόγος

φωτός: τὸ μαῦρο, τὸ ἄσπρο, τὸ γκριζο. Ὑπάρχει ἓνα ἀκανόνιστο φυσικὸ σχῆμα: τὸ νησί. Εἶναι φανερό πῶς οἱ τρεῖς πρῶτοι θά ἐξαντληθοῦν στὰ χρώματα, δηλαδή στὴν συνδιαλλαγὴ τῶν τόνων φωτός, καὶ στὸ σχῆμα, δηλαδή στὴ συνδιαλλαγὴ του μὲ τὸν χῶρο. Ὅμως ὁ συγγραφέας εἶναι ἀπὸ τὴν εἰδική του ὀξυδέρκεια ὑποχρεωμένος νὰ προσεγγίσει στὴν ἰσορροπία ἄλλου ἐπιπέδου *σημασιῶν* πού αὐτὴ ἡ ἀκίνητη εἰκόνα ὑποβάλλει, δηλαδή στὴν ἰσορροπία ἀνάμεσα στὸ ἀπέραντο (: δὲν εἶναι ἡ θάλασσα, εἶναι τὸ νερὸ καὶ δὲν εἶναι ὁ οὐρανός, εἶναι ὁ ἀέρας) καὶ στὸ περατὸ (δὲν εἶναι τὸ νησί, εἶναι τὸ χῶμα)· νὰ ἐρμηνεύσει γιατί τὸ ἀπέραντο εἶναι ἓνα ἀνοιχτὸ μαῦρο (ἀνοιχτότερο στὸν οὐρανὸ, πιὸ βουδὸ στὴν θάλασσα) καὶ γιατί τὸ περατὸ εἶναι μαῦρο. Νὰ ἐπαληθεύσει τὴν ἰδέα ὅτι τὸ περατὸ σάν σημεῖο συμβολῆς τῶν ἀπεράντων εἶναι καὶ τὸ πιὸ σκοτεινὸ καὶ γιατί ἡ ὅποιαδήποτε ἀφωρισμένη μορφή συνωστίζει στὸ σχῆμα τῆς τὴν σκοτεινιὰ τῶν ἀπεράντων. Ὅπου ἐκεῖ ἀκριβῶς συναντῶνται καὶ αἰρονται σὰ νὰ μὴν ὑπάρχουν κἄν.

Ὁ ἐχθρὸς τοῦ λόγου θά συγκατανεύσει εὐχαριστημένος: ἄς κρατήσουμε λοιπὸν γιὰ τὴν λογοτεχνία αὐτοὺς τοὺς ἀνεπαίσθητους ψιθυρισμούς, τὰ κελαιδήματα μιᾶς ὑποφιλοσοφίας, τίς ντιλετάντικες πλαγιδοδρομήσεις μιᾶς αὐτιστικῆς αἰσθητικῆς. Ἔρχομαι σ' ἓνα ἄλλο παράδειγμα. Τὸ ἀντικείμενο τώρα εἶναι ἀσύλληπτα κινήτο: ἡ ζωντανὴ εἰκόνα μιᾶς ἀνθρώπινης καταστροφῆς ἢ μιᾶς αἰματηρῆς ἐξέγερσης τρελλῶν ἢ φυλακισμένων. Χωρὶς ἀμφιβολία ἡ φωτογράφιση ἢ ἡ κινηματογραφιστὴς θά εἶναι ἀνοιχτότερο στὸν οὐρανὸ, πιὸ βουδὸ στὴν θάλασσα) καὶ γιατί τὸ περατὸ εἶναι μαῦρο. Νὰ ἐπαληθεύσει τὴν ἰδέα ὅτι τὸ περατὸ σάν σημεῖο συμβολῆς τῶν ἀπεράντων εἶναι καὶ τὸ πιὸ σκοτεινὸ καὶ γιατί ἡ ὅποιαδήποτε ἀφωρισμένη μορφή συνωστίζει στὸ σχῆμα τῆς τὴν σκοτεινιὰ τῶν ἀπεράντων. Ὅπου ἐκεῖ ἀκριβῶς συναντῶνται καὶ αἰρονται σὰ νὰ μὴν ὑπάρχουν κἄν.

Ὁ ἐχθρὸς τοῦ λόγου θά συγκατανεύσει εὐχαριστημένος: ἄς κρατήσουμε λοιπὸν γιὰ τὴν λογοτεχνία αὐτοὺς τοὺς ἀνεπαίσθητους ψιθυρισμούς, τὰ κελαιδήματα μιᾶς ὑποφιλοσοφίας, τίς ντιλετάντικες πλαγιδοδρομήσεις μιᾶς αὐτιστικῆς αἰσθητικῆς. Ἔρχομαι σ' ἓνα ἄλλο παράδειγμα. Τὸ ἀντικείμενο τώρα εἶναι ἀσύλληπτα κινήτο: ἡ ζωντανὴ εἰκόνα μιᾶς ἀνθρώπινης καταστροφῆς ἢ μιᾶς αἰματηρῆς ἐξέγερσης τρελλῶν ἢ φυλακισμένων. Χωρὶς ἀμφιβολία ἡ φωτογράφιση ἢ ἡ κινηματογραφιστὴς θά εἶναι ἀνοιχτότερο στὸν οὐρανὸ, πιὸ βουδὸ στὴν θάλασσα) καὶ γιατί τὸ περατὸ εἶναι μαῦρο. Νὰ ἐπαληθεύσει τὴν ἰδέα ὅτι τὸ περατὸ σάν σημεῖο συμβολῆς τῶν ἀπεράντων εἶναι καὶ τὸ πιὸ σκοτεινὸ καὶ γιατί ἡ ὅποιαδήποτε ἀφωρισμένη μορφή συνωστίζει στὸ σχῆμα τῆς τὴν σκοτεινιὰ τῶν ἀπεράντων. Ὅπου ἐκεῖ ἀκριβῶς συναντῶνται καὶ αἰρονται σὰ νὰ μὴν ὑπάρχουν κἄν.

Ὅσο, ἂν ὑπάρχει ἓνας τόπος τοῦ λόγου ὁμορὸς μιᾶς ἄλλης τέχνης, τοῦ κινηματογράφου, αὐτὸς εἶναι τὸ μυθιστόρημα, ὅπως συνηθίσαμε νὰ ὀνομάζουμε τὸν παραδοσιακὸ, ἐξιστορητικὸ, ἀφηγηματικὸ λόγο. Ἐξίσου θέλω νὰ θιγῶ τὸν *Ἡλίθιο* (φυσικὰ στὰ ρώσικα) στὸν κινηματογράφο, ὅσο κι ὅταν τὸν διαβάζω. Ἐκεῖνες τίς πρησμένες ἀπὸ τὴν Ἰδέα, ἀπὸ ἀπελπισία, ἀπληστία ἢ ἀκολασία ἐξαίσιες μορφές. Ἀλλὰ καὶ πάμπολλα σύγχρονα κινηματογραφικὰ ἔργα ξεπερνοῦν κατὰ πολὺ ἀρχετὲς ἀπὸ τίς θεωρούμενες κορυφαῖες μυθιστορηματικὲς δημιουργίες. Αὐτὸς ὁ ἀφηγηματικὸς λόγος, ὁ *περιγραφικὸς* τῆς ὄψης τοῦ πραγματικοῦ πού εἶπα πρὶν, φαίνεται νὰ ἔχει πολιτογραφηθεῖ ὀριστικὰ στὸν κινηματογράφο – τοῦλάχιστον στὸ εἶδος τοῦ κλασσικοῦ, «ἀφηγηματικοῦ» κινηματογράφου, ἀφοῦ πολλὲς προλήψεις διατηρῶ ἀπέναντι στίς ἄλλες τέχνες, ὅσο ἀφορᾷ πάντα τὴν αὐτόνομη λειτουργικότητά τους: δυσπιστῶ σ' ὅποιοδήποτε εἶδος τέχνης πού δὲν φαίνεται, τελικὰ, νὰ ἀνάγεται σέ λόγο (καὶ ὑπάρχει νόημα πού νὰ μὴν ἀνάγεται τελικὰ σέ λόγο;) – ὄχι σέ λέξεις, ἀλλὰ στὸν λόγο, σ' αὐτὴ τὴν αἰώνια ἔρι, τὴν ἀδιέξοδη σύγκρουση (ἀλλὰ καὶ καταναγκαστικὴ σύμφυρσή τους ταυτόχρονα) μεταξὺ τῆς λέξης-πού-ὑπάρχει καὶ τῆς λέξης-πού-δὲν-ὑπάρχει. Ὅμως αὐτὴ ἡ ἀπωλεσμένη ἐπαρχία τοῦ γραπτοῦ λόγου σέ τίποτα δὲν μείωσε τὴν ἰσχὺ τῶν κύριων ἀξιών του, πού σταθερὰ ἀντιστέκονται στὸν ρασιοναλισμὸ τῆς γραμμικῆς ἀφήγησης, λεκτικῆς ἢ κινηματογραφικῆς, ἀδιάφορο. (Ὁ λόγος τῆς ἀντίστασης αὐτῆς ἄς ἐντοπισθεῖ πρόχειρα στὴν ἀμέσως παραπάνω ἀντιπαράθεση ἀλλὰ καὶ ἀρμολόγησι λέξης-ἀντιλέξης).

Στὴν ἄλλη ἄκρια, ὑπάρχει ἡ στεγανὴ ὀχύρωση μέσα στὴν φυσικὴ σχεδὸν αὐτοδυναμία τῆς γλώσσας (τὸ ἐπίσημο ὄργανο τοῦ γραπτοῦ λόγου), ἡ γλώσσα γιὰ τὴν γλώσσα – ἡ πίστη πῶς ἀπὸ μόνη τῆς ἢ γλώσσα εἶναι ἀποκαλυπτικὴ αὐτοτελῶν, *γλωσσογενῶν* νοημάτων. Ἐδῶ, εἶμαι σίγουρος πῶς ὑπάρχει μία ναρκισσευόμενη φιλολογικὴ προκατάληψη. Δέχομαι πῶς ὁ λόγος εἶναι ἓνα ἀνεξάντλητο, διαρκῶς ἀνανεούμενο ὀρμέφυτο, ἓνα εἶδος ἰδιαίτερα ἰσχυρῆς ἐνέργειας πού θά τὴν ὀνομάζαμε, δίπλα στὴν μνήμη, τὴν ἀντίληψη, τὴν σύνθεση, ἔκφραση ἢ

(ουσιαστικό) – πού εξαπλώνεται με νευρικές θαλάσσιες άργές μετακινήσεις: οί λέξεις τήν ερεθίζουν καί τότε ἐκφαινεται βοώντας, οί προτάσεις αιώρουνται μέ ἴλιγγο καί άγωνία πάνω άπό τήν άδυσο πού ύπάρχει μετά τήν τελεία τους – αυτά είναι καί τά *έξωτερικά* χαρακτηριστικά τής δικής μου γραφής. Δέχομαι πώς τό φαινόμενο τοῦ λόγου είναι ένα φαινόμενο *διέγερσης νοημάτων*. Δέομαι εμπρός στό χάσμα πού άνοίγεται άνάμεσα σέ δύο λέξεις, σ' αυτό τό χάος. Άλλά όλα αυτά δέν είναι άπλά γλώσσα – καί δέν είναι ποίηση. Ἡ ποίηση παραμένει πάντα ή άλλως πλανητικών νοημάτων, ή περιφραστική άφή τών διωμάτων. Κι εγώ, άλλωστε, οραματίζομαι έναν καί όμοούσιο λόγο πού νά συντελείται ύπεράνω όποιοιδήποτε τυπικού διάκρισης ειδών στό λόγο – καί πρός τά εκεί άποβλέπω. Άλλά, δέν είμαι ποιητής, είμαι *συγγραφέας*. Αυτό σημαίνει πώς έχω, π ά ν τ α , νά άφηγηθώ μίαν ιστορία. Πώς, λοιπόν, τήν άφηγοῦμαι;

Ἐ θεμέλιος δομικός λίθος τοῦ κειμένου – αλλά κι ό έναρκτήριος τής γραφής: άποδειξη πώς τό βιβλίό άρχίζει νά γράφεται άπό τήν στιγμή πού κατέχω ήδη τόν τίτλο του, σάν ένα μοιραίο όνομα πού θά προσδιορίσει άπαρέγκλιτα τήν ιστορία τοῦ κειμένου – είναι αυτό πού άποκαλώ ν ό η μ α - β ί ω μ α . Ἡ ὅπως ορίζεται κάπου στό *Μυθιστόρημα* (1966, σελ. 7) *ένα συναίσθημα φιλοσοφικό*. Είναι μιά άτόφια νοηματική άξία, πού δέν χρωστά τό κύρος της παρά στίς ίδιες τίς διωματικές καταβολές τοῦ – άθέατου, δηλαδή *άπερίγραπτου* – ήρωα, ὅπως δέν χρωστά καί τήν *επαλήθευσή* της παρά στίς ίδιες τίς *φοβερές* πράξεις αὐτοῦ τοῦ ήρωα. Παράδειγμα, ή *έξαργυρωμένη σιωπή* τοῦ Τ, στό *Μυθιστόρημα*. Άλλά ἐδῶ δέν θά αναλύσω ποιά τά νόηματα. Ἐθέλω νά μιλήσω άποκλειστικά γιά τούς τρόπους πού δομείται μιά τέτοια γραφή.

Ἐρχίζοντας, πρέπει νά πῶ ότι αυτό τό νόημα-δίωμα (πού ποτέ δέν είναι περιπτωσιακό, εκκεντρικό: ό διδυμος όρος νόημα-δίωμα φανερώνει άκριβῶς πώς ένα νόημα ζωής μεταμορφώνεται, κατά τήν άνθρωπομόλο του τροχιά, σέ δίωμα καί, εν συνεχεία, σέ δράση) εγκυμονει άπό τήν γένεσή του μιά προδιαγεγραμμένη, ποτέ καθοδηγημένη, κ ί ν η σ η ἢ φ ο ρ ά , φέρει, ἔμφυτά του, τό ἔλικοειδές τής αναδίπλωσής του. Σ' αυτό τό σημείο θά διαστείλω τίς δύο κύριες ὁ ρ γ α ν ι κ έ ς λειτουργίες πού διέπουν αὐτή τήν γραφή:

α. Τήν λειτουργία ρ υ θ μ ο ῦ , πού είναι μιά άκατάπαυστη κίνηση συστολής καί διαστολής τοῦ κειμένου.

β. Τήν λειτουργία διαστρωμάτωσης τών ὕ λ ι κ ῶ ν τοῦ λόγου, πού άλλοτε μοιάζουν νά είναι σώματα στερεά κι άλλοτε σώματα ὑγρά. Ὑπάρχει καί τό άέριο σώμα, πού δέν είναι παρά μιά μορφή *εξάχνωσης* κάποιου στερεοῦ σώματος.

Δίνω τώρα μερικά διαστικά παραδείγματα γιά νά δείξω τί έννοῶ μέ τό στερεό, τό ὑγρό καί τό άέριο μέσα σέ μιά γραφή.

Ἐ *Γάμος* (1974). Τό νόημα-δίωμα ἐδῶ δίνεται στό μισό σχεδόν μιάς σελίδας, είναι ένα άκατέργαστο στερεό σώμα, πυκνό, λακωνικό καί, θάλεγε κανείς, τηλεγραφικό – κι αυτό άποδεικνύει πόσο συχνά *άλληλένδετες* είναι αυτές οί δύο ὀργανικές λειτουργίες γραφής, ὥστε συνήθως τό νόημα νά συστέλλεται, ενώ τό δίωμα νά διαστέλλεται σάν μιά ὑγρή μάζα πού πάει νά *εξαερωθεί*. Τό νόημα-δίωμα λοιπόν τοῦ *Γάμου* ὄχι μονάχα *αναδύεται* άποστεγνωμένο καί βραχῶδες, αλλά κυριολεκτικά *άπαριθμείται* στίς ακαλισμένες κλίμακές του: 1. Ἡ πρόσκληση στήν τελετή. 2. Ἡ άγωνία τής εὐθύνης συμβολής στήν τελετή. 3. Ἡ *άβάσταχτη* άποκάλυψη ότι ή εὐθύνη τής τελετῆς βαραίνει ἐξ ολοκλήρου τόν ήρωα. Τί σημαίνουν όλα αυτά; Πολύ άπλά, τό βασανισμένο *πέρασμα* άπό τήν φαντασίωση τοῦ *έκλεκτοῦ* τοῦ θεοῦ στήν φαντασίωση τοῦ θεοῦ. Ἐ ο κ λ η τ ὅ ς είναι ό θεός.

Αὐτό είναι ένα κομμάτι στερεότητας κειμένου πού τό περιρρέουν ὑγρές, ἔρπουσες παλίρροιες: ... *ξάπλωμένη* (ή μητέρα) αλλά καί *έλαφρά ανακαθισμένη* σάν σέ *ανάκλιτρο* καί *τρέμει* *άπό* μιά *φιληδονία* σάν *αίμορραγία*. *Μέ άσυγκράτητο έρωτισμό* μιλά γιά *κείνον* πού *ήρθε* νά *καλέσει* στήν λειτουργία τόν *γνιό* της «*βάλε τό χέρι σου νά δεις ή μήτρα μου πώς ζωντάνεψε καί ρουφά τέτοιας όμορφιάς ήταν*. *Παρόλο μέ κάποιον μαρασμό* αλλά *μέ τάραξε* καί *γονατίζω* *άκούμπα με!* *άκούμπα με!*» *Μέ τρόπο* καί *μέ λαγνεία* *πεθαίνει* μέσα σ' έναν *άκόλαστο* καί *τυραννισμένο θάνατο*.

τό σπύτι *άνοιξε* σάν *κήπος* κι *ένας* *πολύς* *λαός*. *Πάνω* *άπό* *εξέδρες* *σάν* *σκαλισμένοι* *σέ* *τοιχούς* *έσκυψαν* *κι* *άγρυπνοῦν* *τήν* *μητέρα* *μέ* *μίαν* *εὐλάβεια* *καί* *εὐτυχία*. *Πολύ* *μακρυνά* *φάνηκε* *καί* *πλησίαζε* *μιά* *πολυτελής* *κουστωδία* *σάν* *άρμα*. *Μάντενες* *έναν* *θόρυβο* *πού* *τήν* *τύλιγε* *καί* *μιά* *σκόνη* *σάν* *ομίχλη* *τήν* *τυλίγει*. *Άχνη* *άκολουθία* *καί* *σάν* *μπρούτζινη* *μέσα* *στόν* *ήλιο* (σελ. 20). *Άκόμα* *περισσότερο* *κι* *άπό* *ρυθμός*, *ή* *στερεή* *ή* *ύγρη* *κι* *άερια* *ιδιοσύσταση* *των* *σωμάτων* *τοῦ* *λόγου* *παίρνει* *κάποτε* *τήν* *γνήσια* *φυσική* *τους* *γαιότητα*: ... *ιδρώτας* *βράχου* *ήρθαν* *κι* *άραίων* *σαν* *οί* *χυμοί* *μου*. *Σάν* *λουσμένες* *φάνηκαν* *τότε* *μεγάλες* *κι* *άκανόνιστες* *πέτρες* *πνεύματος* *άποτραβήχτηκαν* *κι* *άπομονώθηκαν* *σκληρές* *σάν* *πέτρες* *έπηξαν* *κι* *όστράκωσαν* *δυσκίνητες* *καί* *χαμένες* *σάν* *τούς* *μετεωρίτες* *κι* *άπό* *τή* *σφιχτή* *ζωή* *τους*. *Άπό* *τήν* *καταχθόνια* *τους* *ένέργεια* *τίποτε* *πιά* *δέν* *φαίνεται* *καί* *δέν* *έξωτερικεύεται*. *Παρά* *μονάχα* *ένα* *φώς* *κι* *έλεημοσύνη* *άπό*

ὁ μέγας λόγος

φῶς. Ἔβγαζαν ἕνα φῶς σάν φωνή καί σκεπασμένες μέ αἰωνόβια βρῦα πού θά ἐπιζήσουν καί πάνω τους γυαλίζουν κολλημένες τρέμουν ἀκίνητες μικρές πρωτόγονες ζωές καί παράσιτες κι ἀνάμεσά τους ἀραιός χυμός χωρίς καμμιά ζωή. Ἀπό ἕνα ἀνοιγμα φυσᾶ ἕνας κρύος χρόνος (σελ. 19).

ἌΟ Γιατρός Ἰνεότης (1971). Τό λαξευτό σύμπλεγμα τῆς πανάρχαιας αἰμομιχτικῆς ἔνωσης πατέρα καί κόρης μοιάζει νά ἀναβαφτίζεται μέσα στήν ἀμνιακή νηνεμία τῆς ἴδιας τῆς μάνας: ... σά νά παίζαν ἕνα παλιό παιχνίδι χώνει τό χέρι [ἢ κόρη Θωμαή] ἀνάμεσα στά σκέλια του [τοῦ πατέρα] μέ τό ἄλλο χέρι τοῦ τρίβει χαμηλά τή ράχη τόν ρωτᾶ «ἐκεῖ;» ὁ πατέρας κουλουριάζεται. Ἡ μάνα μέ βιασύνη τούς σκεπάζει μέ μιά κονδέριτα κι ἀγκαλιασμένους τούς κρατᾶ τά χέρια τῆς ἀνοιχτά πάνω στήν κονδέριτα καί σά πλατάγισμα τοῦ ἀέρα τούς κρατᾶ μέ ἀπλωμένα χέρια γέρνει ἀπό πάνω τους καί σά νά τούς νανουρίζει βουρκωμένη τούς νανουρίζει κι ὄλο στρίβει τό κεφάλι καί παραφυλᾶ μή πλησιάσει κανείς σφίγγεται πάνω στήν κονδέριτα νά αἰσθανθεῖ καί σά θηλυκό θηρίο τους προστατεύει τούς φυλᾶ συγκινημένη κι ἄγρια καί κάθε τόσο ἔσκυβε καί φιλοῦσε τό γαλάξιο κι ἰδρωμένο μέτωπο τῆς Θωμαῆς (σελ. 25).

Ἄλλά καί ἄλλου, ὁ ἄγριος φόνος πού ψύχει σέ σκληρότατο πολύτιμο λίθο τή σχέση τῶν ἀνθρώπων, κάνει ν' ἀναβλύσουν ἀποσταγμένα ὕγρά, ν' ἀναδίδονται θυμιάματα ἀπό τόν ἴδιο τόν νεκρό: ... μόνο πού ἡ κοπέλα τή σκότωσε ἐκεῖνος μέ μιά τσεκουριά στό κεφάλι. Ὅμως αὐτή ἐξακολουθεῖ νά ζεῖ μαζί του. Τοῦ παραπονιέται γιά τόν ἄδικο κι ἄγριο θάνατό της καί κάθε τόσο τοῦ δείχνει μέ παράπονο τό πίσω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ της χωρίς νά μιλά. Τό αἶμα καί τό μυαλό ξεραμένα πάνω στά ἀχτένιστα ξανθὰ μαλλιά. Ἐνα ἀπόγευμα ἀνοιξαν τό παράθυρο καί κοιτάζαν ἔξω. Ἐνα χνούδι φῶς τύλιγε τά ὠραία κεφάλια τους κι ἀποξεχάστηκαν εὐτυχισμένοι νά κοιτάζουν τό σουρουνπο καί τόν μικρό λαϊκό δρόμο ἕνας ἀχνός ρεμβασμός. Μιά πάχη καί καθαρή ἀναπνοή ἐκείνες οἱ ξαφνικές ἀναπνοές σά μικρά φιδίσια ρεύματα καθαροῦ νεροῦ (σελ. 30).

Ἄκόμα: ... ὁ Γιατρός Ἰνεότης σκοτώνει τόν ἀκονιστή. Τόν σκότωσε ξαφνικά μέσα στήν ἐρημιά καί μέσα στήν ἠσυχία. Μέ μίαν ἄγρια ἀπόφαση γιὰ αὐτός θά ἦταν ὁ πιό βασανιστικός θάνατος γιά τόν Γιατρό Ἰνεότη. Φώναξε ξαφνικά «εἰδικά ἐσένα!» κι ἐπανελάμβανε «εἰδικά ἐσένα!» σά νά ἤθελε νά ἀκουστεῖ πάνω ἀπό ἕνα θόρυβο. Σφίγγει ἀργοκοννᾶ στήν ἀγκαλιά του τόν ἀκονιστή διώχνει τίς σφήκες ἀπό τά χέρια του καί προστατεύει τόν βαθύ του θάνατο τόν φιλά στό στόμα σά γιά νά σταματήσει νά μιλάει κι ὄλο ὀρθώνει ἀπότομα τό κεφάλι μέ ἔπαρση καί μέ περιφρόνηση καί φουσουσε ἕνας ελαφρός ἄνεμος ἕνα τούλι κι ἔνωσε πῶς ὁ ἄνεμος τοῦ ἔπαιρνε σιγά σιγά τοῦ παίρνει ὄλο τό κρέας ἀπό τό πρόσωπο καί τό τεντωμένο κεφάλι τοῦ Γιατροῦ Ἰνεότη καί φάνηκε τό κρανίο ἀδειασαν τά μάτια ὁ πρᾶος ἀέρας περνᾶ ἐλεύθερα καί περνᾶ μέσα ἀπό τίς ἀνοιχτές τρυπές τοῦ κεφαλιοῦ κι ἀπαλά ἀνάδενε μέσα στίς κόγχες ἀναδενε θρύματα ἀπό εἰκόνες πού ἔμειναν καί μερικά θρύματα ξεκολλᾶν τά σπρώχνει ἀνάμεσα στά κόκκαλα τῶν αὐτιῶν κι ἐκεῖ ἔγιναν ἕνα βουητό θαμπές φωνές καί κουρέλι μουσική καί μερικά θρύματα κατέβαιναν ὡς θαθειά στά ρουθούνια κι ἔγιναν καφετερή μυρωδιά καί κατακάθι ἄρωμα (σελ. 39).

Θέλω νά τονίσω, γιὰ αὐτό γιά μένα ἔχει μεγάλη σημασία, πῶς αὐτή ἡ βαρειά ἀνάσα συστολῆς καί διαστολῆς τοῦ κείμενου, πού ἀπολιθώνει ἢ διασκορπίζει τό κείμενο, συνιστᾶ ἕνα ρυθμό ἐν τέλει – κι αὐτό εἶναι τό πολύ σημαντικό – ἀ κ α ν ὀ ν ι σ τ ο . Ἄκόμα κι ὅταν καμμιά φορᾶ ἀργεῖ πάνω σ' ἕνα νοηματικό στίγμα τοῦ κείμενου ἢ ὅταν φυσᾶ πάνω ἀπό τίς στάσιμες λίμνες τῶν αἰσθημάτων καί τῶν πράξεων, δέν παύει ποτέ νά πυκνώνει καί ν' ἀραιώνει τό κείμενο, μ' ἕναν αὐτόνομο τρόπο, δικό του, ἀναρχο, ἀναίτιο – σάν μιά ἀδρή, ἀναπολόγητη φυσική νομοτέλεια τοῦ κόσμου.

Ἡ ἱστορία, λοιπόν, πού ἀφηγοῦμαι εἶναι ἕνα φυσικό καί ἐν ἀρχῇ ἄμορφο ἀνθρώπινο σύμπαν, πού συστέλλεται καί διαστέλλεται, τόσο στόν μακρόκοσμο ὅσο καί στόν μικρόκοσμό του – μιά ἱστορία ἐνσάρκωσης καί ἀνάληψης αὐτοῦ πού εἶναι ἀπό πάντοτε μαζί μας: μιάς παγκόσμιας συνειδήσης-αἰθέρα, πού κάποτε τήν εἶπαν καί ἔμμανουήλ.

2. Ὁ χώρος καί τό κείμενο

Ἄφου δεχθοῦμε πῶς οἱ παραπάνω κινήσεις εἶναι αὐτενέργητες ροές δυναμικοῦ διαστολῆς καί συστολῆς τοῦ ἀνθρώπινου μορίου, ὑπάρχει ἐπιπλέον στό κείμενό μου καί μιά ἐγγάρκτη, στατική δομή πού τό ἐγκαθιστᾶ ἀμετακίνητο μέσα στόν χώρο.

Πρόκειται πάντα γιά ἕνα «σχῆμα» ἔμβιας γεωμετρίας, τέτοιας πού μόνο σέ ἀρχέγονα ἀπολιθώματα ζωῆς μποροῦμε νά ἀνακαλύψουμε. Ὅμως προτοῦ μιλήσω γι' αὐτήν, θέλω νά ἐκμυστηρεθῶ τά ἐξῆς: Γιά μένα ἡ πράξη τῆς γραφῆς, πρῖν καί ὕστερα ἀπ' ὄλα, ἀποτελεῖ μιά

αὐθόρμητη λειτουργία αἰσθητικῆς. Πάντοτε ἔχω τὴν σωματικὴ, ὅσο καὶ σφοδρῆ, αἰσθησιμὴ πὼς τὸ κείμενό μου διαδραματίζεται ἢ, καλλίτερα, πὼς γεννιέται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὁ κόσμος ὅλος στὸς ὀρίζοντες μιᾶς ἀκατοίκητης χώρας – ἀκόμα πιὸ σπουδαίῳ: μιᾶς πρώην κατοικημένης χώρας. Ἄλλὰ δὲν εἶναι μιὰ αἰσθησιμὴ ἀποκλειστικὰ χωρογονιστικὴ. Φθάνει σχεδὸν νὰ γίνεται καὶ ἀκουστικὴ. Σὰ ν' ἀκούω πάντα, παρόλο πού δὲν εἶναι ἀκουσμα, ἀλλὰ ἕνα ἀκουσμα πού παρακάμπτει τοὺς φυσικοὺς δέκτες τῆς ἀκοῆς: ὅπως ὁ παλμὸς τῆς καρδιάς μας, πού εἶναι μιὰ αἰσθησιμὴ ὀλοσωματικῆς ἀκοῆς, ἕνας ἄρρυθμος καὶ ταχύς κρυσταλλισμὸς ὀλοκληροῦ τοῦ σώματος.

Θὰ μπορούσα ἴσως νὰ τὴν ἠχοποιήσω σάν μιὰ βοή ἀδειάσματος ἑνὸς πελώριου χώρου, σάν ἕνα ὄρειο ἀνάκτορο. Τότε ἀδειάζει ὅλη ἡ γῆ, σὰ ν' ἀναρροφίεται ἀπὸ κρυφὰ πηγὰδια-ρουφῆχτες, μὲ μιὰν ἐκκωφαντικὴν ἠχὴ ὠκεανοῦ. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἀπότομη δίνη, μιὰ κοσμογονικὴ ἀμπωτιὰ. Τότε ἀναδύεται ὁ χώρος ὁ παρθένος, μιὰ ἐξιδρωμένη ἀκόμα ἀργιλλοσπέρνη κι ἐκεῖ σὲ μιὰ κώχη τῆς ἀρχινᾶ νὰ φύεται τὸ κείμενο – ὁ κόσμος τῶν ἀνθρώπων. Σ' αὐτὴ τὴν ἐλάχιστη ἀκρία κι ὅλος ὁ τεράστιος ὑπόλοιπος χώρος χέρσος ἀλλὰ ἔτσι οἱ μὲς.

Ἄ Οἱ Γιατροὶ Ἰνεότης... ὁ πιὸ κατευθεῖαν δρόμος τὸν ἤξερα ἀπὸ ὅλη μου τὴ ζωὴ... Τὸν ἔκαναν οἱ μητέρες μου καὶ ἐργάτες. Δὲν ἦταν συμβολικὲς μητέρες ἀλλὰ τίς εἶδα ὅλες καθισμένες στὴ γῆ καὶ μὲ κοίταζαν. Σάν ἔτοιμες ν' ἀρχίσουν καὶ μὲ περιμέναν γιὰ ν' ἀρχίσουν. Ἦταν ἕνα συνεργεῖο πού ἦταν σὰ φυλὴ ὅλες μου οἱ μητέρες βοηθοῦσαν μασοῦσαν κάθονταν καταγῆς καὶ μέσα στὸν ἥλιο μασοῦσαν ἀργὰ τὸ χῶμα θαμμένες σὰ βασίλισσες μασοῦσαν τὸ χῶμα καὶ τὸ ἐτοιμάζαν... Ἀπὸ πού νὰ ἦρθαν καὶ φοροῦσαν μαλακὲς προβειές ἀπὸ λυπημένους ἀνθρώπους ἡλιοκαμένοι ἐργάτες. Δούλευαν ὅλη μέρα καὶ μοναχικοὶ δουλεύαν ἕνας ἐδῶ κι ὁ ἄλλος μακρὰ ὅπως σκοτώνονται στὸν πόλεμο καὶ σὰ νὰ δούλευε ὁ καθένας χωριστὰ κι ὁ καθένας γιὰ δικό του λογαριασμό. Τρόμαζαν ἀκίνητοι καὶ ταραγμένοι ἀπὸ ἕνα ὄστρακο. Ὅταν στὸ σκάψιμο ἔβρισκαν ὄστρακο ἀπὸ θαμμένη θάλασσα καὶ τότε οἱ ἐργάτες ἀνασήκωναν μὲ μιὰ εὐλάβεια ἀναποδογύριζαν τὸ ὄστρακο κι ἐξέταζαν μὲ μιὰ ταραχὴ τὸ ἀποτύπωμα καὶ μὲ μιὰ μελαγχολία ἀπόμειναν ἀκίνητοι ἕνας μυστηριώδους συναισθηματισμὸς κι ἀσυνήθιστος συναισθηματισμὸς γιὰ τέτοιους ἀνθρώπους τῆς σκλαβιάς καὶ τῆς σκυλίσιας δουλειᾶς τυραννισμένοι νὰ ὄνειροπολοῦν μὲ τὰ ὄστρακα (σελ. 41).

Ἄ Οἱ Γάμος... μιὰ συνάντηση πού ἔρπει ἐπάνω σὲ μιὰν ἀκατοίκητη ἐπιφάνεια. Ποιοὶ εἶναι αὐτοὶ οἱ ἀνθρώποι πού ἐκτυλίσσονται μπροστὰ του κι ἀπὸ πού ἦρθαν. Διέσχισαν πολλοὺς ἀφανισμοὺς καὶ μολυσμένοι ἦρθαν νὰ συναντηθοῦν. Αὐτὴ ἡ τελετὴ πού δημιουργεῖται. Ἀποπνέει μιὰν ἀσύλληπτη εὐρυχωρία καὶ μιὰν εἰρήνην ἀδύσσο. Ἐκεῖνοι οἱ ἀνθρώποι κινοῦνται πολὺ ἀργὰ. Ἀμέτρητοι συγγενεῖς καὶ πολλοὶ ἀπὸ κληρονομικὲς γενεές. Κατάστικτοι ἀπὸ σημάδια κοινοῦ ἐρχομοῦ. Πλήθος θαμπὸ καὶ ἀξεχώριστο καὶ μοναχὰ οἱ ἠλίθιοι ἀπὸ βαρεῖα τρέλλα χύνονται νὰ φύγουν κι ὀλόγυμοι ὄργαν μ' ἕνα ἠδονικὸ πανικὸ κι ἄλλοι πολλοὶ ἔχουν σημάδια μιᾶς θανάσιμης χρυσῆς (σελ. 37).

Οἱ Χτίστες (1979)... στέκονται ἀκίνητοι σ' αὐτὴν ἐδῶ τὴν ὀμαλὴ ἀκρία τῆς στερεῆς. Μπροστὰ στὴν ἀχανῆ θάλασσα κι ἐρεθισμένοι ἀπὸ τὸ νερό. Σταματημένοι ἀνθρώποι κι ὑπαίθριοι. Ἄφθονα περιτυλιγμένοι μὲ πολυτελῆ ὑφάσματα. Ἄλλὰ ἀνάμεσά τους ἔχαινε ἢ πιὸ βαθειὰ φτώχεια. Σκεπασμένοι παντοῦ μὲ ὑπερβολικὰ ροῦχα προικητῶν ὅπου ἡ χλιδὴ ἐτρίφτηκε μὲ τὸν καιρὸ. Μέσα σὲ ἀπέραντες καὶ θαθεῖες πτυχές καὶ στὸν θυθὸ τῶν ὑφασμάτων ἐμάντευες πλεγμένες πολὺτιμες κλωστὲς καὶ νήματα ἀτόφια. Μέσα στὸν ὄγκον ἐκείνον τοῦ πανιοῦ μοναχὰ τὰ πρόσωπα ἐφαίνονταν... Ἐκφράζουν μονάχα μιὰν ἀδιάκοπη προσοχὴ καὶ ἐσκεπτόσων πὼς ὑπάρχει μιὰ προσοχὴ πού εἶναι ἀθάνατη... Ἀπὸ τὰ σκοτεινὰ χωρίσματα ἀνάμεσα σ' ἐκείνους τοὺς ντυμένους πού ἀνοίγαν σάν χαλάσματα. Κρῦπτες ἀθέατου λαοῦ ἔβγαине μιὰ βοή... πλησίαζαν τὴν ἀκρη τοῦ νεροῦ τὸ ψηλαφᾶν εὐλαδικὰ μὲ τίς παλάμες. Τὸ μελετοῦν μὲ ἐκεῖνα τὰ ἀρχαῖα μάτια τῶν τρελλῶν κι ἀπάγγελναν ὀρισμούς γιὰ τὸ νερό (σελ. 9).

Ἄλλοῦ:... Κατανυκτικὲς συγκεντρώσεις σὲ ἀπέραντα τοπία. Ἀκίνητοι κι ἀμίλητοι... συγκεντρώνονται σὲ ὀμαλὲς πλαγιὲς θουνῶν σὲ χαμηλὲς νοτισμένες κοιλάδες. Ἐνα τεράστιο πλῆθος γυναικῶν θὰ φανεῖ. Οἱ γυναῖκες ἐκεῖνες ἐστέκονταν σ' ἕνα ἀχανὲς παραθαλάσσιο μέρος. Φορᾶν ἄσπρα ἀπὸ ἕνα ὑφασμα φτηνὸ σάν τῶν ἀσύλων. Εἶναι ἕνα εἶδος καπνεργάτριες. Ἀκίνητες σκέπαζαν ὅλην ἐκείνη τὴν ἄμμο σκαρφάλωσαν καὶ στέκονταν παντοῦ σ' ἐκεῖνα τὰ ἐπίπεδα τῶν παραθαλάσσιων λόφων. Ἐνας μικρὸς ἀέρας ἔρχεται ἀπὸ τὴν θάλασσα κι ἔκαμνε νὰ κυματίζουν ἐλαφριά οἱ ἄσπρες φαρδιές φορεσιές τους (σελ. 52).

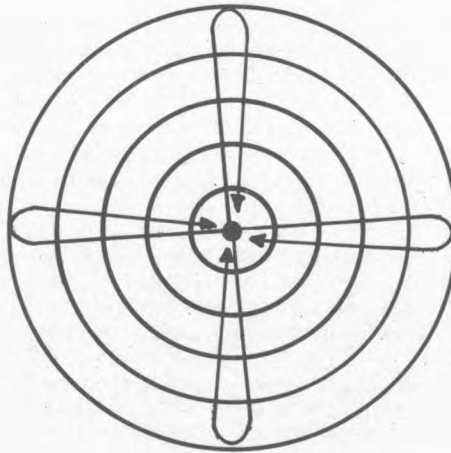
Τέλος: Ἐνας λαὸς ἐφάνηκε σάν τοὺς δωριεῖς. Τελευταῖο ἔθνος ἀνθρώπων πέρασε τὸν ὀρίζοντα καὶ παρονσιαστήκε. Εἶναι χτίστες ἀπὸ τὴν Ἐάνθη. Νύχτες πού κράτησαν ὅσο γενεές ἀφουγκράζονταν τοὺς σεισμούς κι ἐλάτρευαν τὴν τέχνη τῶν σπιτιῶν. Ἀπὸ πανάρχαια παράδοση οἰκογένειες ἀπὸ σπουδαίους τεχνίτες. Νομάδες πού ποτὲ δὲν κατοικοῦν κι ὄλο φεύγουν. Ἐκεῖ

ὁ μέγας λόγος

ὅπου τοὺς καλοῦν κι ἀπὸ φήμες ἔμαθαν νὰ τοὺς καλοῦν νὰ χτίσουν κι ἀκριβοπληρώνονται. Ἡ χώρα αὐτὴ ρημάχτηκε καὶ κάλεσαν τοὺς χτίστες γιὰ νὰ ξαναχτιστεῖ. Οἱ χτίστες ἔφτασαν ἐδῶ κι εἶναι εἰδοποιημένοι. Ἄκουσαν κι ἐδέχτηκαν παραγγελίες. Συμφώνησαν γιὰ ἓνα χτίσιμο καὶ ἤρθαν. Μέρη καὶ νύχτες δούλευαν κι ὅλες μαζί οἱ οἰκογένειες τῶν χτιστῶν νὰ κουβαλοῦν μέ διασύνη. Ὅσοι πεθαῖναν πάνω στὴν δουλειὰ τοὺς ἔθαβαν μακρυνὰ κι ἐκεῖνα τὰ παιδιὰ πού γεννήθηκαν ἐδῶ τὰ θανατῶσαν. Ἐφευγαν γιὰ τίς μακρυνές κηδεῖες καὶ πάλι ἐξανάρχονταν τὸ βράδυ καὶ δούλευαν. Ἔτσι ἐστήθηκαν παντοῦ μεγάλα οἰκοδομήματα μέ σκαλιστές προσόψεις καὶ κάμαρες ἀπανωτές σὰ νὰ γεννοῦσε ἢ μιὰ τὴν ἄλλη γιὰ πολλά σόγια ἀνθρώπων καὶ θόλοι ἀπὸ κρύσταλλο. Τώρα οἱ χτίστες τέλειωσαν καὶ γιόρτασαν ἀνάδοντας φωτιές. Χόρευαν πάνω στὰ κάρβουνα καὶ μούγκριζαν κι ἐκλαῖγαν. Φύγαν καὶ χάθηκαν. Ἄδεια τὰ θεώματα σπίτια κι ἓνας ἀέρας ἀπὸ κρῦον ἥλιο σφαλᾶ τὰ μεγάλα παράθυρα καὶ πάλι τὰ ξανάνοιγε. Οἱ θόλοι μέ τριγμούς νὰ συγκρατοῦν τὸ φῶς. Μὴ χυθεῖ μέσα καὶ περιχύσει καὶ μιὰ βαρεῖα ἀναπνοὴ ἀπὸ τὸ σκαμμένο χῶμα. Ὁρθάνοιχτα κι ἀδειανά ἐκεῖνα τὰ σπίτια στέκονται τώρα ἀδειανά καὶ μοναχὰ ἢ ἡχώ τῶν τραγουδιῶν τῆς Θράκης (σελ. 56).

Γίνεται φανερό, ἐλπίζω, χάρη στὰ ἀποσπάσματα αὐτὰ, ἡ τέλεση τῆς γραφῆς καὶ τοῦ κόσμου νὰ σκιρτᾷ στὴν ἄκρια τῆς ἐρημίας, στὸ πρῶτο μετὰ τὸ τράδηγμα τῶν νερῶν ἀσκέπαστο κομμάτι τοῦ βυθοῦ.

Ἄλλὰ ἐκεῖ ὅπου ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς γραφῆς γίνεται ἓνα πραγματικὸ σπειροειδές κέλυφος ἀμμωνίτη, εἶναι στὸν *Γιατρό Ἰνεότη*. Πρόκειται γιὰ ἕξι ὁμόκεντρες σπείρες καὶ ἡ ἴδια πάντοτε ἱστορία, τὸ ἴδιο νόημα-βίωμα ἐπαναλαμβάνεται ἀμετάλλαχτο σὲ ἕξι ἀπανωτοὺς φλοιούς. Τὸ μικροσκοπικὸ κέντρο καταλαμβάνεται σημειωτικὰ ἀπὸ τὴν πυρηνικὴ ἱστορία, ἢ ὅποια προοδευτικὰ διευρύνεται στοὺς ἐπάλληλους φλοιούς κι αὐτοὶ καθὼς ἀνοίγουν καὶ μεγεθύνονται μοιάζουν νὰ ἀποκολλοῦν ἄνισα κομμάτια ζωῆς ἀπὸ κάποιον ἀθέατο τοῖχο πού τοὺς περιβάλλει. Ξαφνικά, ὁ τελευταῖος κύκλος συσπειρώνεται καὶ ἐπιστρέφει στὸ κεντρικὸ, μητρικὸ κῦταρο τῆς ἱστορίας:

Ἄλλὰ καὶ ἐπιμέρους χωρονοηματικὲς ἐκβλαστήσεις μπορεῖς νὰ συναντήσεις, ὅπως π.χ. στὸν *Ἀδελφὸ* (σελ. 13), ὅπου ξαφνικά ὁ κοινὸς κορμὸς τῆς γραφῆς διχάζεται σὲ δύο κλάδους καὶ ὁ καθένας τους (ἢ μάνα πού γεννᾷ μέσα στὰ χῶματα – τὸ παιδί πού βλέπει στὸν ὕπνο του τὴν τσακισμένη ψυχούλα τοῦ μικροῦ ἀδελφοῦ του), ἄσχετα ἐντελῶς ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον, ἀναζητεῖ ἀναρριχώμενος τὸν οὐρανό.

Τέλος, ἐπίτηδες ἀμελῶ, σ' αὐτὸ τὸ περιθωριακὸ σημείωμα, τὴν ἐξηγητικὴ ἀνάλυση τῶν νοημάτων πού κατακλύζουν, μικρὰ καὶ μεγάλα, τὰ κείμενά μου. Αὐτὴ ἐδῶ ἢ περιοχὴ, ἢ πιὸ οὐσιαστικὴ γιὰ ἓνα κείμενο, εἶναι πιστεύω ἢ περιοχὴ ἀκριβῶς ἐκεῖνη, ὅπου σὲ κανένα συγγραφέα δὲν ἐπιτρέπεται νὰ δειχτεῖ ἐπιεικῆς ἀπέναντι στὸν ἀναγνώστη του.

2-1-1980

Ο ΤΥΠΟΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΠΟΙΗΤΗ ΚΑΙ Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΤΟΥ ΑΛΒΑΝΙΚΟΥ ΕΠΟΥΣ ΣΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΜΑΣ

του Δ. Ν. Μαρωνίτη

I

Εισαγωγικά και ορισμοί

Τόσο τό μοντέλο του εθνικού ποιητή όσο και ο αντίκτυπος του αλβανικού έπους στή λογοτεχνία μας δέ γίνεται νά εξαντληθούν εδώ. Ή δοκιμή αυτή έπομένως, και στά δύο της κεφάλαια, θά είναι δειγματοληπτική ως πρός τήν ύλη της και επιφυλακτική ως πρός τά πορίσματά της. Έλπίζω νά μήν αποδειχτεί άχρηστη σ' όσους θά θελήσουν άργότερα νά μελετήσουν τό επίμαχο θέμα κατά πλάτος και βάθος. Ή φιλοδοξία της δικής μου εισφοράς είναι νά προτείνει μιά υπόθεση εργασίας.

«Ο τύπος του εθνικού ποιητή» λοιπόν. Ή έκφραση άπαιτεί κάποιες εξηγήσεις, άν πρόκειται εφεξής νά ισχύσει ως δοκιμαστικός, έστω, όρος. Τύπος στή γλώσσα της φιλολογίας ονομάζεται κάθε γραμματειακή μήτρα, ή όποια, ύστερα από τήν εύρεση και τή δοκιμαστική της χρήση, άποκτά σταθερότερους χαρακτηριστές ύλης, μορφής και λειτουργίας, και επιτρέπει – ή επιβάλλει – τήν παραγωγή αντίτυπων. Ή σταθερότητα και ή επανάληψη δέν άποκλείουν στήν ειδική περίπτωση τροπές και εξέλιξη του τύπου, φτάνει νά μήν αλλοιώνονται οί βασικοί – καταγωγικοί θά έλεγα – χαρακτηριστές του. Έτσι, γιά νά περιοριστώ στήν αρχαιοελληνική λογοτεχνία, τό ήρωικό έπος, ως σύνολο, είναι ήδη στή γεωμετρική εποχή τύπος μέ άπαράδατους χαρακτηριστές ύλης, μορφής και λειτουργίας: οί σκηνές μάχης (μέ αύξομειούμενη έκταση και ένταση) άποτελούν τή βασική του ύλη· ο δακτυλικός εξάμετρος (μέ τίς έσωτερικές του μετρικές και έκφραστικές φόρμουλες) όρίζει τή σταθερή μορφή του· ή ραψωδική, τέλος, άπαγγελία μπροστά σέ άκροατή-ριο συνθέτει τήν κοινωνική του λειτουργία.

Όπως εξάλλου ένα γραμματειακό γένος ή είδος έχει τή θεματική μορφική και λειτουργική τυπολογία του, άνάλογα εμπεριέχει και τά τυπικά του πρόσωπα. Έτσι λ.χ. ή άττική τραγωδία δημιουργεί τόν πρωταγωνιστή ήρωα, πού του επιφυλάσσονται ή ένοχη και ή τιμωρία· ή κωμωδία του Μενάνδρου σταθεροποιεί τό ζεύγος άφεντικού-δούλου, μέ ευδιάκριτη τή συμπληρωματική δραματική τους συμπεριφορά.

Δέν χρειάζεται, υποθέτω, νά τονιστεί ότι ή ποσότητα και ή ποιότητα των τύπων (μικροσκοπικών ή μακροσκοπικών) πού κυριαρχούν σέ μιά συγκεκριμένη λογοτεχνική περίοδο: (α) άντανακλούν τίς κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες της αντίστοιχης

εποχής· και (β) δείχνουν τό status και τό δυναμισμό (ή τήν αδράνεια) της λογοτεχνικής τεχνικής στήν ίδια ιστορική περίοδο. Τόσα άρχοϋν γιά τή διασάφηση της λέξης τύπος ή μοντέλο.

Ή ένδειξη «εθνικός ποιητής» είναι από πολλές άπόψεις προβληματικότερη. Άποτελεί, θά έλεγα, τό επώνυμο – προσωπικό – κέντρο μιάς εύρύτερης – συλλογικής – περιφέρειας πού ονομάζεται κατά κανόνα «εθνική ποίηση και εθνική λογοτεχνία». Ή περιφέρεια ώστόσο αυτή τέμνεται από μιά δεύτερη, πού συνήθως της άποδίδεται ό τίτλος «πατριωτική ποίηση και πατριωτική λογοτεχνία». Ένώ όμως άνάμεσα στόν εθνικό ποιητή και τήν εθνική λογοτεχνία ύπάρχει *συγχρονισμός* (κέντρο και περιφέρεια προϋποθέτουν ως άξονα τήν έννοια και τήν κατηγορία «έθνος» – ιστορικό παράγωγο συγκεκριμένης και νεότερης εποχής), ή πατριωτική ποίηση και λογοτεχνία μας πηγαίνουν πολύ πιό πίσω: παραπέμπουν ως τήν άφετηρία των όμηρικών επών – και μιλώ μόνο γιά τόν ευρωπαϊκό χώρο. Αυτή όμως ή διαχρονική περιπέτεια της πατριωτικής λογοτεχνίας δέν πρόκειται εδώ νά μέ άπασχολήσει· μόνο ή νεότερη πατριωτική ποίηση, όσο τέμνει τόν κύκλο της εθνικής λογοτεχνίας, θά ληφθεί ύπόψη. Αυτά γιά τά συγγενικά και τά συνώνυμα του εθνικού ποιητή.

Ειδικότερα τώρα τό ιστορικά προσδιορισμένο μοντέλο του εθνικού ποιητή θέτει στόν ξερηνήτη πολλαπλά έρωτήματα, πού μπορούν σχηματικά νά ύπαχθούν σέ τέσσερις κατηγορίες: (1) *καταγωγή* του μοντέλου (χρόνος, τόπος και συνθήκες καταγωγής)· (2) *γενικοί χαρακτηριστές* (ύλη, μορφή και λειτουργία του μοντέλου)· (3) *είσοδος* του στήν Έλλάδα (χρόνος και συνθήκες μεταφοράς του)· και (4) *έγκλιματισμός* του τύπου στόν τόπο μας, πορεία και βασικοί σταθμοί του, ως τόν δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Πάνω σ' αυτές τίς τέσσερις διασταυρούμενες τροχιές θά προσπαθήσω νά κινηθώ στή συνέχεια.

II

1. Ή καταγωγή του μοντέλου

(α) Γενέθλιος χρόνος του τύπου της εθνικής ποίησης και του εθνικού ποιητή μπορεί νά όριστει (μέ συνενκτίμηση των κυριότερων τεκμηρίων) ή καμπή από τόν 18ο πρός τόν 19ο αιώνα. Άν ληφθούν

ὁ τύπος τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ

ὑπόψη καί οἱ πρώιμες ρίζες τοῦ τύπου θά πρέπει νά ἀνεδοῦμε μερικές δεκαετίες μέσα στόν 18ο αἰώνα. Ἄν ὑπολογιστοῦν καί οἱ ἔσχατες ἰσχυρές ἀκόμη προβολές του στόν τόπο μας, ὀφείλουμε νά σταματήσουμε στή Μικρασιατική καταστροφή. Στά ὄρια, πάντως, ἐνάμιση πάνω κάτω αἰώνα τό μοντέλο τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ κυφορεῖται, γεννιέται, ἀκμάζει καί παρακμάζει. Βέβαια οἱ τέσσερις αὐτές φάσεις δέν συμπίπτουν χρονικά, καθώς περνοῦμε ἀπό τόν ἕνα ἔθνικο χῶρο στόν ἄλλο.

(6) Γιά γενέθλιο τόπο τοῦ μοντέλου δύσκολα μποροῦμε νά μιλήσουμε. Μάλλον γιά πολυγένεση ἢ παράλληλη γένεση πρόκειται, σέ περιοχές μέ ἴδιες ἢ παρόμοιες ἱστορικές συνθήκες. Πάντως ὁ τύπος πού μᾶς ἀπασχολεῖ εἶναι γενετικά πιό εὐδιάκριτος καί λειτουργικά πιό δραστήριος σέ χώρες οἱ ὅποιες, μέσα στό ὀρισμένο χρονικό πλαίσιο, αὐτοπροσδιορίζονται ὡς ἔθνη. Ὅπου μάλιστα ὁ ἔθνικός αὐτός αὐτοπροσδιορισμός παίρνει τή μορφή ἀγώνα ἀνεξαρτησίας ἢ ἐσωτερικῆς πολιτικῆς καί κοινωνικῆς ἀναμόρφωσης, τό μοντέλο μας θρίσκει μεγάλη ἀλήχηση, καί ὁ ἱστορικός ρόλος του γίνεται περίπου κεντρικός. Ὅπως-δήποτε, ἔθνική ποίηση καί ἔθνικοί ποιητές ἐμφανίζονται, ἀρχίζοντας ἀπό Βορρά πρὸς Νότο: στή Ρωσία, Πολωνία, στοὺς Τσέχους, στήν Οὐγγαρία, στή Ρουμανία, στήν Ἰταλία καί στήν Ἑλλάδα.

(γ) Οἱ κυριότερες καταγωγικές συνθήκες τοῦ τύπου τῆς ἔθνικῆς ποίησης καί τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ σέ χρονολογική παράταξη εἶναι: (I) ἡ θεωρία τοῦ Herder γιά τή «φυσική» καί τήν «ἐντεχνη» ποίηση καί, γενικότερα, ἡ φιλοσοφία του γιά τήν ἱστορία καί γιά τίς ἡλικίες τῆς ἀνθρωπότητας· (II) ἡ γαλλικὴ ἐπανάσταση καί ἡ ἰδεολογία τῆς· καί (III) ὁ προρομαντικός καί ρομαντικός ἐνθουσιασμός γιά τή λαϊκὴ γλώσσα καί τέχνη.

2. Γενικοί χαρακτήρες τοῦ μοντέλου

Ἄνάμεσα στους γενικούς χαρακτήρες τοῦ τύπου πού μελετοῦμε ὁ ρομαντισμός, μέ τίς διακυμάνσεις καί τίς ἀντιφάσεις του, κατέχει θέση κεντρική. Στό βαθμό πού τό ρομαντικό κίνημα ἀντιδρᾷ στό Διαφωτισμό καί στήν παντοκρατορία τοῦ ὀρθολογισμοῦ, σφραγίζει τό μοντέλο μας μέ συγκινησιακό αὐθορητισμό πού κάποτε φτάνει ὡς τό μυστικισμὸ. Στό βαθμό πού ὁ ρομαντισμός ἀνταγωνίζεται τήν ἰσχύουσα κοινωνική τάξη πραγμάτων καθιστᾷ τό μοντέλο μας συνωμοτικό, ἐπαναστατικό, φιλελεύθερο ἢ ἀστικό. Στό βαθμό πού ὁ ρομαντισμός ἀναγνωρίζει στή λαϊκὴ γλώσσα, λογοτεχνία καί συμπεριφορὰ τό αὐθόρητο (φυσικό καί κοινό) ἀνθρώπινο πρότυπο, ὠθεῖ τόν τύπο τῆς ἔθνικῆς ποίησης καί τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ στήν κοσμοπολίτικη, ἀνθρωπιστικὴ ἐκδοχὴ του. Ὅπου καί ὅταν ὁ ρομαντισμός ἀντιμετωπίζει τή λαϊκὴ γλώσσα, λογοτεχνία καί συμπεριφορὰ ὡς κατεξοχὴν διακριτικὸ δείκτη κάθε ἐθνότητος χωριστά, παρασύρει τό μοντέλο μας πρὸς τὴ φανατικὴ πατριωτικὴ ποίηση ἢ ἀκόμη καί πρὸς τό σοβινισμό. Στό βαθμό πού ὁ ρομαντισμός, στήν ἀκμή του, συμπιλιώνεται τούς ὄρους θεός-φύση-λαός, τό τρίγωνο αὐτό γίνεται καί ποιητικὸ πρόγραμμα μέσα στό μοντέλο μας. Τέλος, ἂν δεχτοῦμε ὅτι οἱ συμπληγάδες τοῦ ρομαντισμοῦ πού ὀρίζουν τήν εἴσοδο καί τήν ἐξοδὸ του στή νεότερη εὐρωπαϊκὴ ἱστορία εἶναι ὁ Διαφωτισμός καί ὁ Ῥεαλισμός, τότε οἱ ἴδιες αὐτές συμπληγάδες ἀπο-

δείχονται κρίσιμα ὀρόσημα καί τοῦ δικοῦ μας τύπου.

Ἐννοεῖται ὅτι τό ρομαντικὸ κίνημα γιά τό ὅποιο μιλοῦμε ξεπερνᾷ καί στόν τόπο μας κατὰ πολὺ τὰ στενά νεοελληνικά γραμματολογικά του ὄρια, μέσα στά ὅποια ὀρισμένοι μελετητές θέλουν νά τὸν ἐγκλωβίσουν: ἐννοῶ τὴν πεντηκονταετία 1830-1880 μέ τὴν Ἀθηναϊκὴ Σχολὴ καί τὴν καθαρεύουσα ποίησίν της. Πιστεύω ὅτι ὁ ρομαντισμός παρακολουθεῖ τὸν τύπο τῆς ἔθνικῆς ποίησης καί τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ στήν Ἑλλάδα πάνω ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια (ἂς ποῦμε ἀπὸ τό 1820 ὡς τό 1922), καθώς μάλιστα συμπιλιώνεται ἄνετα, στήν ἀρχή, μέ τὸν κλασικισμὸ καί, ἀργότερα, μέ τὸν παρνασσισμὸ ἢ ἀκόμη καί μέ τό συμβολισμὸ.

3. Εἴσοδος τοῦ μοντέλου καί ἐγκλιματισμός του

Γιά μονόδρομη εἴσοδο τοῦ μοντέλου τῆς ἔθνικῆς ποίησης καί τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ στόν τόπο μας δέν πρέπει νά γίνεται λόγος. Δεδομένου ὅτι ὁ χαρακτηρισμός τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ ἀποδίδεται πρῶτα στό Ρήγα Φεραῖο καί πρῶτα στό Σολωμὸ (ὁ Σολωμός γεννιέται στή Ζάκυνθο τὴν ἴδια χρονία πού ὁ Ρήγας στραγγαλίζεται στό Βελιγράδι: στὰ 1798), θά προσπαθῆσω μέ τὰ δύο αὐτὰ ὀνομαστικά σήματα νά σχηματίσω τὴν ὑποδοχὴ καί τὴ μήτρα τοῦ τύπου πού μελετοῦμε.

α) Παραγωγικά χρόνια, ἀπὸ τὸν πρῶτο πρὸς τὸν πρῶτο σχηματισμὸ τοῦ τύπου τῆς ἔθνικῆς ποίησης καί τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ εἶναι οἱ τρεῖς κρίσιμες δεκαετίες γενικότερα γιά τὴν ἱστορία τοῦ Νεοελληνισμοῦ. Ἄς ποῦμε ἀπὸ τό 1790 ὡς τό 1820. Ὅλοι οἱ ἱστορικοὶ συμφωνοῦν ὅτι μέσα στήν περίοδο αὐτὴ συντελοῦνται ριζικὲς οικονομικὲς, κοινωνικὲς, εκπαιδευτικὲς καί πολιτικὲς ἀλλαγές στόν κεντρικὸ καί στόν περιφερειακὸ ἑλληνισμό, οἱ ὅποιες εὐνοοῦν τὴν ἀρθρωση μιᾶς νέας ἔθνικῆς συνείδησης, πού γυρεῖ τὴν ἔκφρασή της καί ετοιμάζει τὴν ἀνεξαρτησία της. Ἀκριδέστερα, στήν τελευταία δεκαετία τοῦ 18ου

αἰώνα (μέ τὴ συνδρομὴ διαφωτισμοῦ, γαλλικῆς ἐπανάστασης καί προρομαντικοῦ ἐνθουσιασμοῦ) σχηματίζεται ὡς νεφέλωμα καί ὁ τύπος τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ καί τῆς ἔθνικῆς ποίησης. Πρόκειται γιά τό φλογερὸ πρόσωπο τοῦ Ρήγα Βελεστινλή καί τὸν ἐπαναστατικὸ του Θούριο.

(6) Ὁ Θούριος (ἕνα εἶδος ἐμμετρῆς προκήρυξης πού προσκαλεῖ τὸν ἑλληνισμό σέ ἐξέγερση) περιέχει ἤδη τὰ σπέρματα τοῦ ἔθνικοῦ ποιήματος. Τὸ ἐνθουσιαστικὸ αὐτὸ στιχοῦργημα δέν καταθέτει μόνο προτάσεις γιά τό ποιᾶ πρέπει νά εἶναι ἡ ἔψη, ἡ μορφή καί ἡ λειτουργία τῆς ἔθνικῆς ποίησης, ἀλλὰ μέ τὴν ποιητικὴ του ἀφέλεια θέτει καί προβλήματα πού ἡ λύση τους θά ἀπασχολήσει τούς ἐπόμενους ἔθνικούς ποιητές. Μέ τό Θούριο πάντως εἰσβάλλει μέσα στόν ὑπὸ

σχηματισμό τύπο ή επαναστατική επικαιρότητα ως ύλη, νομιμοποιείται ή απλή και παρορμητική γλώσσα, και προκαταβάλλεται ή παραινετική αισιοδοξία, πού πιστεύει ότι ή απόσταση ανάμεσα στην ποιητική ώθηση και την επαναστατική πράξη μπορεί ακόμη και νά μηδενιστεί.

(γ) Δέν είναι τυχαίο ότι τό πρώιμο αυτό πρόπλασμα εθνικού ποιητή και ποιήματος περνά στή σκλαβωμένη Ελλάδα μέσα από τά Έφτάνησα. Η γενικότερη νευραλγική σημασία του χώρου αυτού στά χρόνια της Τουρκοκρατίας, και ιδιαίτερα από τά τέλη του 17ου αιώνα και ύστερα, είναι γνωστή και δεδομένη. Θά φανεί ελπίζω ότι τά Έφτάνησα γίνονται μήτρα και της εθνικής μας ποίησης. Οί λόγοι για τόν καθοριστικό τους αυτό ρόλο είναι πολλοί· επισημαίνω σύντομα τούς τρεις κυριότερους: (I) Έδώ ή γαλλική επανάσταση μέ τίς προβολές και τίς εμπλοκές της δρεά και επιδρεά άμεσα – ό πολιτικός όρος του μοντέλου μας. (II) Η γειτονία και οι επαφές μέ τήν Ιταλία και τή Δύση φέρνουν στά Έφτάνησα σχεδόν άμέσως, μετά και παράλληλα πρός τόν κλασικισμό, τό προρομαντικό σκίρτημα και τό ρομαντικό κίνημα – ό ιδεολογικός όρος του μοντέλου μας. (III) Τά Έφτάνησα, τέλος (ύστερα μάλιστα από τήν ύποταγή της Κρήτης στους Τούρκους), ύποδέχονται, προστατεύουν και γονιμοποιούν τή δημοτική γλώσσα και τήν εκπληκτική άσκηση της στα δημοτικά τραγούδια και στα έργα της κρητικής λογοτεχνίας – ό γλωσσικός και λογοτεχνικός όρος του μοντέλου μας.

Μέ τίς προϋποθέσεις αυτές δέν είναι παράδοξο ότι ό Ζακυνθινός ποιητής Διονύσιος Σολωμός αναδεικνύεται μέ τόν Ύμνο στην Έλευθερία πρώτος έλληνας εθνικός ποιητής. Άπροσδόκητο ίσως είναι ότι έναν ολόκληρο σχεδόν αιώνα ό τύπος του εθνικού ποιητή και της εθνικής ποίησης κρατά τήν καταγωγική αυτή επτανησιακή ραχοκοκαλιά του. Σκοπεύω νά ύποδείξω τρεις βασικούς σταθμούς του τύπου πού μελετούμε μέ τρία ζεύγη όνομάτων: Σολωμός – Κάλδος· Βαλαωρίτης – Παλαμάς· Παλαμάς – Σικελιανός. Έπτανήσιοι όλοι τούς, εκτός από τόν Παλαμά, πού ή σύγκλιση του ώστόσο πρός τά Έφτάνησα (γεωγραφική, λογοτεχνική και πνευματική) είναι δεδομένη και δε χρειάζεται απόδειξη.

4. Πορεία του μοντέλου και βασικοί σταθμοί του

Στό ρόλο του εθνικού ποιητή πού αναλαμβάνει ό Σολωμός δέν του λείπουν ούτε οι Ιταλοί δάσκαλοι (Foscolo, Manzoni), ούτε οι επτανήσιοι πατέρες (Μαρτελλάος), ούτε οι άγνωστοί του σύντεχνοι (Κάλδος). Στά πρώτα εξάλλου βήματά του τόν ύποστηρίζουν: Η ρωμείκη γλώσσα του Βηλαρά (1814), ή προρομαντική αύρα από τά Λυρικά του Χριστόπουλου (1811) και προπάντων ή λαϊκή γλώσσα της μάνας του και οι ποιητάρηδες πού άπαγγέλλουν στά Έφτάνησα Βοσκοπούλα και Έρωτόκριτο.

Ώστόσο ό δρόμος του Σολωμού πρός τό ρόλο του εθνικού ποιητή, ενώ αρχίζει θριαμβικά μέ τόν Ύμνο, προχωρεί δύσκολα και γίνεται έντέλει πορεία δραματική. Οί λόγοι της δραματικής αυτής εξέλιξης είναι πολλοί και δέν μπορούν νά εξαντληθούν εδώ· περιορίζομαι, λοιπόν, σέ μερικές μόνο προτάσεις, πού, άν δέν άποστάζουν, ελπίζω τουλάχιστον ότι δέν προδί-

δουν τό παραλειπόμενο ύλικό: (α) Η στάση του Σολωμού άπέναντι στους κανόνες του προσφερόμενου μοντέλου γίνεται προοδευτικά κριτική. Ο νεοτερικός ρομαντικός άξονας τόν συγκινεί, αλλά δέν τόν καλύπτει έντελώς· τό κλασικό παράδειγμα (μέσα από τίς κλασικιστικές του τροπές) του φαίνεται για τήν εποχή του πιά εξαντλημένο· γυρεύει λοιπόν ένα είδος μεικτό αλλά νόμιμο, μιά διαλεκτική σχεδόν ύπέρβαση των αντίθέσεων. (β) Η λαϊκή εξάλλου γλώσσα και έκφραση (δέλεαρ του ρομαντικού ένθουσιασμού) άποτελεί για τό Σολωμό ποιητική άφετηρία, όχι όμως αναπαυτική κοίτη της εθνικής ποίησης. (γ) Τέλος ό βασικός όρος του μοντέλου μας (ό εθνικός του χαρακτήρας), όσο περνούν τά χρόνια ύψίσταται και αυτός διεισδυτική ένδοσκόπηση, και ή τελική πρόταση του Σολωμού είναι ή ταυτότητα του εθνικού μέ τό αληθινό. Έχουν προταθεί πολλές έρμηνείες για τίς αναστολές του Σολωμού νά ολοκληρώσει τά συνθήματα της ώριμότητάς του. Πιστεύω ότι μιά τουλάχιστον από τίς αίτιες αυτής της αναστολής είναι και ό όξύς προβληματισμός του ως εθνικού ποιητή για τό ήθος και τούς στόχους της εθνικής ποίησης. Άν στον Ύμνο του προάγει μέ αισιοδοξία τίς σπερματικές έντολές του μοντέλου, πού δρήκαμε στό Θούριο του Ρήγα, ή δύσβατη πορεία από τόν Κρητικό στους Έλεύθερους Πολιορκημένους και τόν Πορφυρα μαρτυρεί, νομίζω, ότι ό Σολωμός αντίστέκεται στίς συμβάσεις μιάς χρηστικής εθνικής ποίησης, όπως τή θέλουν οι καιροί.

Στό μεταξύ ό άλλος, παράλληλος, έταίρος του Σολωμού, ό Κάλδος, ύστερα από τίς 20 ώδες του (οί δεκαοχτώ μέ πατριωτικό τόνο και θέμα), σπαίρνει ήδη στά 1826 και παραιτείται από όποιαδήποτε φιλοδοξία για μακρόπνοη εθνική ποίηση. Μέ τόν ρομαντικό του οίστρο πειθαρχημένο σέ φόρμες κλασικιστικές και δηλωμένος σέ μιάν άμήχανη, μεικτή και ποιητικά διάκενη γλώσσα, παραθέτει στά λαμπρά σπαράγματα εθνικής ποίησης του Σολωμού τά δικά του πολύτιμα ψήγματα.

Έκει πάντως πού ό Σολωμός βαθιά στοχάζεται και ό Κάλδος παραιτείται, ό Άριστοτέλης Βαλαωρίτης προχωρεί άδίστακτος. Έτσι περνούμε στον επόμενο σταθμό του μοντέλου μας – ίσως τόν πιό τυπικό.

Παραθέτω πρώτα χαρακτηριστικές χρονολογίες της έργογραφίας του Βαλαωρίτη μέσα στό πολιτικό και πολιτιστικό πλαίσιο όπου δρεά και κινείται ως εθνικός ποιητής: 1824: γέννησή του στή Λευκάδα· 1879: θάνατός του στό ίδιο νησί· 1857 (χρονιά πού ό Σολωμός πεθαίνει): ό Βαλαωρίτης δημοσιεύει τά Μνημόσυνά του, πρώτη του ουσιαστικά συλλογή. Οί εθνικές καμπές: 1862-63: παραίτηση του Όθωνα και άνάρρηση στο θρόνο του Γεωργίου του Α΄, 1864: ένωση Ιονίων νήσων μέ τήν Ελλάδα, 1866-1869: Κρητική επανάσταση και Άρκαδι. Τέλος οι χαρα-

ὁ τύπος τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ

κτῆρες τῆς συμβολῆς τοῦ Βαλαωρίτη στήν πορεία τοῦ μοντέλου μας:

(α) Ὁ Βαλαωρίτης μεταφέρει τόν τύπο τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ καί τῆς ἔθνικῆς ποίησης ἀπό τά Ἑφτάνησα στήν Ἀθήνα. (β) Εἶναι ταυτόχρονα: ἐν ἐνεργείᾳ πολιτικός καί ποιητής μέ δημόσια ἀναγνώριση. (γ) Ἄφου τοῦ ἀπονέμει τό ἐπίσημο κράτος καί τό καποδιστριακό πανεπιστήμιο τόν τίτλο τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ, ἐπιδιαιφελεύει τόν τίτλο αὐτό καί ὁ ἴδιος στόν ἑαυτό του. (δ) Σέ διάκριση πρός τό Σολωμό συντάσσεται ἀνεπιφύλακτα μέ τό γαλλικό ρομαντισμό καί τό δημοτικό τραγούδι, ἐπιβάλλοντας παράλληλα στόν τύπο τοῦ ἔθνικοῦ ποιήματος τό ἀφύσικο μέγεθος καί τήν κεντρική ἥρωική μορφή. (ε) Τέλος ὁ Βαλαωρίτης νομιμοποιεῖ ὡς ὕλη τοῦ ἔθνικοῦ ποιήματος ὄχι μόνο τήν ἱστορική ἐπικαιρότητα ἀλλά καί τό ἱστορικό παρελθόν: πρόσφατο καί πιό μακρινό.

Δίχως ἀμφιβολία ὁ Βαλαωρίτης ὑπῆρξε ὁ πιό αἰσιόδοξος, ὁ ρομαντικότερος καί ὁ περισσότερο τιμημένος ὅσο ζοῦσε ἔθνικος ποιητής τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Ἄν πρότεινα νά συνδεθεῖ στό δεύτερο σταθμό τοῦ μοντέλου μας τό ὄνομά του μέ τό ὄνομα τοῦ Κωστή Παλαμά, τό ἔκαμα γιά τρεῖς κυρίως λόγους: (α) ὁ Παλαμάς φανατικά ὑπερασπίστηκε τήν ποίηση τοῦ Βαλαωρίτη ὡς τό τέλος τῆς ζωῆς του. (β) ἡ ποίηση αὐτή χρησίμευσε στόν Παλαμά ὡς ἀναδρομικός ὁδηγός του, γιά νά ἀναγνωρίσει, ἐπανεκτιμήσει καί ἐπανιδρύσει, στό πέρασμα ἀπό τόν 19ο στόν 20ό αἰώνα, τό ζεῦγος τοῦ πρώτου σταθμοῦ τοῦ μοντέλου μας: τό Σολωμό καί τόν Κάλβο. (γ) στίς μεγάλες του ἐξάλλα ἐπικές συνθέσεις ὁ Παλαμάς παρακαλουθεῖ, θά ἔλεγα κριτικά, καί ἐξελίσει δραματικά τή ρομαντική αἰσιοδοξία τοῦ Βαλαωρίτη.

Οἱ κρισιμότερες ἔθνικες συντεταγμένες πού ὀρίζουν τόν δημόσιο ποιητικό βίο τοῦ Παλαμά εἶναι: 1882-85, κυβέρνηση καί πολιτική Χαριλάου Τρικούπη. 1897, ὕστερα ἀπό τήν ἐκλογική ἥττα τοῦ Τρικούπη ἡ ἔθνικη καταστροφή. 1908, 1909, 1910-11, πορεία τοῦ Βενιζέλου πρός τήν ἔξουσία. 1912-13, βαλκανικοί πόλεμοι. 1914-18, πρώτος παγκόσμιος πόλεμος καί ἔθνικος διχασμός. 1922, Μικρασιατική καταστροφή. Δέν εἶναι τυχαῖο, κατά τή γνώμη μου, ὅτι μ' αὐτό τό ἔσχατο ὄριο τοῦ δραστηρίου νεοελληνικοῦ ρομαντισμοῦ τερματίζεται οὐσιαστικά καί ἡ ποιητική παραγωγή τοῦ Κωστή Παλαμά.

Ἡ συνεισφορά τοῦ Παλαμά στήν ἐξέλιξη τοῦ μοντέλου πού μᾶς ἀπασχολεῖ φαίνεται ἔμμεσα ἤδη μέ τούς τίτλους πρώτων συλλογῶν του (*Τά τραγούδια τῆς πατρίδος μου* 1886, *Τά μάτια τῆς ψυχῆς μου* 1890), ἄμεσα μέ τίς δύο μεγάλες ἐπικές του συνθέσεις (*Δωδεκάλογος* 1907 καί *Φλογέρα τοῦ βασιλιά* 1910), καί ἐξεπαφῆς, θά ἔλεγα, μέ τά ὄριμα συνθέματα τῶν *Βωμών* 1915.

Κωδικοποιημένες οἱ βασικές τροπές πού πρότεινε

καί ἐπέφερε ὁ Παλαμάς στό μοντέλο τοῦ ἔθνικοῦ ποιήματος καί τῆς ἔθνικῆς ποίησης εἶναι – κατά τή γνώμη μου – οἱ ἐπόμενες: (α) ἀπόρριψη τῆς ἔθνικῆς ἐπικαιρότητας ὡς ὕλης τῆς ἔθνικῆς ποίησης. (β) χρησιμοποίηση τῶν τελευταίων δυζαντινῶν αἰώνων πρὶν ἀπό τήν ἄλωση ὡς κριτικοῦ κατόπτρου τῆς σύγχρονης νεοελληνικῆς συνείδησης καί ἱστορίας. (γ) περιορισμός τῆς ρομαντικῆς αἰσιοδοξίας. (Ι) μέ τήν παράλληλη προβολή τοῦ «λυρικοῦ ἐγώ» πλάι στό «ἐπικό ἐμεῖς», καί (ΙΙ) μέ τήν παρνασσική ἀκριβολογία ἢ μέ τή μουσική δραματοποίηση τοῦ συμβολισμοῦ.

Δυό ἀκόμη χρονολογίες ἐνδεικτικές γιά τήν ἔθνικη καθιέρωση τοῦ Παλαμά: 1895, ἡ πολιτεία τοῦ ἀναθετεῖ νά συνθέσει τόν ὕμνο τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγῶνων. 1943, μέσα στά μαύρα χρόνια τῆς Κατοχῆς, τήν ὥρα τῆς ταφῆς του, συσπειρωμένος ὁ ἑλληνικός λαός διά στόματος Σικελιανοῦ επικυρώνει τόν ἔθνικόν ρόλο τοῦ Παλαμά.

Ἑπτανήσιος (Λευκαδίτης) εἶναι καί ὁ τελευταῖος σταθμός τῆς πορείας μας: ὁ κολοσσικός σχεδόν Ἄγγελος Σικελιανός (1874-1951). Εἰκοσιπέντε χρόνια νεότερος ἀπό τόν Παλαμά, εἶναι ἴσως ὁ μόνος κληρονόμος τῆς ἔθνικῆς ποιητικῆς ἐντολῆς πού δέν σπυθλιβεται κάτω ἀπό τή βαριά σκιά τοῦ δασκάλου.

Μέ τό Σικελιανό τό μοντέλο τῆς ἔθνικῆς ποίησης καί τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ μεγαλύνεται στόν μέγιστο δυνατό βαθμό: ἀπό νεοελληνικό πού ἦταν στήν πρώτη του φάση, ἀπό δυζαντινό καί νεοελληνικό πού ἔγινε στό δεύτερο σταθμό του, τώρα, ρομαντικότερα, καθίσταται ἑλληνικό, περιέχοντας τό σύνολο τῆς ἑλληνικῆς σκέψης, φυλῆς καί ἱστορίας. Κάτι περισσότερο: Κρατώντας τό μοντέλο αὐτό τόν ἑλληνοκεντρικό του ἄξονα διάστέλλεται πιά σέ μοντέλο κοσμικό καί ἐνοραματικό προφητικό. Αὐτά γενικά. Καί τώρα κάποιες εἰδικότερες παρατηρήσεις:

(α) Δέν εἶναι, νομίζω, σύμπτωση ὅτι καί τοῦ Σικελιανοῦ τά μεγάλα ἔργα (*Ἀλαφροῖσκιωτος* 1907, *Πρόλογος στή Ζωή* 1915-17, *Μήτηρ Θεοῦ* 1917, *Πάσχα*, *Ἑλλήνων* 1918-19) δέν ξεπερνοῦν τήν ὀριακή λειτουργία τοῦ μοντέλου μας, πού τερματίζεται μέ τή Μικρασιατική καταστροφή.

(β) Στά ἐπικαιρικά ἔθνικα ποιήματα τοῦ Σικελιανοῦ (*Ἐπίνικοι Α'* – ἀναφέρονται στούς Βαλκανικούς πολέμους καί γράφονται στή διετία 1915-17, *Ἐπίνικοι Β'* – ἀφοροῦν τόν ἀλβανικό πόλεμο καί τήν Κατοχή, καί κυκλοφοροῦν μέσα στήν Κατοχή μυστικά) τό μοντέλο τῆς ἔθνικῆς ποίησης δέν παρουσιάζει πιά οὐσιαστικές τροπές. Ἐπαναφέρεται ἀπλῶς ἡ ἐπικαιρη ἔθνικη ἱστορία ὡς ὕλη τοῦ ποιήματος, καί ἀντιμετωπίζεται μέ ἐνθουσιαστικό στοχασμό καί πολιτική-ἀντιστασιακή αἰσιοδοξία.

(γ) Ἀπό τόν *Ἀλαφροῖσκιωτο* ὡς τό *Πάσχα Ἑλλήνων* τό ρομαντικό ποιητικό πρόγραμμα τοῦ μοντέλου μας *θεός-φυση-λαός* μεταγράφεται στό σικελιανικό τρίγωνο *γῆ-φυλή-πίστη*, καί προτείνεται ἡ συγχώνευση τῶν τριῶν αὐτῶν ὄρων.

(δ) Τό μοντέλο τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ μέσα σ' αὐτά τά ἀκαμαῖα ἔργα γνωρίζει τή μέγιστη δυνατή ἐξέλιξη του: ἀπορροφᾶται δηλαδή μέσα στόν τύπο τοῦ *vaiēs* (τοῦ ποιητῆ-προφήτη) καί ἰδρύει στό κέντρο τοῦ κόσμου τό ποιητικό ἐγώ.

(ε) Τέλος, ἡ εἰσβολή τοῦ Παλαμά στό Βυζάντιο προεκτείνεται μέ τό Σικελιανό, ὅπως ἦδη προδηλώσα,

βαθιά μέσα στον αρχαιοελληνικό κόσμο (τους προσωκρατικούς, τον ορφισμό, τη διονυσιακή λατρεία και την άττική τραγωδία) σε μία εξαιρετικά φιλόδοξη και τιτανική προσπάθεια να αποκαλυφθεί η ολότητα γνώσης-φύσης-θεού, με μοναδικό παραγωγικό κέντρο της τον ποιητικό Λόγο.

Έδω θά ήθελα να κλείσω τό ιστορικό μέρος αφήνοντας ασφαλώς πολλά επιμέρους προβλήματα ανοιχτά. Έντούτοις έγινε, ίσως, φανερό ότι ό ρομαντικός κύκλος της εθνικής ποίησης και του εθνικού ποιητή από τό Ρήγα ως τό Σικελιανό, από τό 1976 ως τό 1922, παρά τίς περιδινήσεις του δέν έχει ακόμη σπάσει. Τί γίνεται από δώ και πέρα;

III

1. Οί όροι

Από τό προηγούμενο θεωρητικό μέρος προτείνω να κρατήσουμε μία υπόθεση ως οδηγό για τό δεύτερο μέρος της συστηματικής εφαρμογής. Δεχόμεστε λοιπόν, καταρχήν, ότι ή Μικρασιατική καταστροφή άχρηστεύοντας τον πολιτικό και ιδεολογικό άξονα του νεοελληνικού ρομαντισμού (τόν ονομάζουμε συνοπτικά: μεγάλη ιδέα) τερματίζει και τό συγγενικό λογοτεχνικό μοντέλο του εθνικού ποιητή, που ή ρομαντική αισιοδοξία υπήρξε καταγωγικός χαρακτήρας του. Μέ τά δεδομένα τώρα μιάς εθνικής τραγωδίας και τήν πικρή σοδειά του πρώτου παγκοσμίου πολέμου τό γενικότερο λογοτεχνικό κλίμα μεταβάλλεται δραστικά στο πλαίσιο της μεσοπολεμικής νεοτερικής ποίησης και πεζογραφίας. Ό κοινός ενθουσιασμός κατακεραματίζεται σε ατομικές απογητεύσεις· ή ρομαντική ελπίδα προσγειώνεται ανώμαλα στο σαρκαστικό ρεαλισμό, δμαλότερα στο στοχαστικό ρεαλισμό, και επαναστατικά στις ριζοσπαστικές διαφυγές του ρεαλισμού που ονομάστηκαν υπερρεαλισμός. Κάτω από τίς νέες συνθήκες και στον τόπο μας, όπως γενικότερα στον ευρωπαϊκό χώρο, τό μοντέλο του εθνικού ποιητή αποκρούεται ή τουλάχιστον άμφισβητείται. Τή θέση του διεκδικούν τώρα δύο άλλοι τύποι ποιητή και ποίησης: ό ένας με κριτική και αυτοκριτική πρόθεση μελετά τίς τραυματικές ρωγμές κυρίως της φυλετικής μας ιστορίας και προσπαθεί να τίς ση-

μασιολογήσει ψάχνοντας για τή δαθύτερη φύση της ανθρώπινης συμπεριφοράς - τό δρόμο προς τήν κατεύθυνση αυτή τον είχε ήδη ανοίξει ό Καβάφης, και τώρα τον σκάδνει βαθιά ό Σεφέρης. Παράλληλα, και στο περιθώριο της πολιτικής μας ζωής, αναπτύσσεται σπασμωδικά ένας δεύτερος τύπος ποιητή που, με τή θεωρία του σοσιαλισμού, άπορρίπτει κριτικά τό ιστορικό παρελθόν και μέσα από τό άγωνιστικό πα-

ρόν προσδίδει σ' ένα μετασχηματισμένο μέλλον - τυπικό παράδειγμα αυτής τής ροπής ό Γιάννης Ρίτσος με συντηρητικότερο πρόγονό του τον Κώστα Βάρναλη.

Όστόσο ή αντιφασιστική ιδεολογία που προκάλεσε ό γερμανοϊταλικός φασισμός στο αντίπαλο στρατόπεδο ενώνει ετερόκλητες κατά τά άλλα τάξεις, κοινωνίες και χώρες σ' έναν κοινό άγώνα, δημιουργώντας και στο χώρο της λογοτεχνίας μιά καινούρια συλλογική αισιοδοξία - θά τήν έλεγα: νεορομαντική.

Ο δικός μας άλβανικός πόλεμος πέφτει ακριβώς σ' αυτό τό σύνθετο πολιτικό, ιδεολογικό και πολιτιστικό πλέγμα, και φυσικά επηρεάζεται από τίς συνθήκες του.

Όποσδήποτε τό άλβανικό έπος, τόσο ως ιστορικό γεγονός όσο και ως λογοτεχνική παράσταση, προσφέρεται σε δυό τουλάχιστον διαφορετικά μεταξύ τους συστήματα ερμηνείας. Στο ένα σύστημα προγραμματικά απομονώνεται ή ήρωική μόνο φάση του πολέμου - ή νικηφόρα εξόρμηση του στρατού με τίς αναγκαίες θυσίες. Στο άλλο όμως ερμηνευτικό σύστημα ή ήρωική έξαρση εντάσσεται μέσα στα ιστορικά προηγούμενα και στα ιστορικά της έπόμενα: συνάπτεται επομένως ό πόλεμος στην Άλβανία με τή μεταξική δικτατορία και συνδέεται με τή δραματική οπισθοχώρηση, τή γερμανική κατοχή, τή αντίσταση, τά δρώμενα της Μέσης Άνατολής, τους όρους απελευθέρωσης, τά Δεκεμβριανά κ.λπ.

2. Τό «Άσμα ήρωικό και πένθιμο»

Τό γεγονός ώστόσο ότι ό άλβανικός πόλεμος, σχεδόν άμέσως και με κοινή συναίνεση, ονομάστηκε «άλβανικό έπος» δείχνει τή γενικότερη προτίμηση της εποχής (πολιτική, ιδεολογική και λογοτεχνική) για άπομόνωση της ήρωικής μόνον άκμής του.

Στό πλαίσιο μιάς τέτοιας συλλογικής ενθουσιαστικής επιλογής εντάσσεται και τό Άσμα ήρωικό και πένθιμο για τον χαμένο άνθυπολοχαγό της Άλβανίας που πρόκειται στή συνέχεια να με άπασχολήσει, ως τυπικό σήμα της πρόσφατης εθνικής μας ιστορίας στην πρόσφατη εθνική μας ποίηση.

Τό ποίημα αυτό, σε σύγκριση με τά συγγενικά του, άποτελεί άναμφισβήτητα έργο αντιπροσωπευτικό και

ὁ τύπος τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ

καίριο – κανείς ὑποθέτω ἐπαρκῆς ἀναγνώστης δέ θά εἶχε βασική ἀντίρρηση σέ μιά τέτοια ἐκτίμηση. Προτείνω, λοιπόν, γιά λόγους μεθόδου, νά ἀναγνωρίσουμε τήν ποιητική σύνθεση τοῦ Ἐλύτη μέ δύο τρόπους: (α) νά τή δοῦμε μόνη της· καί (β) νά τήν ἐντάξουμε στό σταυρόλεξο τῶν ἱστορικῶν καί λογοτεχνικῶν συνθηκῶν της. Συγκεκριμένα:

(α) Ὁ τίτλος τοῦ ποιήματος εἶναι ἤδη ὀδηγητικός γιά τό ἦθος του. Ὁ ὄρος *ἄσμα* παραπέμπει ταυτόχρονα στά δημοτικά μας τραγούδια (*ἔθνικά ἄσματα* τά ἀποκαλοῦσε ἡ λόγια γραμματεία) καί στήν ἕμνο-γραφία (τή βυζαντινή εἰδικότερα). Τά ἐπίθετα *ἐξάλλου ἡρωικό* καί *πένθιμο* συνθέτουν μιά συμπληρωματική ἀντίθεση. Ἐάν συμψηφιστοῦν συμβατικά, ὀδηγοῦν βέβαια στή συμβατική ἔκφραση τῆς ἡρωϊκῆς θυσίας. Ἐάν διακριθοῦν ὁμως, τό ἕνα περιορίζει τό ἄλλο: τό ἡρωικό δέν ἐπιτρέπει στό πένθιμο νά γίνει ἀποκλειστικά ἐλεγειακό· τό πένθιμο ἀπαγορεύει στό ἡρωικό νά ἐκτραπεί σέ θριαμβική σρητορεία.

Ξέρουμε ὅτι ἡ ποιητική αὐτή σύνθεση τοῦ Ἐλύτη ἔχει δραματικό προσωπικό ἀντίκρισμα: ὁ ποιητής πολέμησε στό ἀλβανικό μέτωπο καί θρέθηκε στό νοσοκομεῖο μεταξῦ ζωῆς καί θανάτου.

Τό *ἄσμα ἡρωικό καί πένθιμο* ἐξάλλου ἀποτελεῖ, ὕστερα ἀπό τόν διάχυτο αἶθριο ὑπερρεαλισμό τῶν *Προσανατολισμῶν* καί τό στοχαστικότερο λυρισμό τῆς συλλογῆς *Ἥλιος ὁ πρῶτος*, τήν πρώτη ἐπίσημη διασταύρωση τοῦ Ἐλύτη μέ τά ἱστορικά δρώμενα τῆς ἐποχῆς του. Ἡ πείρα τῆς Ἀλβανίας ὑπῆρξε πρὸς τήν κατεῦθνηση αὐτή προφανῶς κρίσιμη καί κατά κάποιον τρόπο διορθωτική τῆς προηγούμενης πορείας τοῦ ποιητῆ.

Ἡ σύσταση καί ἡ στάθμη τοῦ ποιητικοῦ λόγου στό *ἄσμα ἡρωικό καί πένθιμο* τό προορίζουν, πιστεύω, ἐξαρχῆς γιά εὐρύτερο κοινό καί τό προαναγγέλλουν ὡς ἔθνικο ποίημα: ὁ ὑπερρεαλιστικός τρόπος δορίσκειται ἐδῶ σέ σημαντική ὑποχώρηση (δίχως νά καταργεῖ τή νεοτερική ἔκφραση), ἐνῶ μέσα στό μοντέρνο αὐτό περιβάλλον συμβάλλουν συχνά πυκνά (μέ θέματα, τυπικές ἐκφράσεις καί στιχογραφικά μέτρα) τόσο τό δημοτικό μας τραγούδι ὅσο καί οἱ κορυφαῖοι τῆς παραδοσιακῆς μας ποίησης: προπάντων ὁ Σολωμός, ὁ Κάλβος καί ὁ Σικελιανός.

Σημεῖωσα μέχρι στιγμῆς ὀρισμένους «ἐξωτερικούς» χαρακτηριστές τοῦ ποιήματος, πού δείχνουν τό γενικότερο προσανατολισμό του. Πιστεύω ὅτι καί οἱ ἐπόμενοι «ἐσωτερικοί» χαρακτηριστές τῆς σύνθεσης σκοπεύουν τόν ἴδιο στόχο. Συγκεκριμένα:

Τό *ἄσμα ἡρωικό καί πένθιμο* ἐξελίσσεται στόν τυπικό κύκλο τῶν τεσσάρων ἐποχῶν τοῦ ἔτους: Ἡ ἐναρξή του ἐγκαταλείπει βίαια τό καλοκαίρι, προοπερνώντας τή σκούρα σκηνοθεσία τοῦ φθινοπώρου· ὁ ἡρωικός κορμός του στήνεται καταμεσῆς τοῦ χειμῶνα, ἡ ἀνοιξη κυριαρχεῖ στήν ἐξοδὸ τοῦ ποιήματος.

Ὁ πόλεμος ὡς συλλογικό γεγονός ἀποτελεῖ τό γενικό πλαίσιο τῆς σύνθεσης· τό ἐπίκεντρό της ὁμως κατέχεται ἀπό τήν ἡρωϊκή μορφή τοῦ χαμένου ἀνθυπολοχαγοῦ (τό θάνατό του, τό ξόδι καί τή φήμη του, τήν ἀναδρομική του βιογραφία, τήν τελική του ἀνάληψη). Πρὸς τό τέλος τοῦ ποιήματος τό θέμα τῆς ἀνάστασης, προσωπικά κεντρωμένο πάλι στόν ἀνθυπολοχαγό, φαίνεται νά ἀφορᾷ γενικότερα καί τόν ἑλληνικό λαό: «αὔριο, αὔριο, αὔριο: τό Πάσχα τοῦ Θεοῦ».

Ἡ ἠθική διάσταση τοῦ ποιήματος ὀρίζεται ὡς «ἐκδίκηση τῆς ἀδικίας» καί ὑποστηρίζεται ἀπό θρησκευτικά σύμβολα τῆς νεοελληνικῆς παράδοσης: τό σταυρό τῆς ὀρθοδοξίας καί ἕνα φυλετικό θεό πού μυρίζει «μπαρούτι καί μουλαροτόμαρο».

Ὁ κεντρικός ἥρωας στήν παγκόσμια προβολή του ἔχει τήν κλασική σκληρότητα: εἶναι *ῥοαῖος*, *γερός* καί *γενναῖος*· μέ τό θάνατό του κερδίζει καί ρομαντικούς χαρακτηριστές: γίνεται *ἄγιος*, *μοναχός* καί *ὀλόλαμπρος*.

Γύρω ἀπό τόν κεντρικό ἥρωα καί τή μοῖρα του κινούνται: σέ ἀπόσταση δραματικῆς βολῆς ἡ τυπική μορφή τῆς μάνας· ὡς ὑποδοχή τῆς ἐρωτικῆς ἀνταπόκρισης ἡ κόρη (μέ τό χαρακτηριστικό ὄνομα Ἐλένη)· καί ὡς φίλιος χορός οἱ σύντροφοι (ἢ οἱ ἀδερφοί).

Ὁ πόλεμος μέσα στό ποίημα παριστάνεται ἀρνητικά: οἱ ἀπορροές του ὀνομάζονται γιά τόν ἄνθρωπο: *θύελλα*, *ἀνατριχίλα*, *ἐρημιά*, *ἀγωνία*, *φόβος*. Τό ψυχολογικό του κλίμα ἐξισώνεται μέ τό *χειμῶνα*, τό *κρύο* καί τό *χιόνι*. Σκοτεινὴ μήτρα του εἶναι πάντα ἡ *νύχτα*. Σ' ἀντίθεση μέ τά σύννεργα αὐτά τοῦ πολέμου ἡ εἰρηνική ἐλευθερία περιστρέφεται γύρω ἀπό τό ἐπαναλαμβανόμενο σῆμα τοῦ Ἥλιου καί τῆς Ἀνοιξῆς.

Ἡ *φωτιά* εἶναι τό σύμβολο καί τό ἀντίδοτο τῆς πολεμικῆς μανίας: τό *αἶμα*, τό τίμημα τοῦ ἀνθρώπου γιά τήν ἄρση τῆς ἀδικίας· τό *ὄνειρο*, ἡ ἀναστάσιμη ἐλπίδα τῆς ποίησης.

Γενικά τό *ἄσμα* τοῦ Ὀδυσσεᾶ Ἐλύτη γιά τό ἀλβανικό ἔπος εἶναι προγραμματικά ἡρωικό καί πένθιμο· καταφάσκει τήν ἐλευθερία (στήν ἔθνική καί ἠθική της σημασία)· συντάσσεται μέ τήν ἐλληνική φύση, τήν ἐρωτική ὄρεξη καί τή σεμνὴ ἀνδρεία· ἐγκοσμῶνει τό θεό καί τίς προβολές του πάνω στά ἀνθρώπινα· ἐξυμνεῖ τέλος διακριτικά τήν ποίηση ὡς ἔσχατη ἀρμονία τοῦ ἀνθρώπου καί μέ τή φύση καί μέ τήν ἱστορία. Τό *ἄσμα ἡρωικό καί πένθιμο* εἶναι ἀπό κάθε ἀποψη ποίημα αἰσιόδοξο. Γιά νά θυμηθοῦμε τόν τόνο του παραθέτω τό τελευταῖο του μέρος.

Τώρα χτυπάει πιό γρήγορα τ' ὄνειρο μέσ στό αἶμα

Τοῦ κόσμου ἢ πιό σωστή στιγμή σημαίνει:

Ἐλευθερία,

Ἕλληνες μέσ στά σκοτεινά δείχνουν τό δρόμο:

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

Γιά σένα θά δακρῶσει ἀπό χαρά ὁ ἥλιος

Στεριές ἰριδοχτυπημένες πέφτουν στά νερά

Καράβια μ' ἀνοιχτά πανιά πλέουν μέσ στούς λειμῶνες.

Τά πιό ἀθῶα κορίτσια

Τρέχουν γυμνά στά μάτια τῶν ἀντρῶν

Κι ἡ σεμνότη φωνάζει πίσω ἀπό τό φράχτη

Παιδιά! δέν εἶναι ἄλλη γῆ ῥωαίότερη...

Τοῦ κόσμου ἢ πιό σωστή στιγμή σημαίνει!

Μέ βῆμα πρῶινό στή χλόη πού μεγαλώνει

Ἐλοένα ἐκεῖνος ἀνεβαίνει·

Τώρα, λάμπουνε γύρω του οἱ πόθοι πού ἦταν μιά φορά

Χαμένοι μέσ στῆς ἀμαρτίας τῆ μοναξιά·

Γειτόνοι τῆς καρδιάς του οἱ πόθοι φλέγονται·
Πουλιά τόν χαιρετοῦν, τοῦ φαίνονται ἀδερφάκια του
Ἄνθρωποι τόν φωνάζουν, τοῦ φαίνονται συντρόφοι
του

«Πουλιά καλά πουλιά μου, ἐδῶ τελειώνει ὁ θάνατος!»

«Σύντροφοι σύντροφοι καλοί μου, ἐδῶ ἡ ζωὴ ἀρχίζει!»

Ἄγιάζει οὐράνιας ὁμορφιάς γυαλίζει στά μαλλιά του

Μακριά χτυποῦν καμπάνες ἀπὸ κρύσταλλο
Ἀῦριο, αῦριο, αῦριο: τὸ Πάσχα τοῦ Θεοῦ!

3. Ἱστορικό καὶ λογοτεχνικό περιβάλλον

Προχωρῶ τώρα στὴν ἔνταξη τοῦ ποιήματος μέσα στοῖς ἱστορικό καὶ λογοτεχνικό του περιβάλλον:

Γιὰ νὰ ἀκουστῆ καλά ὁ ἀντίκτυπος τοῦ ἀλβανικοῦ ἔπους στὴ λογοτεχνία μας χρειάζεται τουλάχιστον ἡ συγκέντρωση τῆς σχετικῆς ὕλης στοῖς κατάλληλο ἠγεῖο. Ἄν δεχτοῦμε ὅτι οἱ ὅροι αὐτοὶ στοιχειωδῶς ὑπάρχουν στὸν τομέα τῆς πεζογραφίας (ἡ μονογραφία τῆς κ. Πρωτοπαπᾶ-Μπουμπουλίδου: *Πεζογραφικά κείμενα τοῦ πολέμου καὶ τῆς κατοχῆς* προσφέρει μιὰ πρώτη ἐγγύηση στὸν ἐρευνητὴ), στοῖς χώροι τῆς ἀντίστοιχης ποίησης πού μᾶς ἐνδιαφέρει σ' αὐτὴ τὴν ἔρευνα τὸ κενὸ εἶναι σχεδὸν ἀπόλυτο. Γιατὶ ἡ μόνη σχετικὴ ἀνθολογία τῶν Πάνου Παναγιωτοῦνη καὶ Παύλου Ναθαναήλ εἶναι πρόχειρη, λειψή στὴν ὕλη τῆς καὶ ἀφιλολόγητη. Μὲ τόσο στραβὸ ἐργαλεῖο σωστὴ δουλειὰ δὲν γίνεται, γι' αὐτὸ καὶ παρακαλῶ οἱ ἐπόμενες προτάσεις μου (στὸ βαθμὸ τουλάχιστον πού ἐξαρτῶνται ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀνθολογία) νὰ ἀκουστοῦν μὲ κάθε ἐπιφύλαξη.

Τὰ ποιήματα πού θεματογραφοῦν τὸ ἀλβανικό ἔπος (ἢ: καὶ τὸ ἀλβανικό ἔπος) μποροῦν νὰ χωριστοῦν σὲ δύο κατηγορίες: (α) σὲ ὅσα βρῶσκονται σὲ χρονικὴ ἀπόσταση σχεδὸν μηδέν ἐν σχέσει μὲ τὰ ἱστορικά δρώμενα πού σχολιάζουν· καὶ (β) σ' ἐκεῖνα πού συντίθενται ἀπὸ σχετικὴ τουλάχιστον ἀπόσταση – γράφονται δηλαδή μέσα στὴν Κατοχὴ ἢ καὶ ἀργότερα.

Στὴν πρώτη κατηγορία ἔχουν συμβάλει πολλοὶ ποιητὲς μας, περισσότερο ἢ λιγότερο ἀναγνωρισμένοι. Ἀναφέρω μερικὰ γνωστά ἢ ἐπιφανῆ ὀνόματα σὲ ἀλφαβητικὴ σειρά: Ἀγρας, Βρεττάκος, Μαλακάσης, Παλαμάς, Ν. Παππᾶς, Παπατσώνης, Ρώτας, Σαραντάρης, Σικελιανός, Σκίπης κ.ἄ. Κατὰ κανόνα πρόκειται γιὰ ποιήματα (ἢ στιχοῦργήματα) γνήσιας συναισθηματικῆς θερμοκρασίας ἀλλὰ πρόχειρης καὶ ρητορικῆς κατασκευῆς: ὁ ἥρωικός τόνος κυριαρχεῖ, σπανιότερα προστίθεται καὶ ὁ ἐλεγειακός· ὁ ἐνθουσιασμός σχεδὸν δὲν ἀπουσιάζει πουθενά· ἡ κριτικὴ διάθεση σπανίζει, ἐνῶ ἡ πολιτικὴ προβλεψὴ ἀποτελεῖ ἀπροσδόκητη ἐξάφρευση. Χαρακτηριστικὸ πάντως γιὰ τὸ θέμα μας εἶναι ὅτι στοῖς corpus αὐτὸ ἀπαντοῦν ὀρισμένα τυπικὰ θέματα καὶ πρόσωπα τῆς ἐθνικῆς καὶ πατριωτικῆς ποίησης, ὅπως τὰ καθιέρωσε ἡ προπολεμικὴ παράδοση: ὁ δίκαιος ἀγώνας καὶ ἡ ἀδίκη εἰσβολή· ἡ αἰσιόδοξη προφητεία, ὁ στρατιώτης στοῖς μέτωπο, ἡ μάνα, ἡ κόρη, ἡ ἀδερφή στά μετόπισθεν, καὶ οὕτω καθεξῆς.

Ἄν συγκριθεῖ τὸ Ἄσμα ἠρωικό καὶ πένθιμο τοῦ

Ἐλύτη μὲ τὰ εὐκαιριακὰ αὐτὰ ποιήματα ὑπερτερεῖ συντριπτικά· ὄχι μόνον μὲ τὴν στέρεη ἀρχιτεκτονικὴ του, τὸν μεστό ποιητικὸ τοῦ λόγου, καὶ τὸ ἀκροζύγισμά του ἀνάμεσα στὸν παιάνα καὶ τὴν ἐλεγεία· ἀλλὰ κυρίως ὡς αποτελεσματικὴ συνείδηση καὶ εὐστοχὴ συμπύκνωση θεμάτων καὶ διαθέσεων, πού διασκορπίζονται ἄλλως στὴ λοιπὴ συγγενικὴ ποιητικὴ παραγωγή.

Ἐντούτοις ἡ σύνθεση τοῦ Ἐλύτη πού μᾶς ἐνδιαφέρει δημοσιεύεται σχετικὰ ἀργά (1945) καὶ προφανῶς συντίθεται μέσα στά χρόνια τῆς κατοχῆς – κατὰ πάσα πιθανότητα ὕστερα ἀπὸ τὸν *Ἥλιο τὸν πρῶτο*, πού βλέπει τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος στά 1943. Ἀναγκαστικά λοιπὸν τὸ ποίημα πρέπει νὰ συνεκτιμηθεῖ σὲ σύγκριση καὶ μὲ ἄλλες ποιητικὲς συνθέσεις τῆς ἴδιας ἐποχῆς, οἱ ὁποῖες (ἄμεσα ἢ ἔμμεσα) ἀναφέρονται στὸν ἀλβανικὸ πόλεμο ἢ: καὶ στὸν ἀλβανικὸ πόλεμο. Φυσικὰ ἡ ἐπιμονὴ τοῦ Ἐλύτη μόνον στὴν ἥρωικὴ ἀκμὴ τοῦ ἀλβανικοῦ πολέμου εἶναι προγραμματικὴ, ἀποκλείει ἐπομένως τὰ προηγουμένα καὶ τὰ ἐπόμενα ὀδύνηρὰ ἱστορικά συμφραζόμενα. Ἄλλὰ ἐντέλει ἡ ἐπιμονὴ αὐτὴ εἶναι μιὰ ἐπιλογή, πού ὑπόκειται ἡ ἴδια σὲ παρατηρήσεις.

4. Οἱ ἄλλες προτάσεις

Προτείνω, λοιπὸν, μὲ τοὺς ὅρους καὶ μὲ τοὺς περιορισμοὺς αὐτοὺς, νὰ συγκριθεῖ τὸ Ἄσμα τοῦ Ἐλύτη καταρχὴν μὲ δύο παράλληλες ποιητικὲς συνθέσεις τοῦ καιροῦ του: τὸν *Μπολιδάο* τοῦ Νίκου Ἐγγονόπουλου (χρόνος σύνθεσης τὸ 1942) καὶ μὲ τὴν *Τελευταία πρὸ Ἀνθρώπου ἑκατονταετία* τοῦ Γιάννη Ρίτσου (γράφεται τὸ χεῖμώνα τοῦ 42-43). Ἡ συνοπτικὴ ἀναγκαστικὴ αὐτὴ σύγκριση δὲν εἶναι, πιστεύω, αὐθαίρετη, γιὰ πολλοὺς λόγους – σημειῶνω τοὺς τρεῖς κυριότερους:

(α) Καὶ οἱ τρεῖς συνθέσεις ἀναφέρονται στὸν ἀλβανικὸ πόλεμο, μολονότι οἱ δύο τελευταῖες δὲν περιορίζονται μόνον σ' αὐτόν.

(β) Καὶ τὰ τρία ποιήματα ἔχουν βαθύτερο διδακτικὸ χαρακτήρα. Ἐπεξεργάζονται, καθένα μὲ τὸν τρόπο του, κρίσιμα ἐθνικά (ἢ καὶ παγκόσμια) γεγονότα, προϋποθέτουν αὐξημένο τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνώστη καὶ ὑπολογίζονται στὴν εἰδικὴ ἐργήγορη σὲ τὸ ἀκροατήριό τους, κάτω ἀπὸ τίς καταθλιπτικὲς συνθήκες τῆς γερμανικῆς κατοχῆς καὶ τίς ἀγωνιστικὲς ἐλλίδες τῆς ἀντίστασης.

(γ) Καὶ οἱ τρεῖς συνθέσεις εἶναι πολὺστιχα καὶ φιλόδοξα ποιήματα, καὶ ἀπὸ καμιά τους δὲν λείπει ὁ ἥρωικός τόνος – ἄσχετα ἂν αὐτὸς ἐντοπίζεται στοῖς παρελθόν, στοῖς παρὸν ἢ στοῖς μέλλον.

Καὶ τώρα οἱ διαφορές:

(α) Ὁ Ἐλύτης ποιητικὰ καὶ ἐμπειρικὰ συγκινημέ-

Ὁ τύπος τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ

νος ἀπὸ τὴν ηρωικὴ ἀκμὴ τοῦ ἀλβανικοῦ πολέμου (αὐτὴ πού ὀνομάστηκε: ἀλβανικὸ ἔπος) φαίνεται νὰ πιστεύει στὴ δυνατότητα ἀναβίωσης τοῦ παλιοῦ μοντέλου τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ καὶ τῆς ἔθνικῆς ποίησης – θεωρεῖ, ἴσως, τὴν ἀναβίωση αὐτῆς ἐπιταγῆς τῆς ἱστορικῆς καὶ ἔθνικῆς ἑξάρσης. Ὁ ὑπερρεαλιστικὸς ἐξάλλου τρόπος τὸν βοηθεῖ νὰ ἀνανεώσει ἐκφραστικὰ τὶς παραδοσιακὰς φόρμες τοῦ μοντέλου. Ἐργότερα σὸ Ἄξιον ἐστὶ ἀναθεωρεῖ, πιστεύω, αὐτὴ τὴν ἐπιλογή του, ἢ τουλάχιστον τὴ συμπληρώνει, μὲ ἀποτελεσματικὴν ἀντιστικτικὴν πολυφωνία μέσα στὴν ὁποία συγχωροῦν: νίκη καὶ ἥττα, καλὸ καὶ κακὸ, ἱστορία καὶ φύση, πατρίδα καὶ κόσμος, ὡς συμπληρωματικὲς ἀντιθέσεις.

(6) Ὁ Ἐγγονόπουλος, ἀνήσυχος, προσπαθεῖ νὰ διευρύνει ἐξαρχῆς τὸ παραδοσιακὸ μοντέλο τοῦ ἔθνικοῦ ποιήματος. Ἡ διευρύνση πού προτείνει εἶναι καταρχὴν γεωγραφικὴ καὶ ἱστορικὴ: ἡ ἀνθρωπογεωγραφία τοῦ Μπολιβάρ ἐκτείνεται ὡς τὴ Νότια Ἄμερική. Εἶναι ὁμως παράλληλα καὶ ἰδεολογικὴ: ἡ ἔθνικὴ ἀντίσταση, προβεβλημένη τώρα σὲ παγκόσμιο σχεδὸν πλαίσιο, σημασιολογεῖται ὡς γενικότερη ἐπαναστατικὴ ὁρμή. Πάντως ὁ πυρήνας καὶ αὐτοῦ τοῦ ἐπαναστατικῆς παγκόσμιου μοντέλου τοῦ Ἐγγονόπουλου παραμένει ἑλληνοκεντρικὸς, σὸ βαθμὸ τουλάχιστον πού τὸ ἑλληνικὸ ἦθος καὶ εἶδος κατέχει μέσα σὸ νέο σύστημα τὴ θέση τοῦ παραδείγματος: «Μπολιβάρ εἶσαι ὠραῖος σὺν Ἑλληνας».

(7) Ἄν ἡ τροπὴ τοῦ παραδοσιακοῦ μοντέλου ἀπὸ τὸν Ἐγγονόπουλο μαρτυρεῖ τὴν ὑποψία καὶ τὴν ἀγωνία του νὰ συγχρονίσει τὴν ποίησίν του καὶ τὴν παρουσία του ὡς ποιητῆ στίς κρίσιμες συνθήκες τῆς κατοχῆς, ἡ ἐπιλογή τοῦ Ρίτσου εἶναι ριζοσπαστικότερη. Ἡ τελευταία πρὸ Ἄνθρώπου ἑκατονταετία περιλαμβάνει ἀπὸ τὸν ἀλβανικὸν πόλεμο, χαρακτηριστικὰ, ὄχι τὴν ηρωικὴ φάση του, ἀλλὰ τὴ δραματικὴ ὀπισθοχώρηση. Καὶ προπάντων: τὸ κύριος μέρος τοῦ ποιήματος περιπλέκεται στούς σκοτεινοὺς διαδρόμους τῆς κατοχικῆς τραγωδίας καὶ τῆς κατοχικῆς ἀντίστασης, δοκιμάζοντας νὰ καταγράψει καταλυτικὸς κοινωνικοὺς καὶ πολιτικοὺς μετασχηματισμοὺς πού ὑπόσχονται ἕνα ριζικὰ διάφορο μέλλον. Αὐτὴ ἡ μελλοντικὴ πραγματικότητα, πού ὀνομάζεται μὲ μαρξιστικὴ ὀρολογία «ἱστορία», προβάλλεται στὴν ἔξοδο τοῦ ποιήματος ὡς ἔλεγχος τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος, τὰ ὁποία θεωροῦνται προἱστορία. Προἱστορικὴ καὶ ἀμήχανη χαρακτηρίζεται καὶ ἡ τέχνη αὐτῆς τῆς ἐποχῆς μας. Παραθέτω τούτους τελευταίους στίχους τοῦ ποιήματος:

Ἐνα παράθυρο ἀνοίγει. Κι ἕνα ἄλλο. Αὐτὸς σκουπίζει τὸν ἰδρώτα του.

Καλημέρα – εἶπε. Καλημέρα. Ζέστη σήμερα. Μεγάλη ἀσβεστωμένη κάτοψη.

Κι ἡ πινακίδα – ξύλινη τετράγωνη – αὐτὸ ὄλο-ὄλο – εἶπε, τίποτ' ἄλλο –

στὴ διασταύρωση ἐκεῖ: «Ἄπο δῶ πρὸς τὸν ἥλιο».

Μεθαῦριο πού θά περνᾶνε μὲς στόν ἥλιο μὲ σημαίες κι ἐργαλεῖα

μπορεῖ καὶ κάποιος νὰ σταθεῖ μιά σύντομη στιγμή καὶ νὰ ρωτήσει:

«Ποῖος νὰ ἔγραφε μὲ τόσο ἀδέξια γράμματα τούτη τὴν πινακίδα;»

καὶ κάποιος ἄλλος ἴσως νὰ θυμᾶται καὶ νὰ πεῖ:

«Ὁ Γιάννης Ρίτσος – ποιητῆς τῆς τελευταίας πρὸ Ἀνθρώπου ἑκατονταετίας».

Ἀθήνα, Ἰούλιος – Αὐγούστος 1942

Πάντως καὶ οἱ τρεῖς αὐτοὶ ποιητῆς μὲ τὶς ἀντίστοιχες συνθέσεις τους (ὁ Ἐλύτης, ὁ Ἐγγονόπουλος καὶ ὁ Ρίτσος), καθένας ἀπὸ τὴ δική του ὄχθη – καλύτερα: ὁ ἕνας στὴ μιά ὄχθη, ὁ ἄλλος στὴ μέση τοῦ ποταμοῦ κι ὁ τρίτος στὴν ἀντικρινή – παρακολουθοῦν καταφατικὰ ἐντέλει αὐτὸ πού ὀνόμασα προηγουμένως νεορομαντικὴ αἰσιοδοξία τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου. Τάση πού χαρακτηρίζει γενικότερα σχεδὸν τὸ σύνολο τῆς ποίησης πού γράφεται στόν τόπο μας καὶ ἀλλοῦ, ὡς ἀγωνιστικὸς ἀντίλογος σὸ φασιστικὸ κίνδυνο.

Μοναδικὴ ἐξαιρέση στὴ νεορομαντικὴ αὐτὴ συγκατάθεση, τουλάχιστον ἀνάμεσα στούς μεσοπολεμικοὺς νεοτερικοὺς ποιητῆς μας, ἀποτελεῖ ὁ Γιώργος Σεφέρης. Σχολιάζοντας πολὺ συνοπτικὰ τὴ δική του ἐπιλογή, θά κλείσω τὴ δοκιμὴ μου.

Ὁ Σεφέρης παρακολουθώντας, ὅπως εἶπα, τὸ παράδειγμα τοῦ Καβάφη, ἀπορρόφησε στὴν ποίησίν του περισσότερη ἴσως ἱστορία ἀπὸ ὅποιοδήποτε ἄλλον ποιητῆ τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων. Παρὰ ταῦτα, ὁ Σεφέρης δὲν ἔγραψε οὔτε ἕνα ποίημα πού θεματικὰ νὰ ἀναφέρεται στόν ἀλβανικὸν πόλεμο, πολὺ περισσότερο σὸ ἀλβανικὸ ἔπος. Ἡ παραίτησή του αὐτὴ πρέπει νὰ μᾶς προβληματίσει. Ἐφόσον, μάλιστα, τόσο τὸ Ἡμερολόγιο Καταστροφῆς Α' (δημοσιεύεται στὴν Ἀθήνα τὸ 1940) ὅσο καὶ προπάντων τὸ Ἡμερολόγιο Καταστροφῆς Β' (βγαίνει στὴν Ἀλεξάνδρεια γιὰ πρώτη φορά τὸ καλοκαίρι τοῦ 1944) ἀντανάκλουν μὲ τρόπο δραματικὸ καὶ δραματικό: τὸ πρῶτο, κρίσιμα γεγονότα ἀπὸ τὶς παραμονές καὶ τὶς ἀρχές τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου· τὸ δεύτερο, τὴν τρομακτικὴν περιπέτεια τῆς ἑλλαδικῆς κατοχῆς καὶ τὴν πολιτικὴν σύγχυση καὶ ἰντριγκα τῆς Μέσης Ἀνατολῆς.

Γιατί, λοιπόν, ὁ Σεφέρης ἔθεσε ἐκτός τοῦ πεδίου τῆς ποιητικῆς του βολῆς τὸν ἀλβανικὸν πόλεμο;

Ἐπάντηση στό κρίσιμο αὐτό ἐρώτημα δίνει νομίζω – κοντά σ' ἄλλα τεκμήρια – ἕνα σημαδιακό ποίημα τοῦ Σεφέρη: ἐννοῶ τήν «Τελευταία μέρα» του, πού γράφτηκε τό Φεβρουάριο τοῦ 1939, δημοσιεύτηκε ὁμως γιά πρώτη φορά στό περιοδικό *Νέα Γράμματα* τό Γενάρη τοῦ 1944. Παραθέτω τό ποίημα:

Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΜΕΡΑ

Ἦταν ἡ μέρα συννεφιασμένη. Κανείς δέν ἀποφάσιζε
φουσοῦσε ἕνας ἀγέρας ἀλαφρῶς: «Δέν εἶναι γρέγος εἶ-
ναι σιρόκος» εἶπε κάποιος.
Κάτι λιγνά κυπαρίσσια καρφωμένα στήν πλαγιά κι ἡ
θάλασσα

γκρίζα μέ λίμνες φωτεινές, πύο πέρα.
Οἱ στρατιῶτες παρουσίαζαν ὄπλα σάν ἄρχισε νά ψι-
χαλίζει.

«Δέν εἶναι γρέγος εἶναι σιρόκος» ἡ μόνη ἀπόφαση
πού ἀκουστήκε.

Κι ὁμως τό ξέραμε πῶς τήν ἄλλη αὐγή δέ θά μᾶς
ἔμενε
τίποτε πιά, μήτε ἡ γυναῖκα πίνοντας πλάι μας τόν
ὑπνο

μήτε ἡ ἀνάμνηση πῶς ἦμασταν κάποτες ἄντρες
τίποτε πιά τήν ἄλλη αὐγή.

«Αὐτός ὁ ἀγέρας φέρνει στό νοῦ τήν ἄνοιξη» ἔλεγε ἡ
φίλη
περπατώντας στό πλευρό' μου κοιτάζοντας μακριά:

«τὴν ἄνοιξη
πού ἔπεσε ξαφνικά τό χειμῶνα κοντά στήν κλειστή
θάλασσα.

Τόσο ἀπροσδόκητα. Πέρασαν τόσα χρόνια. Πῶς θά
πεθάνουμε;»

Ἐνα νεκρῶσιμο ἐμβατήριο τριγύριζε μέσ στήν ψιλή
βροχή.

Πῶς πεθαίνει ἕνας ἄντρας; Παράξενο κανένας δέν τό
συλλογίστηκε.

Κι ὅσοι τό σκέφτηκαν ἦταν σάν ἀνάμνηση ἀπό παλιά
χρονικά
τῆς ἐποχῆς τῶν Σταυροφόρων ἢ τῆς ἐν-Σαλαμῖνι-
ναυμαχίας.

Κι ὁμως ὁ θάνατος εἶναι κάτι πού γίνεται: πῶς πε-
θαίνει ἕνας ἄντρας;

Κι ὁμως κερδίζει κανείς τό θάνατό του, τό δικό του
θάνατο, πού δέν ἀνήκει σέ κανέναν ἄλλον
καί τοῦτο τό παιχνίδι εἶναι ἡ ζωή.

Χαμήλωνε τό φῶς πάνω ἀπό τή συννεφιασμένη μέρα,
κανείς δέν ἀποφάσιζε.

Τήν ἄλλη αὐγή δέ θά μᾶς ἔμενε τίποτε: ὄλα παραδο-
μένα: μήτε τά χέρια μας·
κι οἱ γυναῖκες μας ξενοδουλεύοντας στά κεφαλό-
βουσα καί τά παιδιά μας

στά λατομεῖα.

Ἡ φίλη μου τραγουδοῦσε περπατώντας στό πλευρό
μου ἕνα τραγούδι σακατεμένο:

«Τὴν ἄνοιξη, τό καλοκαίρι, ραγιαδες...»

Θυμότανε κανείς γέροντες δασκάλους πού μᾶς ἄφη-
σαν ὄρφανούς.

Ἐνα ζευγάρι πέρασε κονθεντιάζοντας:

«Βαρέθηκα τό δειλινό, πᾶμε στό σπίτι μας
πᾶμε στό σπίτι μας ν' ἀνάψουμε τό φῶς».

Ἀθήνα, Φεβ '39.

Πιστεῦω πῶς τό πολυδιάστατο αὐτό ποίημα εἶναι
στός ἀρθρώσεις του ἕνα εἶδος παιητικού μανιφέστου
γιά τήν ἀποψη τοῦ Σεφέρη ὡς πρὸς τήν ἀποτελεσμα-
τικότητα τοῦ μοντέλου τῆς ἐθνικῆς ποίησης καί τοῦ
ἐθνικοῦ ποιητῆ στους δύσκολους καιρούς μας. Ὁ
Σεφέρης κάνει σαφεῖς παραπομπές στό μοντέλο αὐτό
μέσα στήν «Τελευταία Μέρα» του, μέ δύο βασικά
τρόπους: (α) μέ ὀδυνηρό σεβασμό παραάσσει σίχους
ἀπό δημοτικά τραγούδια· (β) μέ διακριτική καί εὐ-
σεβῆ πάλι εἰρωνεία δανεῖζεται καί ἀπορρίπτει κοι-
νοῦς τόπους τῆς πατριωτικῆς ποίησης γιά τόν πόλεμο
καί γιά τό θάνατο. Ἡ προσωπική ἐπιλογή τοῦ Σε-
φέρη κινεῖται ἀνάμεσα σ' αὐτόν τό σπαραχτικό σεβα-
σμό καί τή σεβαστική εἰρωνεία καί ὑπαινίσσεται ὅτι:
ἡ πολεμική ἱστορία καί ἡ ἐν πολέμῳ ἀνθρωπολογία
ἔγιναν στους καιρούς μας προβλήματα πολύ σύνθετα
καί ἀντιφατικά, ὥστε νά μποροῦν νά χωρέσουν. Πιά
στός αἰσιόδοξες κατὰ βάση φόρμες τῆς ἐθνικῆς ἢ τῆς
πατριωτικῆς ποίησης. Γιά τό Σεφέρη ὁ πόλεμος καί ὁ
ἄνθρωπος ἐν πολέμῳ σήμερα γίνονται, ἢ πρέπει νά
γίνουν, μέσα στήν ποίηση πεδίο ὀδυνηρῆς πρῶτα
ἀπορίας, βαθιάς καί σοβαρῆς μελέτης ὕστερα. Ἡ
δική του ἐπιμονή νά καταγράψει: ὄχι μόνο τά τρα-
γικά ἀλλά καί τά φαρισικά καμῶματα τοῦ ἀνθρώπου
μέσα στόν πόλεμο· ὄχι μόνο τό μεγαλεῖο καί δίκιο
του, ἀλλά καί τό ἄδικο καί τήν εὐτέλειά του· ὄχι
μόνο τή σπαραχτική αὐτοθυσία του, ἀλλά καί τήν
ἀηδιστική ἰδιοτέλειά του – ἢ ἐπιμονή, λοιπόν, αὐτή
ὑποδείχνει, πιστεύω, ἕνα νέο τύπο ποίησης καί
ποιητῆ. Θά τόν ὀνόμαζα «ποιητική μελέτη τῆς ἱστο-
ρίας», κριτική δηλαδή καί αὐτοκριτική τῆς μέ τά
ἀνυποχώρητα, ἐμπειρικά καί στοχαστικά, μέτρα τῆς
ποίησης, πού ἀντιστέκονται στίς ὑπεραισιόδοξες ἢ τίς
ὑπεραπαισιόδοξες προτάσεις τῆς ἠρωικῆς ἢ τῆς ἀντι-
ἠρωικῆς ἰδεολογίας τῆς ἐθνικῆς ἢ τῆς ἐπαναστατικῆς
ἐπιλογῆς. Ὁ Σεφέρης ἀρνεῖται νά μιλήσει γιά ἠρωες
(τοῦ χτές, τοῦ σήμερα ἢ τοῦ αὔριο) γιάτί πιστεύει ὅτι
«οἱ ἠρωες προχωροῦν στά σκοτεινά», ἀντιστέκονται
ἐπομένως οἱ ἴδιοι σήμερα στήν ἠρωολογία.

Δοκίμασα νά ἱχνογραφήσω ἕνα ἐπίμαχο θέμα (τόν
τύπο τοῦ ἐθνικοῦ ποιητῆ καί τῆς ἐθνικῆς ποίησης),
σταματώντας ἰδιαίτερα σέ μιά κρίσιμη καμπή του:
στόν ἀλβανικό πόλεμο καί τήν ποιητική του παρά-
σταση. Ἡ καμπή ὀρίζει, κατὰ τή γνώμη μου, τό ση-
μεῖο ἀκριβῶς ὅπου τό ἐπίμαχο θέμα γίνεται δυσεπί-
λυτο πρόβλημα. Δίχως ἀξιολογική πρόθεση κατέθεσα
τέσσερις ποιητικές προτάσεις γιά τή λύση αὐτοῦ τοῦ
προβλήματος. Καί οἱ τέσσερις ἀπό ἀποψη ποιότητας
βρίσκονται σέ ὑψηλή ἢ ὑψηλότερη στάθμη. Δέν συζή-
τησα τό θέμα αὐτό. Τό ζήτημα εἶναι ὅτι μπροστά μας
ἔχουμε τέσσερις λύσεις πρὸς ἐπιλογή. Καθένας ἐπιλέ-
γει ὅ,τι περισσότερο ταιριάζει στήν προσωπική του
ἱστορία καί στίς ἀνάγκες τοῦ χώρου μέσα στόν ὁποῖο
ζεῖ ἢ ἐπιδιώκει. Ὁ ρόλος ὁ δικός μου σταματᾷ ἐδῶ.

Θεσσαλονίκη, 15 Ὀκτωβρίου 1979

Καί σύ λαέ βασανισμένε μὴν Ξεχνᾶς τὸν Ὀρωπῶ

Οἱ φετινοὶ ἐπὶ πτυχίῳ φοιτητὲς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν στή μεγάλη τους πλειοψηφία δὲν γνώρισαν τὰ πανεπιστημιακὰ πράγματα ἐπὶ χούντας. Καί στὰ γεγονότα τῆς μεταπολίτευσης θὰ ἦταν 16 χρονῶν. Αυτό ἄλλωστε φαίνεται καί ἐγγράφεται σ' ἀπειρες συμπεριφορές. Ὅμως ὁ Μίκης Θεοδωράκης ἦταν τότε μεγάλο παιδί. Καί εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ξέρει ποίος εἶναι ὁ καθηγητὴς Παν/μίου Κάρλος Μητσάκης. Δέν γίνεται παρά νὰ θεωροῦμε δεδομένο ὅτι γνωρίζει πῶς ὁ Κ. Μητσάκης μετακλήθηκε ὡς καθηγητὴς στὴ Φιλοσοφικὴ Θεολογικὴ ἀπὸ τῆς Χούντας· πῶς ὁ Θεοδωράκης γνωρίζει ὅτι ὁ Κ. Μητσάκης εἶναι ἀπὸ τούς καθηγητὲς πού διώχθηκαν ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης στὰ πλαίσια τῆς ἀποχουνοποίησης· πῶς ἡ φήμη ὅτι διασυνδέεται μὲ «ἀνώτερα κλιμάκια» τῆς προστάτιδας χώρας εἶναι ἀρκετὰ διαδομένη ἀκόμη καί σέ κύκλους πού ἀπεχθάνονται τῆς δημοσιογραφικῆς πρακτορολογίας. Πῶς, τέλος (ἢ ἀρχή;) πρόκειται, σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν «ἐπιστημονικὴ» του παραγωγή, γιὰ φιλόλογο ἀμφιβόλου ποιότητάς.

Ἔτσι προκαλεῖ ὀργή αὐτὸς ὁ παχυλὸς τόμος πού ἑλληνοαγγλιστὶ ἐπιγράφεται «Νεοελληνικὴ μουσικὴ καί ποίηση», ἕνας ὄγκος γεμάτος ἀχυρά (γιὰ νὰ μὴν παρεξηγηθῶ, ἐνωῶ τὴν ἀνυπαρξία λόγου μιᾶς ἀνθολόγησης μελοποιημένων ποιημάτων, ὅπου τὸ σκέλος «μουσικὴ» ἀπεικονίζεται μὲ δύο παρτιτούρες τοῦ

Μίκης Θεοδωράκης). Κι αὐτὸ τὸ τουριστικὸ κατασκευάσμα τὸ προλογίζει ὁ Μ. Θεοδωράκης, μὲ λόγια καί μὲ τὸ ὁλοσέλιδο πορτρέτο του.

Ὁ Θεοδωράκης, οἱ μάζες καί ἡ λαϊκὴ μουσικὴ – ὁ Μητσάκης, ἡ Χούντα καί οἱ ἀμερικανοὶ τουρίστες... αὐτὰ τὰ πρόσωπα δὲν βολεύονται παρά μόνο...

Φαίνεται πῶς τὰ ΜΑΤ καί ΚΝΑΤ δὲν εἶναι μόνο λογοπαίγνια κάποιων τρελῶν νεαρῶν.

Ἔκθεση Σεφέρη

Μ.Δ.

Παράλληλα μὲ τὶς διαλέξεις τοῦ «Κύκλου Σεφέρη», συνεχίζεται στὴν Ἑταιρεία Σπουδῶν (Σίνα 46) ἡ πολὺ ἐνδιαφέρουσα Ἔκθεση **Γεώργιος Σεφέρης** (1900-1971), πού ὀργάνωσαν οἱ Π.Α. Ζάννας, Κωστής Σκαλιόρας καί Ε.Χ. Κάσδαγλης. Χειρόγραφα, ἐκδόσεις, φωτογραφίες, προσωπικὰ μικροαντικείμενα, ἀλληλογραφία, συνθέτουν ἕνα πραγματικὰ ἐντυπωσιακὸ καί εὐανάγνωστο σύνολο. Ἡ ἄρτια ὀργάνωση τῆς ἐκθέσης ἀφήνει γυμνοὺς τοὺς ἀρμούς τῆς ζωῆς, τῆς σκέψης καί τῆς τέχνης τοῦ Σεφέρη μὲ τὸν ἱστορικὸ χρόνο, στὰ σημεῖα ὅπου οἱ «δύο δρόμοι» του, ὅπως ἐγγραφὴ ὁ ἴδιος, διασταυρῶνεται, διαπλέκονται ἢ καί συμπύπτουν: ὁ ἕνας δρόμος τῶν ὑποχρεώσεων, ὑπομονῆς καί συμβιβασμῶν καί ὁ ἄλλος «ὅπου περπάτησε χωρὶς συγκατάβαση, ἐλεύθερο, τὸ θαυότερο ἐγώ μου» – μὲ ἄλλα λόγια, ὁ δρόμος τοῦ διπλωμάτη Σεφεριάδη, πού ἡ θέα του ἀνοίχτηκε πρόσφατα μὲ τὸ *Πολιτικὸ Ἡμερολόγιο Α'* (Ἰκαρος, 1979), μὲ τὸ δρόμο, τὴν περιοχὴ, τῆς τέχνης του.

Πίσω ἀπὸ τὶς φωτογραφίες, τὰ χειρόγραφα, τὰ μικροαντικείμενα, πίσω ἀπὸ τὴ μουσειακὴ αἴγλη πού ὁ χρόνος καί ἡ φήμη φόρτωσαν στὰ τεκμήρια αὐτά, ἔτσι καθὼς δένουν ὅλα καί μοιάζουν μὲ παραλλαγές πάνω στὰ ἴδια, ἐμ-μονα θέματα, ἀναδύεται ἡ ἐντυπωσιακὴ συνέχεια τῆς σκέψης τοῦ Σεφέρη, στὴ διάρκεια μιᾶς ζωῆς πού μοιάζει νὰ ἀναδιπλώνεται μαζί μὲ τὴν ἱστοριοποίησή της: ἡ ἴδια συνέχεια πού συναρμολογεῖ, μὲ τὶς ἴδιες ἐμμονές, τὶς *Μέρες*, κἀνοντάς τες ἕνα ἐνιαῖο πεζογράφημα. Ἀπὸ τὸ νεαρὸ τῶν 28 ἐτῶν ἕως τὸν Ποιητὴ τῆς δῆλωσης τοῦ 1969, ὁ Σεφέρης παραμένει, θὰ λέγαμε, ἕνας ἀνθρωπὸς ἀμετάλλαχτος, προσθέτοντας ἀνὰ ἀνὰ, ἐπίμονα καί προσεκτικὰ, στὴν εἰκόνα πού παρέδωσε μαζί μὲ τὴν ζωὴ του.

Δ.Κ.

Ἔνας Μάρκες στὴ νέα ἐποχὴ

Ἔκανε πρόσφατα τὴν ἐμφάνισή της ἡ ἑλληνικὴ ἐκδοχὴ τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Γκαμπριέλ Γκαρσία Μάρκες *Ἐκατὸ Χρόνια Μοναξιάς*. Τὸ βιβλίο παρουσιάζει

ζουν οἱ ἐκδόσεις «Νέα Σύνορα», πρωτὸ σὲ μιὰ σειρά πού ἐπωνομάζεται «Σειρά Α'» καί πού διευθύνει ὁ καθηγητὴς Βασίλης Φίλιας, ὁ ὁποῖος, ὡς γενικός ἐπιμελητὴς τῆς σειράς, προλογίζει τὸν Μάρκες.

Θὰ ἤθελα λοιπὸν εὐθὺς ἐξαρχῆς νὰ δηλώσω ὅτι δέν βρισκω διόλου σκανδαλιστικὴ τὴν ἐπιλογὴ ἑνὸς γνωστοῦ κοινωνιολόγου ὡς διευθυντὴ μιᾶς λογοτεχνικῆς σειράς. Κάθε ἄλλο. Ἡ πολυπραγμοσύνη εἶναι μιὰ μεγάλη, πρόωρα χαμένη, οὐμανιστικὴ ἀρετὴ, πού οἱ σύγχρονες ἐκλάμψεις τῆς, κι ἂν δέν κερδίζουν τὴν ἐμπιστοσύνη μας, πάντως κατακτοῦν τὴ νοσταλγία μας. Ὅταν μάλιστα ἡ σειρά αὐτὴ «ἐλπίζει», ὅπως λέγει, ἀλλὰ καί «πιστεύει», ὅτι οἱ ἐκδόσεις τῆς «θὰ ἀνοίξουν μιὰ νέα ἐποχὴ στὴν ἱστορία τοῦ λογοτεχνικοῦ βιβλίου στὴν Ἑλλάδα», τότε οἱ μεγάλες προσδοκίες πού ἀσφαλῶς ἀνακρούει μιὰ τέτοια ἐπαγγελία πιστοποιοῦν πῶς ἀσφαλῶς δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἕνας κοινωνιολόγος κλήθηκε γιὰ νὰ διανοίξει αὐτὴ τὴ νέα ἐποχὴ, μιὰ καί κάθε νέα ἐποχὴ (ὅπως καί κάθε παλιὰ ἐποχὴ, ἄλλωστε) εἶναι συμβάν (ἢ δρᾶμα) θαυότερα κοινωνικὸ, ὅπως «ἀσφαλῶς δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι τὸ ἔργο αὐτό [Τὰ Ἐκατὸ Χρόνια Μοναξιάς] καθιέρωσε παγκόσμια τὸν Μάρκες καί ὅτι κυκλοφόρησε σὲ πολλὰ ἑκατομμύρια ἀντίτυπα σ' ὅλες σχεδὸν τὶς γλώσσες τοῦ πλανήτη» (σημείωμα τοῦ ἐπιμελητῆ). Θὰ ἔλεγα μάλιστα, ὑπερθεματίζοντας, ὅτι ἀπὸ κοινωνιολογικὴ ἀποψη, τίποτε δέν εἶναι τυχαῖο, μήτε κἀν αὐτὴ ἡ τόσο ἀσκοπη περιστροφή τοῦ πλανήτη μας, κι ὅτι δουλειὰ τῆς κοινωνιολογίας εἶναι νὰ μᾶς ὑπενθυμίσει, ἀπαρέγκλιτα, τὸ θεμελιώδες αὐτὸ ἀξίωμα.

Μόνον πού μιὰ – ὁμολογουμένως ἐπιπόλαια – ψηλάφηση τοῦ ὑπάρχοντος τόμου προξενεῖ ἕνιες κακοήθεις ἀπορίες, πού δέν θὰ τολμοῦσα νὰ διατυπώσω, ἐάν ἡ θαυότετη πεποίθησή μου πῶς ἀκόμη κι αὐτὲς δέν εἶναι τυχαῖες δέν ὑπερίσχυε ἀπέναντι στοῦ θαυμασμοῦ μου γιὰ κάθε, ἔντεχνο ἢ ἀτεχνο, σκίτημα πού προμηνύει νέα ἐποχὴ. Γι' αὐτὸ καί καταθέτω αὐτὴ μου τὴν κακοήθεια, ἐπαναπαυόμενος στὴ σκέψη πῶς ἀκόμη κι ἂν ἀποδειχτεῖ ἀνίατη, θὰ μπορέσει ἔτσι καλύτερα νὰ λάμψει, δίπλα στοῦ σκοτάδι τῆς, τὸ φῶς τῆς νέας ἐποχῆς (σύμφωνα μὲ τὸ γνωστὸ νόμο τῆς διαλεκτικῆς):

1. Ἀπὸ ποιά γλῶσσα μεταφράστηκε τὰ *Ἐκατὸ Χρόνια Μοναξιάς*; Ὑποθέτω ὅτι ἡ ἀπουσία τῆς σχετικῆς μνείας σημαίνει πῶς μεταφράστηκε ἀπὸ τὸ ἰσπανικὸ πρωτότυπο. Γι' αὐτὸ ἀφήνω ἀνοιχτὴ καί εὐάλωτη τὴν ἀπορία μου, σὲ κάθε ἱερὴ ἀγανάκτηση πού, δικαίως, θὰ θελήσει νὰ μοῦ προσάψει ὑπερβάλλουσα φιλολογικὴ σχολαστικότητα.

2. Θὰ ἤθελα ἐπίσης νὰ ρωτήσω – τὸν ἐκδότη ἢ τὸν ἐπιμελητὴ – ἐάν στὴ νέα αὐτὴ ἐποχὴ ὁ Gabriel Garcia Márquez

θά γράφεται Gabriel Garcia Marques (εξώφυλλο) ή Gabriel Garcia Marqez (σελίδα τίτλου) και εάν ελληνικά τό δύστροπο αυτό ξενόγλωσσο όνομα θά προφέρεται Γκαμπριέλ Γκάρσια Μαρκέζ (σελίδα τίτλου), ή Γκαμπριέλ Γκαρθία Μάρκες (επιμελητής). Ή εάν τελικά ή νέα αυτή εποχή θά σημάνει επιτέλους τήν ορθογραφική απελευθέρωση του ανθρώπου. Γιατί έχω τήν άμυδρή εντύπωση ότι τό δυσκολοπρόφερτο αυτό όνομα έχει τίς κάτωθι δυνατότητες: α. Λατινοαμερικάνικα: Γκαμπριέλ Γκαρθία Μάρκες. β. Ισπανικά: Γκαμπριέλ Γκαρθία Μάρκεθ. γ. Γαλλικά: Μαρκές (τά πρώτα δύο ποικίλουν εδώ).

3. Καί μιά τελευταία ερώτηση, αποκλειστικά προς τόν επιμελητή. Επειδή βρίσκω πραγματικά εύρηματική τή συσχέτιση του ύφους του Μάρκες με αυτό του Χέμινγουαίη, αλλά και αὐταπόδεικτη, έτσι πού, γιά τίς δικές μου αντιλήψεις, νά μήν απαιτείται καμία εξήγηση: 'Εάν όλα τά βιβλία αυτής τής νέας εποχής θά είναι γραμμένα «σέ μιά γλώσσα εφάμιλλη σέ δύναμη και παραστατικότητα μέ εκείνη ενός Χέμινγουαίη»; Γιατί άν πρόκειται νά εκδοθούν έργα πού έστω νά θυμίζουν τή «δύναμη και παραστατικότητα» ενός, άς πούμε, Φώκνερ, ή ενός Σαίξπηρ, οι δικές μου, τουλάχιστον, μεγάλες προσδοκίες θά γνωρίσουν μιά πικρή απογοήτευση. Νομίζω μάλιστα πώς ή εύρεσιτεχνία του εϋστοχου αυτού μέτρου θά έπρεπε νά κοινοποιηθεί και σέ έναν Μάρκες, γιά νά φροντίσει νά μήν επαναλάβει τό λάθος νά αλλάξει τή γραφή του, λάθος πού δυστυχώς διέπραξε στό τελευταίο του μυθιστόρημα, *Τό Φθινόπωρο του Πατριάρχη*.

Θά ήθελα, τέλος, νά προσθέσω μερικές ακόμη παρατηρήσεις όσον άφορά τίς γενικότερες κατευθύνσεις τής σειράς πού εξαγγέλλεται, γιάτί πραγματικά, όπως κάθε εχέφρων άνθρωπος, θά ήθελα κι εγώ νά μή μείνω έξω από τήν έπερχόμενη νέα εποχή. Ή εξαγγελία τής καινόδοξης αυτής σειράς τοποθετήθηκε πολύ σοφά στό αὐτί του βιβλίου, ώστε νά διαλύσει και τήν παραμικρή ύπόνοια πώς οι εκδότες κωφεύουν στά κελεύσματα τής εποχής.

1. Συμφωνώ άπόλυτα ότι κριτήριο επιλογής των βιβλίων πού θά άπαρτίσουν τή νέα σειρά, θά πρέπει νά είναι τό κατά πόσο «*θίγουν τή θέση και τή μοίρα του ανθρώπου σέ όριακή κατάσταση*», δηλαδή τόν «*άνθρωπο στις άκραίες εκφράσεις τής ύπαρξής του, ... στην έσχατη στιγμή τής αλήθειας μέ τόν εαυτό του, τόν συνάνθρωπο και τήν κοινωνία...*» Τό κριτήριο είναι σαφέστατο και κατηγορηματικό, έτσι ώστε οι αναρίθμητοι συγγραφείς, ζώντες και νεκροί, πού θά αποκλειστούν, όχι μόνο δέν θά εγείρουν άξίωση ή διαμαρτυρία, αλλά είμαι σίγουρος πώς θά δεχτούν τόν αποκλεισμό τους μέ πλήρη και συντετριμμένη συνείδηση τής ενοχής και άνημπορίας τους. Τό μόνο πρόβλημα

Μόλις κυκλοφόρησε

ΝΙΚΟΣ ΔΗΜΟΥ

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΕΛΥΤΗΣ
ΕΛΙΟΤ
ΣΚΥΘΙΝΟΣ
ΣΕΦΕΡΗΣ
ΣΟΥΛΤΣ

ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ

Κεντρική διάθεση:
Διαχρονική · τηλ: 3611447

ΔΙΑΒΑΣΤΕ

ΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σέ κάθε τεύχος:

Παρουσίαση των 30 σημαντικότερων βιβλίων του μήνα

Συνεντεύξεις με γνωστούς συγγραφείς

Βιβλιογραφίες γιά θέματα έπιστήμης και τέχνης

Πορτραίτα εκδοτικών οίκων και βιβλιοπωλείων

Τά best-seller του μήνα

Ρεπορτάζ γιά τήν κίνηση του βιβλίου στην Ελλάδα και στό έξωτερικό

Περιλήψεις των διατριβών πού έτοιμάζονται στις άνώτατες σχολές

Βιβλιογραφικό δελτίο μέ όλες τίς νέες εκδόσεις

Κριτικογραφία του ήμερήσιου και περιοδικού τύπου

*Άρθρα, σχόλια, χρονογράφημα

πολυσέλιδο — ανανεωμένο — υπεύθυνο

είναι πώς τό «θίγουν» ἐνδέχεται να εννοηθεί – ἀπό κάποιον κακοηθέστατο ἔφρωνα – μέ τήν ἄλλη του ἔννοια (τῆς προσβολῆς), γι' αὐτό θά πρότεινα νά ἀποσαφηνιστεῖ. Ἐπίσης, τό «ὄριακή κατάσταση» μπορεῖ νά ἐκληφθεῖ ὡς ἐπιρρηματικός προσδιορισμός τοῦ «θίγουν», πράγμα πού θά σήμαινε ὅτι τά θιβλία καί ὄχι, ὅπως ὄλοι ξέρομε, ὁ ἄνθρωπος, εἶναι σέ ὄριακή κατάσταση.

2. Συμφωνῶ ἀπόλυτα ὅτι ἐνώ τά θιβλία τῆς νέας ἐποχῆς θά πρέπει νά εἶναι μοντέρνα, σέ κάθε δυνατή ἀποδοχή τοῦ ὄρου, θά πρέπει ταυτόχρονα νά ἀποκλειστοῦν χωρὶς ἴχνος δισταγμοῦ οἱ πάσης φύσεως «αὐτοερωτικοί ὀμφαλοσκόποι ἢ ἐπαγγελματίες τῆς ἀτομικῆς ἀμφισβήτησης καί τοῦ προσωποπαγούς προβληματισμοῦ» πρὸς ὄφελος τῶν δημιουργῶν πού «δεν ἀγνοοῦν τό θεμελιακό γεγονός τῆς κοινωνικότητας τοῦ ἀνθρώπου». Καί ὁ λόγος δέν εἶναι βέβαια λογοτεχνικῆς φύσεως, ἀλλά κοινωνικῆς ἐτυμολογίας. Πρέπει νά παταχθεῖ ἀμείλικτα ἡ αὐτοερωτικῆ ὀμφαλοσκόπηση, τούτῃσιν ὁ ἀνυπαισθητισμός, σέ ὄλες τίς μορφές του.

Τόσα ἔχει κακοπάθει ἡ ἀνθρωπότητα ἀπὸ τόν ἀνυπαισθητισμό, ὥστε θά ἦταν ἐγκλημα ἢ νέα ἐποχή νά συμπεριλάθει στήν κοσμογονικῆ τῆς συγκομιδῆ ἕναν Τζόυς, πού ὄχι μόνο βάζει τόν Ὀδυσσεῖα του νά ἀνυπαισθητίζετα, ἀλλά, ὅπως ἰσχυρίζονται οἱ φιλόλογοι, εἶχε ἴσως καί ὁ ἴδιος παθολογικῆ – κυριολεκτικῆ καί μεταφορικῆ – σχέση μέ τόν ἀνυπαισθητισμό. Ὅσο γιά τούς ἐπαγγελματίες τῆς ἀτομικῆς ἀμφισβήτησης, νομίζω πώς θά μπορούσαμε νά βολεύουμε τήν ἀγάπη μας γιά ἕναν Ζίντ ἢ γιά ἕναν Ζενέ, ἂν ἀναλογιστοῦμε πώς ὑπῆρξαν ἐρασιτέχνες – καί ὄχι ἐπαγγελματίες – τῆς ἀτομικῆς ἀμφισβήτησης, ἔτσι ὥστε τό ἀμάρτημά τους νά κολάζεται καί ἐπομένως ἡ συνεσταλμένη παρουσία τους στή νέα ἐποχή νά μὴν ἐκληφθεῖ ὡς θανάσιμη ὑπαναχώρηση.

Πιστεύω πώς, μέ τόν τρόπο αὐτό, τό «θεμελιακό γεγονός τῆς κοινωνικότητας τοῦ ἀνθρώπου» θά λάμψει, μέ ὄλο τό θάμβος μιᾶς δεύτερης, μετά τόν Ἀριστοτέλη, παρουσίας, καί – συνέπεια διόλου τυχαία – οἱ ἀπανταχοῦ πολέμιοι τῆς νέας ἐποχῆς θά ἀρχίσουν νά εξαφανίζονται καί νά θουλιάζουν, ὄσο τά χρόνια τῆς μοναξιάς τους θά πολλαπλασιάζονται.

Διονύσης Καψάλης

Ἐκδοτικῆ Ὀμάδα Γυναικῶν

«...Μπροστά στίς γυναῖκες ὀρθώνεται σήμερα τό ἐπώδυνο ἔργο νά ἐρμηνεύσουν τόν κόσμον καί συνάμα νά τόν ἀλλάξουν.

... Θά ἦταν ψευδαἰσθηση νά πιστεύει κανεὶς ὅτι ἡ προβληματικῆ τῆς γυναι-

κέας ἀπελευθέρωσης συγκινεῖ σήμερα πλατιά στρώματα στήν Ἑλλάδα. Θά ἦταν, ὄμως, ἀκόμη μεγαλύτερη ψευδαἰσθηση νά πιστεύουμε ὅτι κάτι τέτοιο θά γίνει ποτέ δυνατό ἂν δέν ἀρχίσουμε κάποτε νά δουλεύουμε πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς μεταβολῆς τῆς συνείδησης – καί πρῶτα ἀπ' ὄλα τῆς δικῆς μας.

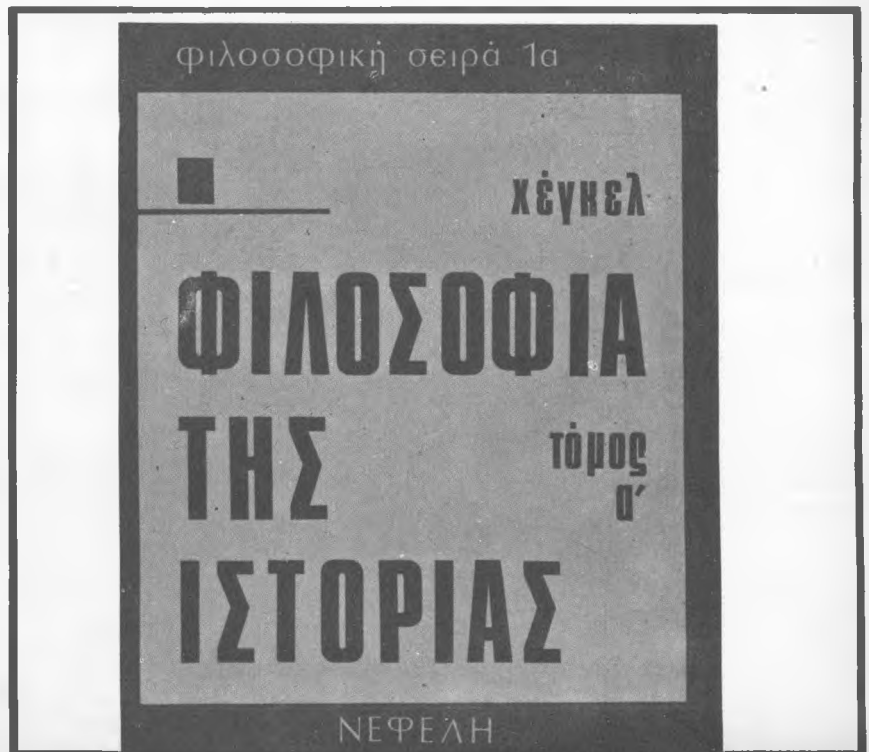
Ἡ Ἐκδοτικῆ Ὀμάδα Γυναικῶν ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερις γυναῖκες πού δουλεύουν συλλογικά ἀπὸ τό πρῶτο στάδιο τῆς συζήτησης καί ἐπιλογῆς τῶν θιβλίων ὡς τό τελευταῖο στάδιο τῆς τελικῆς ἐπεξεργασίας τῆς κάθε ἐκδόσης. Ἡ μέθοδος αὐτῆ (...) στηρίζεται στήν πεποίθησή μας ὅτι ἡ δουλειά μιᾶς γυναικείας ἐκδοτικῆς ὀμάδας ἔχει διπλό χαρακτήρα: ἀπὸ τῆ μιᾶ, ἀποτελεῖ μιᾶ προσπάθεια διάδοσης τοῦ προβληματισμοῦ γύρω ἀπὸ τῆ θεωρία τοῦ γυναικείου ζητήματος, καί ἀπὸ τῆν ἄλλη γίνεται ἀφορμῆ γιά τόν προβληματισμό καί τῆ συνειδητοποίηση τῶν ἴδιων τῶν γυναικῶν τῆς ὀμάδας...».

Ἀπὸ τῆ «διακήρυξη» τῆς Ἐκδοτικῆς Ὀμάδας Γυναικῶν.

Ἡ «διακήρυξη» αὐτῆ συνοδεύει ἕνα σημαντικό ἔργο: Τὴν ἐπιμελημένη μετάφραση στὰ ἑλληνικά (Λήδα Μοσχονᾶ) καί τῆ φροντισμένη ἐκδοση τοῦ φημισμένου ἔργου τῆς Ἄλις Σβάρτσερ, *Ἡ μικρῆ διαφορά καί οἱ μεγάλες συνέπειες*. Τά σχόλια ποτέ δέν εἶναι περιττά. Τὴν ὥρα, ὄμως, πού θρυσκόμαστε ἀκόμη στὰ σπάργανα τοῦ φεμινιστικοῦ προβληματισμοῦ, ταιριάζει περισσότερο οἱ γυναῖκες νά πάρουν τό λόγο.

A.E.

Ριζοσπάστης, Σάββατο 25 Γενάρη 1980: «Εἶναι πιά ἀμφίβολο ἂν στὸν καιρό μας ἔχουν νά προσφέρουν κάτι οἱ ὑπαρξιστικές φιλοσοφικές ἀνησυχίες τοῦ Σάρτρ καί μάλιστα μέσα ἀπὸ τά θεατρικά του ἔργα». Αὐτά τά τηλεγραφικά ἀναφέρονται σέ κριτικῆ γιά τό *Κεκλεισμένων τῶν θυρῶν* τῆς Νέας Σκηνῆς τοῦ ΚΘΒΕ. Ἡ παράσταση προβιβάζεται μετ' ἐπαίνου, ἐνῶ τό θεατρικὸ ἔργο ἀποβάλλεται λόγω ὑπαρξισμοῦ. Ὁ Σάρτρ, λοιπόν, δέν εἶχε φιλοσοφία, ἀλλά «φιλοσοφικῆς ἀνησυχίας», ὅπως περίπου τὰ κάθε λογῆς θρωμοπαῖδα πού δέν στέργουν νά ὑποβληθοῦν στῆ θεραπεία τῆς ἀπαστράπτουσας ἀλήθειας τοῦ ἐνός ἀποστερωμένου κόμματος. Φιλοσοφικῆς ἀνησυχίας πού – «στὸν καιρό μας» (ἀπαραίτητη ἐπωδός) – δέν ἔχουν νά προσφέρουν τίποτα. Ὁ Καιρός μας εἶναι ἕνα ἀδηφάγο τέρας σὸ ὄποιο οἱ ταλαίφρονες θροτοὶ προσφέρουν (ἀπὸ τῆ θρωτῆ σάρκα τους), ἕως ὅτου βλοσυροὶ οἱ διερμηνεῖς τοῦ τέρατος ἀποφανθοῦν πώς πάει, τέλειωσε, ὁ τελευταῖος βρυχηθμός σημαίνει πώς εἶστε πιά ἀχρηστος, κύριε. Καί ὁ Σάρτρ; «Θεωρῶ τὸν μαρξισμό ὡς τῆ μόνη φιλοσοφία τοῦ καιροῦ μας πού δέν εἶναι δυνατόν νά ξεπεράσουμε». Γιά νά μείνουμε στὰ λόγια, μόνο, τοῦ Σάρτρ, γιατί ἡ ἀπαρίθμηση τῶν πράξεών του θά ἔκανε ἀκόμη καί τόν *Ριζοσπάστη* νά ἐρυθριάσει – ὁ τρόπος τοῦ λέγειν, φυσικά. Γιατί ἡ ἀρρώστια πού λέγεται (κατὰ Ντοστογιέφσκι) συνείδηση, δέν ἔχει ἀγγίξει τόν *Ριζοσπάστη*: παραμένει

εὐρωστος, ὑγίης, ροδαλός, καί μπορεί ἔτσι, καλύτερα ἀπ' ὄλους μας, νά τό ταΐζει τό ἀνεχόρταγο τέρας.

N.A.

Στήν Ἑλλάδα εἶσαι καί ὅ,τι σέ δηλώ-
σουν, ἀφοῦ πρῖν σέ δηώσουν.

Εἶναι ἀραγε λιγότερο ἄθυρμα, λιγό-
τερο πράγμα ὁ Φλωρινιώτης στά χέρια
τῶν «ἐγγραμάτων» – πού, κιάλας, τόν
μεταποιοῦν – ἀπ' ὅ,τι σ' ἐκείνα τῶν
«κατώτερων στρωμάτων» – πού τόν
δέχονται ὡς ἀξία χρήσης, ἔτσι πού τόν
κατασκεύασαν διαφημιστές καί ἑται-
ρεῖες;

Πα.Μ.

Ἕνα ποίημα χωρίς ποιητή: Ὁ λόγος εἶ-
ναι γιά τόν τελευταῖο φιλοξενοῦμενο
στόν Ὁδηγητή ποιητή, στή στήλη πού
φέρει τόν τίτλο – εὐγενείας καί ἀερο-
φροσύνης πρὸς ἀλλοφύλους – «ἕνας
ποιητής, ἕνα ποίημα»: τόν Μανόλη
Ἀναγνωστάκη πού ἐκπροσωπεῖται μέ
τὸ ποίημα «Ὁ Πόλεμος» (No 281, 4 Γε-
νάρη 1980). Μόνο πού ὁ Μανόλης
Ἀναγνωστάκης ἔχει ἐξαερωθεῖ, ἀφή-
νοντας στή σελίδα τοῦ Ὁδηγητή κάτι
ἀπροσδιόριστα πρωτόζωα ἀβέβαιης
ζωῆς, κάτι ψελλίσματα γιά εὐαισθησία,
κοινωνία, τὰ μαῦρα χρόνια τῆς σκλα-
βιάς, τόν πόνο τοῦ σύγχρονου ἀνθρώ-
που στό σημερινό καπιταλισμό. Κου-
βέντα γιά τήν Ἀντίσταση, τόν κατατρε-
γμό, τόν Ἐμφύλιο, τήν ΕΔΑ, τό ΚΚΕ ἐσ.,
τῆ δικτατορία, ἐν ὀλίγοις γιά τόν κομ-
μουνιστή Ἀναγνωστάκη καί τήν πρῶ-
συγκεκριμένη ἱστορία του. Ἐκτός θέ-
βαια ἐάν ὁ Ὁδηγητής εἶναι τῆς γνώμης
πῶς ἡ πολιτεία ἐνός ποιητή οὐδεμία
σχέση ἔχει μέ τή δημιουργία του: εἶναι
μιὰ ἀποψη κι αὐτή, ἀρκετά διαδεδομένη
ἄλλωστε καί μέ οὐσιαστικά ἐπιτεύγματα
στό ἐνεργητικό της, πού ἡ συνηγορία
τοῦ Ὁδηγητή ἀναμφίβολα θά τῆς
προσέδιδε νέο, ὁμολογουμένως ἀπρό-
σμενο, κύρος. Μόνο πού ὁ Ὁδηγητής
δέν ἀφήνει κανένα περιθώριο ἀμφιβο-
λίας γιά τήν ἰδεολογική του ἐτοιμότη-
τα. Τό στίγμα τοῦ Ἀναγνωστάκη εἶναι
φαίνεται ἀνεξίτηλο καί δίνεται, ἐμμέσως
πλήν σαφῶς, μέσα ἀπό σχιμμάγα ἐξορ-
κισμοῦ: «Ἡ ποίησή του παρόλο πού
χαρακτηρίζεται ἀπό ἔλλειψη, πολλές
φορές, τῆς διαλεκτικῆς καί ὑλιστικῆς
ὀπτικῆς...» Ἡ ἐθελουφλία τίνος ὀπι-
κῆς ἔλλειψη μαρτυρεῖ;

N.A.

Ἐκδόσεις ἐπικαιρότητα

ἀσκληπιοῦ 1
τηλ. 3636.083

ΞΕΝΟΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΕΣ

1. **Η. Ἑρνεμπουργκ**: Χωρίς ἀνάσα
2. **Α.Κ. Ντούλ**: Οἱ περιπέτειες τοῦ Ζεράρ
3. **Π. Ρομάνωφ**: Γιά τρία ζευγάρια μεταξω-
τές κάλτσες.
4. **Ἐμίλ Ζολά**: Ναῖς
5. **Τζάκ Λόντον**: Ὁ γιός τοῦ Ἥλιου.
6. **Ἀνατόλ Φράνς**: Τό ἐγκλημα τοῦ Συλθέ-
στρ Μπονάρ.
7. **Φιοντόρ Ντοστογιέφσκι**: Ὁ Τυχοδιώ-
κτης.
8. **Σαρλότ Μπορντέ**: Ὁ καθηγητής.
9. **Λάων Τολστόι**: Οἱ Κοζάκοι.
10. **Γιόζεφ Μπόρ**: Τό Ρέκβιεμ τῆς Τερεζίν.

ΘΕΩΡΙΑ
ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ
ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗΣ

ἠλέκτρον

t. s. eliot
σημειώσεις γιά τόν
ὀρισμὸ τῆς κουλτούρας
μετάφραση: νανὰ ἡσαῖα

‘Ο «Δαβίδ»

ένα θεατρικό εϋρημα καί τά προβλήματά του

Στόν ισχνό φάκελο μέ τήν επιγραφή ελληνικά θεατρικά κείμενα τού 18ου αιώνα, ήρθε νά προστεθεῖ ένα καινούριο ἔργο, τό ιδιόρρυθμο θεατρικό δράμα *Διάλογος τού Δαβίδ*, ἄγνωστου συγγραφέα, πού ἀνακάλυψε καί παρουσίασε πρόσφατα ὁ Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος (ἐκδοση τῆς Ἑταιρείας Σπουδῶν τῆς Σχολῆς Μωραΐτη). Πρόκειται γιά ένα διαλογικό στιχούργημα μέ θεατρική μορφή, γραμμένο σέ ζωντανή γλώσσα – μέ κυρίαρχο στοιχεῖο τό χιτώτικο τοπικό ἰδίωμα –, πού μεταφέρει στόν ἐλληνικό χώρο ένα ἄγνωστο ὡς τώρα, σ’ αὐτή τήν ἰδιομορφία, δραματικό εἶδος.

Τό χειρόγραφο ἀνακαλύφθηκε σέ βιβλιοθήκη τῆς Ρώμης, μέσα στά γραπτά τού χιώτη καθολικοῦ ἱερωμένου, ποιητή καί λόγιου Ραφαήλ Βερνάτσα (1710-1780), πού κατά πάσα πιθανότητα δέν εἶναι ὁ συγγραφέας ἀλλά αὐτός πού ἔχει ἀντιγράψει καί διασώσει τό ἔργο ἀνάμεσα σέ ποικίλα δικά του καί ξένα κείμενα.

Ἐναδημοσίευση ἀπό τήν *Αὐγή*, 9.12.78.

Ἡ ἐκδοση τού *Δαβίδ* ἔγινε μέ πολύ μόχθο καί μεγάλη φροντίδα. Ὁ Θωμάς Παπαδόπουλος δημοσιεύει τό ἔργο στήν ἐλληνική του μεταγραφή, παραθέτει τό κείμενο στά φραγκοχιώτικα (ἐλληνικά μέ λατινικούς χαρακτήρες), ὅπως σώζεται στά χαρτιά τού Βερνάτσα, καί τέλος παρουσιάζει τό ἴδιο τό χειρόγραφο σέ φωτοτυπία. Ἐκτενέστατη εἰσαγωγή, πενήντα σελίδες σημειώσεις-σχόλια καί τό γλωσσάριο προσφέρουν πολύτιμο βοήθημα στόν ἀναγνώστη. Οἱ δυσκολίες πού εἶχε νά ἀντιμετωπίσει ἡ ἐκδοση ἦταν πολλές. Φυσικό εἶναι νά ὑπάρξουν σέ κάποια σημεία παρατηρήσεις καί προτάσεις γιά ὀρθότερη ἀνάγνωση ἢ μεταγραφή. Στό σύνολό της, πάντως, ἡ ἐργασία εἶναι ἐξαιρετικά εὐσυνείδητη, φροντισμένη καί ἄρτια ἀπό φιλολογική ἀποψη.

Ὡστόσο ένα καιρῖο θέμα προκαλεῖ ἐπιφυλάξεις καί ἀντιρρήσεις. Πρόκειται γιά τό χαρακτηρισμό τού ἔργου, γιά τόν προσδιορισμό του σέ σχέση μέ τά πρότυπα ἀπό τά ὁποῖα ἐπηρεάστηκε, γιά τήν τοποθέτησή του στό πλαίσιο τῆς ἱστορίας τού θεάτρου καί στό πλαίσιο τού ἐλληνικοῦ πνευματικοῦ χώρου.

Ὁ *Διάλογος τού Δαβίδ* ἔχει ὑπόθεση ἀπό τή βιβλική μυθολογία καί ἦρωες βιβλικά πρόσωπα (*Δαβίδ*, προφήτης Γάδ κ.ά.). Παρεμβαίνουν τέσσερις διάβολοι πού μέ τά κατώματά τους τροφοδοτοῦν τίς πύθια διασκεδαστικές σκηνές τῶν ἔργου. Εἶναι οἱ φορεῖς τού κωμικοῦ στοιχείου, ὅπως ἀκριβῶς ἦταν καί σέ ὅλη τή διαδρομή τού μεσαιωνικοῦ θεατρικοῦ θεάτρου. Βασικό ρόλο παίζουν ἐπίσης οἱ ἀλληγορικές μορφές (*Δικαιοσύνη*, *Ἐσπλαχνοσύνη*, *Μετάνοια*), γνωστές ἀπό τίς μεσαιωνικές ἠθολογίες.

Τά παραπάνω δεδομένα, καί κάποια ἄλλα δευτερεύοντα, παρασύρουν τόσο τόν Κώστα Γεωργουσόπουλο (στόν πρόλογο τῆς ἐκδοσης) ὅσο καί τόν Θωμά Παπαδόπουλο, στήν εἰσαγωγή, σέ συγκρίσεις καί συσχετίσεις μέ διάφορα εἶδη τού μεσαιωνικοῦ θεατρικοῦ θεάτρου, σέ ὑποθέσεις ἄσκοπες καί ἄστοχες. Τέλος τό ἔργο χαρακτηρίζεται ὡς μεσαιωνικό μυστήριο ἀνάμικτο μέ ἠθολογία. Οἱ συγκρίσεις καί οἱ ὑποθέσεις αὐτές οδηγοῦν σέ ἀποπροσανατολισμό. Γιατί

τελικά χάνεται τό νῆμα πού συνδέει τόν *Δαβίδ* μέ τήν πηγὴ ἀπό τήν ὁποία ἄμεσα προέρχεται. Δέν χωράει ἀμφιβολία πῶς ἡ πηγὴ εἶναι τό θέατρο τῶν Ἰησοῦϊτῶν, φαινόμενο πού καλύπτει ένα ἐκτεταμένο κεφάλαιο τῆς ἱστορίας τού εὐρωπαϊκοῦ θεάτρου (ἀπό τό τέλος τού 16ου αἰώνα ὡς τά μισά τού 18ου αἰώνα) καί πού ἀπέχει πολύ, ὄχι μόνο χρονολογικά, ἀπό τό μαζικό, λαϊκό θέατρο τού Μεσαίωνα, ὡς πρὸς τό περιεχόμενό του, τήν ὀργάνωση τῶν παραστάσεων, τή λειτουργία του καί ἄλλα οὐσιαστικά χαρακτηριστικά.

Ἰσχυρότατο ὄπλο στό σύστημα τού ἰδεολογικοῦ μηχανισμοῦ πού ἔθεσε σέ κίνηση ἡ καθολικὴ ἐκκλησία στά χρόνια τῆς ἀντιμεταρρυθμίσεως, ὄχι μόνο γιά νά ἀντιμετωπίσει τήν αἵρεση τού Λούθηρου, ἀλλά γιά νά πολεμήσει ὁποιαδήποτε φιλελεύθερη τάση στήν ἐπιστήμη, στήν πνευματικὴ καί κοινωνικὴ ζωὴ, τὸ Τάγμα τῶν Ἰησοῦϊτῶν μέ τίς διαφορὲς δραστηριότητες πού ἀνέπτυξε σέ πολλές χώρες (σχολεῖα, ἐκδόσεις κ.λπ.) ἐπαίξε ἀντιφατικό ρόλο στήν εὐρωπαϊκὴ παιδεία ὡς τό 1773. Ὁ ρόλος του μπορεῖ νά ἐκτιμηθεῖ ἀντικειμενικά μόνο σέ σχέση μέ τίς συγκεκριμένες ἱστορικές συνθήκες τῆς κάθε περιοχῆς.

Οἱ Ἰησοῦϊτες καλλιέργησαν μέ πάθος καί τό θέατρο. Πρῶτα στά σχολεῖα τους, ἀργότερα καί σέ πύθια ἀνοιχτὲς δημόσιες παραστάσεις. Τά περισσότερα ἔργα γράφονταν ἀπό ἱερωμένους δασκάλους καί παίζονταν ἀπό τούς μαθητὲς στά λατινικά. Γιά λόγους γλωσσικῶν-διδακτικῶν ἀλλὰ καί λόγω δόγματος. Φυσικά οἱ παραστάσεις ἔπρεπε νά ἐξυπηρετοῦν τίς ἀνάγκες τῆς διαπαιδαγώγησής καί τῆς θερησκευτικῆς προπαγάνδας. Ὡστόσο σέ ὀρισμένες χώρες, ὅπως π.χ. στήν Αὐστρία, στή Γερμανία, στή Πολωνία, γιά ένα διάστημα (κυρίως στό 17ο αἰώνα) οἱ παραστάσεις τῶν Ἰησοῦϊτῶν ἦταν ὁ μοναδικὸς σχεδόν παράγοντας θεατρικῆς καλλιέργειας καί πρῶτομασίας γιά τή διαμόρφωση ἐθνικῆς θεατρικῆς ζωῆς.

Ἀπὸ Ἰησοῦϊτες γράφτηκαν ἐλάχιστα ἀξιόλογα ἔργα (ὅπως *Ὁ Κε νόδοξος* τού Μπίντερμαν), ἀλλὰ δεύτερης κατηγορίας (ὅπως *Ὁ Ζή-*

νων του Άγγλου Ιησουίτη Σάιμον, πού ή ελληνική διασκευή του τοποθετείται γύρω στό 1670) και αναριθμητά έργα τής σειράς. Τούτα τά τελευταία τροφοδοτούσαν τά θεάματα πού οργανώνονταν μία ή δύο φορές τό χρόνο στό καθένα από τά τριακόσια περίπου σχολεία ανά την Ευρώπη. Στή Ρώμη δίνονταν κατά καιρούς και δημόσιες πομπώδεις παραστάσεις μπροστά στους άνωτέρους εκπροσώπους τής εκκλησιαστικής ιεραρχίας και τούς προσκεκλημένους τους. Γράφτηκαν άμέτρητα κείμενα, πού τά περισσότερα έχουν σωθεί χειρόγραφα ή ως τίτλοι στό ρεπερτόριο των σχολικών θεάτρων, όπου σταθερά επανέρχονται ό Δαβίδ και άλλα βιβλικά πρόσωπα όσιομάρτυρες τής καθολικής εκκλησίας κ.λπ.

Οί συγγραφείς τής σχολής αυτής δανείζονταν δραματουργικά στοιχεία από τίς πιό ποικίλες πηγές, χωρίς κανέναν ένδοιασμό. Δανείζονταν από τό αρχαίο θέατρο, από τό μεσαιωνικό σέ όλες του τίς παραλλαγές, από τήν αναγεννησιακή θεατρική πρακτική και από τό σύγχρονό τους θέατρο φυσικά. Έπειδή ελάχιστοι καταλάβαιναν τά λατινικά, οί εκδηλώσεις έπρεπε νά γίνουν διασκευαστικές και θεαματικές. Κινητοποιούσαν όλα τά μέσα: κωμικά έμβόλιμα, μουσικά, χορευτικά, διάφορα σκηνικά έφφέ κ.ο.κ. "Όσο γιά τίς προσωποποιήσεις και τίς άλλγορικές φιγούρες – πού έδώ προσφέρονταν γιά νά γίνει πιό άμεσο τό θρησκευτικό δίδαγμα – ήταν συνηθισμένη ή χρησιμοποιήσή τους στήν ευρωπαϊκή δραματολογία (Θερβάντες, Καλντερόν, έλισαβετιανό) και ιδιαίτερα στήν πρακτική του θεατρικού μαρρόκ.

Αυτό τό πρότυπο άκολουθεί ό έλληνας ποιητής του Δαβίδ, αυτό τό άνάμικτο θεατρικό είδος στά βασικά χαρακτηριστικά του τό αναγνωρίζουμε στό κείμενο πού πρόσφατα ανακαλύφθηκε. Στή δομή, στά πρόσωπα, στήν ύποτυπώδη ύπόθεση πού είναι ταυτόχρονα κατηχητικό μάθημα, στήν ανάμιξη κωμικών και λυρικών στοιχείων (τραγουδιστάδες, ψάλτες, ύμνος στήν ευπλαχνία του Θεού πού ψέλνουν οί Άρετές), στή σκηνική του φόρμα πού επιβάλλει θεαματικά έφφέ γιά τά καμώματα

των διαβόλων, γιά τήν εμφάνιση του Άγγέλου, γιά τή θυσία πού προσφέρει ό Δαβίδ στό Θεό κ.λπ.

Έξάλλου ή θεματική επεξεργασία, ή έμφαση πού δίνεται στήν έννοια τής μετάνοιας, ή αναφορά στό μυστήριο τής θείας ευχαριστίας σύμφωνα μέ τό καθολικό δόγμα, ή έντονη διδακτική του πρόθεση και άλλες πλευρές πού θά άπαιτούσαν ευρύτερη άνάλυση, προδίδουν τήν προέλευσή του.

"Όλοι οί πιθανοί συγγραφείς πού μπορούν νά διεκδικήσουν τήν πατρότητα του Διάλογου του Δαβίδ, σύμφωνα και μέ τά στοιχεία πού δίνει ό ίδιος ό εκδότης, άνήκουν στό ίδιο κλίμα. Στίς πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα, όλοι σπουδάζουν, διδάσκουν στό Έλληνικό Κολλέγιο τής Ρώμης ή σέ άλλα ιησουίτικα σχολεία, υπηρετούν σέ βιβλιοθήκες και σέ ιδρύματα πού έλέγχει τό Τάγμα. Από τό θέατρο πού ήταν σέ θέση νά γνωρίζουν στήν Ιταλία, ιδιαίτερα στή Ρώμη εκείνη τήν εποχή, ήταν δύσκολο νά πλησιάσουν τό μελόδραμα και δέν μπορούσε βέβαια νά τούς έμπνεύσει ή παρακμάζουσα κομμένη ντέλ άρτε. Και επειδή τά μεσαιωνικά θεατρικά είδη είχάν εξαφανιστεί από προσώπου γής διακόσια ή τριακόσια χρόνια πριν, ό μόνος ύπαρκτός, γνώριμος και προσιτός γιά κείνους δραματικός στίβος ήταν τό θέατρο των ιησουιτών.

Τούτο δέν σημαίνει ύποχρεωτικά πώς ό άγνωστος έλληνας ποιητής μετέφρασε ή διασκεύασε ένα συγκεκριμένο έργο τής παραπάνω κατηγορίας. Ίσως κάποτε ή έρευνα άπαντήσει θετικά ή άρνητικά στό έρώτημα. Άλλά γιά νά μπορέσει νά άπαντήσει πρέπει νά ψάξει πρός τή σωστή κατεύθυνση.

Γιά τήν ώρα μπορούμε νά καταγράψουμε δύο άρετές του ελληνικού δράματος σέ σύγκριση μέ τό γενικό ξένο μοντέλο. Η μία είναι ή έκταση των κωμικών σκηνών πού δίνουν ένα διασκευαστικό τόνο σέ μεγάλο μέρος του έργου, καθώς και τά λυρικά του στοιχεία. Η δευτερη και σημαντικότερη άρετή είναι ή λαϊκή του γλώσσα, πού αίρει τό σκυθρωπό και άνιαρό ύφος πού έχουν τά λατινόγλωσσα κείμενα, κατεβάζει τόν ιερατικό, σοβαροφανή τόνο τής κατήχησης στό επίπεδο του λαϊκού θεάματος, μέ τή

βοήθεια φυσικά και των κωμικών και άλλων στοιχείων. Από μία άποψη ό Δαβίδ είναι και πολύτιμο τεκμήριο γιά τίς θεατρικές δυνατότητες πού είχε ή ζωντανή γλώσσα τής εποχής.

Μέ τά παραπάνω, πού δέν εξαντλούν τήν άνάλυση του Διάλογου, ήθελα νά τονίσω πώς ή τοποθέτηση στό σωστό πλαίσιο μας επιτρέπει νά αναδείξουμε μέ μεγαλύτερη ένάργεια τίς άρετές ενός μεγάλου έργου σέ σχέση μέ τά πιθανά πρότυπά του. Και, άκριβώς επειδή έχει αυτές τίς άρετές, νά τό τοποθετήσουμε σωστότερα στό χώρο τής ιστορίας των ιδεών.

"Ένα άλλο έρώτημα πού προκύπτει είναι ή αναζήτηση του προορισμού πού είχε τό κείμενο, ή έρευνα γιά πιθανές παραστάσεις, πού είτε έγιναν είτε σχεδιάζονταν, στό χώρο από τόν όποιο προέρχεται τό δράμα. "Ό,τι καινούριο στοιχείο έρθει σέ φώς άσφαλώς θά μας επιτρέψει νά συμπληρώσουμε ή νά διορθώσουμε τίς εκτιμήσεις μας.

Άπό γενικότερη άποψη, νομίζω πώς έχει μεγάλη σημασία νά έντοπίσουμε μέ όση δυνατή άκρίβεια τίς πηγές από τίς οποίες εκπορεύονται οί ξένες επιρροές και τούς συγκεκριμένους άγωγούς πού τίς μεταφέρουν στόν ελληνικό χώρο. Έτσι μόνο μπορούμε νά εκτιμήσουμε τό ιστορικό και ιδεολογικό τους στίγμα, νά παρακολουθήσουμε τήν άφομοίωσή τους, τή γονιμοποίησή τους ή τήν άπόρριψή τους από τόν εθνικό πνευματικό κορμό.

Δέν μπορούμε νά παραβλέψουμε τό γεγονός πώς ό Διάλογος του Δαβίδ, μέ βάση τά γνωστά μας ως τώρα στοιχεία, εμφανίζεται σάν μεμονωμένο φαινόμενο.

Αν βάλουμε στό περιθώριο κάποια ήθικοδιδακτικά στιχουργήματα τής περιόδου αυτής, ό Δαβίδ δέν έχει προγόνους και άπογόνους, δέν έχει σχέση μέ τή Θυσία του Άθραάμ – πού είναι έξάλλου πολύ μακριά –, ούτε μέ άλλα θεατρικά. Και δέν βλέπω σέ τί βοηθάει νά τόν «τακτοποιήσουμε» κάπου άνάμεσα στά έργα του Κατσαίτη και τά μεταγενέστερα έπτανησιακά θεατρικά (Χάσης κ.λπ.) μέ τά όποια δέν έχει καμιά άπολύτως συγγέ-

νεια. Αυτή ή εμπειρική άθροιστική συλλογιστική δέν μάς επιτρέπει νά δούμε πού πραγματοποιούνται οί ρήξεις, οί τομές στην ιστορία τών πνευματικών φαινομένων. Καί τήν τομή μπορούμε νά τήν προσδιορίσουμε εύκολα σέ σχέση μέ τήν επόμενη φάση πού άρχίζει στα ελληνικά γράμματα γύρω στα 1750-1760. Φάση πού έχει σαν άξονά της μιάν ιδεολογία έντελώς αντίθετη από τή θρησκευτική κατηγορητική του Δαβίδ καί τή σχετική ήθικοδιδασκτική φιλολογία. Άλλες ιδέες, καινούριοι προσανατολισμοί, δειλές απόπειρες νά μεταφερθούν στην ελληνική Παιδεία οί αναζητήσεις του αιώνα τών Φώτων θά κορυφωθούν στό τέλος του 18ου - άρχές 19ου αιώνα καί θά οδηγήσουν σέ πλήρη ρήξη μέ τό «παλιό καθεστώς» στην ελληνική πνευματική περιοχή. Άν κοιτάξουμε τό *Διάλογο του Δαβίδ* σ' αυτή τήν προοπτική, τόν βλέπουμε νά σημαδεύει τό τέλος μιάς εποχής. Ίσως σ' αυτό νά βρίσκεται ένα στοιχείο της γοητείας του.

Δημήτρης Σπάθης

Ή ιστορική νεύρωση του μαρξισμού

Δοκίμια μαρξιστικού προβληματισμού
του Γιάννη Γαλανού

Έκδόσεις Μπουκουμάνη, Άθήνα 1979.

Ή διατύπωση «ιστορική νεύρωση του μαρξισμού» σύμφωνα μέ τή γραμματική καί τό συντακτικό της νεοελληνικής γλώσσας (γενική κτητική είτε υποκειμενική) υποβάλλει άμέσως τήν ύπόνοια ότι ό μαρξισμός πάσχει από νεύρωση, καί, άναγκαστικά, επιβάλλει μερικούς φαντασμαγορικούς συνειρμούς: Θά χρειαζόταν γιά τή θεραπεία του μαρξισμού ψυχιατρείο, ζουρλομανδύας, ήλεκτροσόκ, ψυχοφάρμακα. Ο υπότιτλος όμως τακτοποιεί τίς άνησυχίες. Μάς πληροφορεί ότι ό άνησυχος συγγραφέας της *Ίστορικής νεύρωσης του μαρξισμού* προβληματίζεται μαρξιστικά. Μπορούμε συνεπώς νά τόν παρακολουθήσουμε καί στίς μέσα σελίδες, καθόσον ζούμε σέ εποχή προβληματισμών καί αναζητήσεων. Γιατί όχι καί τή «νεύρωση του μαρξισμού;»

Έδώ όμως τά πράγματα ξεκαθαρίζουν. Πρόκειται γιά τή νεύρωση από τήν όποία πάσχουν όσοι πίστεψαν στό μαρξισμό καί τήν επανάσταση αλλά ή ιστορία δέν ανταποκρίθηκε στίς επιθυμίες τους. Οί άνθρωποι αυτοί, θά μάς πεί ό κ. Γαλανός, είτε νέοι - «κυρίως σπουδαστές πού μέ συμβουλευόνται γιά έν ενεργεία «νευρώσεις» - έχουν ένα άσταμάτητο άγχώδη προβληματισμό» γιαντί «ή ελληνική καί ή παγκόσμια κοινωνική πολιτική κατάσταση τούς είναι άνυπόφορες» (σελ. 148)· είτε άγωνιστές, πού έχοντας δώσει τά πάντα στον άγώνα, ζουν υπό τό κράτος πικρών άπογοητεύσεων γιά τίς ήττες του κινήματος καί μάλιστα «αυτά τά διώματα καί ψυχολογία πέρασαν καί στην ποίηση καί τήν πεζογραφία καί τό θέατρο καί αντιπροσωπευτικά δείγματα γι' αυτό έχουμε π.χ. στον Μανόλη Αναγνωστάκη, στον Μάριο Χάκκα, καί στον Σκούρη» (148)· είτε άμφιβάλλον γιά όρισμένες έπίσημες εκτιμήσεις ή αναλύσεις, όποτε «αυτά τά άν καί αυτά τά γιαντί είναι οί άδηφάγοι τροφοδότες του άγχους καί της άμφιβολίας

που αποτελούν τή μαρξιστική νεύρωση των άγωνιστών στην Ελλάδα (καί άλλου), αυτών πού δέν μπορούν νά σαγηνευτούν από τήν προοπτική του άσταμάτητου καί ανέλεγκτου γι' αυτούς άγώνα πού ζητάει δυνάμεις πού πάντα δέν υπάρχουν σέ όλους» (144). Οί άνθρωποι λοιπόν αυτοί έχουν διαταραγμένη προσωπικότητα. Όσοι άναρωτιούνται γιά τά άν καί τά γιαντί του κινήματος, όσοι υπέφεραν καί δέν δικαιώθηκαν, όσοι προβληματίζονται, όσοι θεωρούν άθλια τήν κοινωνικο-πολιτική κατάσταση του κόσμου, όλοι αυτοί είναι νευρωτικοί. Σέ όλες αυτές τίς «νευρωτικές καταστάσεις», καί σέ άλλες πού εκτίθενται παραστατικά - ό συγγραφέας είναι αναλυτικότατος - στην περιγραφή των συμπτωμάτων του συνδρόμου της άγχώδους μαρξιστίτιδος - «εκτός από τό μόνιμο άγχος, τόν έντονο καί καθημερινό προβληματισμό - χωρίς διέξοδο - διαποτίζουν τήν προσωπικότητα μέ τάσεις φνηγής, πανικού, μέ έντονα καταθλιπτικά στοιχεία, μέ τάσεις γιά μη έλεγχόμενες συναισθηματικές καί σγκινησιακές αντιδράσεις καί μέ ροπή προς βίαιες αντιδράσεις προς τούς άλλους» (149). Καιρός νά ψαχτούμε.

Πρίν όμως ό κ. Γαλανός φτάσει στην τελική διάγνωση των ψυχοπαθολογικών συμπτωμάτων πού παρουσιάζουν τά άπορρίματα της ιστορίας, έχει δώσει καί τό γενικότερο ιστορικό περίγραμμα. «Καί ό λεγόμενος ευρωκομμουνισμός εκφράζει ακριβώς αυτή τή μαρξιστική προβληματική [πρόκειται γιά τό δημοκρατικό δρόμο στο σοσιαλισμό μέ όλα τά συμπαρομαρτούντα] πού αποτελεί τήν ιστορική νεύρωση του μαρξισμού (...) πού προς τό παρόν δέν φαίνεται νά βρίσκει θεραπεία, γι' αυτό τήν ονομάσαμε νεύρωση» (130). Μά άν ή νεύρωση κ. Γαλανέ δέν βρίσκει θεραπεία, δέν νομίζετε ότι βάλλετε έναντιόν των επαγγελματιών σας συμπεροόντων;

Πρέπει να πούμε όμως ότι κάπου άλλου, σε ένα άλλο πιο γενικό μακροϊστορικό πλαίσιο, ο κ. Γαλανός βλέπει δυνατή τη θεραπεία: Διότι, επειδή κατά τον κ. Γαλανό η ιστορία «άπορρίπτει ό,τι δεν είναι σύμφωνο μαζί της», φαίνεται ότι όλες οι άμφιβολίες και τά άγχη μπορούν να ξεπεραστούν, ή σύγκρουση να λυθεί θετικά και τά πράγματα να προχωρήσουν άκάθεκτα μπροστά. Όπως συνέβη π.χ. με τό σταλινικό φαινόμενο, τό όποιο, παρά τίς διατρεβλώσεις κλπ. κλπ. «*βασικά ήταν σωστό στην κατεύθυνσή του μέ την ιστορική νομοτέλεια τής επαναστατικής πορείας πρός τό σοσιαλισμό*» (131), ενώ αντίθετα ή Κομμούνια του Παρισίου ήταν «*φαινόμενο πρόωρο από ιστορική άποψη*» (132).

Τά προηγούμενα δεν έχουν άποσπαστεί από κάποιο πολιτικοϊδεολογικό δοκίμιο, έστω από κάποια Όλομέλεια του ΚΚΕ. Είναι μικρά δείγματα γραφής και σκέψης ψυχιάτρου που άσχολείται μέ τά ψυχικά προβλήματα του κόσμου «έξ επαγγέλματος». Έννοείται από μαρξιστική σκοπιά. Η όποια και στοιχειοθετείται θεωρητικά: «*Γιά την επιστημονική μαρξιστική ψυχολογία τής προσωπικότητας τό βασικό είναι να μάθει τί κάνει ό άνθρωπος*» (22). Τέρμα λοιπόν στίς φλυαρίες περί άσυνειδήτου, ένστίκτων, όνειρων, παραστροφμάτων, όρμων, άπωθήσεων, κλπ. κλπ. Τό βασικό είναι άν αυτό που κάνεις έντάσσεται συνειδητά στην ιστορική φάση και έγγράφεται στη λογική τής ιστορικής προόδου. Όταν έστω και σάν σοσιαλιστής υίοθετήσεις επαναστατικότερη τακτική. Όμως τό να είσαι έντός ιστορικής προοπτικής «*συνεπάγεται*, θά συμπεράνει ό κ. Γαλανός, τήν παραχώρηση τής πολιτικής πρωτοβουλίας στό κομμουνιστικό κόμμα (έστω και μέσα σε κομματική ή ταξική συμμαχία) και τελικά τήν υπαγωγή όλων στη θέληση και τή δύναμη του κομμουνιστικού κόμματος». Και αυτό γιατί «*χίλιοι όπαδοί του ΠΑΣΟΚ που βρίσκονται σκορπισμένοι σε πέντε μικρά χωριά έχουν πολύ μικρότερη δύναμη από έκατό μέλη του ΚΚΕ που βρίσκονται σε θέσεις κλειδιά τής παραγωγής όπως ηλεκτροπαραγωγικές μονάδες, μεγάλες διομηχανικές μονάδες, στίς μεταφορές ή τίς τηλεπικοινωνίες*».

Άσφαλώς έχουμε να κάνουμε μέ μία πρωτότυπη μορφή συνηγορίας για ένταξη στους ΕΑΜογενείς. Τό καλαμπούρι καλοδεχούμενο και θεμιτό. Άλλά τί φταίει ό μαρξισμός και ή ψυχολογία κ. Γαλανό; Γιατί θέλετε σώνει και καλά να τους άποδώσετε «*νεύρωση*»; Όσο για τά «*νευρωτικά*» συμπτώματα που περιγράφετε, δεν άναρωτηθήκατε ποτέ τί μπορεί να κρύβει ό προβληματισμός, ή άγωνία, ή άμφιβολία, άκόμη και ή άπιστία, των σημερινών ανθρώπων, και ιδιαίτερα των άριστερών; Και άν είναι του γούστου σας να ψυχιατριοποιείτε πολιτικά προβλήματα – δικαίωμά σας, αλλά θά σας πείραζε άν χαρακτηρίζαμε τό σοσιαλισμό σας ψυχιατρικό;

Σημείωση: Η περίπτωση τής *Ιστορικής νεύρωσης του μαρξισμού* και καμιά δεκαριά άλλα διβλία που διέπραξε ό κ. Γαλανός θά ήταν άνευ σημασίας άν ό συγγραφέας του ως άνω πονηματίου δεν ήταν στέλεχος του Κέντρου Μαρξιστικών Έρευνών Θεσσαλονίκης και ό περί τά ψυχικά είδικός του *Ριζοσπάστη*. Και έχουμε να του εύχρηθούμε να παραμείνει μέ τήν πεποίθηση ότι εκπροσωπεί τήν ιστορικοϋλιστική αντίληψη τής ψυχολογίας που δεν βολεύει τό άστικό κατεστημένο. Μπορεί έτσι να αισθάνεται άναπαυμένος. Κι αυτό, ειλικρινά, θά είναι πολύ θετικό για τον ίδιο.

Άγγελος Έλεφάντης

Σοσιαλισμός και κουλτούρα

Τόμος Β΄

Τά καλλιτεχνικά ρεύματα του Άντώνη Βογιάζου

Μέ τόν πρώτο τόμο του διβλίου αυτού – «*Κρατική και κομματική πολιτική*», όπου και ή γενική «*Είσαγωγή*» του Άντώνη Βογιάζου – άσχοληθήκαμε στό τεύχ. 27 (Ιούλιος – Ιούλιος 1979) του *Πολίτη*. Έκει σημειώναμε τή σημασία ενός πρωτότυπου έργου που μάς εισάγει στην περίπλοκη διαλεκτική πολιτικής πάλης / καλλιτεχνικής δημιουργίας στα άμέσως μετεπαναστατικά χρόνια, στην ΕΣΣΔ, όπου, μετά τό 1932, ό λίβας τής σταλινικής κομματικότητας και τά δόγματα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού να καταργήσουν τήν επαναστατική έξαρση αλλά και τό ζητούμενο: τή δημιουργία ενός νέου πολιτισμού. Ό πρώτος τόμος δείχνει τήν πορεία από τήν άναζήτηση, τήν έκρηξη, τήν τάση για άπελευθέρωση πρός τό συμβιβασμό και τόν ιδεολογικο-καλλιτεχνικό κονφορμισμό μέσα από πολιτικά κείμενα (άποφάσεις του κόμματος και τής κυβέρνησης, κείμενα ήγετικών στελεχών του κόμματος και τής κυβέρνησης, κείμενα των ήγετών τής επανάστασης). Ό δεύτερος τόμος, τό ίδιο συναρπαστικός, μάς εισάγει στόν ίδιο χρόνο και τήν ίδια σύγκρουση μέσα από μιάν άλλη, ίσως άρμοδιότερη, γλώσσα: των καλλιτεχνικών ρευμάτων. Ό άναγνώστης, λοιπόν, θά βρει χαρακτηριστικά κείμενα για τό θέατρο, τόν

κινηματογράφο, τή λογοτεχνία, τίς εικαστικές τέχνες, τήν αρχιτεκτονική, κείμενα των ίδιων των δημιουργών και των ομάδων στίς όποιες μετείχαν. Η άναφορά των όνομάτων του Μαγιακόβσκι, του Μέγιερχολντ, του Άϊζενστάιν, του Πουντόφκιν, του Γκίνσμπουργκ, του Τζίγκα Βερτόφ, του Στανισλάφσκι, του Όσιπ Μπρικ, μπορεί να πείσει πώς οι σχετικοί «*καθγάδες*» δεν ήταν φιλολογικοί. Σ' εκείνες τίς συγκρούσεις διακυβευόταν, τελικά, τό μέλλον τής Τέχνης μέσα στην Έπανάσταση. Γι' αυτό άλλωστε πολλοί πρωτοπόροι πλήρωσαν μέ τήν ίδια τους τή ζωή, ενώ άλλοι «*τυχερότεροι*» μέ τό θάνατο τής δημιουργίας τους.

Τό συμπέρασμα, άν τελικά πρέπει να δγάσουμε κάποιο συμπέρασμα, δεν είναι λιγότερο όδυνηρό: Και στην τέχνη αυτό που λέμε σταλινισμός δεν προϋπήρχε σάν στίγμα στα γονίδια τής επανάστασης και των επαναστατών. Φτιάχτηκε μέσα από τήν ήττα των πρωτοπόρων, των εικονοκλαστών, των φορέων τής νέας ζωής. Η ιστορία αυτής τής ήττας μάς άνήκει. Χρησιμεύει να ξεκαθαρίσουμε άμετάκλητα τούς λογαριασμούς μας μέ τούς νικητές – και όλους εκείνους που, εκτός βολής, χλεύασαν και χλευάζουν τή μωρία των νικημένων.

Α Ε

Ίστορία του Βυζαντινού Κράτους

του Georg Ostrogorsky

τ. Α' και Β', Ίστορικές εκδόσεις,
Στ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1979

Επιτέλους κάποιοι είχαν τό ενδιαφέρον και τό κουράγιο ν' αναλάβουν τήν μετάφραση και τήν έκδοση τής Βυζαντινής Ίστορίας του G. Ostrogorsky. Μελέτημα πού θεωρείται τώρα και χρόνια κλασικό και είναι μόνο ο πασίγνωστος τρόπος οργάνωσης τής επιστημονικής έρευνας στον τόπο μας πού δικαιολογεί «μιά τόσο μακρά απουσία» τής Ίστορίας του Ostrogorsky από τήν ελληνική αγορά. Η επιστημονική έρευνα, όταν γίνεται, κατά κύριο λόγο προωθείται από ανθρώπους πού νιώθουν πολύ μόνοι και όπωσδήποτε ακάλυπτοι από κρατικές ενισχύσεις και ενθαρρύνσεις. Έτσι, ή ξενόγλωσση βιβλιογραφία ενός επιστημονικού κλάδου είναι εξίσου προσιτή σ' αυτούς τους μοναχικούς ερευνητικούς κύκλους. Τέτοιες καταστάσεις, φυσικά, δέν μπορούν ν' αναπαράγουν ούτε καν τό ενδιαφέρον των σπουδαστών γι' αυτά τά «κλειστά» και δύσκολα πράγματα. Είναι αξιοσημείωτο τό επίπονο έργο πού ανέλαβαν τόσο ο ύφηγητής Γ. Παυαγόπουλος όσο και ο καθηγ. Ευάγγελος Χρυσός, αλλά και ο εκδότης (έτοιμάζεται και Γ' τόμος), γιά νά προσφέρουν στους Έλληνες φοιτητές των Φιλοσοφικών Σχολών και στό ευρύτερο κοινό μιά, όπως θεωρείται, από τίς πιό συγκροτημένες επιστημονικές εκδοχές τής Ίστορίας του Βυζαντινού κράτους.

Μ.Δ.

Τά γραφτά του Πικάσο
έπιμέλεια Μάρκο ντε Μικέλι,
μετάφραση Ειρήνη Ζερβού,
Όδυσσέας, χ.χ.

Πρόκειται γιά μετάφραση μιάς ιταλικής άνθολογίας γραπτών του Πικάσο, πού έπιμελήθηκε και προλόγισε ο Ιταλός Ιστορικός τής τέχνης Μάρκο Ντέ Μικέλι. Περιλαμβάνει κείμενα συνεντεύξεων ή συ-

ζητήσεων μέ τόν Πικάσο, κείμενα του ίδιου, άφορισμούς, δηλώσεις (γιά τήν τέχνη, τήν πολιτική και γιά τόν Πικάσο), έπιλογή από τό λογοτεχνικό του έργο - ποιήματα, καθώς και τό μικρό θεατρικό έργο «Πώς πιάσανε τόν πόθο απ' τήν ούρά». Η μετάφραση έγινε από τά ιταλικά, αλλά, όπως σημειώνουν στον κολοφώνα οί εκδότες, στά λογοτεχνικά κείμενα έγινε αντιπαράβολή μέ τό γαλλικό πρωτότυπο. Τήν έκθεση, τέλος, στολίζουν φωτογραφίες από ζωγραφίες και από τή ζωή του Πικάσο.

Κοντά στην απόλαυση πού χαρίζουν τά γοητευτικά γραφτά του Πικάσο, δέν θά ήταν άσκοπο νά παραθέσουμε και μία σκέψη: ότι τά κείμενα αυτά δέν είναι μόνο τό λυρικό έκχείλισμα ενός μεγάλου μάστορα, τό περίσσειμα ευφυΐας ενός πληθωρικού και πολυσθενούς ταλέντου, μήτε και ή πολιτική τους έγνοια τό πολιτικό άλλοθι ενός ευαίσθητου ανθρώπου. Είναι τά κείμενα ενός *διανοουμένου*, πού πίσω από τήν καταγγελία των προγραμμάτων, των κανόνων και των ταξινομήσεων, πίσω από τόν αυθορμητισμό τής δημιουργίας, επιμένει νά σκέφτεται - μέ χρώματα, μέ λέξεις, αλλά και μέ ιδέες - και νά διεκδικεί.

Ίσως ή απλοϊκή αυτή σκέψη νά αντλεί τή δικαίωση της από τήν ελπίδα - ή τήν πεποίθηση - πώς ο Πικάσο, δείχνοντάς μας τόν ανεπανάληπτο Πικάσο, μάς στρατίζει σέ τόπους πού ίσως νά μίν είναι άμετάκλητα χαμένοι.

Δ.Κ.

Τά τέσσερα κοριτσάκια του Πάμπλο Πικάσο μετάφραση

Ένδρεά Έμπειρικού
εκδόσεις Άγρα, Αθήνα 1979

Τά τέσσερα κοριτσάκια του Πικάσο, θεατρικό έργο γραμμένο τό 1947-48, δέν είναι παρά επέλαση εικόνων, όπου ή γεύση υπερφαλαγγίζει τό θέμα. Μύθος δέν υπάρχει, μήτε και μήνυμα. Πώς άλλωστε, όταν πρώτη ύλη είναι ή εφηβεία τήν ώρα π' αρπάζει μέ άδηφαγία και έξαπολύει μέ άδημονία τά χρώματα και τούς ήχους, τίς λέξεις και τίς επιθυμίες.

Η μετάφραση του Ένδρεά Έμπειρικού θά παγιδεύσει πιθανότατα όσους ταυτίζουν τήν καθαρειούσά του μέ τήν άριστοκρατική του καταγωγή. Δημοτική, χωρίς τήν εκδούλευση τής τεχνικής, στή λειτουργία της οχι, π.χ., στις καταλήξεις της.

Η έκδοση δικαιολογεί, και επιτέλους, τή χρήση εκφράσεων του τύπου «μ' άρέσει», «είναι ωραίο». Εύσχημο και εύχαρες τό διβλίο προκαλεί, προτείνοντας κάτι διαφορετικό απ' τήν εκδοτική διασύνη ή εύκολία.

Πα. Μ.

Δελτίο 3

τής Έταιρείας Σπουδών
Νεοελληνικού Πολιτισμού και
Γενικής Παιδείας

Στό Δελτίο 3 τής Έταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Σχολή Μωραΐτη), δημοσιεύονται περιλήψεις ή άποσπάσματα όμιλιών πού έγιναν στην Έταιρεία Σπουδών στό πλαίσιο των δραστηριοτήτων της κατά τήν περίοδο 1978-1979. Αντιγράφουμε ενδεικτικά τίτλους διαλέξεων και τούς αντίστοιχους όμιλητές: **Άλ. Δημαράς:** Η άστική ιδεολογία στό δημοτικό σχολείο, **Γ. Δάλλας:** Δημοτική παράδοση και σύγχρονη ποίηση, **Λ. Πολίτης:** Έλληνική Παλαιογραφία, **Άννα Φραγκουδάκη:** Η άστική ιδεολογία στό δημοτικό σχολείο, κ.λπ. Επίσης δημοσιεύεται ή ενδιαφέρουσα σειρά των συζητήσεων μέ μορφή διαλόγου πού πραγματοποιήθηκε τήν ίδια περίοδο στην Έταιρεία Σπουδών μέ γενικό θέμα τή σχέση τής Ιστορίας μέ τήν *Πεζογραφία* (Α. Κοτζιάς - Σ. Τσίρκας), τήν *Ποίηση* (Δ. Μαρωνίτης - Τ. Πατριόκιος), τό *Θέατρο* (Ι. Καμπανέλλης - Μ. Πλωρίτης), τόν *Κινηματογράφο* (Θ. Άγγελόπουλος - Π. Βούλγαρης), καθώς και κείμενα άλλων διαλόγων, περιλήψεις μαθημάτων και διαλέξεων.

Μ.Δ.

Νέα Πολιτική, 'Επιθεώρηση πολιτικού, κοινωνικού καί ιδεολογικού προβληματισμού, φ. 46 καί 47, 'Ιαν. 1980.

Οδηγητής, εβδομαδιαίο όργανο τού ΚΣ τής ΚΝΕ, φ. 283-287 'Ιανουαρίου καί Φεβρουαρίου 1980.

Οικονομία καί κοινωνία, μηνιαία έκδοση προβληματισμού καί πληροφόρησης, τεύχ. 8, 'Ιαν. 1980.

Προλετάριος μαχητής, όργανο τής Κομ. Οργάνωσης «Μαχητής», αριθ. φ. 42.

Προλεταριακός αγώνας, αριθ. φ. 30, Γενάρης 1980.

Σκούπα, τρίμηνη έκδοση γιά τό γυναικείο ζήτημα, αρ. τεύχ. 3, Δεκ. 1979.

Συμβολή, περιοδική έκδοση Συλλόγου Παιανίας, αρ. φ. 6.

Τομές, περιοδικό πνευματικού προβληματισμού, αριθ. τεύχ. 56, Γεν. 1980.

Φωτογραφία, τεύχ. 18, 'Ιαν. 1980.

Χριστιανική, όργανο τού χριστιανοσοσιαλιστικού κινήματος τής Χριστιανικής Δημοκρατίας, αριθ. φ. 138, 139, 140.

Λάβαμε επίσης καί τά εξής ξενόγλωσσα περιοδικά:

Dialectiques, αρ. τ. 29.

Partis Pris, 'Ιαν. 1980 τ. 16-17.

La Pensée, 'Ιαν. 1980, αρ. 209.

Grec Review, 'Ιαν. 1980, Ν. 29.

Calendario Del Popolo, αρ. 407, 'Ιαν. 1980.

Problemi Del Socialismo, Δεκ. 198, αρ. 15.

Birikim, 'Ιαν. 1980.

Φλεβάρης 1980

ΑΓΩΝΑΣ 9

γιά τήν κομμουνιστική
άνανέωση

'Αφιέρωμα στό κίνημα τών καταλήψεων • γιά μία τομή στήν πορεία τής κομμουνιστικής άνανέωσης • κρατικομονοπωλιακά, σοβιετικά καί άλλα • γιά τήν τοπική αυτοδιοίκηση • τό μαθητικό κίνημα, τό τρίτο πρόγραμμα, τήν Κύπρο, τό 'Αφγανιστάν...

*Κεντρική έκδοση
τής ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραϊός*

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ
ΓΙΑ ΤΟΝ «ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΠΟΛΙΤΗ»

'Αγαπητέ «Πολίτη»:

Διαβάζοντας στό 31ο τεύχος σου (σελ. 15) ότι από τό επόμενο θά αφιερώνεις τμήμα τού περιοδικού στή λογοτεχνία (πρωτότυπη, μεταφρασμένη, μελέτες κλπ.), θυμήθηκα μέ τό συνειρμό τών λέξεων, τό λόγο τού Παλαμά: «είμαι ποιητής καί πολίτης», έλεγε. Καί πόσες φορές δέν πλήρωσε, ιδίως τό δεύτερο.

Καλή αρχή λοιπόν, στό νέο σου τομέα. Ελάχιστη βοήθεια θά ήθελε νά δώσει τό γράμμα τούτο. Καί πρώτα: Νά είσαι βέβαιος απόλυτα ότι πάμπολλοι θά στείλουν γραπτά τους καί ιδίως ποιήματα. Όλα τά λογοτεχνικά περιοδικά πού κυκλοφορούν - εκτός από τή Νέα Έστία - π ο τ έ δέν ανακοίνωσαν μέ ποιά κριτήρια δημοσιεύουν τή λογοτεχνική συνεργασία. Ούτε όμως τού κριτή (γιά τή Νέα Έστία ξέρομε ότι τά κείμενα κρίνει ό διευθυντής τής, χωρίς αυτό νά έχει ανακοινωθεί ποτέ). Μήπως λοιπόν θά έπρεπε, μέσα στήν τόση σύγχυση πού επικρατεί, νά μάς διατυπώσεις τά κάποια, γενικά έστω, κριτήρια καί νά πείς ακόμη ότι ή επιλογή τών κειμένων θά γίνεται από δύο ή τρία πρόσωπα, ώστε ή κρίση νά είναι ασφαλέστερη; Γιά νά διευκολύνω λίγο τά πράγματα θά σοϋ έγραφα τά εξής σχετικά μέ τόν τομέα τού ποιητικού λόγου πού μου είναι περισσότερο οικείος: Θα δημοσιεύατε στίχους όπου τό νόημα θαραίνει πολύ ενώ ή αισθητική αξία είναι πολύ μειωμένη ή σχεδόν άνυπαρκτη; Αντίθετα θά δημοσιεύατε ώραιολογικούς στίχους πού όμως δέν θά είχαν νοηματικό βάρος; στίχους πού

μοιάζουν περισσότερο μέ ρεπορτάζ ή μαρτυρία; στίχους πού δέν είναι ούτε ελεύθεροι αλλά άπλως ρυθμική πρόζα; 'Η ακόμα καί άπλό κείμενο (texte); Αντίθετα: στίχους μέ μέτρο ή καί ρίμα; Ποίημα όπου τά νοητικά στοιχεία είναι τόσο μειωμένα ώστε νά θυμίζει άπαρχές τού υπερρεαλισμού; Ένα θρησκευτικό ποίημα (καίτοι δέν πολυπιστεύω ότι θά βρίσκονται πέντε-δέκα νά σας στείλουν...); Ποίημα τόσο έαυτολογικό ώστε νά φαίνεται ξεκομμένο από τόν κοινωνικό περίγυρο; Κι ακόμη θά δημοσιεύατε - καλές βέβαια - μεταφράσεις από ποιητές όπως Χαίλντερλιν, Ρίλκε, Mallarme, Valéry, Apollinaire;

Γενικότερα: Ένα ποίημα πού στά λοιπά του στοιχεία (ουσιαστικά καί αισθητικά) σας φαίνεται καλό, θά σας έπηρέαζε υπέρ του τό γεγονός ότι ό ποιητής του εμφανίζεται αισιόδοξος γιά τόν εαυτό του ή καί τά γύρω του; Αντίθετα: άν εμφανιζόταν πολύ άπαισιόδοξος;

Πιστεύοντας ότι σας κέντρισα λίγο γιά μία άπάντηση πού θά τήν περίμενα μέ ενδιαφέρον.

Εϋχαριστώ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΕΚΟΣ

Πιστεύουμε πώς μέ «τήν αρχή» πού κάνουμε σ' αυτό τό τεύχος, τόσο ό Δ. Τσέκος όσο καί «οι πάμπολλοι [πού] θά στείλουν γραπτά τους καί ιδίως ποιήματα», όπως ισχυρίζεται ό ίδιος επιστολογράφος, θά καταλάβουν τί περίπου θέλουμε νά κάνουμε στόν Λογοτεχνικό Πολίτη: ιδίως ότι δέν σκοπεύουμε νά όρίσουμε αρτίοι κάποια κριτήρια πού νά δημιουργούν διαζευκτικά διλήμματα προτιμήσεων, άποκλεισμών ή αισθητικών.

ΤΟ ΔΕΝΤΡΟ¹³

πεζό - ποίηση - κριτική

αφιέρωμα

F. T. MARINETTI

καί

ό 'Ιταλικός Φουτουρισμός

